KENDE PÉTER VÁLOGATOTT MŰVEI

Előkészületben:

Államiság a kommunizmus után

Nemzetek és népek Közép-Kelet-Európában

Magyarság, zsidóság, Európa

KENDE PÉTER

A kommunizmus és a magyar társadalom

KALLIGRAM
Pozsony, 2013

ISBN 978-80-8101-712-4

Tartalom

Előszó egy pre-posztumusz életműsorozathoz 9

I. A kommunizmus mint történelmi próbálkozás

1. fejezet – Igazságosság és társadalmi rend 15
2. fejezet – Az egyközpontú gazdaság és a racionalitás 37
3. fejezet – Államosítások és totalitarizmus 51
4. fejezet – Termelésközpontú társadalom 59
5. fejezet – Volt-e esély demokratikus kommunizmusra? 73
6. fejezet – A szovjet modelltől való eltávolodás spontán késztetése 86
7. fejezet – Előjóslás a posztkommunizmusról 100

II. A tovatűnt Kádár-rendszer

1. fejezet – Egy felemás rehabilitáció 115
2. fejezet – Tárgyilagos emlékbeszéd 122
3. fejezet – Az engedményektől az érdekegyeztetésig: a kádári konszolidációról 130
4. fejezet – A magyar gazdasági reform 146
5. fejezet – A pártállam és a nemzeti sorskérdések 153
6. fejezet – Tilalomfák: a cenzúra Magyarországon 192
7. fejezet – A párthatalom és a társadalom közti dialógusról 203
8. fejezet – A szocialista államrend válsága Magyarországon 210
9. fejezet – Mitől omlott össze? 227
10. fejezet – Mi maradt érvényben a kommunizmus 45 évéből? 239

III. 1956 – egy eltékozolt forradalom?

Előszó 257
1. fejezet – Hogy is kezdődött? 262
2. fejezet – A győzelemtől a vereségig vezető út dinamikája 277
3. fejezet – Kinek a felkelése, milyen forradalom? 320
4. fejezet – Miért éppen Magyarországon? 346
5. fejezet – Mit hozott a világnak? 357
6. fejezet – Győzhetett volna-e a felkelt Magyarország? 376
7. fejezet – Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? 392
8. fejezet – Mi lett belőle, mi lesz belőle? 419
Utószó 2011-ben 436

Előszó egy pre-posztumusz életműsorozathoz

Ez a munka egy szerző és egy kiadó találkozásából született egy közelgő évforduló alkalmából, de még sokkal inkább egy nemzeti sorsforduló hatása – úgy is mondhatnók: *nyomása* – alatt. A szerző egy matuzsálemi korba lépett, Párizs és Budapest között élő politikai esszéíró, aki tavaly decemberben érte el életének nyolcvanötödik, jelenkortörténet-elemzői munkásságának pedig (nagyjából) ötvenedik évfordulóját. A kiadó, akinek működési sugara ma már három nyelvterületre terjed ki, nem szorul bemutatásra. A „nemzeti sorsforduló", amelyet e sorok írója e találkozás egyik nyomós okának tekint, a kétezres éveknek az a fejleménye, melynek következményeként *kérdésessé vált az 1989-ben született III. Magyar Köztársaság jövője,* illetve Magyarország beilleszkedése a II. világháború után kialakult Európa szabadságelvű intézményrendszerébe. A szerző szellemi és életútját ez a fejlemény azért érinti olyan érzékenyen, mert annak a nemzetnek a sorsáról van szó, amelyet mindig – még az 1944-es vészkorszak üldöztetéséből épp csak megmenekülve, majd néhány évig tartó álforradalmi tévelygései során, végül lázadóként külföldre szorulva is – élete és munkássága voltaképpeni *tétjének* tekintett. Az ötvenes évek közepétől kezdve, de különösen párizsi emigrációja évtizedeiben mindent újratanulva és újragondolva, a *szabadságelvű demokrácia híveként* próbálta segíteni egy tisztább önismeretre és nagyobb társadalmi öntudatra támaszkodó új magyar köztársaság létrehozását. Ugyanebben a szellemben figyelte és kommentálta az 1989 után létrejött intézmények működését, valamint azokat a belső – politikai, ideológiai és társadalmi csoportok közti – harcokat, amelyek előbb az ország európai integrációjához, aztán annak fokozatos kiüresedéséhez vezettek.

Meglepő, majdhogynem hihetetlen volt, amikor Szigeti László, a Kalligram Könyvkiadó feje – akit e sorok írója vitakörökben ismert meg, de már az emigráció utolsó éveitől kezdve elvbarátjaként tartott számon – egy szép napon azzal a kérdéssel fordult hozzá, nem akarná-e, hogy életműve gyűjteményes formában megjelenjen. „Ki az a bolond, aki erre vállalkozna?" – kérdeztem tőle. „Én" – válaszolta szerényen, de határozottan. Amikor jeleztem neki, hogy *két* „életműről" van szó, mert franciául megjelent munkáim külön is több ezer oldalra rúgnak, s mondanivalójuknak nem egészen az a centruma, mint magyar nyelvű publikációimnak, abban maradtunk, hogy csak a magyar nyelvűekből kellene valamiféle reprezentatív gyűjtést összeállítani, tematikus szempontból minél teljesebb válogatásra törekedve, de – terjedelmileg – persze ésszerű határok között maradva. Néhány hónapos gondolkodási idő után, tavaly ősszel mondtam igent, egyszersmind elküldtem egy négy kötetre tervezett sorozat tematikai vázlatát. Ez a következő négy (vagy inkább hat) témakört ölelte fel:

I – A kommunizmus és a magyar társadalom.
II – Államiság a kommunizmus után.
III – Nemzetek és népek Kelet-Közép-Európában.
IV – Magyarság, zsidóság, Európa.

A tervezetbe felvett tanulmányok, cikkek és esszék túlnyomó része magyarul íródott, lényegében 1962 és 2012 között, van közöttük azonban egy tucatnál is több, amely eredetileg francia közönség számára franciául készült, de valamilyen okból magyar nyelven is kiadásra került (többnyire az én fordításomban). Minden egyes témakör egy teljes kötetre való elmélkedést tartalmaz, s nem feltétlenül időrendi, hanem értelemszerűen indokolt sorrendben halad előre.

Válogatásom irányelve egyrészt tematikai, másrészt minőségi volt. Az utóbbi szinte magyarázatot sem kíván: nyilvánvalóan nem vettem fel a gyűjteménybe az alkalmi érdekességű, hevenyészetten készült vagy csak nagyon korlátoltan tárgyalt elmefuttatásokat. (A szövegek között alig van olyan, amely eredetileg napilapnak íródott.) De kihagytam a válogatásból a didaktikai célból, tanuló közönségnek készült, s ezért óhatatlanul iskolás jellegű fejtegetéseket (például a Gyurgyák János szerkesztette *Mi a politika?* című alapmunka két általam írt terjedelmes fejezetét). – A tematikai szempont látszólag magáért beszél, hiszen a sorozat köteteinek fentebb olvasható címe eleve számot ad róla. De utólag ébredtem rá, hogy a tematikai egység érvényesítésén túl még az a megfontolás is vezetett, hogy olyan szövegeknek adjak prioritást, amelyek a 2010-es évekre kialakult helyzet jobb megértéséhez adnak kulcsot, néha olyan témákból elindulva, amelyeknek első látásra semmiféle „aktualitása" nincsen. Hadd hangsúlyozzam ezzel kapcsolatban, hogy – egy-két lábjegyzettől eltekintve – a sorozatba fölvett szövegekhez semmit nem tettem hozzá. *Semmit nem írtam újra*, s ha olykor kihagytam egy-két szót vagy mondatot, annak oka pusztán technikai volt (ismétléseket elkerülni vagy érdektelen alkalmi utalásoktól megkímélni az olvasót).

Miért nevezem életmű-sorozatomat „pre-posztumusz"-nak? Mert 86. életévemben nem lehetek bizonyos abban, hogy megérem a sorozat kiadásának – sőt, akár még a technikai elkészültének is – a végét. A válogatásba felvett anyagokat összeszedtem, s amennyire lehetett áttekintettem, rendbe raktam, új címekkel láttam el, stb. Bízom abban, hogy megjelenésüket is megélem. De ha mégsem, sorsukat hűséges munkatársam, a sorozatot szerkesztő Volosin Hédi kezébe tettem le. Köszönetem neki és kiadómnak, jó barátomnak, Szigeti Lacinak pre-posztumusz. Az olvasónak pedig üdvözlet, ha úgy alakul, a síron túlról is. Végső soron az ő ítéletétől függ, hogy volt-e értelme és valami picike közösségi haszna egész munkásságomnak.

Párizs – Budapest, 2013 áprilisában

KP

I.
A KOMMUNIZMUS MINT TÖRTÉNELMI PRÓBÁLKOZÁS

1. Igazságosság és társadalmi rend / 15

2. Az egyközpontú gazdaság és a racionalitás / 37

3. Államosítások és totalitarizmus / 51

4. Termelésközpontú társadalom / 59

5. Volt-e esély demokratikus kommunizmusra? / 73

6. A szovjet modelltől való eltávolodás spontán késztetése / 86

7. Előjóslás a posztkommunizmusról / 100

1. fejezet
Igazságosság és társadalmi rend

Töprengések kommunizmusról és kapitalizmusról[1]
Hommage à Raymond Aron

Miből keletkezett a kommunizmus mint eszmerendszer és mint társadalmi rend? Egy titkos lelki kórból? Néhány veszélyes kalandor mértéktelen hatalomvágyából? A földi gonoszok egy különlegesen elvetemült fajtájának a jóérzésű, romlatlan emberiség elleni összeesküvéséből?

Bármily kényelmes volna is a közelmúlt hosszan elhúzódó s több világrészre kiterjedő fejezetét ilyen vagy hasonló hárítások révén mintegy a démológiába utalni s ezáltal kiiktatni a történelem valóságos folyamatából, az igazság ennél bonyolultabb és kényelmetlenebb.

Akárhogy forgatjuk is a dolgot, kommunizmus és szocializmus – amelyek gondolatilag édestestvérek – a társadalmi együttélés termékei. S nem is csak a modernéi. Koronként változó formában, végsőleg az emberi természetnek abból az adottságából keletkeztek, hogy a földi elrendezést illetően az embereknek voltak és vannak *igazságossági elvárásaik*, s hogy ezek az elmúlt egy-két évszázadban a végbement gazdasági-technikai fejlődés hatására hihetetlenül felerősödtek. A 18. század vége felé kezdődő jelenkor ugyanis az igazságos rend beköszöntésére vonatkozó várakozá-

[1] Ez a szöveg egy-két kiegészítéstől, illetve kihagyástól eltekintve lényegében azonos *A köztársaság törékeny rendje* (Osiris Kiadó, Budapest, 2000.) című könyvem 9. fejezetével. Egyes pontokon merít két francia nyelvű, jóval korábbi (1973, 1980.), valamint egy 1985. évi magyar nyelvű tanulmányomból.

sokat már nemcsak kívánatosaknak tüntette fel, hanem lehetségeseknek is, sőt, halaszthatatlanul megvalósítandóknak!

Másképpen fogalmazva, a javak igazságos eloszlásának (kommunista, szocialista) eszménye az emberi lélekben gyökerező kvázi vallásos szükségletet elégíti ki. Szent Ágoston szerint ugyan az Igazság rendje csak Isten országától várható, de valamit ebből a rendből még a legalázatosabb hívő is már a földön szeretne megvalósítva látni. A modern, demokratikus társadalmat pedig éppenséggel az jellemzi, hogy az igazságosságra vonatkozó elvárásait teljes egészében az e világi életre helyezte át. A modern társadalmak emberében az igazságosság utáni szomj talán még erősebb, mint a szabadsághoz való ragaszkodás. De az is lehet, hogy a kettő ugyanaz: hogy mind a kettőben az autonóm, boldogságot kereső modern ember külső kényszerekbe és földi nyomorúságba való *bele nem nyugvása* fejeződik ki. Szemben Jóbbal, aki még Jehova igaztalanságának is megadóan alávetette magát, a minden felsőbb hatalom alól emancipálódott modern ember a Természet törvényét sem fogadja el változtathatatlannak, hát még a társadalmi viszonyok sokkal kevésbé adott, látszólag csakis emberi akarattól függő kényszereit.

Abból kell tehát kiindulnunk, hogy a modern ember kollektív önmegvalósításának vezérlő elve az Igazságosság – úgy is, mint társadalmi igény, de úgy is, mint a világ belső újrarendezésének morális építőköve.

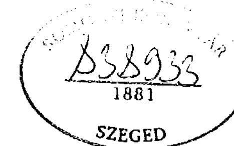
Századunk egyik kiemelkedő liberális teoretikusa, Friedrich Hayek szerint az igazságosság fogalma mint társadalmi rendezőelv használhatatlan, mivel a szó magában véve értelmetlen, s ezért csak önkényes tartalmakat hordozhat.[2] A máskülönben kitűnő gondolkodó ebben súlyosan téved, tudniillik a szónak nagyon is van tartalma, még szótárilag is jól pontosíthatóan. Mint életérzés és közvetlen felismerés az igazságosság igénye talán minden más morális fogalomnál korábban jelenik meg az emberi értelemben, mégpedig – amint azt a jeles genfi pszichológiatudós, Jean Piaget kísérletileg is kimutatta[3] – már a legzsengébb gyermekkorban. Amikor az ötéves gyermek felkiált: „Ez nem igazság!", már hallgatólagos tudása van arról, hogy *van* igazságos bánásmód, s valamiképpen azt is sejti, hogy az nem fér össze sem a kettős mércével, sem az önkénnyel. Nem lehet célunk itt az „igazság" kimerítő definíciója, de nyilvánvalóan és természettől fogva az olyan bánásmódot tekintjük „igazságosnak", amely mindenkit érdeme szerint ítél, jogainak megfelelően kezel, amely nem részrehajló, s nem az ítélkezőnek, illetve az általa éppen preferált szempontoknak kedvez. Ami ezzel ellentétes, az nemcsak szubjektív sérelem, hanem igazságtalanság is. Nemcsak pártosság, önkényes megalázás és a hatalommal való visszaélés, hanem az erkölcsi világrend sérelme is.[4]

A kérdés mármost az, hogy miként lehet ezt a „rendet" felépíteni vagy legalábbis megközelíteni egyrészt a mindennapi életben (például a családban vagy az interperszonális relációk síkján), másrészt a közösséget összefogó intézmények működésében. Az első viszonylat az erkölcstan illetékességébe tartozik, s természetszerűen nem képezi e fejtegetés tárgyát. A második viszonylat politikaelméleti, legalábbis abban a normatív értelemben, ahogy a politikát az ókori filozófusok tárgyalták, s mint ilyen, már közelebb áll a kommunista-szocialista társadalmi próbálkozások témájához. De mi sem volna tévesebb, mint a normatívot pusztán a filozófia illetékességébe utalni, s pláne az utópiával azonosítani. Rég elmúlt az az idő, amikor az intézmények ideális rendjéről való gondolkodás – mint Platónnál, mint Morus Tamásnál vagy a csapongó fantáziájú Fourier-nál – utópisták játékos időtöltése volt. A modern demokratikus társadalmak a hagyományos hatalmi struktúrák fokozatos lebontásának következményeként óhatatlanul a konstruktivizmus állapotába kerültek (hogy Fried-

[2] Hayek, Friedrich A.: *Law, Legislation and Liberty*. Routledge-Kegan Paul, London, 1979. Lásd a mű 8., 9. és 12. fejezetét. Hayek álláspontja szerint, amelyet természetesen lehetetlen egy-két mondatban összefoglalni, az igazságosság fogalmának nincsen egyértelmű normatív tartalma pozitív értelemben, hanem alapvetően negatív norma, amely az igazságtalanság lehatárolását teszi lehetővé.

[3] Lásd Piaget, Jean: *Le jugement et le raisonnement chez l'enfant*. (Paris, 1925.) és *Le jugement moral chez l'enfant* (Paris, 1932.) című műveit.

[4] Az igazságosság etikai fogalmáról lásd Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 2. fejezet. Heller könyve egyébként az igazságosság társadalmi-politikai fogalmára is kiterjed, s ezzel kapcsolatban arra a paradox következtetésre jut, hogy a „teljesen igazságos társadalom lehetséges, de nem kívánatos". (*I. m.* 252. o.) E sorok szerzője az alábbiakban más következtetésre fog jutni.

rich Hayek találó kifejezését használjuk). Ennek az állapotnak az a jellegzetessége, hogy a társadalom állandóan újraalakítja magát, hogy egyre tökéletesebb intézményeket konstruál magának, hogy nemcsak jogtechnikailag, hanem a megtermelt javak és a társadalmi méltóságok elosztása szempontjából is mind közelebb próbál jutni valamilyen ideálhoz, amelynek hívó szava hol demokrácia, hol szocializmus, hol szabad nemzeti önrendelkezés, hol jóléti társadalom, tartalma azonban kimondatlanul is az „igazságosság rendje".

Van-e ennek a törekvésnek közös mércéje, s ha igen, hol helyezkedett el ezen a mércén az a társadalmi rend, amely Kelet-Közép-Európában a 20. század közepe táján meghonosodni próbált?

*

Arisztotelész az igazságosságot mindenekelőtt a törvények rendjével azonosította. Az igazságosságnak ez a – nem is annyira jogi, mint inkább ontológiai – felfogása arra a hallgatólagos feltevésre alapozódott, hogy a törvények jók és igazságosak. Régebbi korokban ez a feltevés magától értődő volt – legalábbis ott, ahol a Törvényt egy nagy próféta vagy egy mitikus törvényhozó hagyta örökül valamikor az idők kezdetén. Jónak és igazságosnak tekintették továbbá azokat a törvényeket, amelyek az ősi szokásjogból nőttek ki, vagy amelyeknek jóságát az idő szentesítette. Az antik világban az ősi törvény többnyire az alapítás aktusával esett egybe, de ugyanez elmondható az Amerikai Egyesült Államok alkotmányáról is, s ha a törvénytisztelet az USA-ban (más országokkal összehasonlítva) mind a mai napig oly kirívóan magas, talán részben ezzel a mitikus-patinás eredettel is magyarázható. A modern demokrácia világában a szabályszerűen hozott törvények szintén vitán felül állnak – szavatolójuk az alkotmányos procedúra –, de minthogy a tegnap szabályszerűen hozott törvényt a mai demokratikus többség ugyanolyan szabályszerűen megváltoztathatja, az éppen érvényes törvény már nem ugyanolyan erős és vitathatatlan, mint az ősi jogból vagy az alapításból kinőtt, az idők próbája által is szentesített elődje volt. Kiszállt belőle a szentség...

A modern kor igazságosság-szemléletében a Törvény helyét egy egészen más jellegű fogalom, egy egészen más vonatkoztatási rendszer foglalta el: az Egyenlőségé. Ez részben annak is a következménye, hogy az Igazságosság általános, mindent átfogó értelme helyébe az *Osztó Igazság* szűkebb fogalma lépett.[5]

A javak, jogok és méltóságok egyenlő elosztása tulajdonképpen már az újkor hajnala óta az európai társadalmak egyik legerősebb érzelmi töltésű, legviharosabb hatású és legszívósabban visszatérő forradalmi eszméje. A kézenfekvő evangéliumi hivatkozások révén már egyes középkori szekták gondolkodásában is jelen van, kedvelt hivatkozása a parasztlázadásoknak, s látványosan kidolgozott szervezőelvvé válik az anabaptistáknál. Természetesen színre lép előbb az angol, majd a francia forradalmi mozgalmakban, majd – több mint százéves szünet után – a két oroszországi forradalomban. Csúcspontját azonban érdekes módon nem az európai kultúrkörben, hanem Mao Ce-tung Kínájában éri el valamikor a hatvanas években, az őrjöngésnek abban a korszakában, amelyet eléggé félrevezetően „kulturális forradalom" néven tartanak számon.

Az egyenlőség problémája minket azonban egyelőre nem annyira népforradalmi motívumként érdekel, mint inkább abban a szerepében, amelyet a társadalmi igazságosságról folyó európai gondolkodásban játszik. Eszmetörténetileg a fordulat nyilvánvalóan valahol az angol levellerek és Jean-Jacques Rousseau között következett be. Rousseau-nak az egyenlőtlenség eredetéről szóló nevezetes elmélkedése óta[6] mind a filozófiában, mind a politikai tudományokban úgyszólván megkerülhetetlenné vált az a kérdés, hogy a társadalmi rendnek – amennyiben igazságosságra törekszik – milyen vonatkozásokban és mely pontig kell egyenlőségpártinak

[5] Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Törvény ógörög megfelelője, a Nomosz, etimológiailag egy olyan igére vezethető vissza, amely a kisajátítás, a használat és az elosztás aktusát jelöli. Lásd erről Carl Schmitt 1953-ban írott érdekes dolgozatát (eredetileg in: *Gemeinschaft and Politik*. Berlin, 1953.; újabban és francia fordításban in: *Commentaire*, no 87. Paris, 1999.).

[6] Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*. (1755.) In: uő: *Értekezések és filozófiai levelek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. Diderot ugyanebben az évben publikálja *Enciklopédiá*jában a Polgárról, illetve a Politikai gazdaságtanról szóló cikkét, amely intézkedéseket ajánl az egyenlőtlenség csökkentésére.

lennie, illetőleg megfordítva, azzal megalkudnia, hogy a javak (stb.) teljesen egyenlő elosztása se nem lehetséges, se nem kívánatos.

Elosztási elvként az egyenlőség normája egészen más jellegű kérdéseket vet fel, mint amikor jogegyenlőségről vagy a megörökölt rangokhoz (például nemesség) kapcsolódó státuskülönbségek megszüntetéséről beszélünk. Az ún. polgári forradalmak egyik legfőbb célja, mint ismeretes, a jogkülönbségek felszámolása, s ennek eredményeként olyan állapot létrehozása volt, amely jogi értelemben az „egyenlők társadalmaként" határozható meg, vagyis amelyben nincsenek törvényileg biztosított *előjogok*. Polgári társadalmakról olyan országok (nemzetek) esetében beszélhetünk, ahol ez a törekvés sikerrel járt. A jogegyenlőség pusztán önmagában nem szünteti meg az emberek közötti vagyoni, műveltségi és egyéb különbségeket, de *szükséges* feltétele annak, hogy egyenlőségről a szó gazdasági vagy kulturális értelmében egyáltalában szó essék. Csak a jogilag egyenlők hasonlítják össze egymással életkörülményeiket, csak az ő esetükben merül fel az a gondolat, hogy bizonyos szintkülönbségeknek határt kellene szabni, mert azok se nem indokoltak, se nem férnek össze a polgári egyenlőség eszméjével. A premodern társadalomnak ilyen értelemben nem voltak „elosztási" gondjai: a grófnak eleve más volt a „jussa", mint a béresnek. A marxista gondolkodás nagy előszeretettel gúnyolódott a polgári rend jogegyenlőségén, amelyet „formálisnak" minősített, s majdhogynem ellentétesnek az általa beígért „reális egyenlőséggel". A valóságban (mint ez később gyakorlatilag is bebizonyosodott) „formális egyenlőség" nélkül egyáltalában hozzá sem lehet látni az emberek közötti hatalmi, státus- és életviteli különbségek érdemleges lebontásához.

Az egyenlőségről szóló jelenkori beszédben, ideértve a témára vonatkozó legtudósabb szakirodalmat is, azért uralkodik olyan szörnyű zűrzavar, mert a beszélők, illetve szerzők többsége nem akarja tudomásul venni, hogy a szóban forgó reláció *sokdimenziós*, vagyis hogy sokféle egyenlőtlenség van az emberek között, de hogy éppen ebből kifolyólag „*az* egyenlőség" értelmetlen fogalom. Egy jeles francia politikai filozófus nagyon pontosan fogalmazott ezzel kapcsolatban: „Miközben a dolgok – írta – egyenértékűek valamely vonatkozásban, különbözhetnek egy másik vonatkozásban. Egyenlőség tehát nincsen előfeltétel nélkül: ez utóbbi nem egyéb, mint a kiválasztott vonatkozás. Ha aztán vonatkozást

változtatunk, ugyanazokról a lényekről vagy tárgyakról kiderülhet, hogy nem egyenlőek. Ebből következően nincs olyan kizárólagos egyetlen szempont, amelynek alapján a dolgok egy halmazának összes lehetséges egyenlőségeit el lehetne dönteni. Ha pedig így áll a dolog, az egyenlőség nem más, mint ama előfeltevések egyike, amelyekből a tárgyak összefüggései vonatkoztathatók."[7]

Tegyük fel, hogy Ruritánia polgárai teljhatalmú gazdasági diktátort választanak azzal a megbízatással, hogy teremtsen teljes jövedelemegyenlőséget szakképzettségre, hivatali rangra s minden egyébre való tekintet nélkül. Diktátorunk megoldhatatlan dilemmák egész sorával találná magát szemben. Ha például úgy határozna, hogy minden 16 éven felüli polgárnak, akár dolgozik, akár nem, egyforma havi fizetést (járadékot) utal ki, nyilvánvalóan előnyben részesítené a gyermekteleneket, ezen belül is a párokat, szemben a magányosokkal, s hátrányban azokat, akiknek jövedelmükből egy vagy több kiskorút kell eltartaniok. Ha ellenkezőleg, életkortól függetlenül, egységes összegű személyes járadékot utalna ki mindenkinek, akkor azokat juttatná előnyhöz, akik többedmagukkal élnek együtt, s értelem szerint két-, három- vagy ötszörös fizetésben részesítené a családosokat a magányosokkal szemben. Arról nem is szólva, hogy a folyó jövedelmek egyenlősége magában véve nem teremt azonos életkörülményeket, ha közben megmaradnak a környezeti és vagyoni különbségek, ha lakterület és felszereltség szempontjából nem sikerül „egyenlővé tenni" a családokat. Diktátorunknak eközben azzal a gondolattal is meg kellene birkóznia, hogy amikor egyenlően fizeti a jó és a rossz munkát, a szorgalmasat és a munkakerülőt, akkor értelemszerűen ugyanazt a munkát *nem* egyenlően díjazza. Mint ahogy figyelmen kívül hagyja azt is, hogy a nagyétkűnek más a szükséglete, mint a szűkgyomrúnak, az egyforma élelmiszeradag tehát diszkriminálja az elsőt a másodikkal szemben... és így tovább. Ha a szíves olvasó a diktátor dilemmájának ezt a kifejtését erőltetettnek tartja, akkor szíveskedjék nyolcvan év szocialista kísérletezgetésére gondolni: ott ti. a dilemma minden ága többszörösen is ki lett próbálva.

[7] Freund, Julien: „Justice et égalité". *Les Etudes Philosophiques*. Paris, 1973. 2. sz. 165–166. o. (Saját fordításom.)

A marxista szocializmus, mint talán még emlékszünk, meg akarta szüntetni, „fel akarta számolni" azokat a társadalmi adottságokat, amelyek a különböző „osztályok" vagy a velük analóg embercsoportok között egyenlőtlenségeket idéztek elő a „valóságos" élet- és hatalmi viszonyok tekintetében. Az egyenlőség mint olyan ugyan soha nem volt a marxista forradalom célja, sem kiemelt normája, az osztálykülönbségek „felszámolása" azonban értelem szerint olyan szerkezeti változásokat ígért, amelyek folyományaként természetszerűen el kellett volna tűnnie annak a dolognak, amelyet a marxi elmélet az emberek közötti különbség legfőbb – sőt talán egyetlen – okának tekintett: az „ember ember által való kizsákmányolásának".[8] A társadalom-átalakításnak ebben a forradalmi optikájában a kezdő, alapító aktus a „termelőeszközök társadalmasítása" – gyakorlatilag teljes körű állami kisajátítása – volt, amelynek révén azután a szocialista állam, úgy is, mint a gazdasági hatalom egyedüli birtokosa, belátása szerint dönthetett az egyes személyeknek, illetve emberfajtáknak és professzionális kategóriáknak kiosztható jövedelmekről. A kommunista ihletésű és vezetésű szocialista állam, alapítóinak és vezetőinek ismételt kijelentései szerint, a jövedelmi arányok „tudatos" megformálására törekedett; úgy gondolta, hogy a különféle jövedelmek között (beleértve azt is, amit a központi hatalom magának tart vissza) bizonyos arányoknak kell *érvényesülniök* – ami közelebbről nézve két dolgot jelent: egyrészt hogy ezeket központilag kell meghatározni és előírni, másrészt hogy az előírásokat az állami hatalomnak kell érvényesítenie.

A kommunista-szocialista jövedelempolitika tehát nem annyira egyenlősítő, mint inkább voluntarista volt. Az állami akarat a „társadalmi tudatosság" nevében tartott igényt diktátori szerepre; a tudatosságra való hivatkozás tényleges tartalma pedig az volt, hogy semmit sem szabad a véletlenre hagyni, nem szabad a gazdaság spontán kialakuló törvényeinek engedelmeskedni, sem azokra az erőviszonyokra hagyatkozni, amelyek az állam által nem szabályozott cserefolyamatokban alakulnának ki. Ez volt a valós értelme annak a gyakran hangoztatott tételnek, hogy a marxista szocializmus szemben áll az „értéktörvény mechanikus érvényesülésével".

[8] A szövegszerű hivatkozásoktól e ponton eltekinthetek, miután az itt felidézett tételek a szemináriumi marxizmus közhelyei közé számítanak.

(E helyütt nincs módunk arra kitérni, hogy a gyakorlat lassú fejlődése során az ún. értéktörvény mégis elismerést nyert, s hogy a szovjet típusú tervezés egy idő után e „törvény" és a voluntarista célok összehangolásával foglalkozott.)

Természetesen ott, ahol munkamegosztás van, még egy szocialista főhatalom sem tudja a szélesebb értelemben vett értékcserét megszüntetni. A cél ennélfogva az volt, hogy minden értékcsere – és különösen a végső eloszlás – normatív rendelkezéseknek legyen alávetve. Ez a mindenre kiterjedő szabályozás, amelynek részleteit itt elhanyagolhatjuk, gyakorlatilag „a" (szovjet típusú) szocializmus fő jellegzetessége lett. Egy időben divat volt ezt a jellegzetességet „bürokratikus eltorzulásként" emlegetni, holott a dolgot nem valamiféle hivatali pedantéria hozta létre, hanem a rendszer velejét alkotó szabályozási szükséglet. Magától értődik, hogy ez a szükséglet – a gazdaság működésének ez a voluntarista felfogása – magas fokú hatalomkoncentrációt és központi döntéshozatalt feltételezett. A sok évtizeden át melengetett reformtervek azért futottak újból és újból zátonyra, mert minden tényleges decentralizáció szükségképpen ellentétbe került a jövedelmek „tudatos" irányításának szocialista alapelvével.

Most pedig lássuk a kommunista-szocialista programnak azt a fogadkozását, hogy *„véget vetünk az ember ember által való kizsákmányolásának"*. Ha ezt mint elvet vesszük vizsgálat alá, első következtetésünk, hogy egyfajta negatív elosztási normát tartalmaz. Lényegében minden olyan elosztási rendszert elítél, amelyben a munkával kapcsolatos közvetlen vagy közvetett javadalmazásokon kívül még másfajta jövedelmeknek, mondjuk például a járadékoknak, a tőkekamatnak, a vállalkozási nyereségeknek is helyük volna. Az elv itt az, hogy egy szocialista rendszernek csak munkabéreket és társadalmi juttatásokat szabad kiosztania. Amennyiben a gazdasági tevékenység bármifajta „értéktöbbletet" hoz létre, ezekről központilag kell rendelkezni. A szocialista állam fentebb megfogalmazott elve nem engedi meg, hogy e többletértéket más termelési tényezők kapják, mint az emberi munka, mert akkor – marxi értelemben – a kizsákmányolás esete állna fenn.

Első pillantásra a szovjet típusú államok hűségesen követték ezt az elvet: elszámolási rendszerükben a hozzáadott érték két nagy tételre osztódott: bérszerű jövedelmekre és az állam részesedésére. Közelebbről

nézve a helyzet korántsem volt ilyen egyszerű. Mindenféle rejtett módon keletkeztek járadékok, valamint olyan jövedelmek, amelyeket egyesek vállalkozási tevékenységükből húztak. S ez nemcsak olyan szektorokban történt, amelyeket a hivatalos ideológia a múlt csökevényeinek (kisipar, magángazdaság) tekintett, hanem az ún. szocialista szektoron belül is. Így például a szocialista állam ősidőktől fogva kamatot fizetett a magánszemélyek megtakarításai után, függetlenül attól, hogy a takarékbetétek tulajdonosai bérmunkások voltak-e vagy sem. A szocialistának nevezett állami vállalat díjazta az újítást, járadékban részesítette a szellemi tulajdont (találmány, szerzői jog), s számos országban, így Magyarországon is elismerte a vállalati dolgozók, különösen a vezető beosztásúak jogát arra, hogy az évi tiszta nyereségből részesedjenek. Így vagy úgy, az összes fölsorolt jövedelem a szorosabb értelemben vett munkabérből lett kihasítva, s ezt a kihasítást minden szocialista állam kodifikálta. A munka nélkül élvezett járadék egyik legnevezetesebb esete volt a lakáshasználat, tekintettel az állami lakbérek nevetségesen alacsony szintjére. Minthogy a lakások gyakorlatilag életfogytiglani használatban voltak, mindazok, akik az átlagosnál kedvezőbb fekvésű, méretű vagy komfortú lakásban laktak, olyan járadékhoz jutottak, amely nem csak elméleti volt: ha albérlőt fogadtak vagy lakást cseréltek, járadékuk pénzben is realizálódott. Kevés látványosabb megnyilatkozása volt a földjáradéknak, mint az imént említett, arról nem is szólva, hogy az így keletkezett jövedelmek alaposan korrigálták a hivatalos elosztást.

Mindezekben az esetekben a szocialista diktátor problémája az volt, hogy merész céljai és átfogó eszközei ellenére mégsem ő döntötte el egyedül, hogy mi az, ami „érték", hogy mit mennyire fog a társadalom honorálni. Ennélfogva az „értéktöbblet" teljes állami kisajátítása hiú ábránd maradt.

Mint már mondottuk, a szocialista államok bér- és jövedelempolitikája általában óvakodott attól, hogy elkötelezze magát az egyenlőség mellett; az ez irányban történt kisiklások (Kuba, Kína, orosz „hadikommunizmus") rövid életűek voltak, s ennyiben maguk is erősítik a szabályt. A marxista tan a „valódi" egyenlőséget, amely nem is annyira a jövedelmek egyenlősége, mint inkább az „önmegvalósításé" (értse, aki tudja), a távoli jövőbe helyezte, s az oda vezető úton „munka szerinti elosztást" ígért (erről még

alább), nem „egyenlősdit". Jóllehet az egyenlőség és az egyenlősdi közötti megkülönböztetés meglehetősen zavaros maradt, a szétosztható jövedelmek differenciálásának nagyon is reális okai voltak. A differenciálatlan jövedelmek gazdaságilag – mint ez igen hamar kiderült – aligha serkentettek volna jobb teljesítményre. Szociológiailag a hatalom piramisszerűen épült fel, ami aztán óhatatlanul maga után vonta a (tényleges juttatásokban is kifejeződő) rangbéli és besorolási különbségeket. De minden bizonnyal belejátszott a döntésbe az a morális szempont is, hogy a jó és a rossz munka vagy a felelősségteljes szolgálat és a puszta jelenlét egyforma díjazása sértené az egyszerű ember igazságérzetét.

Ennyit a szocialista tan negatív oldaláról. Most pedig lássuk a pozitív oldalt, amely a legtömörebben talán abban a jelszóban ragadható meg, hogy „*kinek-kinek végzett munkája szerint*". Első látásra feltűnik, hogy milyen közeli rokonságban van ez az elv a keresztény etikának azzal a felfogásával, hogy ki-ki érdeme szerint üdvözül, illetve boldogul. Még érdekesebb a rokonság a liberális gazdaságtannak azzal a tételével, hogy tökéletes konkurenciában a gazdaság mindenkit termelési hozzájárulása arányában javadalmaz. A keresztény etikában a hangsúly persze nem az anyagi javakon van. A liberális gazdaság képletében pedig a termelési hozzájárulást a piaci érték méri, nem az elvégzett munka. E különbségeknek, mint mindjárt látni fogjuk, van némi jelentőségük.

Felmerül a kérdés, hogy a „munka szerinti" elosztás szocialista elvének van-e egyáltalában tartalma. A kérdés első részét a keresztény etikával és a tökéletes konkurencia tanával való analógia veti fel. Mit kell nézni? A munka etikailag megfogható értékét (például az erőfeszítés értelmében), produktív hozzájárulását (a szó gazdasági, azaz piaci értelmében) vagy valamilyen más értéket, amely úgyszólván természetesen benne rejlenék a munkában mint fizikai folyamatban? Az etikai választ máris elvethetjük, minthogy azt a marxista tan sohasem hirdette. Ezek után aközött kell választanunk, hogy az elvégzett munkát gazdaságilag vagy fizikai természete után kell-e mérni. A kérdés tulajdonképpen az, hogy van-e a munkának önértéke, amely legalábbis egy ordinális skálán rangsorolható.

Nincs baj addig, amíg két olyan személy munkáját hasonlítjuk össze, akik pontosan ugyanazt a feladatot hajtják végre: ily esetben a végzett munkateljesítmény az elvégzett műveletekkel azonos, esetleges minőségi

különbségekkel. De attól a pillanattól kezdve, hogy a műveletek tartalma eltér egymástól, minden számszerű összehasonlítás értelmét veszti. A marxisták egy része őszintén azt gondolta, hogy amikor nagy tanítómesterük „egyszerű" és „összetett" munkáról beszélt, s az utóbbiról kijelentette, hogy annak értéke az előbbi „többszöröse", akkor megoldotta a problémát. Holott a megoldás csak verbális. Ugyanis azt kellene tudni, hogy X munkája *mennyivel* összetettebb Y-énál. Ha nem tudjuk számszerűsíteni az X/Y hányadost, akkor nincsen alapunk arra, hogy X-et és Y-t „munkája szerint" javadalmazzuk. Hacsak ki nem jelentjük, hogy egy munkaóra értéke minden esetben azonos egy másik munkaóráéval. Ezzel azonban a már letárgyalt egyenlőségi elvhez jutnánk vissza.

Lehet-e számszerűsíteni az X/Y hányadost technikai normák, ergometria vagy más, kizárólag a dolgozó működésére vonatkozó mérések segítségével? Rengeteget kísérleteztek ilyesmivel – minden eredmény nélkül. Ami tulajdonképpen természetes. Hiszen amit a munkafolyamatban mérni kell, az nem a munkás ereje, mozdulatainak ügyessége vagy szépsége, még csak nem is tudásának foka, hanem az a tényleges hozzájárulás, amelyet munkája a közös eredmény szempontjából jelent. Már e ponton sejthetjük, hogy a „végzett munkát" illetően a (piac)gazdasági megközelítés lesz a jó. De épp a gazdasági ösvényen haladva jutunk el a szocialista elosztási tan legnagyobb paradoxonjához.

A kommunista világrend utolsó évtizedeiben, úgy is mondhatnánk, hogy az elbizonytalanodás és a hanyatlás korszakában, a szocialista közgazdák is arra az álláspontra jutottak, hogy a termelés, a forgalmazás és egyáltalában a gazdasági élet minden egyes résztvevőjét produktív hozzájárulása arányában volna célszerű javadalmazni. Csakhogy volt egy bökkenő. Ahhoz, hogy bizonyos tárgyilagossággal lehessen felbecsülni kinek-kinek a termelési hozzájárulását, arra is szükség lett volna, hogy az eredmények értéke társadalmi érvénnyel legyen megállapítva, vagyis nem önkényesen, ami viszont maga után vonja egy olyan piac szükségességét, ahol az egyedi és kollektív értékelések úgy találkoznak össze, hogy kölcsönösen elfogadott árak formájában fejeződnek ki. Ezt a folyamatot nevezhetnénk értékképzésnek, illetve az értékek társadalmasításának. Objektív, azaz társadalmi érvényű árak híján nemcsak hogy nem tudjuk kinek-kinek a termelési hozzájárulását felbecsülni, hanem a körbenforgás

csapdájába kerülünk. Pontosan ez történt a tervgazdaságokban, amelyek a szükséges pénzügyi egyensúly érdekében az árakat a termelési költségekből vezették le. Egy ilyen elszámolási rendszerben minden egyes tényező termelési hozzájárulása definíció szerint azonos volt azzal a javadalmazással, amelyet számára a tervező megszavazott!

A paradoxon tehát az, hogy a szocialista tervezők a végzett munka szerint akarták volna díjazni a termelés részvevőit, miközben olyan termelési rendet hoztak létre, ahol az árak és a kínálat szocializálódását – azt a bizonyos piaci társadalmasítási folyamatot – adminisztratív döntések helyettesítik. Ebben a rendszerben a központi hatalomnak természetesen széles körű befolyása volt a jövedelmi struktúrákra, csak éppen azt nem tudta megmondani, milyen kapcsolatban vannak a bérek és a prémiumok a termelési hozzájárulásokkal.[9]

E paradoxonból az az óvatos következtetés vonható le, hogy a tényleges gazdasági teljesítmények megítélésében egy valóságos piaci gazdaság menedzserei kedvezőbb helyzetben vannak, mint a szocialista tervezők, illetve végrehajtók. Az persze nem következik a fentiekből, hogy a piaci viszonyok között „igazság" uralkodik abban az értelemben, hogy a különféle ágazatok különféle tudású és teljesítményű munkatársait társadalmilag igazolt termelési apportjuk szerint fizetik. Tendenciájában ugyan ez történik, de a helyi körülmények és a mindennapok esetlegességei jelentősen eltéríthetik a termelési tényezők árát a normálisan elvárhatótól. A szokásjog és az erőviszonyok állandó háttérfeltételt képeznek, amelynek árképző hatását tovább erősítheti a piaci szereplők érdekérvényesítési (alkudozási) képessége, s persze minden egyes személy magához való esze. Igazságos elosztást várni a gazdaság spontán – piaci – működésétől ugyanolyan utópisztikus elvárás, mint valamely erőskezű diktátortól remélni Isten országának földi mását.

Arról nem is szólva, hogy még a legjobban működő, legtökéletesebben konkurenciális piac is csak a teljesítmények objektív elbírálása értelmében lehet „igazságos". De mi az, hogy teljesítmény, s mit jelent annak „objektív" – össztársadalmi vagy világpiaci érvényű – elbírálása? Alapvetően azt,

[9] A hatvanas évek közepén e témáról könyvet publikáltam franciául. Lásd Kende Péter: *Logique de l'économie centralisée*. SEDES, Paris, 1964.

hogy a gazdaság, illetve a mögötte álló társadalom differenciál a hasznos, a még hasznosabb és a haszontalan között, s hogy minden egyes termelési faktor (egyén vagy vállalat) teljesítményét ennek megfelelően díjazza. Morális szempontból ez az igazság csak részleges, hiszen szükségképpen egy csomó méltánytalanságot is tartalmaz. Például magasabbra értékeli a jó képességűt, mint a közepest vagy a gyengét, holott a velünk született jó képesség nem érdem, és megfordítva, a csökkent értelműt vagy testileg ügyetlent örök hátrányra ítélni csak azért, mert ilyen képességekkel született: nem kevésbé visszás. Az Örök Igazság tekintete előtt a szép és a csúnya valószínűleg egyenértékű – de nem a piac elbírálása szerint, amely még a legszerényebb alma esetében is magasabban díjazza a jó külsejűt, mint a ráncosat, hát még, amikor élő személyeket hasonlít össze,

Az abszolút igazságosság (természetesen kifürkészhetetlen) mércéje szerint minden rangsorolás, legyen az piaci vagy bürokratikus, önkényes: semmilyen különbségtétel nem igazolható morálisan. Ez a leghatalmasabb érv az Egyenlőség mellett, függetlenül annak gyakorlati alkalmazhatóságától. Bevilágító ebből a szempontból, hogy az igazságosságról írt legnevezetesebb korunkbeli mű[10] az egyenlőségi főszabálytól való eltérések morális igazolásán fáradozik (tudniillik adottnak veszi, hogy magában véve minden egyenlőtlenség sérti az igazságosságot).

Mindamellett nem kell ilyen erkölcsi magaslatokra emelkednünk ahhoz, hogy a piaci árazást vagy a munkaerő hivatali besorolását – a „szocialistát" csakúgy, mint a „kapitalistát" – problematikusnak tekintsük. Gondoljunk csak vissza az „egyszerű" és az „összetett" munka fentebb említett, megoldhatatlan fejtörőjére. Az előbb úgy látszott, hogy a társadalmi hasznosság bevezetésével ezen a problémán túljutottunk. Igen, de nem morálisan, hanem csupán a praktikum, a mindennapi értékelés szintjén. Attól azonban, hogy kimondtuk: „a társadalom a mérnök munkáját fontosabbnak tartja, mint a betanított munkásét", még nem kaptunk kulcsot a kezünkbe annak kiszámítására, hogy hányszor fontosabb, mint a kevésbé fontos. Objektív érvénnyel semmilyen számszerűsített különbség nem igazolható, minden lehetséges differenciálás önkényes. Hogy ez mennyire így van, már abból az egyszerű tényből is kiviláglik, hogy egyik országban ugyanaz a mérnök kétszer annyit keres, mint a másikban (mármint az egyszerű munkással való összehasonlításban). A különbséget mindkét esetben a munkaerőpiac helyi sajátosságai magyarázzák, azt azonban nem, hogy az egyik esetben mérnökünknek miért „kell" hatszor annyit keresnie, mint a munkásnak, a másik esetben viszont négyszer annyit, s egy harmadik esetben esetleg csak másfélszer annyit. Mindegyik szorzószám önkényes – mint ahogy önkényes volt a földesúri „tized" vagy a papi „kilenced" is. Az a tized lehetett volna ötöd vagy huszad is. Megjegyzendő, hogy ezen még az sem változtatna, ha minden jövedelmi differenciáról a választópolgárok szavazata döntene, legfeljebb annyi történne, hogy a számszerűsítés önkényét a demokratikus többség számlájára írhatnánk.

[10] Rawls, John: *Az igazságosság elmélete.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. Ez az 1971-ben született munka, mint tudjuk, megkerülhetetlen sarkpontja az osztó igazságról folyó jelenkori vitáknak.

Itt azután beleütközünk abba a – talán még az előbbieknél is nagyobb – értékelési nehézségbe, hogy a kiosztott jövedelmek egy tekintélyes része (a mai Magyarországon talán a felénél is több) semmiféle termelő tevékenységhez nem kapcsolódik. Gazdaságilag alig vagy egyáltalán nem számszerűsíthető az orvosok, a katonák, a tanítók, a különféle közhivatalnokok munkájának értéke; még az is kérdéses, hogy tevékenységük „munkának" nevezhető-e. Az ő részesedésük a társadalom „produktív" része által megtermelt értékekből ugyanolyan jellegű, mint a már említett papi „kilenced", s ugyanolyan ősrégi osztozkodási problémákat vet fel. Az a körülmény, hogy a modern világban e tevékenységek egy része – például az orvosoké vagy a tanároké – átkerült a szolgáltatások piacilag is értékelhető szektorába, természetesen kihat e foglalkozások rangsorolására; ezt azonban a társadalom piac nélkül is elvégzi (lásd például az orvosok esetében a „hálapénzt"), ami pedig a közszolgálatot illeti, ott a hivatali besorolás és a fizetési tábla az irányadó. A közszolgálatban foglalkoztatottak díjazása mindenütt – New York városától Európán át a nepáli királyi kincstárig – ugyanolyan elvek szerint történik, mint a „dolgozók" bérezése a szocialista államban: vagyis hierarchikusan. A szakképzettség vagy a szolgálati évek beszámítása ezt csak modulálja, a dolog lényege azonban az, hogy mindenkinek eleve megvan a helye a hierarchiában. Ez a rangsorolás egyrészt konvencionális, s ennyiben önkényes, másrészt láthatatlan társadalmi értékhierarchiákat fejez ki.

Külön fejezetet képezhetne azoknak a „jussa", akik – még vagy már – semmivel nem járulnak hozzá a közösség fennmaradásához, de akiket a közösség eltart. Nem szándékunk e madártávlatú áttekintésben sem a nyugdíjakról, sem a munkanélküli-segélyekről, sem az ösztöndíjakról, sem a betegek eltartásáról külön értekezni – mindezen kategóriák részesedése a társadalom aktív elemei által létrehozott jövedelemből azonban nyilvánvalóan a „társadalmi igazságosság" címszava alá tartozik, talán még elsődlegesebben, mint az a mód, ahogyan az aktívakat besorolják és fizetik. Az öregek, a betegek, a munkaképtelenek (stb.) sorsa magától értődően gazdasági kérdés is, de még a legprózaibb pénzügyi megfontolások mögött is felsejlik a szóban forgó embercsoportok megítélésének módja. Minthogy az érintetteknek érdekérvényesítési képességük többnyire nincsen, „jussuk" úgyszólván tisztán tükrözi, hogy mekkora önértéket, mekkora méltóságot tulajdonít nekik az aktívak társadalma.[11]

A jövedelemelosztás problémája, mint láthattuk, nem szorítható be a szocializmus fejezetébe. A piacgazdálkodó társadalmak, különösen, ha demokratikusak, ugyanúgy szemben találják magukat az egyenlőség és az egyenlőtlenségek kihívásával, mint az államilag szervezett szocializmus. Úgy is mondhatnók, hogy a szocializmus szelleme a modern, huszadik századi világ minden politikai rendszerét meglegyintette: a demokratikusakat csakúgy, mint a diktatórikusakat. A szociális igazságosságról, a jövedelemelosztás ideális elveiről és ennek gyakorlati módozatairól (adópolitikáról stb.) könyvtárnyi irodalom készült, s áll naprakészen azok rendelkezésére, akiknek ezzel hivatalból foglalkozniok kell. El kell azonban ismerni, hogy ami a gyakorló politikusokat e tárgykörben leginkább izgatja, az nem annyira a dolog elvi alapja, mint inkább a szociális igazságosság látszata. Mindenki tudja, hogy az emberek közötti egyenlőtlenség mint alapadottság elkerülhetetlen; a kérdés csak az, hogy hol és meddig lehet, hol és meddig szabad ennek határt szabni. A kívánatos egyenlőség és a szükséges egyenlőtlenség között még a legbölcsebb, legelmésebb teória sem képes pontosan megrajzolni az elvi határt. Minden elméletileg kidolgozott optimum inkább agytorna, mint alkalmazható recept. Gyakorlatilag viszont az optimum nyilvánvalóan az, amit az adott társadalmi közeg nagyobb zúgolódás nélkül elfogad. A válasz tehát végső soron politikai. „Szocializmusban" csakúgy, mint „kapitalizmusban".

[11] A részletekben való elmerülést elkerülendő, a fenti megjegyzésben figyelmen kívül hagytam a tőkefelhalmozásra támaszkodó nyugdíjszolgáltatást, úgyszintén azokat a jogokat, amelyeket a szervezett dolgozók – saját kockázataikat szem előtt tartva – a munkanélküliek számára harcolnak ki.

*

Mielőtt az Osztó Igazság modernkori dilemmáitól az igazságos társadalmi rend általánosabb problémájához visszakanyarodnánk, egy rövid kitérés erejéig hadd magyarázzuk meg, hogy miért tettük a fentiekben idézőjelbe azt a szót, hogy „kapitalizmus".

A szovjet kommunizmus uralma, illetve ideológiai befolyása alatt szokásba jött „a" szocializmust „a" kapitalizmussal szembeállítani, mintegy magától értődőnek tekintve, hogy ez utóbbi ugyanolyan teljes, egységes és zárt rendszer, mint az előbbi. Ennek is tulajdonítható, hogy sokan – mintegy azt a logikát követve, hogy „ha nem fehér, akkor fekete" – úgy könyvelték el az 1989 utáni társadalmi-politikai változásokat, hogy „visszatértünk a kapitalizmushoz". E sorok szerzője nem osztja ezt a nézetet, s úgy látja, hogy a mai Magyarországon, nyilván a sok évtizedes marxista hegemónia folyományaként, nagy zűrzavar uralkodik a kapitalizmus fogalma körül. Nemcsak azok körében, akik máig is szocialistáknak vallják magukat marxista értelemben (ők nincsenek olyan sokan), hanem abban a jóval népesebb közönségben is, amely ideológiákra ugyan alig-alig fogékony, fejében azonban szinte érintetlenül őrzi az elmúlt évtizedekből hátramaradt fogalmak egy jelentős részét. Például azt a gondolatot, hogy vannak totális rendszerek (kapitalizmus, szocializmus), amelyeknek képletéből a kultúrától a politikumig úgyszólván minden levezethető.

Ahhoz persze nem fér kétség, hogy „a szocializmus", úgy, ahogyan ezt Lenin és követői bevezették, mindent átható *rendszer* volt. Ez abból következett, hogy a társadalomra rátelepedő diktatórikus politikai szervezet *minden hatalmat* a kezében összpontosított, s hogy elgondolásait (mindegy, hogy ezek mire irányultak) akadály nélkül érvényesítendő, minden önálló társadalmi mozgást elfojtott, minden lehetséges életmegnyilvánulást maga alá gyűrt. A szovjet típusú szocializmus ennyiben volt „rend-

szer", s szemmel látható, hogy ezzel analógiába hozható „tőkés rendszer" nincsen. Alapvetően *ezért* teszem idézőjelbe a „kapitalizmus" kifejezést.

Az idézőjellel természetesen nem a kapitalizmus tényét akarnám kétségbe vonni. Az újkori Európában meginduló kereskedelmi expanzió s a nyomában járó iparfejlődés és pénzgazdaság joggal nevezhető a kapitalizmus korszakának. A piaci cserefolyamat magában véve persze még nem kapitalizmus, mint ahogy – pusztán egymagában – a magántulajdonon alapuló gazdasági döntés sem az: mindezek jóval megelőzték a gazdálkodásnak azt a (kapitalisztikus) módszerét, amely a befektetett pénztőke legjobb hasznosítását célozza. A piaci cserefolyamatok minden irányú kiterjesztésével, az ennek útjában álló határok, különbségek és akadályok lebontásával, az életformák és értékelési szempontok egyesítésével, továbbá azzal, hogy a társadalmi cselekvés és az együttélés uralkodó mércéjévé tette a gazdasági hasznosságot, a kapitalizmus gyökeresen átalakította, ha úgy tetszik, „forradalmasította" a földi élet feltételeit. A kapitalizmussal valami olyan új dolog kezdődött az emberiség történetében, amelynek még nevet adni is nehéz, oly szorosan összefonódott az ipari társadalommal, a gazdasági erőforrások megsokszorozásával és permanens növekedésével, a tudomány és a technika rohamos fejlődésével és számos más hasonló fejleménnyel. Talán még a „modernség" fogalma kínálja a legjobb megközelítést, tekintve, hogy a kapitalizmus a maga határtalanságában úgyszólván átfedi a modern világ minden jelenségét.

A modern világnak azonban van egy másik, politikai meghatározója is: a demokrácia, amelyet kár volna a kapitalizmus fogalmával összemosni. Meglehet, hogy azok az egységesítő tendenciák, amelyek a kapitalizmusból folynak, hozzájárultak a polgári egyenlőség kialakulásához. Ugyanakkor a szabadságvágy és az egyenlőségszomj minden jel szerint *autonóm módon fejlődő és ható társadalmi tényezők*, amelyek a – kapitalista alapokon szerveződő – gazdálkodás módozataira is visszahatottak. Vegyük csak azt a tapasztalati tényt, hogy miként működik a társadalom egy demokratikus és egy nem demokratikus országban, mondjuk Ausztriában és (a nála semmivel sem szegényebb) Szaúd-Arábiában... Társadalmi egyenlőség, polgári jogok nyilvánvalóan csak az elsőben vannak, a másodikban nem, holott a gazdaság szervezete ott sem kevésbé kapitalisztikus, mint Ausztriában. Ezt azért érdemes ebben az összefüggésben megjegyezni, mert ha

az 1989 utáni változásokat úgy fogjuk fel, mint „a kapitalizmusba való átmenetet", akkor – elvben – ugyanúgy választhatjuk érkezési pontnak Szaúd-Arábiát vagy Kuvaitot, mint Portugáliát vagy Ausztriát. Egyik is, másik is „kapitalista"... Tudjuk azonban, hogy a kommunizmussal szakító Kelet-Közép-Európa a nyugati szabadságokhoz akart „felzárkózni", nem az olajtrösztök és a McDonald's-típusú gyorsélelmezés világához. Ausztriához, s nem Szaúd-Arábiához. A kapitalizmuson kívül maradni természetesen nem lehetséges. A cél azonban a szabadságok rendszere, amelyhez képest a gazdasági szervezet másodlagos.

A kapitalizmus fogalmával még más bajok is vannak. Nevezetesen, hogy működését – eredetileg a marxi eszmék hatása alatt, de aztán már csak megszokásból is – a bérmunka „kizsákmányolásával" azonosítják, holott a történeti igazság az, hogy a kapitalizmus kereteiben kifejlődő modern társadalmi rend tette lehetővé a fizikai munka felszabadítását, s teremtette meg az – egyenrangú polgárrá emelt – fizikai munkás emberi méltóságát. Hogy pusztán „a munka" nem teremt értéket, s hogy a munkás bére nem lehet azonos az általa (is) létrehozott termék teljes értékével, ezt, ha másból nem, a marxi–lenini szocializmus tapasztalatából alaposan megtanulhattuk. Ebből persze megint nem következik valami olyasmi, hogy a világban nincsen kizsákmányolás: ennek rugóit és megengedő feltételeit azonban nem ott kell keresni, ahová azokat a marxista fogalomalkotás elhelyezte, hanem a gazdasági életnek azokban a réseiben, ahol kiszolgáltatottság s ebből fakadóan visszaélés van. A feketemunkára kárhoztatott, mert papírok nélkül érkezett bevándorló napszámost nem „a kapitalizmus" szipolyozza ki, hanem a törvényeket kijátszó vállalkozó.

Még egy utolsó megjegyzés a kapitalizmusról, amely egyszersmind visszavezet bennünket e fejezet fő témájához. Mint ez már az előzőkből is kiviláglott, nyilvánvalóan kapitalista (mert másutt ismeretlen) fejlemény a gazdasági tényezőknek az az elrendezése, amely tendenciájában mindenkit teljesítménye, társadalmilag elismert hasznossága arányában díjaz. Maga az elv ugyan „szocialista" is lehetne, de gyakorlati megvalósulásához az értékeknek az a fajta szocializációja – egyszerűbben szólva: egyesítése – szükséges, amelyet csak a konkurenciára épülő piacgazdaság, az előjogokat félresöprő nyitott verseny világa képes elvégezni. Igazságos-e ez az elv? Ha egyenlőséget értünk igazságosságon, akkor nem. Ha a gyen-

gével és az alkalmatlannal szembeni elnézést, akkor sem. De mint ezt éppen a szocialista ellenpéldákból is kiszűrhettük, a tényleges teljesítmény szerinti elismerés rendje, összes egyenlőtlenségével együtt – amelyeknek csak egy része korrigálható politikai akaratból! – még mindig közelebb áll egy igazságos eloszlás kívánalmaihoz, mint bármilyen más lehetséges osztozkodási kulcs.

*

Milyen végkövetkeztetések adódnak a fenti eszmefuttatásból? Először is az, hogy az igazságosságnak többféle oldala van, amelyeknek sorrendjére vonatkozóan sohasem uralkodott egyetértés a társadalomban, s ma sem uralkodik. Ez már eleve megnehezíti annak a kívánalomnak az életbe való átvitelét, hogy legyen a társadalom rendje igazságos. Tudniillik ami az egyiknek „igazságos", az a másiknak nem az: s ez nemcsak azért van így, mert mindenki hajlamos a saját javát („érdekét") az igazsággal azonosítani, hanem azért is, mert minden igazságosságra törekvő döntés különféle, egymással olykor ellentétes követelmények közötti mérlegelésből születik, s aligha képzelhető el olyan kompromisszum, amely mindenkit egyformán kielégít. Más az egyenlőség igazsága, mint az arányosságé. (Ezt már Arisztotelész óta tudjuk.) Másképp hangzik a szigor igazsága, mint a megbocsátásé.

Másodszor, nincsen megegyezés abban sem, hogy *miben*, az emberek közötti együttélés milyen vonatkozásában kell(ene) a társadalmi rendnek igazságot tennie. A szándékok vagy a tettek megítélésében, a javak vagy a méltóságok elosztásában, az egyéni tervek vagy a közös boldogulás szempontjainak érvényesítésében? Több-kevesebb tudatossággal minden politikai rendszer számon tartja e „vonatkozásokat", vagyis az igazságosság különböző szféráit, s törekszik arra, hogy azokat valamiféle „egyensúlyba" hozza egymással. De aligha képzelhető el olyan egyensúly, amelyet mindenki egyformán „igazságosnak" fogad el. Hogy csak egy példát hozzunk: a közösségi érdek előtérbe helyezése szükségképpen korlátozza az egyéni tervek kivitelezésének szabadságát, s mint ilyen, sérti az érintettek igazságérzetét.

Harmadszor, a társadalmi rendnek (együttélésnek, létnek) előbbre való törvénye a fennmaradás, mint az igazságosság. Olyan megállapítás ez,

amelyet a „hatalom" vonatkozásában mindenki magától értődőnek tekint. Méghozzá nemcsak a szűkebb értelemben vett politikai-kormányzati hatalmat illetően, hanem bármely más, erővel-ügyességgel megszerzett vagy hierarchikusan birtokolt hatalmi pozícióval kapcsolatban is. Miért legyek igazságos, ha ezzel nehezítem, hogy én maradjak az élen? Minket azonban itt az igazságosságnak nem ez a banális, köztudott és mindenki által (sopánkodva vagy kárörvendve) számon tartott szociológiai korlátja érdekel, hanem egy ennél is erősebb, ennél is általánosabb korlát. A fennmaradás ugyanis nemcsak a hatalom, hanem az élet törvénye is, amely talán sehol másutt nem érvényesül olyan szemléletes-tisztán, mint a gazdaságban. A probléma itt az, hogy – a modern demokratikus kor neveltjeiként – a gazdaság működésétől (is) igazságosságot várunk, holott a gazdaság törvényének egyes számú parancsolata a hatékonyság. Ez ugyan nem zárja ki azt, hogy részben külső – politikai – eszközökkel a gazdaság működésére is rákényszerítsünk tőle független igazságossági elveket, de közben mindig észben kell tartanunk, hogy a gazdaság magától nem igazságosságra, hanem hatékonyságra törekszik, s ami igazságot spontán létrehoz (például a teljesítmény szerinti díjazást), az tevékenységének csupán mellékterméke. Ha „igazságos társadalmon" olyan gazdasági rendet értünk, amely lényegében és minden részletében igazságos, akkor jó, ha tudomásul vesszük, hogy ilyen társadalmi rend nincsen, és eleve elképzelhetetlen.

Vagyis még rövidebbre fogva: az igazságosság a maga teljességében még csak ki sem bontható, nemhogy megvalósítható. Egy ember lehet igazságos, ha cselekedeteit az erre való szándék vezeti. A társadalomban azonban szükségképpen keverednek az igazságos és az ezzel ellentétes törekvések, ráadásul az elsők még belső konfliktusoktól is terhesek. Ezzel együtt egy döntés, egy törvény, a dolgok egy adott és lehatárolt körének elrendezése lehet igazságos, de még ha ezek száma szaporodik is, a társadalmi rend a maga egészében soha nem lesz az. Legalábbis itt, ezen a földön.

De őrizzük meg arányérzékünket. A fenti végkövetkeztetés korántsem olyan súlyos, mint amilyennek első olvasatra látszik. Tudniillik az igazságosság nem az egyedüli eszmény, amelyet az ember maga elé tűzött. Legalább ilyen erős motiváció a szabadságvágy, az alkotás (azaz valami eredetit és maradandót magunk után hagyni), a gazdagság, az egyéni

boldogulás és mindezeknek feltételeként valamiféle személyi (cselekvési) autonómia elérése. Szemben az igazságosságra való törekvéssel, amely ha eredete szerint nem is, de hatásában altruista, az itt felsorolt vágyak és célok eredetük szerint is, irányultságuk szerint is alapvetően egoisták (ámbár járulékosan lehet bennük altruista motiváció is). Mármost nyilvánvaló, hogy amikor egy adott politikai berendezkedés értékét, azaz emberi kívánatosságát vizsgáljuk, akkor nem szorítkozhatunk pusztán és kizárólagosan az igazságosság szempontjára. Egy szabad, nyitott és fejlődőképes társadalmi rend nem azért „jobb", mint egy zsarnoki, bezárkózó és megkövesedett, mert feltétlenül „igazságosabb" annál, hanem mert szabadabb és teljesebb kifutást kínál több más, ugyanolyan fontos vagy még alapvetőbb emberi törekvésnek. A zsarnokság ellen olykor az igazság nevében lázad az ember. De van olyan zsarnokság, amely – azon az alapvető igazságtalanságon kívül, hogy „mindenki egyért" s csak ezen Egyért létezik – nagyon is őrködik az (egyenlőséggel azonosított) igazságosság látszatán. Válasszuk tehát pusztán ezért az erényéért? Vagy vegyünk figyelembe olyan szempontokat is, hogy ez a rend minden (látszólagos vagy tényleges) egyenlőségével együtt is élhetetlen, embertelen, gondolatpusztító, szabadságtipró és így tovább...?

Az ember szociálisan is komplex lény, választásai ezért – amennyiben egyáltalán módja van választásra – sohasem lesznek egyszerűek.

(1973–2003)

2. fejezet
Az egyközpontú gazdaság és a racionalitás[12]

Ez a 2. fejezet az életműsorozat legkorábbi írása, amelyben az akkor 36 éves szerző szakszerű összefoglalását adja gazdaság-szociológiai doktori dolgozata fontosabb téziseinek. Ebben voltaképpen ugyanazok a kérdések kerülnek tárgyalásra, mint a jelen kötet előző (első) fejezetében, azzal a különbséggel, hogy azt a szöveget a szerző több mint 36 évvel később, s egyáltalában nem szakközönségnek írta. Amikor ezt a szövegét 85. éves fejjel újraolvasta, azért helyezte a kommunizmusról szóló és további életművét bevezető esszégyűjtemény élére, mert úgy találta, hogy az mindenki számára érthetően tisztázza a témára vonatkozó – s ezen túlmenően egész működését megvilágító – politikai-filozófiai álláspontját. Ugyanakkor azt sem bánja, hogy az alant következő – sokkal nehézkesebb – fejezetből kiderül, hogy ez az álláspont milyen „technikai-szakmai" ismeretek alapzatán nyugszik.

A szocializmus alaptörvényének paradoxona[13]

Tulajdonképpen mi a tervgazdaság valóságos természete? Milyen tényezők határozzák meg az erőterét?

[12] Az alábbi szöveg néhány részletet tartalmaz a szerzőnek 1964-ben franciául megjelent *A központosított gazdaság logikája* című könyvéből (Kende, P.: Logique de l'économie centralisée. *I. m.*) E szövegrészeket a szerző Kornai János 70. születésnapjára magyarította barátja iránti tiszteletadásból.

[13] Az alábbi szakasz a francia nyelvű munka 460–466. oldalán olvasható fejtegetések némileg rövidített változata.

Vannak szerzők, akik a valóság sok fontos elemétől elvonatkoztatva a szovjet típusú gazdaságban egész egyszerűen parancsgazdaságot (Befehlswirtschaft) látnak, ahol mindent az egyetlen központból kiáramló utasítások szabályoznak. Nagyjából így vélekedik Adolf Weber[14], és még Walter Eucken is azon a nézeten van, hogy egy gazdaság működését vagy a központja, vagy a perifériája szabja meg.[15] Ezt a véleményt alátámasztja a szovjet tervezés legklasszikusabb, Sztálintól származó meghatározása is, amely szerint a tervek nem előjelzések, hanem kötelező direktívák.[16]

Egy másik értelmezés szerint a tervgazdálkodás egész hatalmas mechanizmusa arra való, hogy a piac szerepét betöltse. Csakhogy szemben a kapitalizmussal, amely a társadalmi keresletre egyedi válaszokat ad, a szocialista tervgazdálkodás újítása és magasabbrendűsége abban állna, hogy globálisan válaszol a keresletre. Ilyesféle képzeteket alkot magának a tervgazdálkodásról például G. D. H. Cole[17], anélkül azonban, hogy a szovjet gazdaságban ennek az eszménynek a megvalósulását látná. Ugyanezt a gondolatot árnyaltabban fejezte ki Maurice Dobb[18], továbbá egyes hivatalos marxisták, akik ezzel kapcsolatban a szocializmusnak ugyancsak Sztálin által megfogalmazott, úgynevezett alaptörvényére hivatkoznak.[19] Ha az utóbbi definíciót készpénznek fogadnánk el, a szocialista tervgazdálkodás fejlődése ezek szerint a társadalmi szükségleteket követné. Más szóval nem parancsgazdaság volna abban az értelemben, hogy csak egy központi akaratnak engedelmeskedik.

Egy jó dialektikus elme erre persze azt mondhatná, hogy a központi terv azért diktál a gazdasági tevékenységnek, mert a társadalom objektív szükségleteit fejezi ki, és hogy ebben az értelemben a két elv között nincsen ellenmondás. A központi akaratnak és a szükségleteknek

[14] Weber, Adolf: *Marktwirtschaft und Sowjetwirtschaft.* München, 1951. 163. o.

[15] Eucken, Walter: *Die Grundlagen der Nationalökonomie.* Berlin-Göttingen, 1950. 85. o.

[16] Amint azt Sztálin 1927-ben kifejtette. Lásd *Összes művei*, 10. kötet, Budapest, 1952. 348–350. o.

[17] Cole, George D. H.: *Socialist Economics.* London, 1950. 88. o.

[18] Dobb, Maurice: *Political Economy and Capitalism.* London, 1937. 279–280. o.

[19] A tételt, amelyet Sztálin 1952-es utolsó írásában nyilvánított ki, közismertsége miatt nem idézem.

ez a verbális szintézise azonban nem meggyőző. Tudniillik két eset van. Vagy a társadalmat képező egyedek autentikus szükségleteiből indulunk ki (amelyek azonban szubjektívek és nem objektívek), és úgy tekintjük, hogy ezeknek szuverén uralma kívánatos: ebben az esetben egy olyan gazdasági logika alapjára helyezkedünk, amely választási lehetőségeket nyújt, és ahol a közhatalmi beavatkozás csak arra szolgál, hogy az egyéni szükségletek mellett bizonyos kollektív szükségleteknek is érvényt szerezzen. Vagy pedig a teljes társadalom mint egyetlen test képezi kiindulásunk tárgyát: ahhoz azonban, hogy ebből a kiindulásból a központi terv átfogó és merev utasításaihoz jussunk el, vagy rendelkeznünk kell olyan tudományosan megállapított fogyasztási normákkal, amelyeknek nevében az egyéni választásokat elavultnak és fölöslegesnek jelentjük ki, vagy pedig tételezni kell valamilyen gazdasági „általános akaratot", amelynek nevében minden ettől eltérő magánakarat tilalmasnak minősülhet. Akár az egyik, akár a másik esetben egyedi szükségletek kielégítéséről beszélni fikció volna. Megjegyzendő, hogy erre már Eucken is rámutatott, amikor bírálta azt a marxista tételt, hogy a piacgazdaság kiküszöbölése a szükségletek diadalát jelentené. Az ellenkezője egy kicsit közelebb állna a valósághoz, vélekedett Eucken.[20]

Más szóval, az a bizonyos sztálini „alaptörvény" félelmetes ellentmondást tartalmaz. Ha ténymegállapításként hangzik el, akkor tudjuk, hogy hamis, hiszen a szovjet gyakorlatban a hatalomra vonatkozó megfontolások kezdettől napjainkig abszolút prioritást élveztek a társadalmi szükségletek fölött (a kettő csak álmarxista szofisztikával azonosítható), még pontosabban, az államilag meghatározott kollektív szükségleteknek abszolút prioritásuk van az egyéni szükségletekkel szemben. Tekintsük akkor Sztálin „alaptörvényét" normatív elvnek? Akkor azonban a tervgazdálkodás utat tévesztett. Az átfogó állami terv még a legkedvezőbb esetben is csak késői, kerülőutas és hozzávetőleges válasz a szükségletekre. A termelésnek és a technikának az a kultusza, amely valódi költségszámítások nélkül próbálja maximalizálni az eszközök fölhasználását, a lehető legtávolabb van a szükségletkielégítés princípiumától.

[20] Eucken, Walter: *i. m.* 209. o.

Az ellentmondás azonban nem csak az eszmékben van. A tervgazdálkodás kudarcot vallott abban a törekvésében, hogy az emberi gazdálkodás bizonyos alapadottságai alól kivonja magát. Egyebek között nem tudta megszüntetni vagy túlhaladni

(az emberi tényezők vonatkozásában):
- a képességek egyenlőtlen elosztását csakúgy, mint az egyéni törekvések különbözőségét;
- a kívánságok (szükségletek) keletkezésének eleve irracionális egyedi folyamatát;
- azt a hajlamot, amelynek értelmében ki-ki a legkisebb erőfeszítéssel próbál a legnagyobb haszonhoz jutni;
- az egoizmust, amely csak ritkán áll félre a magasabb törekvések és a közösségi emóciók útjából, és amely a gyakorlatban abban mutatkozik meg, hogy a saját magának végzett munka mindig magasabb minőségű;

(a gazdálkodás tárgyi adottságait illetően):
- az eszközök viszonylagos szűkösségét;
- a természetes és társadalmi bizonytalansági tényezőket;
- e bizonytalanságok halmozódását, amely a gazdasági tevékenység elkerülhetetlen policentricitásának[21] voltaképpeni alapját képezi.

Ezeknek az adottságoknak az összességéről elmondható, hogy minden emberi gazdálkodásnak végső feltételrendszerét képezik, hogy nincs olyan gazdasági rendszer, amely kivonhatná magát hatásuk alól. Ha úgy tetszik, nevezhetjük „ellenséges természetnek" is, amely talán megszelídíthető, de még akkor is határokat szab a gazdaság működésének, és kudarccal fenyegeti az olyan intézményeket, amelyek szeretnének úgy tenni, mintha nem volna.

[21] Ezt a fogalmat Polányi Mihálytól vettem át. *Logic of Liberty* című munkájában (London, 1951.) Polányi „policentrikusnak" nevezi az olyan rendszereket, amelyekben egynél több autonóm döntéshozó központ van, s azt a tételt állítja föl, hogy bizonyos határokon túl a döntések egy központból történő elvégzése nemcsak gyakorlati akadályokba ütközik, hanem elméleti lehetetlenség (*i. m.* 170–183. o.).

A szovjet szocializmus eszmerendszere ezeket az alapadottságokat tévesen a kapitalizmusnak tulajdonította, és azt képzelte, hogy ha ezt egy erőteljes csapással kiküszöböli, akkor majd a szóban forgó adottságok is mintegy varázsütésre eltűnnek. A történelmi tapasztalat azonban ezt a várakozást nem igazolta; ilyen módon nem maradt más hátra, mint fokról fokra alkalmazkodni a dolgok ellenséges természetéhez. Az ez irányban tett engedmények ismeretesek: kezdődtek a bérkülönbségekkel és elmentek egészen a szabadpiac engedélyezéséig, de ide tartozik a fogyasztási javak jó részének kereskedelmi alapon való elosztása is, hogy a policentricitás más következményeiről (mint például a vállalati gazdálkodás) ne is szóljunk. A tervgazdálkodók még a tőkét is rehabilitálták, ha másképp nem, a könyvelés síkján. De nemcsak a könyvelés síkján, hiszen az a körülmény, hogy minden döntést a társadalmi tőke egyedüli (állami) tulajdonosa van hivatva meghozni, magában véve is elismerése annak a körülménynek, hogy ez a termelési tényező szűkösen van adva. Robert Mossé már 1939-ben megállapíthatta, hogy a bérek megállapítása, csakúgy, mint a pénz alkalmazása és a fogyasztási javak elosztása vonalán „a kollektivista gazdálkodás olyan megoldásokra van utalva, amelyek megfelelnek a gazdálkodás legállandóbb és legegyetemesebb adottságainak".[22]

Ha sorra vesszük ezeket az engedményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy együttesen példátlan eltérést indukáltak a százszázalékos kollektivizmus eredeti modelljéhez képest. (Igaz, hogy ez a modell csak Lenin fejében és talán még az úgynevezett hadikommunizmus szabályrendszerében létezett.) Következésképpen a jelenleg létező tervgazdálkodást nem indokolt „parancsgazdálkodásnak" nevezni, ha ezen a fogalmon egyetlenegy központból irányított gazdálkodást értünk.

Ezzel eljutottunk a tervgazdálkodás központi ellentmondásához: nem az, aminek képzeli magát, *nem abban az erőtérben működik, amelyik saját logikájából következne; s bizonyos értelemben a „választások gazdasága", ámbár ennek nincsen tudatában.*

[22] Mossé, Robert: *L'économie collectiviste*. Paris, 1939. 85. o.

Térjünk vissza még egyszer a száz százalékos kollektivizmus fiktív képletéhez. Mint ahogy másutt[23] kimutattuk, e képlet művelőinek le kell mondaniok a gazdasági források optimális felhasználásáról azon egyszerű oknál fogva, hogy a szóban forgó képleten belül nincsen „optimum". Az persze igaz, hogy még egy nem-racionális rendszer is lehet többé-kevésbé konzisztens a Francois Perroux által felvázolt hipotézisek szerint.[24] Fentebb láttuk is, hogy bármely végtermék-összetétel esetén elképzelhető a javak adekvát elosztása, feltéve hogy a fogyasztást minden autonómiájától megfosztják. Ez persze egy kissé a feje tetejére állítása a szükségletek és a termelés közti normális kapcsolatoknak: elméletileg azonban megoldást kínál.

Mármost a ténylegesen létező tervgazdálkodásokban a termelés sokkal kevésbé szuverén, mint a parancsgazdaság fentebb vázolt, „tiszta" képletében, tekintettel arra, hogy a dolgozók és a fogyasztók egy bizonyos választási szabadsággal rendelkeznek. Tehát kialakulhat olyan helyzet, amelyben a munkavégzésre és a keresletre vonatkozó egyéni döntések nem felelnek meg a terv által előírt kínálatnak. Ilyen helyzetben elégséges volna-e az árak és a bérek manipulálása ahhoz, hogy az egyedi döntéseket egyensúlyba hozzák a terv döntéseivel? Nem valószínű. Azzal a puszta ténnyel ugyanis, hogy az egyén bizonyos határok között szabadon választhat, a fogyasztás a tervgazdálkodás egyik szuverén tényezőjévé lépett elő: nem csupán függvénye a termelésnek, hanem visszahat rá. Az persze nem vitatható, hogy „a fogyasztó választását a meglévő alternatívák szükségképpen és mindig korlátozzák" (Dobb), de hozzátehetjük, hogy ez az állítás sehol nem igaz oly mértékig, mint éppen egy tervgazdaságban. Másrészt azonban, még ha minden kezdeményezés az állam mint egyetlen termelő kezében van is, a különféle fogyasztások elaszticitása nem végtelen, ennél fogva az árak manipulálása csak egy bizonyos fokig érhet el eredményt, és a fogyasztás némi autonómiára tesz szert.

[23] Nevezetesen a fejezet első lábjegyzetében említett munkám egy előző fejezetében (Kende, P.: Logique de l'économie centralisée. *I. m.* 452–454. o.)

[24] Egyik írásában (*Encyclopédie Française.* IX. kötet, Paris, 1960.) François Perroux a „tiszta", azaz tökéletes parancsgazdaság modelljét veszi szemügyre, s azt fejtegeti, hogy a társadalmi termék ott akkor maximálható, ha minden preferencia a központ akaratának engedelmeskedik, s ha ennek direktíváit a végrehajtó szervek semmilyen „spontán csereaktusa" nem keresztezheti (*i. m.* 9.04–9.).

A ténylegesen létező tervgazdaság erőterében az „energia" tehát két irányban áramlik (ha szabad e fizikai metaforával élni): a központból a periféria felé, és megfordítva. A központi tervezők preferenciái nem egyedül döntik el a különféle tevékenységek végső eredményét. Hogy fizikai analógiáknál maradjunk: a tervgazdálkodás olyan naprendszerre hasonlít, amelynek mozgására a központi égitest és a bolygók tömege egyaránt kihat. A hivatalos szovjet doktrína nem akar tudni erről a kettős determinációról, miközben a gyakorlat ennek van alávetve. Ebből következően a központban és a perifériákon megfogalmazódó preferenciák csak nagyon tökéletlenül, improvizáltan igazodnak egymáshoz. Az összehangolódás szolidabb volna, ha a marxista gazdaságtan végre számot adna magának arról, hogy milyen is az a rendszer, amelyet létrehozott.

Könyvünk egy korábbi fejezetében Kornai nyomán szó volt a tervutasítások és a vállalatok közti szerződések párhuzamos életéről[25], és ezt a párhuzamosságot a vállalati tevékenység „fölüldetermináltságának" neveztük. Ez a kettős determináltság – és a belőle folyó gyakori ütközés a vertikális és a horizontális kapcsolatok között – egyenesen következik a gazdaság policentricitásából, amelynek hatását még tovább erősíti a munkavállalói és fogyasztói döntések sokasága.

De ha ez így van, akkor a célok és az eszközök választására vonatkozólag ismét életbe lépnek azok az ésszerűségi követelmények, amelyeket az egy központba sűrített preferencia modellje kiküszöbölni vélt. Tudniillik ha ismét számolni kell az egyedi elbírálásokkal, akkor már nem egyedül a központi preferencia dönti el, hogy mit lehet maximális eredménynek tekinteni, sem azt, hogy mi ennek a minimális költsége. Legalábbis a fogyasztásra átengedett javak és erőforrások esetében az lesz (az volna)

[25] A jelen szöveg alapjául szolgáló könyvem XIX. fejezetében (388. o.) részletesen ismertettem Kornai *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (Budapest, 1957.) arra vonatkozó elemzéseit, hogy mekkora szerepet játszanak a vállalati tevékenység meghatározásában a vállalatok egymás közti, „horizontális" kapcsolatai. Kornainak erre a munkájára könyvem számos más fejezetében is ismételten hivatkozom.

a legjobb hasznosítás, amely a leginkább összecseng a fogyasztói választásokkal.

De ez nem minden. Ha abból indulunk ki, hogy a munkavállaló is rendelkezik valamelyes választási lehetőséggel, akkor ebből az következik, hogy a munka mint termelési tényező sem nem marad homogén, sem nem képezhet mint „egyszerű emberi munka" elszámolási alapot. Elkerülhetetlenné válik, hogy valódi árrendszer jöjjön létre, s hogy a költségszámítás is erre épüljön föl.

Ezen felül van még a világpiac. Ez utóbbi annál erősebben írja elő a racionális gazdasági számítást, mennél kiterjedtebbek a tervgazdaság cserekapcsolatai a külvilággal.

Végeredményben létrejön valami, amit úgy is nevezhetnénk, hogy a „racionalitás mezője". Nemcsak az történik, hogy az Eucken által monistának nevezett tervezést felváltja a tervek pluralitása, de a központi tervezés szabályai maguk is megváltoznak, és olyan követelményeknek kezdenek engedelmeskedni, amelyek kívül állnak a központi döntőhatóság akaratán.

A tervgazdasági racionalitás nyomában[26]

Próbáljuk összefoglalni az eredményeket, amelyekre az eddigi fejtegetésekben jutottunk:

Első megállapításunk, hogy bármilyen célokat kövessenek is a tervezők, attól kezdve, hogy a gazdaságban más elbírálások is érvényesülnek, mint az övék (például a fogyasztóké, a vállalati döntéshozóké vagy, közvetve, a külföldi felhasználóké), nem vonhatják ki magukat egyfajta gazdasági racionalitás hatása alól. Ennek legáltalánosabb követelménye, hogy meg kell találni a termelési tényezők optimális kombinációját. Az optimumba természetesen mind a befektetett költségek, mind az elért szükségletkielégítések belejátszanak.

[26] Az itt következő szakasz az eredeti francia mű 473–482. oldalán adott elemzések erősen összevont magyar fordítása.

Másodszor: amíg egyetlen kitüntetett preferenciarendszer szorítja maga mögé az individuális preferenciákat, a szóban forgó optimumot bajos meghatározni, úgy tűnik, mintha az pusztán valamilyen technikai egyensúly volna az erőforrások felhasználását illetően. Ahogy azonban a kitüntetett preferenciarendszer mellett mások preferenciái is érvényesülnek, mind a költségek, mind az elért eredmények csak ezek figyelembevételével mérhetők, tehát irányadóvá válik egyfajta ésszerű mérlegelés.

Harmadszor: semmi sem biztosítja a különféle preferenciák egymás közti harmóniáját. Ellenkezőleg, az a valószínű, hogy a dolgozók és a fogyasztók preferenciái, ha akadály nélkül érvényesülnének, számos vonatkozásban eltérnének a források elosztásának attól az együttesétől, amelyet a központi terv ír elő. Elvi egyezés csak akkor lehetne, ha a központi elosztás valamiféle piacot szimulálna: ez azonban nem felel meg a tervgazdálkodás tényleges modelljének.[27]

Negyedszer: szemben a piacgazdasággal, ahol a gazdasági optimum szubjektív folyamatok és a periférián érvényesülő érdekek eredője, a tervgazdálkodás szemléletében az optimum megközelítése központi és valamiféle általános érdek nevében történik. De minden azon múlik, hogy a központi tervező rendelkezik-e olyan ismeretekkel, amelyek számításainak értelmet adnak. Ez, mint láttuk, a gazdaság policentricitásával összefüggő akadályokba és bizonytalanságokba ütközik.

Vizsgáljuk meg egy kissé közelebbről e kétféle optimumkeresés közötti különbségeket. Szemben a periférián működő gazdasági szereplővel, akinek nem kell törődnie az összfolyamat racionalitásával, a központi tervezőnek elvben pontosan ez a gondja, hiszen az ő feladata az összehangolás. Ha eltekintünk az óriás monopóliumoktól, a piaci szereplők döntéseinek általában nincsen érezhető kihatásuk a gazdálkodás általános feltételeire. Egészen más a központi tervező helyzete, akinek elvben az „össztársadalmi" szükségletet kellene figyelembe vennie, egyszersmind előre beszámítania valamennyi döntése közvetett kihatását. Egy utolsó különbség, hogy a periféria szereplői számításaik elemeit készen kapják, szemben a központi tervezővel, akinek még ezeket az elemeket is magának kellene

[27] Hadd emlékeztessek arra, hogy ez a szöveg a múlt század hatvanas éveinek elején íródott.

megteremtenie. Lássuk tehát, milyen alapokkal rendelkezik a központi tervező, hogy ezt a szokványosnak alig mondható és a mikrogazdaság feltételrendszerétől gyökeresen különböző feladatot megoldja.

Itt mindenekelőtt az árrendszer problémájába ütközünk, amelyről már korábban is szó volt. A ténylegesen létező tervgazdaság sajátos racionalitási terében az árak csak abban az esetben orientálhatnák a központi tervező döntéseit, ha egyrészt számot adnának a költségek és a hasznok egymásra gyakorolt hatásáról, másrészt összehangolnák a központ preferenciarendszerét a gazdaság perifériáján működő preferenciákkal. Az angol *New Socialist School* szerzői gondolatban többféle ármechanizmust is kidolgoztak, amelyek ennek a kettős követelménynek eleget tennének; e mechanizmusok minden esetben egyfajta árképző piacot tételeznek a fogyasztói javak vonatkozásában.[28] Más szóval kölcsönhatást feltételeznek a központ és a periféria döntései között. Ez a kölcsönhatás szerintünk is a policentricitásból fakadó problémák egyetlen megoldási módja volna.

A tervgazdaságban uralkodó árképzési rendszer azonban nem tartalmaz ilyenféle reciprocitást. Ez különösen abban nyilvánul meg, hogy a rendszerben élesen elválnak egymástól a termelői és a fogyasztói árak, amiben kifejeződik a központi tervező viszolygása attól, hogy a központi és a periférikus preferenciákat ugyanazzal a súllyal vegye figyelembe. Mondani sem kell, hogy ez a megoldás a központnak ad elsőbbséget, felmentve őt attól, hogy a társadalmi környezet prioritásait figyelembe vegye; ez továbbá arra is felhatalmazza őt, hogy a társadalmi termék bármekkora hányadát birtokba vegye.

Nagyon ügyes megoldás ez, csak éppen az a hátránya, hogy a termelés és a fogyasztás között falat emel: sem a termelés nem orientálja a fogyasztást, sem megfordítva. Az ilyen módon szétválasztott árak alkalmatlanok bármiféle értelmes számítás megalapozására. A termelési árak a legjobb esetben az effektív költségekről adnak számot, de arról hallgatnak, hogy ezeket a költségeket érdemes-e vállalni. A fogyasztói árak még önkényesebbek; kedvező esetben is legfeljebb egy mesterségesen korlátozott kínálat számára teremtenek egyensúlyi árat.

[28] A vonatkozó alapmű Oscar Lange *On the economic theory of socialism* című ismert dolgozata (Minnesota, 1938.).

Az árak szabályozó szerepének kikapcsolása egyébként részét képezi a marxista ortodoxiának. A marxista felfogás szerint szocialista rendszerben a gazdaság irányításának tudatosan (értsd: politikailag) kell történnie, mert csak ez a tudatosság szabadíthatja fel a társadalmat az értéktörvény szolgasága alól. Következésképpen a központi ármegállapítás technikája nagyjából az ellentéte annak, ami a piacon történik.

A kiindulópont a termelési tényezők díjazása, szemben a piaci logikával, ahol az elérhető eladási árak szabják meg, hogy a termelési tényezőknek mekkora lehet a díjazása. De még ezen belül sincs megoldva a tőke díjazása, a vállalatnak tulajdonított többletérték pedig nem eredményt tükröz, hanem eleve megadott, elvben azonos (a gyakorlatban persze csak tökéletlenül egységesített) ráták szerint képződik. A termelési árakban, amelyek központilag adottak, egyáltalában nem, vagy alig tükröződik a tényezők viszonylagos szűkössége.

Ez alól kivételt csak azok a termékek képeznek, amelyek közismerten hiánycikkek, és ezért a központi tervező megfelelő árkonstrukciókkal arra próbálja a termelőket szorítani, hogy azokat lehetőleg más termékekkel pótolják. Az ilyen és hasonló kivételektől eltekintve azt mondhatjuk, hogy a vállalatoknál keletkező könyvelési árak legfeljebb a termelés tényleges és közvetlen költségeiről adnak számot, de nem a szükséges költségekről, még kevésbé a termelés értékéről.

Ilyen mesterséges árak mellett sem a gazdaság növekedésére vonatkozó adatoknak nem lehet hitelt adni, sem azoknak a számításoknak, amelyek a társadalmi terméken belül a magánfogyasztás, a közfogyasztás és a tőkebefektetés részesedését adják meg. Mindamellett különös, hogy a tervgazdálkodók még elméletben sem tudták meghatározni, mit tekintenek optimális növekedési, illetve invesztíciós rátának. Mintha hallgatólag azt gondolnák, hogy az optimális befektetési hányad egyenlő a lehető legnagyobbal.

A beruházási ráta meghatározásában egyfajta elméleti indetermináció érvényesül, ami valószínűleg annak is a következménye, hogy az árak némák. Ha ugyanis a termelési javak számítási értéke nincsen relációban a végtermékek értékével, akkor bármely összetételű termelés statisztikailag egyenértékű, függetlenül attól, hogy milyen mértékben elégíti ki a társadalom tényleges szükségleteit. Továbbá, ha a termelők és a fogyasztók

nem ugyanazon a piacon ütköznek meg, akkor elvben bármekkora akkumulációs ráta megvalósítható, hiszen a központ „kielégülését" a közbeeső termékek épp úgy szolgálják, mint a végtermékek. (Marad persze a társadalmi tűréshatár által képezett korlát.) Egyesített preferencia-skála nélkül tehát Sztálin „alaptörvénye", még ha történetesen komolyan vennék is, bizonytalan értelmű, mivel nyitva marad benne, hogy milyen „szükségleteket" kell maximálisan kielégíteni.

Egy ősrégi vita[29]

Mindezek a megfontolások visszavezetnek minket ahhoz a régi vitához, amelyet Ludwig von Mises robbantott ki a harmincas években a kollektivista gazdasági racionalitás elvi lehetőségéről. Mint tudjuk, Mises tagadta, hogy ilyen lehetőség volna, mégpedig ekképpen: „Egy szocialista közösségben, amelynek egyetlen központi igazgatója van, a termelési tényezőknek nincsen ára és gazdasági számítás sem lehetséges. A termelési tényező ára figyelmeztetés, amelyet ez utóbbi a kapitalista vállalkozónak címez: »Ne nyúlj hozzám, én egy másik sürgősebb szükséglet kielégítésére szolgálok.« A szocialista rendszerben azonban a termelési tényezők némák. Semmit nem sugalmaznak a központi tervezőnek. Ez utóbbinak egy adott probléma megoldására a technológia több megoldást is kínál. (...) A szocialista gazdaság igazgatója nincs abban a helyzetben, hogy e megoldásokat közös nevezőre hozza, hogy felfedezze, melyek közülük a legelőnyösebbek. Sohasem fogja tudni, hogy az általa választott megoldás nem vezet-e a felhasználható eszközök elherdálásához."[30]

[29] A fejezet hátralévő szakasza az eredeti mű 491–493. oldalán lévő fejtegetést tartalmazza, kisebb rövidítésekkel.

[30] Mises, Ludwig von: *La bureaucratie*. Paris, 1936. 35. o.(saját fordításom a francia kiadás nyomán). Ismertebb ennél a szövegnél von Misesnek az a tanulmánya, amely a Friedrich Hayek által szerkesztett *Collectivist Economic Planning* című kollektív munkában (London, 1935.) kapott helyet, s amely már címében is jelzi a tárgyalt problémát: „Economie Calculations in the Socialist Commonwealth".

Oscar Lange[31]-tól Jan Marczewski[32]-ig neves közgazdászok egész sora próbálkozott azzal, hogy Mises argumentumát megcáfolja.[33] Nekünk azonban úgy tűnik, hogy nagyon megkönnyítették maguknak a dolgot, amikor abból indultak ki, hogy vagy egyfajta piac létrehozásával (New Socialist School), vagy marginalista elvek szerinti számítással (Dobb, Marczewski), vagy pedig az informatika segítségével (Koopmans) a szocialista gazdaság igenis ismerhetné a termelési tényezők valóságos árát. Tudniillik Mises egy olyan gazdaságról beszél, amely nem ismeri a szóban forgó árakat. S miközben a Mises ellen fölvonultatott gazdasági modellek gyakorlati életképessége még bizonyításra szorul, Mises mellett szól az a körülmény, hogy a tervgazdálkodás ténylegesen megvalósított modellje bámulatosan hasonlít arra, amiről az ő szövegében van szó.

A Mises által megfogalmazott kritika, ha jól értettük, egy olyan árrendszert tart szem előtt, amely nem törődik a termelési tényezők viszonylagos szűkösségével, sem a szükségletek sürgősségével. Ezt a gondolatrendszert elfogadva lehetne persze azt az ellenvetést tenni, hogy a tervgazdálkodásban nem fontos árakkal jelezni a termelési tényezők szűkösségi viszonylatát, lévén, hogy a központi tervező mint a javak egyetlen elosztója, közvetlenül mérlegelheti hasznosságukat. Ennek az ellenvetésnek azonban pontosan az a gyengesége, amelyről a gazdaság policentricitásával kapcsolatban volt szó, vagyis hogy a tervező az ő egyetlen megfigyelési pontjáról képtelen a szűkösségi viszonylatokat megállapítani. Ha ki tudná számítani azt az ideális variánst, ahol minden termelés határhaszna egyenlő; ha képes volna a rendelkezésre álló forrásokat az egymással vetélkedő célok között igazságosan kiosztani; ha úgy tudná összehangolni a közbenső műveleteket, hogy sehol ne keletkezzék se fölösleg, se hiány – ebben az esetben, de csak ebben az esetben, minden termelési tényező szűkösségi együtthatója ugyanaz volna. Mondani se kell, hogy e feltételnek bajos volna eleget tenni, s ami még fontosabb: a tervgazdaság tényleges modelljei soha nem is törekedtek semmi ilyesmire.

[31] Lange, Oscar: *i. m.*

[32] Marczewski, Jan: Planification et croissance économique des démocraties populaires. Paris, 1956. 453–466. o.

[33] H. D. Dickinson, R. L. Hall, A. P. Lerner stb.

Nincsen összhang Mises bírálói és a szovjet marxista tervezés között. Az előbbiek úgy képzelik el a szocialista gazdaságot, mint amely eltávolodik az autoriter modelltől, és számításaiba beépíti a periféria szükségleteit is. Az utóbbi ezzel szemben szilárdan kitart a Mises által kifigurázott modell mellett, ahol az áraknak nincsen gazdasági tartalma, és ahol a mikrogazdaság szempontjai nem befolyásolják a központi tervezőt. Mises talán tévedett, amikor a szocialista közösséget a központosított gazdasággal azonosította, de amíg a szocialista rendszer kitart a központosítás mellett, Mises kritikája érvényben marad.

Maurice Dobb azt fejtegeti, hogy mindenképpen utópikus a termelési tényezők optimális elosztására várni, tekintve, hogy minden gazdasági számítási rendszer alapjában véve tökéletlen.[34] Ez teljesen igaz, csak éppen arra nem ad érvényes indokot, hogy még a meglévő számítási eszközöket is elpusztítsuk.[35]

Azok a kétségek, amelyeket a központi tervgazdálkodók mostanában oly sűrűn hangoztatnak módszereik célszerűségét illetően, frappáns ellentétben vannak a Mises-argumentum bírálóinak magabiztosságával. Az a puszta tény, hogy negyven évi utasításos gazdaságirányítás után még mindig vita folyik a tervezés racionális alapjairól, mintha Ludwig von Misesnek adna igazat. Ezt ideje volna elismerni, még ha nézeteinek egy részét a gazdasági elmélet fejlődése túlhaladta is.

(1964., eredetileg franciául)

[34] Dobbs, Maurice: *Soviet Economic Development since 1917.* London, 1948. 15. o.

[35] Az eredeti szöveg ezt követően több magyarországi tanulmányt idéz a hatvanas évek elejéről, amelyekben arról esik szó, hogy a különböző iparágak termelékenységének összehasonlító vizsgálatához célszerűbb, a hazai árak zárójelbe tételével, a „nemzetközi" árviszonyokat alapul venni. S ezt a következő megjegyzéssel zárja le: „A központi tervezésnek azt a kényszerűségét, hogy számításaiban külső gazdaságok adataira támaszkodjék, Mises ugyancsak előre látta".

3. fejezet
Államosítások és totalitarizmus[36]

1977 októberében az *Esprit* című, katolikus hátterű francia baloldali folyóirat vitát indított abból az alkalomból, hogy a francia Szocialista Párt közös programszöveget fogadott el Marchais kommunista pártjával. A vitában, amely a független baloldaliak akkori nyugtalanságát tükrözte, a lap szerkesztőinek kérésére magam is részt vettem. Több kérdésre kellett válaszolni, amelyek közül egyesek elméleti jellegűek voltak, mások a francia politikai helyzetre vonatkoztak. Az alábbiakban az elméleti problémákra adott válaszaim szövegét adom közre magyar fordításban. Az érvelés, úgy érzem, ma is érvényes és kiegészíti az előző fejezetekben foglaltakat. A kérdéseket az *Esprit* szerkesztősége fogalmazta.

– *Van-e összefüggés a gazdaság államosítása és a politikai totalitarizmus között?*

Hogy e kérdésre hasznosan válaszoljak, mindenekelőtt, két különbségtétel bevezetését javallom, mégpedig (a) államosítások és államosított gazdaság között, illetve (b) gazdasági mindenhatóság és politikai totalitarizmus között.

Az első ponthoz: egy „államosított gazdaság" legfőbb jellemzője – a kelet-európai gyakorlat tanúsága szerint – az, hogy a magánkezdeményezés vagy teljesen be van tiltva, vagy pedig csak egészen szűk határok között

[36] Eredetileg az *Esprit* című folyóirat 1977. októberi számában jelent meg. Magyarul először a *Még egyszer a párizsi toronyból* című kötetben (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. 27–31. o.)

kerül engedélyezésre. Ez tehát a dolgoknak egy olyan állapota, amely az államosításokból nem következik automatikusan. Még a nagyarányú államosításoknak sem következménye a versenygazdaság felszámolása, ha közben jogilag bárki jogosult a vállalkozásra olyan szektorokban is, ahol államosítások mentek végbe. Más szóval, az államszocializmust bevezető aktus nem ennek vagy annak a vállalatcsoportnak az államosítása, hanem az a törvény vagy rendelet, amely kizárólag köztestületek kezébe adja a vállalkozás monopóliumát.

Személy szerint nem hiszem, hogy a gazdasági mindenhatóság és a politikai totalitarizmus között szükségszerű kapcsolat áll fönn. A totalitarizmus szülőanyja nem az állam közigazgatási és rendelkezési mindenhatósága, hanem a privát tevékenység legitimitásának tagadása és a társadalom egyesítésére való törekvés. A leninista típusú totalitarizmus részéről a demokrácia elutasítása nem explicite történik, hanem abból az ideológiai alapállásából következik, amely minden legitimitást megtagad az érdekek és tervek sokféleségétől, s ennek következményeként minden társadalmi konfliktust jók és rosszak, kizsákmányolók és kizsákmányoltak harcának állít be. A gazdasági mindenhatóság, illetve az állam gazdasági jogosítványainak kiterjesztése természetesen megkönnyíti a totális hatalom konszolidálását, de nem tekinthető úgy, mint amely azt elkerülhetetlenül maga után vonja.

„Mindenhatóságon" itt nem annyira a kiterjedt cselekvési képességet értem, hanem az ellenőrzésre és a beavatkozásra való, elvben határtalan jogot. Amíg ezt a jogot nem egy ideológia strukturálja, kellemetlen következményei bizonyos határok között maradnak. Mindez természetesen a források bürokratikus elosztásának irányában hat, de – politikai megszállottság híján, vagy amíg zűrzavar nem áll be – nincs akadálya annak, hogy az elosztás egyfajta technokratikus ésszerűségnek engedelmeskedjék. Igaz persze az is, hogy az államosításokkal, illetőleg a vállalatvezetők állami kinevezésével a gazdasági vezetők osztálya közhivatalnoki jelleget ölt: ez azonban önmagában véve nem kell, hogy politikai szolgalelkűséghez vagy a szakmai lelkiismeret kikapcsolásához vezessen. Itt minden a politikai kontextuson múlik.

A szabadságok szempontjából van azonban egy sötét pont: éspedig az, hogy a gazdaság teljes államosítása után minden kulturális tevékenység

finanszírozása – a könyvkiadásig és a politikai propagandáig menően – a hivatalban lévő politikai személyzet kegyelmétől függ. Kivételek persze akadnak (mint például a háború utáni Magyarországon, ahol az „antifasiszta koalíció" pártjai mozikat kaptak koncesszióba), e kivételeknek azonban az a hátulütője, hogy visszaszívhatók attól kezdve, hogy teljessé válik az államosítás, és a termelőeszközök bármiféle nem állami tulajdona anomáliának minősül.

Napjainkban a baloldal, sajnos, rendszeresen megfeledkezik arról, hogy a magánkapitalizmus nemcsak gazdálkodási technika, hanem, még alapvetőbben, a gazdasági hatalom felaprózódása. Mostanában mind gyakrabban ismerik el a tőkés gazdálkodási technika előnyeit, sőt, úgy gondolják, hogy ezek a szocializmusban is alkalmazhatók. De mi a helyzet a hatalmi centrumok megosztásával? Ha el akarjuk kerülni, hogy a döntési hatalom egyetlen politikai személyzet kezében összpontosuljon, elképzelhetők-e másfajta „technikák", másfajta „struktúrák", mint amelyekre a magánkapitalizmus épül? A föderalizmus képlete talán rejteget ilyen lehetőségeket, de mint tudjuk, a francia jakobinus baloldal minden, csak nem föderalista. De még ez a lehetőség is kétséges, ha arra gondolunk, hogy a ténylegesen létező szocializmusban a területi alközpontok mögött is egyugyanazon okkult hatalom húzódik meg: „a párt".

A kulcskérdés tehát úgy hangzik, hogy a kormányra kerülő baloldal mely pontig akarja a társadalmat „egyesíteni". Mennél erősebb a hajlama arra, hogy a magántevékenységet, a véletlen érvényesülését és a különbözőségeket a közérdek nevében illegitimnek nyilvánítsa, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gazdaság fölötti hatalmat átveszi egy politikai akarat. És mennél egyetemesebb egyesítő szándékai lesznek ennek az akaratnak, annál kevésbé fogja eltűrni a hierarchiák pluralitását és a különbözőségek fennmaradását. Ezzel aztán létrejönnek a feltételei annak, hogy az állam bürokratikusból totalitáriussá váljék.

Megítélésem szerint ezt a folyamatot nem az államosítások mozgatják. Ez utóbbiak a gazdaságtechnika vonalára tartoznak, és ha jelenleg egyesek olyan nagy hangsúllyal beszélnek róluk pró vagy kontra, ez inkább ideológiai szimptóma, nem több. Súlyosabb problémának tekintem, hogy a marxista dichotómiával („osztály osztály ellen") a totalitarizmus szelleme a közgondolkodásba vonul be. Ha a világot ezen a prizmán keresztül

látjuk, akkor készpénznek vesszük, hogy mindent „osztálylogika" mozgat, és ezzel valamiképpen előre elfogadjuk a társadalom totalitárius egyesítését. Az efelé vezető úton a kettő megelőzi az egyet.

– *Honnan ered a monopolista vezető osztály hatalma: a megörökölt forradalmi legitimitásból, az ideológiából vagy a termelőeszközök kollektív tulajdonából?*

Válaszom elemeit már a fentiek tartalmazzák. A politikai rendőrség, a nyilvános szó monopóliuma, az elosztott javak fölötti ellenőrzés nagyon fontos technikai adut képez a kommunista hatalombirtokosok kezében, de aláhúzandó, hogy ezek csak technikák. A lényeg az ideológiában van, s itt mindjárt hadd mondjam meg, hogy nem egészen értem, mi volna a különbség az úgynevezett „forradalmi legitimitás" és az ideológia között. A forradalomra hivatkozó ideológia szellemi romlás, amely eltorlaszolja a látóhatárt, meggyöngíti az ellenállást, és elszigeteli a másként gondolkodót. Nem sokat számít, hogy a hatalom birtokosai – az a bizonyos „monopolista vezető osztály" – igazán hisznek-e ügyük igazságában: a fő dologban ugyanis egyetértenek. Egyetértenek abban, hogy meg kell akadályozni a társadalom bármiféle újjászerveződését, amely a kommunista államon kívül menne végbe. Tekintve, hogy az ideológia – természetesen rendőrségi segédlettel – pontosan ebben az irányban hat, helyénvaló és jó. Azt kell megértetni a társadalommal, hogy minden, ami a kommunista államon kívül van, kapitalista lényegű, tehát kizsákmányoló, és kárhozatra van ítélve még akkor is, ha külső képe hamisan csalogató. Ezt a katekizmust az oroszok és más élcsapatnépek tökéletesen elsajátították. Más népek, mint például a lengyelek és a magyarok, nem fogadták el, vagy ha ideig-óráig elfogadták is, mint például a csehek, a tapasztalat által kiokítva elvetették. A francia baloldal most azon ügyködik, hogy saját országát is felzárkóztassa az ideológiai élcsapathoz: ez az, amit nyugtalanítónak tartok. Az államosítások kevésbé nyugtalanítanak.

Hadd pécézzem ki ezzel kapcsolatban a körkérdésnek azt a fogalmazását, hogy „termelőeszközök kollektív tulajdona". Feltételezem, hogy a kérdés fogalmazói az állami tulajdonra gondoltak, de nagyon jellemző, hogy tollukat egyfajta ideológiai reflex vezette. Tudniillik, ha a dolgokat ideológiai prizma nélkül néznék, akkor nemcsak arról kellett volna számot adniuk maguknak, hogy a szovjet rendszerben a kollektív tulajdonlásnak a legcsekélyebb nyoma sincsen, hanem még azon a kérdésen is el kellett volna gondolkozniok, hogy van-e igazában elméleti ellentét – másutt, mint a marxista fejekben – a kollektív tulajdonlás és a kapitalizmus között. A modern világban a kollektív tulajdonlásnak az egyedüli ismert formái mind a mai napig a részvénytársaságok és a valódi szövetkezetek. Kész vagyok arra, hogy az államosított gazdaságot a magánkapitalizmussal ellentétes rendszernek vegyem, de nem a kollektív tulajdonlás, hanem a tulajdon megszüntetésének értelmében. A kollektív tulajdonlás autentikus formái ugyanis minden további nélkül összeegyeztethetők a hatalmi központok szétaprózódásával, pluralitásával, s egyáltalán nem kell, hogy a nyilvános és a magánszféra összemosódásához vezessenek. [...]

– *Mennyire konzisztens gondolat a „piaci szocializmus"? Mit mond erről a jugoszláv tapasztalat?*

Ez a kérdés olyan átfogó, hogy szinte lehetetlen e vitában érdemének megfelelően tárgyalni. Az alábbiak még egy vázlatnak is csupán a vázlatát képezik.

Szigorúan véve a piaci szocializmus nem tekinthető konzisztens gondolatnak – feltéve persze, hogy a szocializmust mint teljesen áttetsző, egyetlen kollektív racionalitásnak engedelmeskedő gazdaságot definiáljuk, olyannak, amely a közérdek parancsai szerint osztja el a forrásokat, és a javadalmazásoknak teljesen egységes hierarchiáját valósítja meg. Ha a szocializmust így definiáljuk, akkor eleve arra ítéljük, hogy államosított, azaz egyközpontú legyen: ami viszont aligha fér össze a piacgazdasággal (még ha ezt korlátokkal képzeljük is el). Ez azért van így, mert a piacgazdaság mint rendszer legalább két dolgot tartalmaz, ami a szocialista elgondolásokkal összeegyeztethetetlen. Az egyik ilyen dolog a rendszert alkotó részek függetlensége, más szóval azon joga, hogy a közérdekre való tekintet nélkül, magántörekvéseiket kövessék, vagy pontosabban: a közérdekre csak általános szabályok formájában kelljen tekintettel lenniök. A másik ilyen dolog, hogy bármiféle politikai vagy állami jóváhagyástól,

előre megszabott jövedelmi hierarchiától függetlenül lehet sikert elérni, s hogy ez legitim.

Amíg a magántevékenységnek legalább olyan elismert státusa van, mint a közszférának, a fentebb említett két jogosultság (a magánérdeké és az egyéni sikeré) biztosítva van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyik is, másik is ne kerülhetne konfliktusba a közérdek különféle kifejeződéseivel. A konfliktus fogalma azért olyan elválaszthatatlan a nyugati társadalmak vegyesgazdálkodási rendszerétől, mert ott a közérdek és a magánérdek kétféle legitimitása szinte állandó ütközésben van egymással.

A szocializmusnak nevezett valami ebben az összecsapásban maga is szereplővé vált, amennyiben a közérdek végsőkig intrazigens megfogalmazásaként jelentkezett. Azzal, hogy a közérdek abszolút szupremáciáját hirdeti meg a magánérdek fölött, a szocialista gondolat szembekerült a magánérdek szabad érvényesítésével csakúgy, mint az egyéni siker legitimitásával, s ezzel a piacgazdálkodás két előfeltételét vette célba. Ez az elvi álláspont integráns része a szocializmusnak még ott is, ahol – hatalomra kerülve – nem számol fel minden magántulajdont (ahogy ez például az angol munkáspárt esetében történt). A szocializmusnak mint a modern időkben megfigyelhető törekvésnek az a tartalma, hogy tagadja a magánszféra jogosultságait.

De távolodjunk el a tiszta elvektől, és nézzük meg, mi történik a valóságos rendszerekben. Ezen a szinten az úgynevezett „piaci szocializmus" kétségkívül jelentős módosítása az integrális, központosított és utasításos tervezésnek. Akkor és ott jön létre, ahol (a) a gazdaság alapegységei széles körű autonómiához jutnak, még a bérskála megállapítása vonatkozásában is; (b) összehangolásuk nem a központi tervezőhivatalok közvetítésével történik, hanem az egymással kialakított közvetlen kapcsolatok révén. Az autonómia azzal jár, hogy a vállalatok a keresletre, nem pedig a tervutasításokra orientálódnak, továbbá arra törekszenek, hogy bruttó hasznukat maximalizálják. A szállítók és vásárlók közötti direkt kapcsolatban az árak bizonyos rugalmasságot érnek el, valamelyest szabadabbá válnak. Mindamellett a központ ellenőrzést gyakorol a rendszer fölött egyrészt azáltal, hogy szabályokat állapít meg, másrészt azzal, hogy kinevezi és visszahívja a vállalati vezetőket, illetve az államosított hitelrendszer segítségével mederbe tereli a megtakarításokat, és nem utolsósorban azzal, hogy minden olyan jövedelmet lefölözhet és újraoszthat, amelyet túlzottnak ítél. A piaci szocializmus is redisztribúciós rendszer, még ha a jövedelmi hierarchiák megállapításában kevésbé merev is, mint a központi tervezés rendszere. Nyugat-Európa vegyesgazdaságaihoz képest a piaci szocializmus redisztribúciós műveleteit elősegíti az a körülmény, hogy a termelési eszközök legfontosabb elemei államiak, vagy legalábbis közel állnak az állami tulajdonláshoz: jóllehet elvben helyi vagy területi közösségek birtokát képezik, a gyakorlatban ez a birtoklás fiktív, minthogy az aktívumok nem idegeníthetők el, a haszon állami ellenőrzés alatt áll, veszteség esetén pedig a névleges tulajdonos csak büntetőjogilag felelős, pénzügyileg nem. Ezek a kétértelműségek nem akadályozzák meg a versenyt és a helyi kezdeményezést, de erősen korlátozzák.

Az olvasó nyilván megértette, hogy itt már a jugoszláv modellről beszélünk. De ha már itt tartunk, akkor nem szabad elhallgatni, hogy Jugoszláviában az önigazgatónak mondott s elvben szuverén kommunák fölött egy olyan politikai hatalom áll, amelynek elképzelései és módszerei is totalitáriusak. A vállalatok vezető személyzetét csak elvben választják alulról, a gyakorlatban a politikai hatalom választja ki és tartja ellenőrzés alatt őket. Jegyezzük meg, ha ez nem így volna, Jugoszlávia már jó ideje felbomlott volna. Mindenesetre ez esetben a francia baloldal nem tekintené „szocialistának".

Mielőtt e kérdést lezárnánk, szóljunk néhány szót a jugoszláv gazdaság teljesítményéről, elvégre ennek mégiscsak van valami köze a rendszer „gondolati konzisztenciájához". A jugoszláv rendszer nem működik tökéletesen, de működik. Az ország gazdasági növekedése a háború óta számottevő volt, ámbár nem akkora, hogy lehetővé tette volna a nyugattal szembeni elmaradás megszüntetését. Mindamellett ez a megjegyzés a szovjet blokk országaira is vonatkoztatható. A jugoszláv gazdaság annyiban sajátos, hogy piacgazdasági jellegénél fogva kénytelen volt helyet adni a javadalmazások, a foglalkoztatás és az árak valóságos játékának. Ennek aztán paradoxális következményei voltak, különösen, ha a rendszernek modellértéket tulajdonítunk. Így például a jövedelmi különbségek Jugoszláviában lényegesen nagyobbak, mint Francia- vagy Németországban. Jelenleg Európában a munkanélküliség rekordját Jugoszlávia

tartja. Végül az infláció évek óta kétszámjegyű, részint gazdaságpolitikai okokból (és itt analógia vonható Latin-Amerikával), részint olyan okokból, amelyek a piaci szocializmus képletéből következnek: a piaci szocializmus ugyanis nem folyamodhat olyan fegyelmezési eszközökhöz, mint a szovjet rendszer, ugyanakkor azzal is nehézségei adódnak, hogy a kapitalista természetű pénzügyi fegyelmet érvényesítse.

(1977., eredetileg franciául)

4. fejezet
Termelésközpontú társadalom[37]

I

Amikor e sorokat írom, a kelet-európai gazdasági rendszerek nagy átalakulásban vannak. Természetesen kockázatos dolog e mozgás irányát meghatározni, amikor még semmi sem végleges és a szovjet-marxista „új leosztás" szervezői maguk is képtelenek céljaikat világosan megfogalmazni.

Egy dolog azonban bizonyos: a kommunista hatalom emberei az őrjöngő önelégültség hosszú korszaka után kénytelen-kelletlen felismerték, hogy gazdaságuk szerkezete nem felel meg a modern világ követelményeinek. Mik ezek a „követelmények"? Mint társadalmi kérdésekben oly gyakran, egyrészt környezeti tényezőkről, másrészt a cselekvők szándékairól van szó.

Kezdjük a *környezettel.* Fölösleges volna itt felvázolni a 20. század gazdasági képletét a maga ideológiailag szembenálló rendszereivel, haditechnikai újításaival, amelyekkel a végtelen tér küszöbére léptünk, vagy azokkal a véres megrázkódtatásokkal, amelyeknek során kérdésessé vált a fehér ember, a fehér tőke felsőbbrendűségére alapozott világrendszer. E dolgozat összefüggéseiben arra az egyetlen vonatkozásra fogok szorítkozni, amelyet a legfontosabbnak tartok, és amelyet a „produktivizmus" (termelésközpontúság) szóval jelölök meg. Századunk utolsó harmadában minden nemzet, kivétel nélkül – a kivételek legalábbis elhanyagolha-

[37] Eredetileg franciául, „Du socialisme au productivisme" címen, *Esprit*, Paris, 1968. 2. 249–262. o. Magyarul először a *A párizsi toronyból* című kötetemben (Cserépfalvi Kiadó, 1991. 235–238. o.)

tó befolyással vannak a készülő jövőre – olyan versenyfutásban vesz részt, amelynek célja a materiális hatalmi eszközök szaporítása.

Az anyagi erőt egyaránt méri a tankok és a golyóstollak száma, és persze még inkább a vas- és acéltermelés, amelynek csodálatos tulajdonsága, hogy erre is, arra is használható. Produktivistának nevezem azt a társadalmat, amely az emberi tevékenység és alkotás minden területét sikeresen a termelés céljainak és követelményeinek rendeli alá. Nehéz volna manapság olyan társadalmi rendszert találni, amely modernnek tekinti magát és mégis más ésszerűséget követ, mint a termelését. A fejlett kapitalista rendszereket mindenképpen úgy tekinthetjük, mint a fentebb meghatározott típus egy-egy példányát.

Ha mármost rátérünk azoknak a *szándékoknak* a vizsgálatára, amelyek a szovjet kommunista vállalkozás vezetőinek világlátását meghatározzák, akkor a különböző ideológiai csomagolásokon és utópisztikus tálalásokon túl végül is egy kihíváshoz jutunk. E kihívás Lenin idejéből származik, tárgya pedig a kapitalista Nyugat termelékenysége, gyűlöletes gazdagsága és lenyűgöző technikája. A cél ezeknek elérése és túlhaladása volt. Ez a cél kezdettől fogva meghatározta a bolsevik csapat stratégiáját, méghozzá oly mértékben, hogy egész történelmi vállalkozásának fő törekvésévé, „harcos humanizmusának" tulajdonképpeni mércéjévé vált. E fixáció okai egyszerre történelmiek, politikaiak és ideológiaiak. Történelmiek, amennyiben a szocialista forradalmárok egy elmaradott országban jutottak első ízben hatalomra. Politikaiak, mert képtelenek voltak a versenyt más, mint gazdasági teljesítményekkel felvenni (például szabadságtechnikaiakkal). Ideológiaiak végül, mert meg volt írva a „nagy könyvekben", hogy a kommunizmus magasabb fokú termelőerőket fog kifejleszteni, mint bármely megelőző társadalmi rendszer. Amiről azonban itt beszélni akarok, az nem a fixáció miértje, hanem következménye.

Ritkán mérik fel, hogy a környezeti adottságok jellege milyen döntően meghatározta az orosz forradalomból kinőtt rendszerek cselekvési perspektíváit. Az igaz, hogy kezdetben a túlhaladás programja az egyenlőtlen fejlődés elleni harci kiáltás volt. Az is valószínű, hogy az egyenlőtlen fejlődés, mint ilyen, sohase szökött volna szembe, ha a harcos marxizmus nem vitte volna véghez a történelmi idő egységesítését. Az új Oroszországban felhangzó kiáltás: „Megújítjuk a történelmet!", nemcsak a forradalmi voluntarizmus gőgös magabiztosságát fejezi ki, hanem egy új egyetemes világtörténelmi tudat előhírnöke is. De ahogy telnek az évek, a forradalom egyre csak fut a halódónak nevezett kapitalizmus után, és a harci kiáltásba mind több türelmetlenség, bosszúság és kétség vegyül; már csak a szó emlékeztet a forradalmi elődök merész tervére, mögötte az *utánzás* valósága húzódik meg.

Az utánzás lesz az a központi fogalom, amelyből a fejlődés irányára következtetni próbálunk. Ez az irányvétel egyébként már a forradalom első évében megkezdődött, és a jelenlegi reformkísérletek ennek csak a legújabb epizódját képezik.

II

Abból indulunk ki tehát, hogy a termelésközpontúság korunk uralkodó gondolati és cselekvési módja, s hogy a magukat szocialistának mondó rendszerek a strukturálisan adott termelésközpontúsággal voltaképpen mást nem is állítanak szembe, mint a voluntarista és eszközeiben közvetlenebb produktivizmust. Ebből az következik, hogy a jelenkori gazdaság mindenekelőtt egy hatalmas *csereszíntér*, ahol a résztvevők mindegyike igyekszik ellesni ellenfelei módszereiből a leghatásosabb elemeket. Így például a szovjet növekedési tervek a legkülönbözőbb szintű fejlesztési programokat inspirálták, és még a máskülönben liberális gazdasági irányítási módszerekben is valamelyes visszhangra leltek. Ugyanennek a kölcsönhatásnak a másik oldala, hogy a piaci verseny és a határhaszon elve behatolóban van a kelet-európai tervezők gondolkodásába. Csakhogy a versenyfutás céljait is, szakaszait is az erősebb fél, a kapitalizmus határozza meg.

Ötvenéves fennállása alatt a Szovjetuniónak csak egyetlen területen sikerült a verseny tárgyát és játékszabályait előírni, de tudjuk, ez a terület is inkább haditechnikai, mint gazdasági. Ám ha eltekintünk az űrutazási versengéstől, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az újdonság a tőkés országokban jelenik meg – leggyakrabban az Egyesült Államokban –, s évek, ha nem évtizedek kellenek ahhoz, hogy a szocializmus országaiba

is eljusson. Ez egyaránt vonatkozik a fontos és a kevésbé fontos technikai újításokra, a fogyasztási szokásokra, a termékelosztási rendszerre, a kereskedelmi és vállalatigazgatási technikákra vagy egyszerűen a divatra. Föltehető persze, hogy a szovjet kihívás nélkül a nyugati kapitalizmus nem vált volna olyan szociális érzelművé, mint amilyen napjainkban. Mégis elmondható, hogy a fenti értelemben vett cserefolyamat fő iránya Nyugat–Kelet és nem Kelet–Nyugat tengelye mentén van. Ez alól egyedül az emberanyag áramlása képez – nevezetes – kivételt.

Most megpróbálom e cserefolyamat tartalmát közelebbről leírni. Az, aki elöl halad, mindenekelőtt a termelési verseny *irányát* határozza meg. Igaz ugyan, hogy ezt az irányt kényszerpályán tartja a fegyverkezési verseny néven ismeretes fátum, amelynek tulajdonképpen senki sem ura igazán. Mégsem szabad ebből arra következtetni, hogy a termelőerők fejlődését teljes egészében meghatározza a technikai tudás növekedésének önmozgása. Ez az impresszió abból ered, hogy a jelenkori világban a technikai újítást sűrű füstfelhő borítja. A gazdasági hasznosság törvénye uralkodik, s ez csak látszólag élvezetirányítású, a valóságban az emberi szükségleteket olyan értékrendnek veti alá, amelynek döntései óhatatlanul a *mindig több* felé mutatnak. A technikai fejlődés nem a tudás önmozgását követi, hanem ebben a döntési folyamatban alakul ki. Ez utóbbi több mint egy évszázad óta eredményesen ellenáll minden marxista vagy más demisztifikációs kísérletnek.[38]

A kollektivizált társadalmakat gazdasági szervezetük számos vonatkozása a kapitalista jellegű gazdasági ésszerűség erőterében tartja, gyakran anélkül, hogy ennek tudatában lennének. Ezzel kapcsolatban nem a tőkés világgal való kereskedelem a legfontosabb, hanem az a körülmény, hogy a munkaerő és a magánfogyasztók is bizonyos választási szabadsággal rendelkeznek. A kollektivizált rendszerek alapjában véve nem tudják kivonni magukat abból a versengésből, amelynek tétje a magánfogyasztás. Fejlődésük irányát nem maguk határozzák meg, hiszen a szükségletek alakításának életfontosságú folyamata nem az ő ellenőrzésük alatt áll;

[38] Három évvel e fejtegetés megjelenése után e sorok szerzője maga is közzétett egy demisztifikációs kísérletet (lásd *L'abondance est-elle possible.* Gallimard, „Idées", Paris, 1971).

minden, amit tenni tudnak, hogy az individuális igények egy részének kielégítését hátráltatják. Teszik ezt olykor elvi megfontolásokból, olykor pedig azért, hogy elsőbbséget adjanak haditechnikai vagy más nem fogyasztási célkitűzésnek. Az azonban nem áll hatalmukban, hogy olyasmit juttassanak érvényre, amit a javak vagy az eszmék világpiaca elutasít.

A cserefolyamat továbbá kiterjed a tevékenységi és szervezeti formákra. Azt persze botorság volna tagadni, hogy a szovjet kísérlet egy csomó igen eredeti cselekvési eszközzel és elvvel ajándékozta meg a 20. század gazdasági gyakorlatát, így például ama ijesztő hatalmi koncentrációval, amely példa nélkül áll az európai történelemben. Mint ahogy ezt egy másik munkámban kimutattam[39], a gazdasági döntésnek ez a központosítása sajátos logikának engedelmeskedik: *eltéríteni* a társadalmi erőforrásokat attól a felhasználástól, amely a javak és a szolgáltatások piaci értékelését követné. De épp ez a bökkenő; a szóban forgó döntési modell ugyanis kudarcot vall, ha nagy számú fogyasztó heterogén szükségleteit kell figyelembe vennie. Ezért hajlanak a tervgazdaság irányítói mindinkább arra, hogy a piacgazdaság szervezési formáihoz folyamodjanak.

Semmi sem volna tévesebb, mint a Sztálin utáni korszak újítását látni ebben. A reformizmus egyidős a szovjet rendszerrel: a produktivista vetélkedés következménye. Attól kezdve, hogy a forradalom a technikai és gazdasági teljesítmények felé vett irányt, elkerülhetetlenné vált, hogy a szervezési formákat a hatékonyság követelményeihez igazítsák, s ne csak az ideológiai vagy társadalompolitikai preferenciákat kövessék. Ezt már Lenin is tisztán látta, hiszen ő tette meg a magasabb termelékenységet a forradalom első számú követelményének, azaz fő célkitűzésének. Utódai, elsősorban Sztálin, tulajdonképpen csak követték ezt az útmutatást: ki több, ki kevesebb képzelőerővel. A javadalmazásba bevezetett nyomatékos egyenlőtlenségek (teljes ellentmondásban a kezdeti elképzelésekkel: gondoljunk csak Leninnek a párizsi kommünről írt magasztaló írásaira), a túlságosan anarchisztikusnak és retrográdnak ítélt munkásellenőrzés elsorvasztása, az ipari vezetőknek adott teljhatalom: megannyi jele volt annak a gazdasági realizmusnak, amely a tulajdonképpeni szocialista elgondolásokat félresöpörte.

[39] *Logique de l'économie centralisée. Un exemple: La Hongrie.* I. m.

A profit és a verseny vállalására való újabb keletű áttérés csak befejező aktusa annak a szellemi fejlődésnek, amely a hatékonyság jegyében indult meg. Ha az ember elolvassa az MSZMP Központi Bizottságának 1966. májusi határozatát a tervgazdaság átszervezéséről s azon belül nevezetesen az értékviszonyokról és a piac aktív szerepéről szóló részeket, szembeszökő az 1917 óta befutott út. Buharin számára a marginalista értékszemlélet még nem volt más, mint a „tőkejáradékosok politikai gazdaságtana".

De szabad-e elmarasztalni e szemléletváltás felelőseit azért, hogy a bizonytalan utópia helyett a túlélést választották? A produktivista irányvétel nem hozta-e meg számukra a hatalom dicsőségét (s hol van az a felelős államférfi, aki e dicsőség iránt érzéketlen volna)? Végül is így vált a Szovjetunió olyan erővé, amely – a jelenkori világban egyedül – válaszolni képes az amerikai szuperhatalom kihívására.

Ámde bármilyen presztízst szerzett is a gazdasági növekedés és a katonai teljesítmények szovjet rekordere, ettől még nem vált a szocializmus bajnokává.

Ideje volna kimondani, hogy *a szovjet típusú gazdaságok nem attól lettek a magán- vagy korporatív kapitalizmus versenytársai, ami bennük szocialista, hanem attól, amit a kapitalista módszerekből magukévá tettek.* Ezek a gazdaságok a jelenkori termelésközpontú rendszer egyik változatát képezik. Ha a frazeológiától eltekintünk, e változatot politikai rendszerének totalitárius jellege különbözteti meg. Ebből a szemszögből tekintve mellékes kérdés, hogy magasabb vagy alacsonyabb rendű a neokapitalizmusban létrejött különböző produktivista modelleknél. Ez az eredményesség kérdése, amit a számok döntenek el. Az erre vonatkozó statisztikák azonban – feltéve, hogy egyáltalán összehasonlíthatók – semmilyen transzcendens üzenetet nem tartalmaznak.

III

Ha van is folytonosság a kommunista rendszerek fejlődésében, mégis célszerű fázisokra osztani a szocializmus és a produktivizmus közötti küzdelem alakulását. Ebből a szempontból három korszak különböztethető meg a szovjet gazdaság történetében:

1. *A „heroikus" korszak.* Ide tartoznak az első évek összes arra irányuló kísérletei, hogy a kapitalista viszonyok helyébe más közösségi viszonyokat állítsanak, többnyire a termelés és a kereskedelem rovására.

2. *A gazdasági fegyelem helyreállításának korszaka*, amelyben minden társadalmi energia az iparosodás szolgálatába áll. A rideg produktivizmus korszaka ez, amelyet teljesen betölt a kollektív felhalmozás programja és alig marad hely a fogyasztási szükségleteknek.

3. *A jóléti produktivizmus felé való elindulás.* Ez a harmadik fázis, amely épphogy csak megindult. Jellemzője, hogy két különböző termelésközpontú koncepciót próbál összeegyeztetni: a régit, amely a kollektív munkaerőfeszítést tette fétissé, szinte függetlenül a munka eredményétől, és a versenyképesebb újat, amely a szükségletekből kiindulva próbálja racionalizálni a termelési erőfeszítést. Mindjárt látni fogjuk, hogy a jóléti produktivizmus felé haladás felveti a szocialista misztika némely problémáját.

A második világháborúból született szocialista rezsimek gazdaságtörténetében az a figyelemre méltó, hogy – Kínától eltekintve – sohasem mentek át az orosz forradalom heroikus kísérleti fázisán. A Közép- és Kelet-Európa kormányzásával megbízott kommunista vezetők megvetéssel kezeltek minden egalitárius vagy kommuna jellegű törekvést. Mint realista politikusok, az úgynevezett nemzeti kapitalistákat bekapcsolták az újjáépítésbe, legalábbis addig, míg ki nem sajátították őket. Mikor ez bekövetkezett, szó sem volt arról, hogy a „közvetlen termelők" bármilyen autonómiához jussanak. A társadalmi tulajdonba vétel állami keretben történt és egy olyan bürokráciát állított a vállalatok élére, amely csak feletteseinek engedelmeskedett, semmiféle munkásellenőrzésnek nem adott helyet. Az idealistáknak, akik hangot adtak kételyeiknek, hol leereszkedően, hol nyersen megmagyarázták, hogy a tőkések elűzése nem gyermeteg játékokat szolgál. Ebben a szellemben fojtották el az olyan helyi szövetkezeti próbálkozásokat is, amelyek valódi vagyonközösségre törekedtek. A jelszó a stabilitás volt, a fölöttesek tisztelete és mindenekfelett a termelés érdeke.

Más szóval, a népi demokráciák már keletkezésük pillanatában a második szovjet fázis elvét vették át, a termelési erőfeszítés elvét, és a velejáró, a kapitalizmus kezdeti felhalmozását idéző magatartást. A középpontban itt a közösség termelőképességének lehető leggyorsabb fejlesztése áll. Erre a korszakra jellemző a termelési fetisizmus, amelyet a kapitalista jellegű „értékfetisizmustól" az különböztet meg, hogy a termékek tapintható anyagszerűségéhez kapcsolódik. Olyan fetisizmus ez, amely a csereértéktől és a használati értéktől is elvonatkoztat, s magának a termelés aktusának tulajdonít önértéket, *független attól, hogy a termék hogyan viszonylik a társadalmi szükségletekhez.* A sztálinizmus őrültségéről már úgyszólván mindent elmondottak, de azt talán nem eléggé, hogy szemléletében a termék naiv (nem gazdaságos) kultusza ugyanazt a helyet foglalta el, mint az arany vagy a fölhalmozott vagyon kultusza a kezdeti kapitalizmus előharcosainak szemléletében. Ez a fetisizmus a marxi tanok részleges és voltaképpen téves értelmezésére épül. Ezért aztán el kellett jönnie annak az időnek, amikor a termelési kapacitás megszállottjai felismerik, hogy az érték marginalista felfogása gyorsabban és kielégítőbben vinné őket előre. De ez már egy másik történet.

A Szovjetunióban csakúgy, mint a népi demokráciákban a harmadik fázis Sztálin elhantolásának kritikus pillanatával kezdődött, amikor is Malenkov, vezetőtársai közül elsőként, meg merte hirdetni a fogyasztási javak elsőbbségét: azóta a szovjet blokk gazdaságtörténete egyetlen folyamatos kísérlet arra, hogy a rendszer egyensúlyt teremtsen a produktivista versenyfutás két fő célkitűzése, a kollektív gazdasági erő növelése és az egyéni jólét emelése között. A reformok és az ellenreformok megannyi viszontagsága része e törekvésnek, amelynek tétje nem kevesebb, mint a szovjet típusú szocializmus fennmaradása.

E harmadik szakaszban az erőfeszítések produktivizmusa bizonyos fokig megmarad. Mert ha elismerést nyert is, hogy ki kell elégíteni a lakosság legégetőbb szükségleteit – ha másért nem, a világversenyben való jobb helyezésért –, arról azonban nincsen szó, hogy a jóléti célkitűzések keresztezzék az előző fázis kitüntetett cselekvési elvét, vagyis a termelőkapacitások maximális növelését. A szakemberek persze felvethetik, hogy választani kell, mert ugyanazt az erőforrást nem lehet egyszerre fogyasztásra és felhalmozásra fordítani; magasabb helyről ilyenkor azt válaszolják, hogy

a gyors növekedés a legbiztosabb út a fogyasztók boldogulásához. Ha van is valami igazság ebben az érvelésben, a szóban forgó dilemmát természetesen nem oldja meg. Arról nem is szólva, hogy gazdaságilag szignifikáns kamatláb nélkül és önkényes árak mellett lehetetlenség a jövőben elérhető fogyasztást a jelenben „elhalasztott" fogyasztással összevetni, s ily módon hosszú távú optimalizálásban gondolkodni.

Ezzel együtt is a kollektivista rendszer gazdasági problémája ma inkább technikai, mint politikai jellegű. Reformerek és maradiak megegyeznek abban, hogy a túlközpontosítás kettős hátránnyal járt: lerontotta a felhalmozás hatásfokát, és foghíjas, alacsony szintű ellátáshoz vezetett. A felhalmozás rossz hatásfokát csak a statisztikák fedték el, például úgy, hogy a befejezetlen vagy félresikerült beruházásokat a növekedési eredmények között tüntették fel. A szovjet típusú gazdaságok évtizedeken át azzal tündököltek, hogy évről évre erőforrások tömegét ölték bele olyan beruházási és hasonló javakba, amelyek soha nem jutottak el a véghasználatig, vagy azért, mert a gazdaság adott struktúrái mellett nem tudott velük mit kezdeni, vagy azért, mert a világpiac nem kért belőlük. E „javak" egy részét örökre befagyasztották, másik része pedig olyan improduktív termelést eredményezett, ahol a teljes foglalkoztatottság és a növekedés látszata mögött csupa használhatatlan terméket állítottak elő. Erre vonatkozóan ma már hivatalos beismerések tömegével rendelkezünk.

Most, amikor a tervgazdaságok a fogyasztás csatájára készülődnek, a legégetőbb probléma természetesen az ellátás. A szovjet gazdaságok mindennapjainak megfigyelőit újból és újból elképeszti, mennyire képtelenek ezek a gazdaságok úgy termelni és a javakat úgy elosztani, hogy azok a fogyasztási szükségletekkel összhangban legyenek. Az új gazdasági mechanizmusok keresése mögött az a nyomasztó tény húzódik meg, hogy a központosított apparátus nem képes szabatosan felmérni a társadalmi keresletet a maga változatosságában és esetlegességében, így jutnak vissza a tervezők oda, hogy érdemeket tulajdonítsanak a piacnak és a konkurenciának; most ettől várják a megváltást.

IV

A termelésközpontúság talán sehol sem fejeződik ki olyan világosan, mint a politikai szférában. A szó minden értelmében vett gazdasági siker az egész állami bürokrácia rögeszméjévé vált. Moszkvában vagy Budapesten „a párt" központi bizottsága olyan kérdésekről tanácskozik és dönt, mint az élelmiszer-kereskedelem jobb megszervezése vagy a hőerőművek elhelyezése. Ha valahol a világban megölnek egy kommunista forradalmárt vagy hírek érkeznek a vietnami háborúról, a helyi pártszervezetek ezt nyomban arra használják fel, hogy a munkásöntudatra hivatkozva új termelési erőfeszítéseket csikarjanak ki. S ez szinte természetes: végtére is az úgynevezett szocialista alkotmányokban polgárok helyett „termelők"-ről vagy „dolgozók"-ról van szó. Az állampolgároknak ez az átkeresztelése arról tanúskodik, hogy a rendszer gazdaságközpontú, hogy a politika is ennek van alárendelve, s hogy az egykori „hivatásos forradalmárok" ipari bürokratákká váltak.

„Halmozzatok, halmozzatok, íme, Mózes és a próféták": valahogyan így jellemezte Marx még jóval Max Weber előtt a kapitalizmus szellemiségét. Tanítványai ezt így módosították: „Termeljetek, termeljetek, íme, Marx és a próféták." Volt idő, hogy még Érosz is azt a feladatot kapta, hogy a szovjet ember termelési potenciáját ösztönözze. Ennek az elidegenedésnek a történetét még senki sem írta meg, de emléke jól tükröződik a sztálini korszak irodalmában.

Néhány év óta megváltozott a jelszó: „Termeljetek és fogyasszatok, fejlődő szocializmusunk boldog építői, ti!" Ez a jelszó teli van bájjal, de felveti a kérdést: szocialistának kell-e lenni ahhoz, hogy az ember tömegfogyasztási hivatását meghirdesse valaki? Továbbá: van-e forradalmi jellege a jólétnek? Hiszen mindazok a finom újdonságok, amelyekhez a szovjet és kelet-európai emberek lassan kezdenek hozzájutni, legyenek azok kényelmiek vagy esztétikaiak, ötletesek vagy technikaiak, mind-mind a leszapult nyugati világból érkeznek. Ezeknek a dolgoknak édeskevés közük van a szocialista öntudathoz vagy a közösségi gondolkodáshoz. Piaci termelők kínálják őket, akik egyszerűen a magánfogyasztási késztetésre építenek. És nyert ügyük van: könnyedén megnyílnak előttük a kollektivista társadalom kapui, hiszen az ott élők már rég nem az utópista eszméktől

várják a megváltást, hanem végre *élni* szeretnének, úgy, mint a többiek. Franciaországban tán van olyan ember, akinek nem az autó, nem a hűtőszekrény, nem az őszi vásáron kapható legújabb kínai mütyürke a fétise: Magyarországon, Romániában vagy Csehszlovákiában alig akad ilyen. Ezekben az élorszagokban a lakosság istene az autó, a nyugati utazás vagy az a legújabb izé, ami éppen most jelent meg a bécsi kirakatokban. „Igazában véve egyre kevésbé látni különbséget a keleti és a nyugati fiatalok aspirációi között" – írta nemrégiben Moszkvából a *Le Monde* tudósítója[40]. Ez talán nem is egészen igazságos a nyugati fiatalságot illetően, amelynek egy része épp most próbál kitörni a fogyasztási javak bűvköréből.

Megállapíthatjuk tehát, hogy egy tanulságos történelmi kitérő után a sztálinisztikus társadalmak (hogy Edgar Morin kifejezésével éljünk) visszatértek a jelenkori produktivizmus fő irányához. Ha eltekintünk a szervezett tékozlástól és figyelembe vesszük a szintkülönbségeket, elmondhatjuk, hogy Kelet-Európában is megtalálhatók a fogyasztói társadalom legfontosabb ismérvei: a fogyasztói javak kultusza, a látható fogyasztási státus szerint kialakuló ranglétra, a markáns jövedelmi különbségek. Ez utóbbiak az „anyagi ösztönzés" következményei (micsoda árulkodó kifejezés!). A kelet-európaiak a fogyasztói társadalom szegény rokonai – ebben persze nem állnak egyedül –, s mint ilyenek, szükségképpen a majmolás szerepére vannak kárhoztatva. A modern kommunikációs eszközöknek köszönhetően őket is a nemzetközi élfogyasztó (consumption leader) láthatatlan keze vezeti, a határőrség ez ügyben tehetetlen. S a legszomorúbb a dologban, hogy a kelet-európai állampolgár nagyvadhoz méltó buzgalommal űzi a mezei egereket.

Aligha kell mondani, hogy a mérhető javak hajszájára buzdított társadalomban az ideológiának már kevéssé van helye. Mellesleg ez az ideológia egyre inkább az iskolai tankönyvek obligát oroszdicsőítésére szorítkozik, amelyben a központi helyet az űrrepülés foglalja el, miközben a régebbi mítoszok nagyobb része lassan kimegy a forgalomból.

Az ideológia azért nem tűnt el egészen: elég, ha a hivatalos nyelvre gondolunk. Miközben a „gazdasági alap" megrendült, bizonyos nyelvi konvenciók nagyobb nehézségek nélkül tovább élnek rutinból és oppor-

[40] Henri Pierre cikke, *Le Monde*, 1967. október, 14. szám.

tunizmusból. A közönséges állampolgárok, akik kitanulták az orwelli kettős gondolkodás művészetét, pontosan tudják, mit szabad mondani, hiszen nagyon is kemény tapasztalatokon nevelkedtek. Amikor azonban a mindennapi élet dolgaiban döntenek, ugyanezek a polgárok habozás nélkül saját érdeküknek megfelelően cselekszenek, s mit sem törődnek a hazafias szólamokkal. Így vannak ezzel a gazdasági vezetők is, még ha párttagok is: felmérik, hogy jövőjük mindinkább az objektív szakmai teljesítménytől függ. Az álmarxista zsargonhoz már csak a politikai vezetők kis csoportja ragaszkodik, ösztöneik és szokásaik nemigen engedik meg számukra, hogy lazítsanak a gyeplőn. Tulajdonképpen itt van a reform s vele együtt a jövő alapproblémája.

V

A kollektivizált gazdaság létrejötte óta *kettős determinációnak* engedelmeskedik. Az egyik oldalon áll a központi terv, amelyből automatikusan folyik a rendelkezésre álló javak relatív ritkasága és egyfajta értékhierarchia, amelyet a központi hatalom az erőforrások minden felhasználójával szeretne elfogadtatni. A másik oldalon állnak az egyéni preferenciák, a fogyasztóké, a vállalkozóké, a dolgozóké, akiknek bizonyos határok között választási lehetőségeik vannak; ha ezek a preferenciák kifejeződhetnének az árak és a kínálat szabad játékában, önmagukban is elégségesek volnának ahhoz, hogy a gazdasági folyamatot meghatározzák. Hosszú ideig a Központi Tervező lényegesen eltérőt akart előírni, mint amit az egyéni preferenciák maguktól létrehoztak volna: ebből adódtak a sztálini központosítás diktátumai. Ha azonban a központi terv tekintetbe veszi a társadalom spontán kibontakozó szükségleteit, akkor nincs többé értelme annak, hogy a kollektivizált gazdaság cselekvési és szervezési formái különbözzenek attól az ideáltól, amelyet a közgazdászok a piacgazdálkodó kapitalizmusnak tulajdonítanak. Némi egyszerűsítéssel ez az a gondolatmenet, amely a szovjet típusú rendszereket jelenleg a reform irányába taszítja. E gondolatmenet logikáját még csak erősítik a hatékonysági megfontolások, tekintve, hogy a termelési verseny szabályai nem ismernek tréfát.

Ez a „logika" teljesen gazdasági jellegű. Egy társadalmi hatalom cselekedetei ezzel szemben nemcsak a gazdasági ésszerűségnek engedelmeskednek. Vannak más szociológiai meghatározók is, amelyek nem mindig egyeznek a termelés vagy a cseregazdaság követelményeivel. Ha igaz is, hogy a gazdasági determináció kezdettől fogva eltérítette a szocialista kísérletet, és hogy a mostani gyökeres átszervezés is ennek folyománya, mégis figyelemre méltó az a szívósság, amellyel a kommunista rendszerek a pusztán gazdasági ésszerűségnek ellenállnak. Ezt a szívósságot szellemi alapállásukból, azaz a Történelem misztikájából merítik, amelyet egy egész politikai osztály legféltettebb kincsének tekint. A gazdasági ésszerűséget csak addig fogadják el, amíg ezt nem veszélyezteti. Minden metamorfózison és foltozgatáson túl a rendszer ideológiája kitart ennél a misztikánál, variációi mögött mindig azonos a téma: egy hatalmi monopólium igazolása a Történelem jövőbe mutató erői nevében.

Alapjában véve ezért bizonytalan a gazdasági reformok sorsa. Hatékonyság igen, de nem akárhogyan, hanem hogy jobban érvényesüljön a kollektivista recept, vagy pontosabban: a nevében működő társadalmi csoport. A cél nem a legjobb szervezési modell, a társadalmi optimum fellelése, hanem egy olyan modell kimunkálása, amellyel a kommunista hatalmi struktúra bizonyíthatja felsőbbrendűségét. Ez szab határt a reformoknak.

Korántsem bizonyos, hogy a gazdaság ítélete egyezni fog azzal a kompromisszummal, amely a kommunista hatalom számára még elfogadható. Ellenkező esetben van még egy utolsó kiút: elpusztítani azokat a rendszereket, amelyeknek túlzott teljesítményei megkérdőjelezik a történelem mélyebb törvényét. Ha jobban belegondolunk, a kapitalizmus jövőjét talán még ez sem fenyegeti igazán. Ha ugyanis eltűnik a zavaró külvilág és nincs többé terhelő tanú, ugyan mi akadályozná a biztonságban megerősödött kommunista hatalmat abban, hogy a gazdasági ésszerűség törvényeit a végsőkig érvényesítse?

A játszma persze az ellenkező eredménnyel is végződhet, ha feltételezzük, hogy a termelőerők forradalma megszabadítja Kelet-Európát kommunista gondnokaitól. Félő, hogy ez a forradalom erőszakos, szertelen és anarchisztikus lesz, mert hiszen annyi gyűlölet halmozódott fel, a sokáig leigázott nemzetek annyi viszálytól terhesek, s nincs a színen egy olyan

politikai osztály, amely átvehetné a vezetést. Az önállóságukat visszanyert termelők valószínűleg hosszú ideig viszolyognának minden kollektivista recepttől. Tobzódna az individualizmus és torát ülné a *szép új világ* típusú fogyasztói társadalom. Csak az a kérdés, hogy mi jönne azután?

(1967., eredetileg franciául)

5. fejezet
Volt-e esély demokratikus kommunizmusra?[41]

Essünk túl a bevezetéseken. Adott esetben három is van: egy alanyi, egy tárgyi és egy fogalomtisztázó. Az elsővel gyorsan végezhetünk: a szerző magánérdekű vallomást tesz arról, hogy a címben föltett kérdést már 1956 előtt is feszegette a magyarországi felsőbb pártfórumok előtt egy, a „Rendszerünk demokratizálásáról" című beadványban.[42] Országosan e beadvány nem sok vizet zavart, a szerzőt viszont gondolatainak hivatalos fogadtatása – Révai József volt a tolmács – erősen lehűtötte *reform*ambícióiban.

A kérdésföltevés tárgyi megindokolása már valamivel hosszadalmasabb. A címben kérdőjellel leplezett óhaj Közép-Kelet-Európában változatlanul időszerű, de az 1968-as évi csehországi események óta mint lehetőség nincsen észveszejtő élességgel napirenden. Inkább csak a „hátha mégis úgy lehetne" gondolatvilágba tartozik. Ezzel szemben érdeklődés tárgyát képezi néhány nyugat-európai latin országban. A francia és olasz belpolitikában ezen a kérdésen áll vagy bukik a baloldali koalíciók hatalomrajutási esélye. Portugáliában és Spanyolországban az e kérdésre adott – vagy adandó – válasz dönti el, hogy milyen helye lesz a kommunista

[41] Eredetileg az *Irodalmi Újságban* jelent meg „Lehetséges-e demokratikus kommunizmus?" címmel. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1975. november–december, 1–3. o.

[42] A szerző mint a *Szabad Nép* fiatal munkatársa nyújtotta be az MDP 1954. májusi kongresszusához (ahol nem került se vitára, se ismertetésre), majd cikk formájában a *Társadalmi Szemléhez*. Ennek szerkesztőbizottsága 1954 nyarán foglalkozott az írással, polgári elhajlásnak minősítette és elvetette. Rainer M. János a Nagy Imrével kapcsolatos párthatározatok tanulmányozása során megtalálta a szóban forgó kéziratot.

pártnak a fasizmust fölváltó politikai képletben (s hogy e képlet milyen lesz). A francia kommunisták válasza egyelőre „ősleninista"; demokráciafogalmuk rövid lényege az, hogy minden hatalom a kommunista pártot illeti meg; ezt aztán kisebb formai engedményekkel leplezik, amelyek azonban senkit sem tévesztenek meg, Mitterrand-t a legkevésbé. A portugál kommunisták már színt vallottak, amikor kijelentették, hogy a választási eredményeket „forradalmi szempontból" nem tartják mérvadónak. A Cunhal és társai által úgy lesajnált „mechanikus többség" azonban váratlan visszavonulásra kényszerítette őket. Egyedül az olasz és spanyol kommunisták mertek komolyan szembenézni a problémával, azaz elismerni, hogy a Lenintől örökölt sémában valami baj van a demokráciával; a vizsgálódás logikája Togliatti utódait az alapdogmával (egypártdiktatúra) való szakítás határáig vitte. Csakhogy a *dogma* és a *pragma* két dolog; az olasz revizionizmus nem föltétlenül jövővel terhes, ha a probléma a kommunista államhatalom *természetével* van.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, nehogy fejtegetésünk tévútra kanyarodjék. Az olasz kommunisták „történelmi kiegyezés"-keresése roppant érdekes távlatokat nyit meg, de a címben feltett kérdést igazában véve nem érinti vagy csak nagyon közvetve. A mi vizsgálódásunk tárgya nem egy olasz vagy francia típusú helyzet, ahol a kommunistáknak, még ha kormányra jutnak is, nyilvánvalóan meg kell osztaniok a hatalmat más politikai erőkkel, hanem a kommunizmus tiszta formája, amely osztatlan egypárturalom. Kérdésünk az, hogy ez a párturalom a kommunizmus természetéből folyik-e, avagy történelmi esetlegesség (helyzeti adottság, fejlődési rendellenesség, átmeneti „fázis"), amelyen a kommunizmus még túlléphet.

Az eddigiekben hallgatólagosan föltételeztem bizonyos egyetértést vizsgálódásunk alapfogalma körül. Az előbbi mondatok például nyilvánvalóan azt sugalmazzák, hogy az osztatlan egypárturalom nem demokratikus. Most már azonban halaszthatatlan, hogy fejtegetésünk központi fogalmát – a demokráciát – közelebbről szemügyre vegyük. A szocializmuson kívül nincs még egy politikai terminus, amely körül olyan zavar uralkodnék, mint a demokrácia és a jelzőként használt „demokratikusság" körül. *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint (Akadémiai Kiadó,

Budapest, 1959.) a demokrácia „olyan politikai rendszer, államforma, amelyben a hatalmat a nép gyakorolja". Csakhogy mindenki tudja, hogy ilyen politikai rendszer nincs és nem is volt, mert a *hatalmat* minden körülmények között csak egy kisebbségi személyzet gyakorolhatja; a „nép" legfeljebb delegálja e személyzet tagjait, ellenőrzi működésüket. Ehelyütt nincs módunk arra, hogy a demokrácia e *mitikus* értelmezésének a mélyére járjunk, sem annak elemzésére, hogy ez az athéni csengésű definíció az *Értelmező Szótár*ban milyen ideológiai szerepet játszik. Érjük be annak megállapításával, hogy a „népuralom"-fikciót a demokratikus és nem demokratikus kormányzatok egyaránt meglovagolják, s hogy ez már önmagában véve is sok zavar forrása.

A tárgyilagos, azaz ideológiamentes értelemhámozás azonban még meglepőbb eredményre vezet, ugyanis kimutatja, hogy a két legelterjedtebb szóhasználat két merőben különböző jelenségcsoportra utal. Demokráciaként emlegeti a köznyelv azokat a rendszereket, amelyek nem diktatórikusak – azaz helyet adnak bizonyos állampolgári jogoknak és beleszólásnak –, de ugyanakkor demokráciának nevezzük az *egyenlőségi elv* alkalmazását is. Már Tocqueville is a születési kiváltságok eltörléséhez kapcsolta a modern „demokratikus" társadalom kialakulását, s manapság is ilyen értelemben beszélünk a kultúra „demokratizálásáról", s még számos hasonló jelenkori fejleményről. A két jelenség – az egyenlőség és a jogvédett beleszólás – jelentkezhet párhuzamosan, de ez egyáltalában nem szükségszerű, s néha a legdespotikusabb rendszerek nyújtják a közembernek a legnagyobb nivellációs lehetőséget. Aligha kell mondanom, hogy címkérdésem *nem* az egyenlőségi elv alkalmazását érinti, mert ebben az értelemben a kommunista rendszerek többnyire demokratikusak (maga Oroszország a legkevésbé, de a társországok már inkább, s Kína a despotikus egyenlőség iskolapéldája). Ha viszont a demokrácia másik értelme foglalkoztat minket, akkor nem érhetjük be az előbbi, hozzávetőleges meghatározással. Csak jól kidolgozott, pozitív demokráciaismérvek birtokában adhatunk tartalmat annak a kijelentésünknek, hogy az osztatlan egypártdiktatúra nem demokratikus.

A jogállam és a beleszólás gondolatköre természetszerűen a politikai szabadságot sugalmazza mint elsődleges ismérvet. A marxizmusba ol-

tott leninizmus ezt az ismérvet indulatosan elutasítja.[43] Ez azonban még nem volna baj. A nehézség ott van, hogy a szabadságfogalom egymagában nem ad pozitív demokráciatartalmat. Egyrészt, mert szélesebb körű, mint a demokrácia, a totális despotizmuson kívül jóformán minden más kormányzati rendszer felmutat kisebb-nagyobb politikai szabadságjogokat. Másrészt köztudott, hogy a szabadság lényegében *negatív* fogalom: az alávetettség, az alternatíva nélküli engedelmesség, a kényszerű idomulás antinómiája. Bármily fontos eleme is a demokratikus rendszereknek e negatív tartalom, megléte történelmileg inkább *következmény*, mint kiindulóalap. A demokratikus berendezkedés – logikailag csakúgy, mint praktikusan – maga után vonja a szabadságjogok aktív elismerését, de a megfordított összefüggés nem feltétlenül áll fönn.

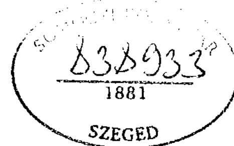
Valószínűleg sokan egyetértenek az alábbi definícióval (egyesek éppen marxista alapon): „Egy politikai rendszer akkor mondható demokratikusnak, ha a többség akaratát érvényesíti". E tetszetős meghatározás, amely egy elterjedt szóhasználattal is egybeesik, sajnos minden ajtót nyitva hagy, s ezért nem kielégítő. Első ellenvetés: hogyan fejeződik ki a többségi akarat, s honnan lehet tudni, hogy az valósul meg? Második ellenvetés: mi biztosítja, hogy a népakarat nem nyomás alatt vált-e azzá, ami? Mindkét ellenvetés mögött lényegében a politikai akaratformálódás problémája húzódik meg. Itt lép be a szabadság (egyrészt a fent említett negatív értelemben, másrészt mint kontroll-faktor), de belép még sok egyéb is. Egy korábbi írásomból idézem: „*A demokrácia igazi problémája a többségi akarat kialakítása, s annak megakadályozása, hogy a végrehajtás eszközeit bárki is saját céljaira kihasználhassa. Ebből következik, hogy a demokrácia lehetősége egy sereg intézményes biztosítékon múlik.*"[44] Ilyen biztosítékok nélkül – hozzátehetjük – a többségi elv inkább bunkó, mint jogok forrása.

[43] Első látásra ez az elutasítás figyelmet sem érdemel, mert merő politikai rabulisztika („miféle szabadság?, kinek a szabadsága?, a kizsákmányolás szabadsága?, a szocializmus megdöntésének szabadsága?", s mint visszatérő konklúzió: „csak az elnyomók elnyomása nyújt igazi szabadságot"). De ha közelebbről szemügyre vesszük ezt az érvelést, a marxista politikai világlátás egy fontos hályogát konstatálhatjuk: az „igazi szabadság" ideológiájában szemmel láthatóan csak az számít, hogy *ki* gyakorolja a hatalmat: a gyakorlás *hogyan*ja föl sem merül. Márpedig a demokrácia problémaköre elsősorban a *hogyan*hoz kapcsolódik.

A többségi elv elégtelenségét a nyelvhasználat is leleplezi. Nézzük például, hogy mikor mondható egy *párt* demokratikusnak. Akkor, ha nézetei a többségi akaratot tükrözik? Ezen az alapon antidemokratikusnak kellene nyilvánítani minden pártot, amely egy választáson kisebbségbe kerül. Az elfogadott – nyugat-európai – szóhasználatban akkor neveznek egy pártot „demokratikusnak", ha az aláveti magát a demokrácia játékszabályainak, azaz ha tudni lehet róla, hogy hatalomrajutás esetén nem törekszik ellenfeleinek erőszakos elnyomására. Mint látható, a demokratikusság fogalma itt éppen a *kisebbség elismeréséhez* kötődik. Egy párt belső élete is akkor nevezhető demokratikusnak, ha ott a kisebbségi vélemény szóhoz jut. Hébe-hóba még a kommunista pártnyelv is magáévá teszi a demokráciának ezt az értelmezését (nevezetesen, amikor a fogalmi vita a párton belüli demokráciára korlátozódik). S ha a nyugati átlagember szemében a francia, olasz vagy portugál kommunista párt demokratikussága gyanakvás tárgyát képezi, ez pontosan azért van, mert kérdéses, hogy adott esetben e pártok respektálnák-e ellenfeleik működési szabadságát, nem törekednének-e a többi politikai párt kiküszöbölésére (vagy legalábbis csatlósítására). Ezt a gyanút a fennálló kommunista rendszerek Lenintől napjainkig terjedő politikai gyakorlata táplálja.

Révhez közeledünk. A népakarat fogalmából elindulva olyan ismérvhez jutottunk, amelynek alapján *objektíve* eldönthető, hogy egy adott politikai rendszer demokratikus-e vagy sem. Objektíve: mert a szóban forgó ismérv – a más véleményűek szóhoz engedésének elve, azaz a nyílt politikai mezőny – semmiféle kibúvónak nem ad helyet. Vagy respektálom ellenfeleim szabadságát: ez esetben a küzdelem „demokratikus", vagy nem respektálom, mely esetben a demokráciát majmoló formák („választás") tartalmukat vesztik. A marxista imamalomban oly sűrűn visszatérő „formális demokráciát" illetően ez a szomorú ténnyhelyzet.

[44] „Egy szociáldemokrata alternatíva alapvonalai". *Irodalmi Újság*, Párizs, 1973. 8–12. sz. 12–13. o.

A kisebbség szóhoz engedésének elve azonban csak ismérv, s még adósak vagyunk annak kifejtésével, hogy miért van ez a „formális" ismérv szoros kapcsolatban a népakarat elvével. Mint ahogy azt a fentiekből már sejteni lehet, az összekötő láncszemet a *formálódás* kérdésköre alkotja. Többségi akaratról csak akkor lehet beszélni, ha a döntések nyíltak, s az ellentétes vélemények szabadon összeütközhetnek. Továbbmegyek: semmi ok nincsen arra, hogy a népakarat kialakításának folyamata bármikor is leálljon; a közösség tagjai közötti „politikai szerződés" állandó megújításra szorul, s a „nyílt mezőny" pontosan ezért elengedhetetlen. E néhány kiegészítő megjegyzés után talán hasznos lesz a demokrácia egy új meghatározására áttérni. Nem attól demokratikus egy politikai rendszer, hogy a többség érdekeit szolgálja vagy *véli szolgálni* (ez utóbbi kritérium alapján majdnem minden hatalmi formációt demokratikusnak kellene mondani). Egy politikai rendszer vagy mozgalom akkor demokratikus irányú, ha a közügyek vitelét *a közösséget alkotó egyedek és csoportok folyamatosan megújított egyezkedésére bízza.* E meghatározás, amely inkább leíró akar lenni, mint normatív, nem implikálja sem az abszolút jogegyenlőséget (amely egészen újkeletű viszony), sem azt, hogy mindenki egyenlő mértékben vesz részt a politikai hatalom gyakorlásában (ami lehetetlenség). Feltételezi ezzel szemben a közügyek többé-kevésbé „nyílt jellegét", s a közösséget alkotó egyedek és csoportok akadálytalan részvételét a döntések kialakításában és felülvizsgálatában.

Olvasóimtól töredelmesen elnézést kérek, amiért e fejtegetés bevezetése ilyen hosszúra sikerült. De ha választ keresünk egy olyan bonyolult kérdésre, mint a kommunizmus és a demokrácia viszonya, úgy gondolom, nem elveszett idő a demokrácia fogalmát a rárakódó klisékből kihámozni. Az eddigi fejtegetések még csak a téma küszöbéig vezettek el bennünket, de legalább tisztázták kiindulópontunkat, azaz, hogy milyen értelemben *nem demokratikusak* a szovjet mintára felépített kommunista hatalmi képződmények.

Csakugyan, *miért nem azok*? Erre a kérdésre magyarországi vagy csehországi keretek között maradva természetesen nem érdemes válaszolni. Mindenki tudja, hogy a háború utáni átmeneti rendszerek „bolsevizálását" az oroszok kényszerítették rá Kelet-Európára, s hogy az 1953 óta meg-megújuló demokratizálási törekvéseknek az oroszok szabtak gátat.

A szovjet elvtársak lankadatlan ébersége a szabadság irányában való legkisebb elhajlásra is felfigyel, haderejük pedig résen áll, hogy a „kritika fegyvereit" szükség esetén a „fegyverek kritikája" egészítse ki. A kérdést tehát szovjet méretekben, helyesebben a Lenin által kialakított politikai rendszer egészére vonatkozóan kell feltenni. Néha a legegyszerűbb kérdésekre a legnehezebb válaszolni. Miért nem demokratikus a szovjet rendszer? Idestova hatvan éve a tény olyan megszokottá vált, hogy mint *probléma* már senkit sem foglalkoztat. A távoli megfigyelő számára a szovjet hatalmi önkény „strukturális adottság", az alattvalók pedig beérik azzal, hogy „ez van". De tulajdonképpen miért? Vegyük szemügyre a lehetséges válaszokat:

1. „A hatalom korlátlan gyakorlása kellemes."
2. „Egy erőszakos úton hatalomra jutott kisebbség részéről természetes, hogy védőbástyákkal veszi körül magát."
3. „Rossz iskolába jártak a kommunista vezetők. A marxi-lenini tanok nem a demokrácia respektálására, hanem becsmérlésére, mellőzésére, kiforgatására készítik fel őket."

Az első számú magyarázat egy elterjedt nézetet tükröz, annak is a legvulgárisabb formáját. Az önkényuralomnak ez a hedonista értelmezése természetesen csak egyéni magatartásoknak adhatja meg a kulcsát, intézmények természetét nem fedheti fel. Ugyanis ha ilyen egyszerű volna a dolog, akkor minden hatalom mindenütt a világon korlátlan volna, vagy legalábbis arra törne. (A *Leviatán* szerzője gondolta ezt, de nem volt egészen igaza.) Még az sem egészen igaz, hogy a korlátlan hatalom, attól kezdve, hogy fönnáll, önmaga változatlan fönntartására törekszik. Európa egész újkori története ennek ellenkezőjét bizonyítja, s még napjainkban is látunk hanyatló zsarnokságokat, amelyek úgy próbálják magukat a jövőbe átmenteni, hogy politikai szabadságjogokat koncedálnak. A szovjet rendszer minden jel szerint kivétel e szabály alól: nemcsak hogy nem tesz demokratikus engedményeket, hanem ebből még elvi érdemet is kovácsol. Miért?

A második számú magyarázatban kétségtelenül „van valami", sőt – eseménytörténeti síkon – nem is tudom, van-e ennél fontosabb „valami". A kommunizmus eddig még mindenhol vagy erőszakos államcsínnyel vagy katonai akcióval jutott hatalomra, s végül is minden más politikai erőt kíméletlenül letört. Többnyire már maga a forradalom is olyan gyűlö-

letet szított fel, amellyel a továbbiakban nehéz „demokratikusan" megférni; a kisebbségi önkényuralom minden időhatár nélküli meghosszabbítása e latens polgárháborút a kommunizmus természetes létezési módjává tette. Bizonyíték? Magyarország, Kelet-Németország, Lengyelország, ahol a gyeplő meglazítása – a Sztálin halálát követő években – szinte azonnal zendüléseket robbantott ki. Volt egy kivétel is: az 1968-as Csehszlovákia, ahol a lakosság és az államhatalom demokratikus kiegyezése biztatóan haladt, s csak az oroszok bűnéből szakadt meg. De egészében véve a nagy Tocqueville tétele érvényes: a fellazuló zsarnokságok majdnem bizonyosan forradalmi krízissel találják magukat szemben. Ennyiben tehát igaz az, hogy a kisebbség erőszakos uralma *kénytelen* az maradni, ami (vagy legalábbis csak módjával enyhítheti módszereit). Kritikus pillanatokban még a legdemokratikusabb kommunisták is szembetalálják magukat ezzel a keserű valósággal, s néha puszta életösztönből választják az erőszakhoz való visszatérést. Az 1956-os Magyarországon egy egész reformkommunista nemzedék került szembe ezzel a dilemmával. A mai orosz belső ellenzéknek pedig talán a legnagyobb aggodalma, valóságos lidércnyomása az, hogy a Gulag nevelte társadalomban a szabadság és a vérfürdő úgyszólván szinonimák. Ezt nem látni beteges naivitás, tagadni pedig képmutatás volna.

De bármennyire fontos tényezője is a kommunista államok nem demokratikus voltának az, hogy történetük kisebbségi diktatúrával kezdődött, egymagában ez még nem elegendő magyarázat. Nem azért, mert más, sikeresebb forradalmak is így kezdték: ugyanis nem így kezdték (de ez a kitérés messzire vezetne). Hanem azért, mert hosszú távon minden kisebbségi uralomnak van valami esélye arra – legalábbis elvben –, hogy a többség támogatását megszerezze, ha másképp nem, hallgatólagos beleegyezés formájában. S mindenekelőtt vannak eszközei. Az egyik fontos eszköz az átnevelés, a másik a siker. Nem lehet tagadni, hogy a kommunista állam a lakosság átnevelésébe apait-anyait belefektet: ennek elvben már sok helyen gyümölcsöznie kell. Azt is tudjuk, hogy számos országban a kommunizmusnak az életkörülményeket is sikerült feljavítania, legalábbis az indulás korszakához képest, úgyhogy a „siker"-faktor is megvan. Ha tehát a demokrácia akadálya csak a kisebbségi helyzet vagy az elégedetlenség volna, néhány sikeres kormányzat esetében ez az akadály már elhárult volna, s a közvélemény szabadabb megnyilvánulásának mi sem állna útjában. Hogy ez nincs így, azaz hogy minden ilyen irányú kísérlet csakhamar megrekedt, annak mélyebb oka kell legyen.

Lássuk tehát a harmadik magyarázatot. Ennek is nagy igazságtartalma van: a kommunista gondolkodás szabadságellenes kirohanásaival könyvtárat lehetne megtölteni. S itt nem a propagandaelem a lényeges: egy valódi kommunista számára a szabad sajtó, a pártharcok közepette végbemenő választás vagy az országgyűlési tagok sérthetetlensége megannyi polgári csalafintaság, amely csak „a tőke" diktatúráját „leplezi". Egy kommunista ott kezdődik, hogy *őszintén nem hisz* ezekben a dolgokban, így aztán valóban nehéz egy kommunista „országgyűléssel" a demokratikus funkciókat másképp, mint formálisan betölteni.

Ez a magyarázat azonban a kommunista államvezetőknek csak a második generációjára érvényes. Ezen belül sok mindent megmagyaráz: például azt, hogy miért oly ritka holló e körben az, akinek a demokratikus ügyintézéshez érzéke és hajlama van, vagy hogy miért lesz a „szocialista demokrácia" ábrándozóiból előbb-utóbb „ellenséges elhajló". Arra viszont nem ad feleletet, hogy maga „az iskola" miért olyan, amilyen. Más szavakkal: *miért nem demokratikus Lenin?* Magától értetődik, hogy a kérdés nem az iskolaalapító személyes tulajdonságait érinti, hanem eszméinek belső logikáját.

A válasz a lenini államkoncepció lényegével függ össze. S amikor azt mondom, „lényeg", nem saját értelmezésemet tolom előtérbe, hanem a lenini tanítás alaptételét. Mint ismeretes, Lenin a marxi gondolatrendszerből elsősorban a proletárdiktatúra szükségességét értette meg, e diktatúrát tette a legelső helyre. De vigyázat, a lenini képzelődésben e diktatúra és a demokrácia között „dialektikus" kapcsolat van, oly értelemben, hogy az előbbi az utóbbi szolgálatában áll. A proletárdiktatúra *lenini értelemben* már eleve „demokratikus", amennyiben az „igazi" népakaratot valósítja meg, s ugyanezért „szükségszerű" is („átmenetileg"). Az erőszakeszközök voltaképpen nem a többség ellen irányulnak, hanem vagy azokat célozzák, akik a nép érdeke ellen törnek, vagy – s ez még fontosabb – azokat, akik a népakaratot „helytelen" irányba akarják terelni. Ha feltételezzük, hogy Cunhal hívő kommunista is, s nem csak végrehajtó közeg, akkor éppen ezért nem fogadja el Portugáliában a „mechanikus többség" pillanatnyi akaratát.

Helyben vagyunk. Magyarázatunk a demokrácia fentebb adott („liberális") definíciójával is érdembeli kapcsolatban van. *A kommunizmus nem azért antidemokratikus, mert fő operációs műszerének a diktatúrát tette meg. Hanem azért, mert a népérdekről és a népakaratról van egy megmásíthatatlannak tekintett („történelmi") koncepciója*, melyhez még az is hozzátartozik, hogy – öntudatuk fejlettségénél fogva – a kommunisták vannak hivatva azt a gyakorlatba átültetni. Ez természetesen kizárja azt, hogy az intézményeket vagy a vezető személyzetet – a demokrácia fentebb adott meghatározása szerinti – „egyezkedéssel" jelöljék ki. Még a gazdaságpolitika sem lehet igazán szabad vita tárgya (de érzésem szerint e pont körül van valami játéktér, amelyre mindjárt visszatérek).

A dolog lényege tehát, hogy a *lenini ihletésű állam koncepciós államhatalom* (körülbelül úgy, mint ahogy a sztálini politikai perek „koncepciós perek"). *A demokráciát a koncepció zárja ki*, minthogy ez egy véglegesen lezárt elmélet a hovajutásról. A rendszer egész „legitimitása" e történelmi koncepcióra épül, s ezért nevezhető – egy kitűnő lengyel író szavaival – „logokráciának".[45] E koncepcióból fakad a lenini államszervezet felépítése, működési menete, személyzeti politikája stb.

A koncepciós államhatalom azon a címen utasít vissza minden kritikát és alternatívát, hogy a nép (proletariátus, parasztság, „dolgozó" értelmiség stb.) „igazi érdekeit" fejezi ki. Ez, mint tudjuk, eleve megpecsételi minden ellenzék sorsát a koncepciós államban: a mindenkori pártvonaltól eltérő érdekképviselet csak ellenséges szándékú lehet. A népképviseletnek ez a különös leszűkítése végső soron az egységes népérdek („osztály nélküli társadalom") mítoszára épül. A tőketulajdon felszámolásával eltűnik minden csoportellentét létjogosultsága, s a népen belül sem megoszlás, sem érdekkonfliktus nincs. Ez persze csak játék a szavakkal; a realitások síkján minden pártvezető számol azzal, hogy a népnek csak egy része megbízható, s hogy a nép többi részét célszerű szoros gyeplőn tartani, elnémítani vagy – mint ahogy Brecht mondja egy elhallgatott darabjában – „betiltani". Csak az „igazi nép" szabad, a többi be van tiltva. Röviden: az egységes nép fikciója arra szolgál, hogy semmiféle ellenzéknek ne lehessen népi igazoltsága.

[45] Czesław Miłosznak a kelet-európai „logokráciákról" szóló szellemes művét (*La Penée captive*) 1953-ban adta ki a párizsi Gallimard.

Tételünk minden kommunista államhatalomra érvényes, de elsősorban azokra, amelyek saját erejükből léptek erre az útra (a többieknél ugyanis a demokratizálódás közvetlen akadálya, mint már említettük, külhatalom). Hangsúlyozni szeretném, hogy a szóban forgó „koncepció" lényege *nem* a népboldogítás, noha bizonyos értelemben a kommunizmus erre törekszik, s ezért tartja magát a felvilágosodáskori eszmevilág folytatójának. A koncepció lényege a történelem „hű meghallása", amivel együtt jár, hogy a népboldogításnak – akárhogy fogalmazzuk is a célt – bizonyos elvek szerint kell lefolynia: a tulajdon eltörlése, kollektív termelés egy centrum vezetése alatt, a magánszféra megszüntetése vagy korlátozása stb. Ez nem lehet egyezkedés tárgya, ezt „tudomány" írja elő, a vezetés pedig azokat illeti meg, akik e „tudományt" őrzik, annak igazságát elfogadják s alkalmazzák.

Fejtegetésünk tulajdonképpeni tárgyánál vagyunk: *lehetséges-e demokratikus kommunizmus?* Amilyen terjedelmes volt válaszunk előkészítése, olyan rövid lesz maga a válasz.

Amennyiben a demokrácia az irány, az intézmények és a vezető személyzet szabad megválasztását jelenti, válaszunk természetesen nemleges. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kommunista irányítás alatt álló *országok* nem demokratizálódhatnak valamikor a jövőben. Demokratizálódhatnak, de ez esetben nem maradnak kommunisták. A fenti okokból. De tapasztalatból is tudjuk, hogy a lenini államiság keretei között minden kísérlet, amely a személyzet és az irány szabad megválasztását célozza – s végső soron minden szabad politikai kritikában erről van szó –, „államellenes összeesküvésnek" minősül. E megbélyegzésben nem az összeesküvési fogalom, hanem az „államellenesség" az érdekes. Bevilágító szó: azt mondja, hogy a fenti értelemben vett demokratikus törekvések a lenini állam *alapjait fenyegetik*.

A demokratikus kommunizmus képzete tehát fogalmi ellentmondást tartalmaz. De lehetséges-e legalább a kommunista államiságon belül valami részleges demokratizálódás? Például a gazdaságpolitika vagy más gyakorlati intézkedések síkján? (A demokrácia szó, használatunkban, továbbra is a lakosságon belül kifejeződő különféle törekvésekkel való egyezkedést jelenti.)

Ez utóbbi kérdésre a válasz már árnyaltabb. Talán igen, amennyiben

a rendszer keretei közé beeresztett demokratikus procedúra az irányt és a kommunista párt vezető helyét nem fenyegeti. Konszolidált körülmények között vitathatatlanul vannak részkérdések, néha nem is olyan kis horderejűek – például születéskorlátozás –, amelyekben az alapdogmák sérelme nélkül többféle álláspont engedhető meg, s a döntés lehet szabad egyezkedés tárgya. Elvben a gazdaságpolitika is ilyen terület, de ez az elvi indetermináció sajnos csak olyan országokra érvényes, ahol csorbítatlan *belhatalom* van.

Ami e korlátozott értelemben vett demokratizálás esélyeit illeti, az alábbi hipotézist kockáztatnám meg. A kommunizmus napjainkban mintegy tizenöt országban rendezkedett be tartósan, s tucatjával szaporíthatja hódításait az elkövetkező évtizedekben, különösen az Európán és az Észak-Amerikán kívüli világban. Előrelátható, hogy az újdonsült kommunista vezetők között többségben lesznek a Castro-típusú fanatikusok, a Kambodzsa mintájú vérengzők, s a mindenféle félbarbár-tizedművelt helyi despoták, akiknek a demokrácia respektálása a legkisebb gondjuk. De azt sem lehet kizárni, hogy ebben az igen vegyes társaságban – amelybe természetesen a kelet-európai kommunista pártvezetők harmadik generációja is beletartozik – lesznek hajlékonyabb elméjű és a reáladottságokkal számolni kívánó s tudó emberek is. (Ebbe a kategóriába sorolnám már ma is a Kádár-garnitúrát.)

Mit értek azon, hogy „a reáladottságokkal számolni tudó emberek"? Annak felismerését, hogy a nép nem egységes, hogy a centralizáció határokba ütközik, hogy az eltérő érdekek és törekvések között mérlegelni csak akkor lehet, ha azok *kifejeződhetnek*; s hogy ennélfogva egyrészt az érdekképviselet lehetősége, másrészt az önkormányzati formák fejlesztése kívánatos. Mindennek nem sok köze van a lenini koncepcióhoz, elfogadásuk tehát bizonyos hajlékonyságot és reálérzéket föltételez. De aki aláírja a népakaratnak ezt a nem ideologikus meghatározását, az már egy lépést tett a részvétel, a beleszólás, a szabad felülvizsgálás, egyszóval az „egyezkedés" cselekvésformái felé.[46]

[46] Lásd lentebb a tovatűnt Kádár-rendszerről szóló rész 3. fejezetének („Az engedményektől az érdekegyeztetésig") utolsó szakaszát.

Szabad-e ilyen messzire menni az optimizmusban? Azt gondolom, hogy a demokratikus szellemnek ezt a részleges rehabilitációját nem lehet eleve a lehetőségekből kizárni. A kérdés csak az, hogy egy demokratizálódó kommunizmus, bármilyen óvatos legyen is, nem kerül-e óhatatlanul „nemzetközi" konfliktusba azokkal, akiknek a demokrácia a kenyerét veszi el.

(1975)

6. fejezet
A szovjet modelltől való eltávolodás spontán késztetése[47]

Milyen jövője van a szocializmusnak Kelet-Európában? Az örök önmagában való körforgás veszélye fenyegeti, vagy pedig vannak-e a kimozdulásnak olyan irányai, amelyek már ma is láthatók, és amelyekről legalábbis gondolkodni érdemes?

Körülbelül ezzel a kérdéssel vágtam neki néhány évvel ezelőtt egy fejtegetésnek, amely a magyar forradalom 20. évfordulója alkalmából íródott.[48] Mint ahogy ott a bevezetőben megjegyeztem, a kérdés iránti érdeklődést két körülmény lankasztja: az egyik a szovjet főhatalom elmozdíthatatlansága, a másik a fennálló rendszernek az a szokása, hogy a természetét vagy egyensúlyát veszélyeztető törekvéseket jó előre elfojtja. A két ok egyike is elég lett volna ahhoz, hogy a jövőről való gondolkodást lefékezze, de a kelet-európai térség történelmi élményeiben (1956, 1968, 1981) a két dolog ráadásul mindig együtt jelentkezett. 1981 decembere után különösen megerősödött az a tudat, hogy amíg a Szovjetunió van és olyan erős, amilyen, semmit sem lehet tenni.

A kérdés elutasításának azután van még egy ideológiai tényezője is, egyfajta gondolati rövidzárlat, amely a kilátástalanság érzését a marxista időrend öntudatlan elfogadásává alakítja át. A „társadalmi formák fejlődése" a sorsszerűség képét öltötte: attól fogva, hogy ráléptünk a szocializmus mozgólépcsőjére, már csak a felsőbb fokok egymást gépiesen követő láncolata várható.

[47] Eredetileg a *Magyar Füzetek*, 11. számában jelent meg (Párizs, 1982.).

[48] Lásd alább az „Előjóslás a posztkommunizmusról" című fejezetet.

A szovjet világ megfigyelői gyakran áltatták magukat azzal, hogy a marxizmus–leninizmus mint világnézet meghalt, s hogy a szovjet szocializmusban nevelkedett embereket – legalábbis azokat, akik nem vallásosak valamilyen értelemben – az ideológiai nihilizmus jellemzi. Úgy hiszem, ez a felfogás téves. Legalábbis azok közül, akik valamilyen felelős beosztásban vannak, a legtöbben osztják a hatalom osztályozó- és értékrendszerét. Nemcsak azért mert a mindenkire nehezedő politikai nyomás így követelte, hanem azért is, mert a szemléletnek van egy bizonyos ellenállhatatlan belső logikája. A kelet-európai fejekbe fiatal kortól beültetett fogalmi rendszer a társadalmi haladást uralkodó értékké tette, s egyetlen dimenzióba préselte bele. A termelési eszközök tulajdona az a gócpont, ahol a társadalmi lét – azaz „a lét" – vonatkozásai összefutnak. „Alapkérdés" az, hogy „ki a tulajdonos"? Ha erre az a válasz adható, hogy a „szocialista állam" – amely mögött a társadalom összessége ködlik –, minden elrendeztetett. A Történelem által színre vitt Nagy Per eldőlt, s ehhez képest minden egyéb csak mellékjelenség. „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus", mondotta egy ízben Lukács György.[49] Az idézet szerzőségénél fontosabb, hogy ezt csakugyan sokan gondolták. S nem csak olyanok, akiknek „a szocializmushoz" személyes érdekük fűződött. E felfogás alapja az a gondolatmenet, hogy a földi dolgoknak a tulajdon a lényege, s hogy a magántulajdon, még ha nem kizsákmányolás is, erkölcsileg kisszerűbb, mint a közérdeket szolgáló vállalkozás. A társadalom tehát annál tökéletesebb, mennél kisebbre szorítja le a magántulajdonban lévő javak és eszközök részarányát. Aki ebbe az utcába belemegy, az ott is marad. Nincs érve az ellen, hogy „a haladás" annál igazibb, mennél messzebbre jutott a kollektivizálásban. Szubjektíve gondolhatja ugyan, hogy a parasztgazdaság szebb életforma, mint a téesztagság, hogy a magánházakat jobban karbantartják, mint az

[49] „Én szerintem a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ez mély meggyőződésem, ezzel a meggyőződéssel éltem végig ezeket az időket. Mivel akkor is a szocializmus építése folyt, azoknak az időknek is voltak pozitív oldalai." (Lukács György, *Népszabadság*, 1967. december 24.)

állami házkezelőséghez tartozókat, vagy hogy a maszek mozgékonyabb, mint a tanácsi szakfelelős: *ideológiailag* kikezdhetetlenül áll előtte az érv, hogy a „közösségi tulajdon" magasabb rendű.

Ebből aztán egyfajta skizoid világlátás következik. Egy magyarnak, ha Ausztriára gondol, tényleges érzelmei a vonzás, az irigység és a keserűség között ingadoznak: miért nem lehet Magyarországon is úgy, mint Ausztriában? De ha töprengése egy kicsit is ideológiai irányba kanyarodik el, azonnal belép az említett rövidzárlat: „Csak nem fogunk *visszakanyarodni* ahhoz, ami Ausztriában van?" Ideológiai fogalmakban lesüllyedés volna az, ami a valós világban vágyálom.

A reformgondolkodásnak is itt van az egyik buktatója. Ugyanis minden reform felett ott lebeg a gyanú, hogy az valamilyen módon „visszalépés" a fejlődés axiálisán. Vegyük például a vállalati autonómiát. Ki van ellene? Látszólag senki. De mihelyst komolyan alkalmazásra kerül, kiderül, hogy máshova vezet, mint az állami terv, hogy az „össztársadalminál" alacsonyabb rendű érdekek kifutópályája. A piac, még ha „szocialista" is, azaz állami vállalatokat állít versenybe, a társadalmi tudatosság megrongálása. Fejlesztése talán hasznos, de semmiképpen sem *emelkedés* a kommunizmus lépcsőjén. Időleges engedmény. Idegen test a szocializmusban. Ez a mindenkiben kísértő gyanú valószínűleg az egyik fő oka annak, hogy a reformpártiak miért voltak mindig *lényegileg* defenzívában. Az „emberarcú szocializmus" keresőit is ugyanott szorította a cipő. Tudták ugyan, hogy amit kínálnak, élhetőbb és hatékonyabb a meglevőnél. De nem tudták megnyugtatóan elhelyezni a társadalmi haladásnak azon a bizonyos egyetlen axiálisán. Tudomásom szerint egész Kelet-Európában egyedül Liska Tibor merte leírni – s ami még fontosabb, gondolni –, hogy a piaci szocializmus a kommunizmus egy *magasabb* szintje.

Az elmúlt években a gondolkodást bénító faktorok valamennyit veszítettek erejükből. Az érdem nem kis részben az „ellenzékiek" fellépésének tulajdonítható. Bármennyire szórványosak és szűk körűek voltak is ezek a fellépések, valami gyökeresen újat hoztak a szovjet uralta társadalmak életébe. Ahol vannak a hatalomtól független, jogaikat követelő, hatósági kereteken kívül is cselekvő emberek, ott már nem lehet a társadalom teljes bénultságáról beszélni, ott az ideológiai bűvölet megtörik, alternatív értékek törnek be a gondolkodásba.

A másik lazító ok a fennálló kommunista rendszerek belső fejlődésével függ össze. Az elmúlt húsz-huszonöt évben a legtöbb kelet-európai ország valamilyen formában eltávolodott a szovjet modelltől. A távolodás iránya nem mindig kedvező vagy biztató – elég ha Ceausescu Romániájára gondolunk –, de annyi mindenképpen kiolvasható belőle, hogy a dolgok nem maradnak meg állóhelyzetben, hogy a történelem órájának mutatói, ha lassan is, de azért mozognak. A változások részben személyi eredetűek, részben általánosabb társadalmi faktorokkal és gazdasági adottságokkal hozhatók kapcsolatba.[50]

Az egyik legáltalánosabban ható tényező a nemzeti kultúrák (beidegzettségek, magatartásformák) és a szovjet minta közti feszültség. Erről bővebben ehelyütt nincs módunk beszélni, de meg kell állapítanunk, hogy a szovjet gyarmatosítás egyik belső gyengesége innen eredeztethető. A másik egyetemes faktor gazdasági. Közismert, hogy a minden ízületükben államosított és tervkötöttségbe szorított gazdasági rendszerek rosszul működnek, s ezért állandó igazításra szorulnak, ami már magában véve is mozgást teremt. (A ciklikus változás is változás.) Ugyanilyen irányba hat a szovjet világ technológiai lemaradása. Igaz ugyan, hogy a kormányzó kommunista pártokat manapság már alig zavarja az elmaradottság tudata, a múló évtizedek során megszokták a hátrányt, meg azt is, hogy annak változatlan fenntartása mellett is lehet élenjárást színlelni. A helyzetet azonban csak a pártvezetők szokták meg, nem a közgazdák, a szaktervezők, a mérnökök, a fogyasztók, a háziasszonyok – nem is szólva az utazó fiatalokról, akik közül sokan ezért vándorolnak ki. Más szóval, *társadalmi* méretekben a nyugati világ technikai fölénye mégiscsak kihívás, amelyre valamilyen módon válaszolni kell; a rendszer monoton újratermelése nem elégséges válasz. A harmadik mozgástényező a világhelyzettel függ össze. Az elmúlt három évtizedben a kommunizmus kiterjedt nemzetközi államszövevénnyé vált, amelyben – másképp, mint a kommunizmus előtt –, mégis helye van valamiféle nemzeti játszmának is. A nagy újító, aki ezt elsőnek felismerte, Tito volt. Példáját eddig nem sokan követték;

[50] A bürokratikus szocializmus belső ellentmondásainak egyik legjobb kifejtését Kolakowskinál találjuk meg. (Lásd „Tézisek reményről és reménytelenségről". *Magyar Füzetek*, 7. Párizs, 1980.)

az igaz, hogy minden ilyen mozgás már eleve feltételez némi belső önállóságot, a helyi vezetőcsoportokon belüli cinkosságot, valamint egy olyan képzelőerőt, aminővel a moszkvai iskolát járt vezetők csak ritkán rendelkeznek. Ennek ellenére az adottság elvileg fennáll: a szocialista államközösség kiterjedése és bonyolódása olyan tény, amely óhatatlanul „nemzeti játszma" felé tereli a helyi vezetőket.

*

Vegyük most közelebbről szemügyre azt a területet, ahol az „eltávolodási" tendenciák állandónak mutatkoztak, sőt úgyszólván uralkodóak voltak, vagyis a gazdasági életet. A gazdaságirányítás reformja a legtöbb kelet-európai országban elfogadott, s időről időre megerősített célkitűzés. Sikeres reformról ugyan alig lehet beszélni, de hogy a törekvés ennyire általános, az már magában véve is figyelemre méltó jelenség. Még inkább elgondolkoztató, hogy a változtatási tervek – Hruscsov néhány elvetélt kísérletétől eltekintve – sohasem a kommunista végcél-modell felé tendáltak, hanem inkább attól el. Nem a pénzgazdálkodás leépítését célozták, hanem ellenkezőleg, az árukapcsolatok és a velük járó fizetési formák erősítését. Nem a szükségletek kiegyenlítését keresték, hanem az ösztönzőbb bérdifferenciák létrehozását. Nem az értékképzés – Marx szerint elidegenítő – hatásainak elhalványításán fáradoztak, hanem a piaci szemlélet erősítésén, s azon, hogy a vállalatok komolyabban vegyék a termelés jövedelmezőségét...

Célunk e ponton nem a reformok mérlegének megvonása. Tudjuk, hogy a reformtervek egy része politikai akadályokba ütközött, más része gazdasági okokból akadt el. Ebből sokan – különösen Kelet-Európában – azt a következtetést vonták le, hogy a létező modell javíthatatlan. Ezt kizárni nem lehet – a magyar gazdasági reform megrekedése is azt mutatja, hogy egy bizonyos ponton túl a létező modell ellenáll a változtatási kísérleteknek –, annál érdekesebb, hogy a kormányzó kommunista pártok a *reformkényszer elől sem* tudtak elzárkózni. Próbálkozásaik pedig, bármennyire óvatosak és bizonytalanok voltak, valamiképpen mindig a radikálisabb reformok irányában helyezkedtek el, azoknak távoli visszfényeiként. Ebből is az látszik, hogy bizonyos változásokat az idő és a helyzet ír elő. Hogy kikényszeríti-e őket, az más kérdés, de annyi tény, hogy e változások szükséglete jelen volt,

ott bujkált még a legzavarosabb hivatalos program mögött is. A gyenge gazdasági hatásfok és a rossz politikai-igazgatási közérzet egyik oka éppen az, hogy a helyzet követelte változásokat voltaképpen sehol sem tudták keresztülvinni, még Magyarországon sem igazán.

*

Az elmúlt huszonöt évben Közép-Kelet-Európa jó néhány politikai mozgás színtere volt. E mozgások korábban három nagy ellenkoncepciót hoztak felszínre: 1. demokratikus kommunizmus, 2. munkásönigazgatás, 3. pluralista demokrácia. Az 1968-as csehszlovák fejlődésre az első program nyomta rá a bélyegét. A jugoszláv önállósodás a második program jegyében ment végbe. Az 1956 körüli lengyel revizionizmusban a demokratikus kommunizmus programja a munkásönigazgatás törekvéseivel keveredett. Az 1980–1981-es lengyel földindulásban a munkásönigazgatás és a pluralista demokrácia volt a két uralkodó gondolat. Az 1956-os magyar forradalomban pedig mindhárom eszmerendszer egyidejűleg jelentkezett.[51]

Ha valamennyire mégis jogosult egy negyedik programról beszélni, akkor ez a hetvenes évek közepén kidolgozott lengyel ellenzéki stratégiával kapcsolatos. Ez a stratégia „evolucionistának" nevezte magát, s a fenti három címszó egyike alá sem sorolható be. A program lényege, mint azt Adam Michnik annak idején kifejtette[52], az volt, hogy a demokratikus változásokat a társadalomnak alulról kell rákényszerítenie a kommunista államra. Hallgatólagosan ez az álláspont azt feltételezte, hogy reformok útján való pozitív fejlődés az adott keretek között is lehetséges (ennyiben

[51] A pluralista demokrácia csak 1989-ben vált a kommunizmusból való kilépés uralkodó modelljévé. Ez közvetve bizonyítható a Magyarországon 1987–1988 során közzétett politikai, illetve politikaelméleti írásokkal is. Ebben az időszakban még a *Beszélő* körül csoportosuló radikális ellenzék is csak egy korlátozott pluralizmusra mert irányt venni. (*A szöveg 1991. évi újrakiadásában szereplő jegyzet.*)

[52] Lásd „Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban" című tanulmányát a *Magyar Füzetek* 1. számában. E tanulmány eredetileg előadás formájában hangzott el, az 1956 huszadik évfordulójára Párizsban rendezett magyar–lengyel–francia tudományos konferencián.

különbözött a pluralista demokrácia vagy a munkásönigazgatás forradalmi programjától), ezt a fejlődést azonban a lengyel ellenzéki stratégia nem a hatalom megjuhászodásától várta, hanem az emberi és polgárjogokért folytatott harctól. (Ez különböztette meg a '68-as típusú kommunista reformizmustól.) Ennek az új stratégiai gondolatnak volt köszönhető, hogy Lengyelországban a hetvenes években valóságos ellenzéki mozgalom, majd pedig az 1980-as augusztusi robbanás után a független szakszervezetek országos hálózata jött létre. A program gyakorlati értéke abból fakadt, ami elméletileg a fogyatékossága, azaz hogy megkerülte az „aztán mi lesz?" kérdést. [...]

Az 1981-es decemberi katasztrófa sem tett pontot a lengyel ellenzék által megkezdett történetre. A lengyel forradalom maradandó hozzájárulása a kelet-európai szabadságküzdelmekhez többrendbeli. Először is bebizonyosodott, hogy lehetséges a szó szoros értelmében vett politikai harc. Másodszor: kiderült, hogy egy körülhatárolt célokért folyó küzdelemben mindenki részt vehet, ki-ki eszközei, kapcsolatai és befolyása, egyszóval „a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye" szerint. Harmadszor: megmutatkozott, hogy a társadalmi önvédelem legfontosabb föltétele egy olyan társadalmi érdektudat, amely gondosan megkülönbözteti magát az államhatalom szerveitől. („A párttól" is, amennyiben az nem egyéb, mint a központ transzmissziós eszköze.) Ennek kifejlesztése magában véve is ellenzéki program, a leninista hatalom ideológiai fő törekvése ugyanis több mint hatvan éve az, hogy minden egyes rétegben, de különösen a munkásosztályban, elmossa az államtól elkülönülő társadalmi tudatot.

*

Az elmúlt három évtized kelet-európai mozgásaiban két társadalmi réteg játszott érdemleges szerepet: a gyári munkásság és az értelmiség. Fellépésük – néhány kiemelkedő pillanattól eltekintve – szervezetlen volt. Ezen nem lehet csodálkozni: a létező szocializmus politikai rendszere atomizálta a társadalmat, energiáinak legalább a felét ebbe fektette. Ilyen körülmények között az a csoda, hogy egyáltalán voltak társadalmi, azaz rétegmozgások. A gyári munkások és az (ideológiaalkotó) értelmiség esetében a magyarázat az, hogy mindkettőnek volt némi lehetősége arra,

hogy nyomást gyakoroljon az állami és párthatóságokra. A gyári munkásság megtartotta önvédelmi potenciájának azt a részét, amelyhez nem kell nagyobb összebeszélés. Az értelmiség befolyása inkább morális természetű volt, és nyomatékot akkor kapott, amikor szélesebb társadalmi elégedetlenséget fogalmazott meg. Elvben még van egy harmadik pressziós csoport is: a parasztság. Különleges helyzeténél fogva talán éppen ez őrzi magában a legtöbb osztálytudatot. Politikai fellépése azonban többnyire a passzív ellenállásnál marad: nagyon nagy provokáció kell ahhoz, hogy ennél messzebbre menjen. A számára hátrányos gazdasági intézkedések helyesbítését viszont nemegyszer eléri.

Az a körülmény, hogy az egyes társadalmi csoportoknak nincsen normális lehetőségük panaszaik vagy óhajaik kifejezésére, állandó veszélyt jelent a társadalmi békére. A rendszer politikai stílusa a túlbiztosítás, ennek viszont az a paradox következménye, hogy a legtöbb krízis csak kaotikusan tud utat törni magának.

Ezt a veszélyt hatalom és ellenzék körülbelül egyformán látja. Csakhogy amíg a hatalom ebből azt a tanulságot vonja le, hogy semmilyen túlbiztosítás nem lehet túlzott, addig az ellenzékiek – s néha még a hatalom belső reformerei is – az érdekek bátrabb „ütköztetését", a csoportönvédelem részleges visszaállítását javasolják.

Igazolt-e harminc vagy hatvan évvel a hatalomátvétel után a leninista „túlbiztosítás"? Összeférhetetlen-e az egypárturalommal a rétegérdekvédelem minden szervezettebb formája? Erre a kérdésre valószínűleg országonként más és más a válasz. Mindenesetre más a válasz Magyarországon és – mondjuk – Ukrajnában. Ugyanis az, hogy a hatalom képes-e *beszédbe* elegyedni társadalmi törekvések *autonóm* kifejezőivel, elsősorban civilizációs kérdés. Mint ahogy a politikai kultúra kérdése az is, hogy az alattvalók képesek-e higgadtan és önérzetesen kívánságaikért kiállni vagy pedig csak törni-zúzni tudnak. [...] A társadalmi igények artikuláltabb kifejezése egyébiránt még csak meg sem szünteti az egypárt politikai hegemóniáját: a rétegérdekek fölött ott áll az állam, melynek a döntőbírói funkció is ad olyan tekintélyt, mint az össztársadalmi tervezés. Az már egy másik kérdés, hogy – Magyarországon vagy másutt – akadnak-e majd olyan vezetők, akik egyszer csak belátják, hogy a társadalmi együttélést így is lehet szabályozni. Ez sok külső-belső körül-

ménytől függ, de attól is, hogy a társadalom maga elég nyomatékosan fogja-e követelni a játékszabályok módosítását.

*

Az eltávolodás perspektíváit azonban nem lehet a tudatos ellenstratégiákra leszűkíteni. Mint ahogy nem lehet a reformpolitikára sem. Szemünk előtt mennek végbe változások, úgyszólván minden tervszerűségen és tudatosságon kívül, olyan folyamat keretében, amelyet „eróziónak" is lehetne nevezni. Ennek egyik legfontosabb kísérleti terepe Magyarország, de hasonló jelenségek Kelet-Európában úgyszólván mindenütt fellelhetők.

A folyamat mögött több dolog van: a Nyugattal való vetélkedés, a nagyobb társadalmi konszenzusra való törekvés, a vezetők fiatalabb nemzedékének növekvő pragmatizmusa. A látható változások elsősorban a gazdasági intézményrendszert érintik (valamilyen módon mindenütt nagyobb hatékonyságra törekszik a kommunista állam, s ezért engedményekre is kész), de kiterjednek az élet más szféráira is. Csökken az egyedekre nehezedő nyomás, mert a hatalom kevésbé töri magát azon, hogy a társadalmat „átnevelje" és mozgósítsa. Csökken a pártapparátus személyes hatalma: a törvényt nem ismerő önkényt valamiféle írott jogszerűség váltja fel. Az információs szűrők ugyan változatlanul a helyükön vannak, de eltűrik a kultúra részleges depolitizálódását (ha nem is az ellenkultúrát). E jelenségek igen különböző intenzitással jelentkeznek az egyes országokban, részben személyi okokból, részben mert a helyi vezetőkre nehezedő társadalmi nyomás országonként más és más. De végül is a hatvanas évek óta az egész térségben megindult a Sztálin által örökül hagyott rendszer valamiféle eróziója.

Geológiai értelemben az erózió a felszín változása. Ennyiben a szó nem egészen kielégítő, mert esetünkben a struktúra és a funkciók változásáról is szó van. Vagy pontosabban: a kérdés éppen az, hogy *mennyire* van szó róluk; ettől függ, mit várhatunk a folyamattól. Az egyéni és csoportautonómia mennyire fér bele a modellbe? Van-e hely benne, ha nem is a jogállamnak, de az írott törvény elsőbbségének az alkalmi pártakarat fölött? E kérdésekre azért bajos válaszolni, mert a jövő nemcsak az engedményektől függ, hanem azoktól is, akik a kapukon dörömbölnek.

Térjünk vissza ebben az összefüggésben a piacgazdaság kilátásaira. Mint fentebb már megállapítottuk, a piacgazdaság egyes elemei technikailag ugyan összeegyeztethetők a párturalommal – Jugoszláviában, a háború utáni Kelet-Európában, a húszas évek Oroszországában történelmileg is összeférhetőnek bizonyult –, fogalmilag azonban sértik a szocializmust, konfliktusokat idéznek elő, s az államosított gazdaságirányítás beidegzett reflexeivel is ellenkeznek. A kérdés csak az – s e ponton lép be képletünkbe az eróziós modell –, hogy a piaci kapcsolatok továbbfejlődéséhez okvetlenül kell-e a politikai hatóságok egyetértése. Az erózióhoz tartozó folyamatoknak éppen az a lényegük, hogy nem felülről kezdődnek, nem igénylik a hatóságok bátorítását, sem a hivatalos jóváhagyást. Azért indulnak el, mert igény van rájuk, s kibontakozásukhoz elég, hogy nem ütköznek elháríthatatlan akadályba.

Jó példa erre az ún. második gazdaság. A második gazdaság magában véve is modell, amelynek érdekessége, hogy szervezett keretek nélkül, saját törvényeit követve épül be az állami tervgazdaságba – pontosabban szólva: köréje fonódik, mint valamilyen buja, vad növény. Némi képzelőerővel olyan jövőt is vetíthetünk magunk elé, amelyben a második gazdaság válik a termelés és az ellátás fő szektorává, miközben a hivatalos szektor ugyan megvan, de egyre formálisabb. Egy spontán folyamat eredményeként végbemenne tehát az államosítás ellentéte, *a gazdaság társadalmasítása*, piaci alapon. Ez az utópia egyáltalán nem olyan képtelen, mint aminőnek első látásra tűnik. A legtöbb kelet-európai országban olyan méreteket öltött a bürokratikusan szervezett gazdaság hanyatlása és mindaz, ami ezzel együtt jár (a munkafegyelem leromlása, a késztermékek használhatatlansága, a termelési folyamatok teljes szétzilálódása), hogy ezen már sem kemény kéz, sem reform nem tud úrrá lenni. A „tervszerű szervezetlenség" világából, hogy Zsille Zoltán találó kifejezését idézzük, a hatékonyságot kereső termelőerők, vagyis az élő emberek, csak önkezdeményezéssel tudnak kikecmeregni. A folyamatban már jócskán benne vagyunk, s bízvást mondhatjuk, hogy az „elfejlődésnek" ez az egyik legfontosabb sémája.

Van-e esély arra, hogy a második gazdaság – az öntevékeny magánszektor – a szellemi életre is kiterjed, ami persze csökkentené a kultúrára nehezedő állami mindenhatóságot? Jelek vannak erre is, ámbár nyilván-

való, hogy a megítélési mércék itt mások, a türelem határai szűkebbek. Ha a második nyilvánosság szervezett formákat ölt – mint például Lengyelországban –, s ez az állapot huzamosabban tart, akkor ez a rendszer politikai szokásait kezdi ki, mégpedig a legérzékenyebb ponton: ahol az ideológiai tilalomfák meredeznek. Az alkatrészek és szolgáltatások autonóm forgalmával szemben az eszmék szabadpiaca elviselhetetlen kihívás. Ha a rendszer mégis elfogadja, ez vagy hátsó gondolattal történik (mint Kínában), vagy azért, mert a gondolatszabadság gyakorlása tömegessé vált, erőszakos elfojtása aggályos és talán nem is kifizetődő. Hatásosabb ellenlépésnek tűnik a szabadság hivatalos határainak szélesebbre vonása. Ami viszont maga is része annak a folyamatnak, amit itt „elfejlődésnek" nevezünk.

Az 1980-as évek küszöbén a kelet-európai társadalmi változást világpolitikai adottságok korlátozzák. Ha feltételezzük, hogy ezek az adottságok tartósak, csak olyan „elfejlődés" képzelhető el, amely a meglévő politikai kereteken belül marad. Az egész vizsgálódás voltaképpen arra az egy kérdésre fut ki, hogy „a meglévő" tűrési határai meddig tolhatók ki; ezen belül a legfontosabb alkérdés, hogy az eltűrt folyamatok milyen mértékig legalizálhatók (intézményesíthetők).

„A marxizmus korunk meghaladhatatlan horizontja", mondotta Sartre abban a korszakában, amikor éppen a kommunizmussal kacérkodott. Igaza volt, de nem abban a filozófiai értelemben, amelyre kijelentése céloz, hanem egy sokkal szűkebb, hatalmi-politikai értelemben. A szovjet marxizmusba csomagolt egypárturalom a moszkvai központhoz csatolt nemzetek meghaladhatatlan horizontja. A kelet-európai haladó gondolkodásnak ma ebből a haladásellenes adottságból kell kiindulnia. A megoldandó egyenlet: e szigorúan korlátozott adottságon belül megtalálni azokat a módozatokat, amelyek fokozatosan kiszabadítják a társadalmat az állami mindenhatóság szorításából.

Ez a következtetés igen közel áll Kolakowski reménytéziseihez. Csakhogy, amíg Kolakowski – s hasonló okfejtéssel Konrád György[53] – lényegében morális okokból utasítja el a „nincs mit tenni" álláspontját, addig

[53] „Az autonómia kísértése". *Magyar Füzetek Könyvei*, 2. (Párizs, 1980.); Magyarországon: Codex Kiadó, 1989.

az itt kifejtett érvek veleje az, hogy valamiféle távolodásban máris nyakig benne vagyunk, s már csak ezért is szükséges a határok kitapintása. A keretek érinthetetlensége nem üti el a társadalmat attól, hogy a tartalmat maga dolgozza ki. Amióta megtört a dogmák abszolutizmusa, Kelet-Európa egy mozgó világ része. Még a hatalmon lévők sem igen tudják, hol végződnek a *megengedett* világ határai. (Ha másról nem, a magyar vezetésről ennyi elmondható.)

A kelet-európai társadalmak előtt álló történelmi feladvány tehát így hangzik: megtalálni azokat a tevékenységi formákat, amelyek a pártállam ellenőrzése alól kivonhatók, s azon iparkodni, hogy ezek köre állandóan szélesedjék. E cselekvésnek, mint már említettük, a párhuzamos gazdaság a modellje, bázisa pedig az állami kényszerelosztást opponáló *piac*.

E ponton még egy szót kell szólnunk a látóhatárt eltorlaszoló gondolkodási sémákról. A jövő szempontjából ugyanis lényeges, hogy a piaci autonómiát – az államtól elkülönülő társadalmi cselekvésnek ezt az uralkodó formáját – senki se azonosítsa a kapitalizmushoz való visszatéréssel.

Ha kapitalizmuson a munkaerő kiszolgáltatottságát s az ebből eredő kizsákmányolást kell érteni, akkor szögezzük le, hogy a mai kelet-európai társadalmi viszonyok között ez a veszély nem a piac részéről fenyeget, hanem az állami monopolgazdálkodás oldaláról. Mint tudjuk, nem is veszélyről van szó, hanem megrögzött gyakorlatról. Ha valami csökkenti a munkaerő kiszolgáltatottságát, akkor ez a párhuzamos gazdaság, illetőleg az általa működésbe hozott piac. A piaci kapcsolatok szélesítése tehát *haladás*, még marxista értelemben is, amennyiben gyengíti az (állam)kapitalizmust.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az emberi gazdálkodás egyetlen modellje a magánvállalkozás. Hogy ez a modell megint oly kívánatossá vált, a szovjet szocializmus nyomorúságát tükrözi; abból ered, hogy az állami kereteken belül nem képzelhető el sem egyéni, sem közösségi *öntevékenység*. De magában véve semmilyen elvont elvet nem szabad abszolút ideálnak kinevezni. A modern világ gazdasági gyakorlata egyébként is rég túlhaladta az effajta princípiumok (vállalkozási szabadság, állami irányítás, munkásellenőrzés, szindikalizmus stb.) végleges szembeállítását. A Nyugat-Európában meghonosult gazdasági rendszer mindenütt ezeknek valamilyen kombinációja. Csak a leninista szekta emberei képzelik,

hogy aki az állami mindenhatóságot feladja, az automatikusan a magánkapitalizmus korlátozatlan erőterében találja magát.

De a kapitalizmushoz való „visszatérés" – vélt vagy tettetett – aggodalma a kelet-európai társadalmi törekvésekkel összevetve is indokolatlan. E törekvések tartalma a nagyobb autonómia, identifikációs fókusza a közösség (nem az egyén, de nem is az állam), kifutási távlata pedig a dolgozók ellenőrzése alatt megvalósuló vegyesgazdaság. Ez volt a magyar 1956 explicit programja, s ez az 1968-as reformtörekvések (a cseh és a magyar) hallgatólagos iránya. Olyan országokban, mint Magyarország, Csehszlovákia, Kelet-Németország vagy Lengyelország, még a legradikálisabb politikai fordulatnak sem volna hatalma arra, hogy mindenestül fölszámolja a tervgazdálkodást vagy célul tűzze a gazdasági liberalizmushoz való visszatérést. Aki ezt hiszi, nem számol a meglévő szerkezeti adottságok (árak, bérek, ipari struktúra) inerciájával, sem pedig azzal, hogy minden kelet-európai társadalmat mélyen átjár a közjó és a társadalmi egyenlőség ideológiája. E közszellem ellene van a korlátlan nyerészkedés elvének, s a piacot is csak addig a pontig fogadja el, amíg az szolgálatot tesz és *méltányos* jövedelmeket teremt. A maszek, aki túlmegy ezen a – láthatatlan – határon, ellenérzést vált ki. (Lengyel és magyar filmek sorozata szól erről.) Az egyenlőségi közhangulat néha még az állami reformpolitika elé is korlátokat állít: Magyarországon például 1968 után egy sor jövedelemdifferenciáló elgondolás hiúsult meg ezen.

Ha helyesen írtuk le a kommunizmus iskoláján átment Kelet-Európa társadalmi ethoszát, akkor úgy tűnik, hogy e térségben a jövő nem a liberalizmusé és a magánvállalkozóé, hanem a közösségi kontrollok közé szorított vegyesgazdaságé. Ennek, mint tudjuk, nagyon sok változata van, de közös mindegyikben, hogy a piaci törvényt, azaz a „teljesítményarányos jövedelemelosztást" módosítja benne egy sor redisztributív megfontolás, melyeknek mindegyike valamilyen módon a társadalmi egyensúllyal függ össze. A piaci elv és valamiféle szocialista ideál tehát kölcsönösen korlátozzák egymást. Svédország, Ausztria, Franciaország stb. megannyi kísérlet az állami irányítás összeegyeztetésére a piaccal a bérmunkás-érdekképviselet több-kevesebb intézményes részvétele mellett. Jugoszlávia példája azt mutatja, hogy a modellben helye van a munkásönigazgatásnak is. Végül is Kelet-Európa más országaiban is erről van szó. Ha megindulnának rendes ütemben az órák, a választás ott sem „kapitalizmus" és „szocializmus" között volna, hanem arról kellene dönteni, hogy milyen intézményes erővel bírjanak a társadalom különböző hatótényezői.

(1982)

7. fejezet
Előjóslás a posztkommunizmusról[54]

I

Elképzelhető-e a kommunizmus utáni társadalom? Vagy pontosabban: meghatározhatjuk-e *hic et nunc* azt a társadalmi alakzatot, amely felé – kedvező körülmények esetén – a közép-európai kommunista rendszerek fejlődhetnének?[55]

Az orosz befolyási övezetben a Szovjetunió belső fejlődése nélkül nem képzelhető el változás. A szovjet társadalom jelenlegi helyzetében, illetve erőviszonyaiban azonban semmi sem jelzi, hogy a szovjet kommunista párt vezetői hajlandók lennének jottányit is változtatni a *status quo*-n.

[54] Eredetileg franciául előadásként hangzott el 1976. szeptember végén Párizsban, az 1956-os forradalmak 20. évfordulójára rendezett francia–lengyel–magyar konferencián. Első megjelenés in: Kende, Pierre – Pomian, Krzysztof: *1956, Varsovie–Budapest, la deuxième révolution d'octobre.* Seuil, Paris, 1978. 230–241. o. („Figures de la société postcommuniste" címmel). – Az írás lengyel változata megjelent az *Aneks* 1956-nak szentelt különszámában, London, 1978. 143–157. o. („Kszalty spoleczenstwa postkomunistycznego" címmel). – Magyarul először: *Új Látóhatár,* München, 1977. 4–5. sz. 357–366. o. („A kommunizmus utáni társadalom" címmel).

[55] Napjainkban a szocializmus szót olyan általánosan használjuk, hogy helyesebbnek láttam a kommunista országokat politikai családnevükön nevezni. A továbbiakban tehát kommunistán olyan politikai rendszert értek, melyet a Szovjetunió Kommunista Pártja vagy valamely más kommunista párt irányít. Ez a terminológia mellesleg azt is lehetővé teszi, hogy a kommunizmusból a szocializmusba való átmenetről ugyanolyan joggal beszéljünk, mint a fordítottjáról.

Ezért a kommunizmusból kivezető utakat és módokat csak igen elvontan és spekulatíve lehet megközelíteni.

Gondolkodásunkat bénítja egy másik körülmény is. Egy politikai, társadalmi vagy gazdasági rendszer alakulása általában belülről történik a kialakuló „erők" és „ellentmondások" hatására. Ennek számos példáját láthatjuk a kapitalizmus jelenkori történetében. A kommunista rendszerek (és ezúttal nem csak a Szovjetunióról beszélek) mind ez ideig kiküszöbölték vagy szétverték azokat az erőket, amelyek változást követeltek; egészen ritka kivételektől eltekintve sikerült elfojtaniuk vagy leszerelniük minden megújhodást igénylő akaratot. Ezek a rendszerek, ha nem is nevezhetők teljesen mozdulatlanoknak (gondoljunk csak a gyakori adminisztratív átszervezésekre), hallatlanul eredményes ellenállást tanúsítanak minden olyan újdonsággal szemben, amely a fennálló hatalom természetét vagy egyensúlyát veszélyezteti. Mindebből arra a lehetetlen és elfogadhatatlan következtetésre juthatunk, hogy a változás csak kívülről képzelhető el.

De a kommunizmus utáni társadalomról való elmélkedésnek vannak más nehézségei is: normálisan modellekre kellene utalnia, példákra hivatkoznia. Ámde nyújt-e a mai világ, nevezetesen a nyugati, ilyen modelleket és példákat? A szovjet szociálzsarnokság túlhaladására hosszú ideig a szociáldemokrata ihletésű jóléti állam és az azzal kombinált angolszász típusú pluralista demokrácia volt az eszménykép. A hatvanas évek közepétől ezt az ideált alaposan kikezdte egy széles körű társadalmi és kulturális feszültség, melyben sokan különben civilizációs válságot látnak. Ez a téma azonban túlságosan messzire vezetne. Itt elég annyit megállapítani, hogy a jelenkor néhány ritka szabad országának társadalmi és politikai rendszere nem ad a szovjet világ kérdéseire olyan egyértelmű választ, mint azt tíz vagy húsz esztendővel ezelőtt Prágában vagy Budapesten gondoltuk.

A kérdés feltevésének van még egy utolsó nehézsége is. Egyfajta ideológiai rövidzárlatra gondolok itt. Ténylegesen mi az oka annak, hogy a kommunizmus utáni társadalmi alakzatokról beszélni nemcsak nehéz vagy nyugtalanító, hanem egyenesen szentségtörés számba megy? Valószínűleg az, hogy kortársaink zöme többé-kevésbé elfogadta, hogy a kommunizmus után nincs semmi. Valamilyen „visszatérés"-ről esetleg még szó lehet (a „kapitalizmus"-hoz, a „demokráciá"-hoz), de amennyiben nem a visszatérés, hanem az előrehaladás kérdése kerül szóba, ak-

kor általában csak a kommunizmus valamely (rózsaszínűre vagy feketére festett) változatával találkozunk. Az egyéb lehetséges társadalmi formák szinte gépies elutasítása különösen a kommunista uralom alatti gondolkodást jellemzi; mintha elképzelhetetlen volna egy olyan jövőről elmélkedni, amely túlmegy a kommunizmuson. Tehetetlenségi érzésről van-e szó vagy pedig a marxista „társadalmi formák fejlődésé"-nek öntudatlan elfogadásáról? Én ez utóbbit tartom valószínűbbnek, ugyanis megfigyelhető, hogy a kommunizmus utáni társadalmi formák kérdése erős ellenérzést, zavart vagy egyenesen páni félelmet vált ki. Hadd tegyem hozzá, hogy a probléma elutasítása maga is erősíti a szovjet uralom által gyakorolt lelki nyomást.

II

Mielőtt a kommunizmus utáni korszak problémáinak érdemi vizsgálatára rátérnénk, tekintsük át „Szovjet-Európa" ellenzéki mozgalmainak eddigi programjavaslatait.

A sztálini kommunizmussal szemben az ellenzékiségnek sokféle árnyalata nyilvánult meg, Nagy Imre vagy Dubček mérsékelt reformizmusától a lengyel és a magyar munkástanácsok vad kommunizmusellenességéig. Az ellenzéki mozgalmak szellemi vagy ideológiai forrásai ugyancsak különbözőek voltak. Épp ezért figyelemre méltónak mondható az a tény, hogy eddig a kommunizmusból való kilépésnek mindössze három alapváltozata merült fel. Ezek közül a két első határozottan kommunistaellenes, míg a harmadik inkább „reformista" jellegű volt. Mind a három elképzelés (és itt hangsúlyozni szeretném, hogy *nincs* negyedik) eléggé ismert ahhoz, hogy az alábbiakban csak röviden utaljunk rá.[56]

1. *A liberális demokráciához és a képviseleti rendszerhez való visszatérés.* Ez volt lényegében az 1956-os magyar forradalom legfontosabb politikai erőinek elképzelése. A lengyel ellenállás egyik újabb programja is ilyen színezetű.[57] Leegyszerűsítve úgy jellemezhetjük ezt a változatot, hogy a hangsúly a politikai intézményeken van (pontosabban a nemzeti függetlenségen és a politikai intézményeken), miközben a gazdasági újjászervezés kérdései háttérben maradnak. Nem mintha e programok nem tulajdonítanának ennek jelentőséget, hanem azért, mert a gazdaságszervezést a cselekvés egy későbbi fázisára tartják fent. Olyan áramlatok részéről, melyek a döntéseket a szuverén nép hatáskörébe utalják, e magatartás logikus.[58] A politikai intézmények terén a program lényege a kommunista egyeduralom megszüntetése és a képviseleti demokrácia megvalósítása (többpártrendszerrel, parlamentarizmussal stb.).

2. *„Munkásönigazgatás"*. E program eredete vitatott, de kétségtelen, hogy a kelet-európai államokba a jugoszláv példa közvetítésével jutott el. Ez az eszme állott az 1956-os lengyel és magyar munkástanácsok politikai tevékenységének középpontjában. Noha e program megvalósításának előfeltétele a kommunista állam bürokratikus hatalmának megdöntése, a hangsúly itt a vállalati szinten történő döntés kérdéseire kerül. Nyitva marad az önigazgatott vállalatokat összefogó általános politikai struktúra kérdése, sőt a nemzetgazdaság szerkezetének mineműsége is. Szeretném itt megjegyezni, a félreértések elkerülése végett, hogy a „nyitva maradás", amelyet említek, logikai természetű, azaz nem zárja ki, hogy a program hívei közül aztán ki-ki a maga módján kitöltse az űrt. Így a jugoszláv vezetők a maguk részéről egyértelműen eldöntötték a kérdést azzal, hogy politikai síkon a párthatalmi monopólium mellett maradtak, míg gazda-

[56] A következőkben csak a programok társadalompolitikai, elvi vonatkozásairól lesz szó, vagyis zárójelbe tesszük a sajátos nemzeti vagy a pillanatnyi helyzethez kapcsolódó problémákat.

[57] Lásd „A lengyel függetlenségi összefogás programja". Megjelent franciául az *Est & Ouest* című folyóirat 577. számában, 1976. július 16–31.; 15–18. o..

[58] Lásd a magyar forradalom egyik dokumentumát, „A magyar demokratikus függetlenségi mozgalom kibontakozási nyilatkozata"-t, melyet 1956. december 5-én nyújtottak át India budapesti nagykövetének. A nyilatkozatban e tiszavirág életű illegális demokratikus front fontosnak látta leszögezni (talán azért is, hogy bizonyos vádak ellen védekezzék), hogy fenn akarja tartani a) az államosításokat, b) a mezőgazdasági magántulajdont. (A nyilatkozat teljes szövege *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című kötetben olvasható. Az Európai Petőfi Kör kiadása, Brüsszel, 1959. 164–168. o.) Új kiadás: Századvég Füzetek, Budapest, 1989.

sági síkon a piacgazdálkodást választották, amely a bürokratikus tervezés egyetlen tényleges alternatívája.[59]

3. *Demokratikus kommunizmus.* Így foglalnám össze, némi leegyszerűsítéssel a kommunista reformerek alapgondolatát, mely összeköti Nagy Imrét[60] a Lengyel Október vagy a Prágai Tavasz kezdeményezőivel, valamint Szovjetoroszország mai demokratikus ellenzékével (lásd például a Medvegyev-fivérek írásait). Ennek az eszmeáramlatnak a hívei egyek abban, hogy a kommunista rendszert meg kell javítani, demokratizálni kell, de nem gondolnak a hatalmon levő kommunista párt politikai egyeduralmának felszámolására.[61]

E programról túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy egyesíti az egyes és a kettes számú elképzelés bizonytalansági tényezőit. Bármilyen vonzó az „emberarcú szocializmus" jelszava, nem tartalmaz semmiféle körvonalazható új gazdasági rendszert; ami pedig a demokráciát illeti, ennek értelme mindaddig kétséges, míg a hatalmon lévő párt szerepe tisztázást nem nyer. Hangsúlyozni szeretném, hogy e megjegyzéseim nem kritikai és még kevésbé taktikai jellegűek. Aki az adott intézmények keretein belül gondolkodik, kétségkívül józanságról tesz tanúságot. Viszont elkerülhetetlen, hogy a liberalizálás folyamatában előbb-utóbb fel ne merüljenek a pártegyeduralom, valamint a „terv- vagy piacgazdálkodás" kérdései.

Mielőtt a változtatási koncepciók e rövid áttekintését befejezném, két megállapítást szeretnék tenni:

a) A politikai struktúra megváltoztatására irányuló javaslatok, ha nem is egyértelműen, de nyíltan kifejezésre jutnak. Három egymással versengő elképzelést találunk: 1. liberális demokrácia, 2. közvetlen demokrácia, 3.

[59] Nem biztos, hogy az önigazgatási alternatíva minden híve tudja, gazdasági síkon ez, és csak ez a választás.

[60] Nagy Imréről szólva itt az 1953 és 1956 közötti reformerre gondolok; kétségtelen ugyanis, hogy a magyar forradalom követelései (amelyek az egyes számú programnak felelnek meg) túlhaladták Nagy Imre eredeti elképzeléseit.

[61] Abban a nyílt levélben, amelyet 1970. március 19-én Szaharov, Turcsin és Medvegyev intézett a Szovjetunió vezetőihez, a következőket olvashatjuk: „...a demokráciának hozzá kell járulnia a szovjet szocialista rendszer, a szocialista gazdaság, szociális és kulturális vívmányaink, valamint a szocialista ideológia fenntartásához és megerősítéséhez."

demokratizálás. Kérdés, hogy ez a három változat kimeríti-e a lehetséges módozatokat.

b) Ami a gazdasági szerkezetet illeti, a javaslatok kevésbé világosak. Mindhárom variáns a döntés jogának kiszélesítését szorgalmazza, de a központi tervezés ellentétét, a szabad vállalkozást, egyik sem követeli kifejezetten.[62]

III

A gazdasági intézményeket illetően egy ál- és két valódi problémával állunk szemben.

Az álprobléma „a kapitalizmushoz való visszatérés". Szemben azzal, amit kommunista ideológusok részéről hallani lehet, a fent említett variánsok egyike sem rejt magában ilyen veszélyt. Nem mintha a rendszer ellenzői lelkes szocialisták lennének, hanem mert ilyen „visszatérés" az adott erőviszonyok mellett sem nem lehetséges, sem nem kívánatos.

A külföldön működő Magyar Szociáldemokrata Párt egy közelmúltban íródott dokumentuma szerint: „Egy szociáldemokrata kormányzat nem vonná vissza az államosításokat. Erre több oka van. Először is: 25–30 év elteltével minden korábbi jogigény véglegesen elévült. Másodszor: az államosítások óta végbement szerkezeti és szervezeti átalakítások mindenfajta korábbi jogállapot helyreállítását eleve lehetetlenné tennék. Harmadszor: a jelenlegi állami tulajdon megkönnyíti a közösségi tulajdonra való áttérést."[63]

A két valódi problémát a kommunista típusú bürokratikus irányítás meghaladásának hogyanja veti fel. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e meghaladáshoz

1. fel kellene éleszteni a magánkezdeményezés szellemét és létrehozni ennek nélkülözhetetlen törvényes és anyagi feltételeit;

2. a tervutasítások szellemét fel kellene váltania egy más típusú össze-

[62] Kivétel csak az 57. lábjegyzetben idézett lengyel irat.

[63] *Szociáldemokrata Szemle*, 1973. október, 33. o.

hangoló keretnek. Mint már mondottam, a vállalati önigazgatás nem teremt önmagában ilyen keretet, viszont nem lehet meg nélküle.

E két kérdés közül a másodikra sokan kerestek választ, különösen közgazdászok. Oskar Langétól Ota Šikig minden olyan elméleti munka, amely a decentralizált szocializmus intézményeinek meghatározására törekedett, kereste a nem bürokratikus összehangolás módozatait. Úgy tűnik, hogy az egyedüli megoldás egy szabályozott piac: a jugoszlávok teljes nyíltsággal választották ezt a formát, míg a hatvanas évek magyar reformjainak megfogalmazói némileg burkoltabban. (De nem is sikerült reformjaikat végigvinni.)[64]

A konkurenciális piac létrehozásának nyilvánvaló előfeltétele a vállalatok önállósága; ebben az értelemben a piaci gondolat segíti az önigazgatásra irányuló törekvéseket. De ahhoz, hogy ez az új átfogó keret működésképessé váljék, mindenekelőtt meg kell szüntetni az egyes termelési ágak monopolisztikus szervezetét, ami pedig mindig minden szovjet típusú gazdaság egyik alapadottsága.[65] A fennálló ágazati monopóliumok azonban nem szüntethetők meg egyetlen tollvonással.

Így jutunk vissza a vállalatok kérdéséhez. A bürokratikus központi szervezés decentralizálása nem képzelhető el új gazdasági egységek létrehozásának törvényes biztosítása nélkül. Ezek az új vállalatok lehetnek magán- vagy kollektív jellegűek (a jugoszláv megoldás, elvben legalábbis, a kommunáknak ad kezdeményező szerepet): a lényeges az, hogy létrejöhessenek, s hogy a vállalatalapítást a központi hatalom ne korlátozhassa. Ellenkező esetben holt betű marad a decentralizálás.

A decentralizáció gazdasági-pénzügyi előfeltétele a nem állami (magán-, községi, szövetkezeti vagy külföldi) tőke, amely szabadon finanszírozhat új vagy régi termelési ágakat, vagy legalábbis egy olyan pénzintézeti hálózat, amely lehetővé teszi a magánosok és a vállalatok megtakarításának újrafelhasználását. Ez a hitelintézeti hálózat nem lehet a központi hatalom hatáskörében, mert akkor a beruházások fölötti ellenőrzés maga után vonja a gazdasági döntésekbe való beleszólást.

Talán fölösleges megjegyezni, hogy a fenti észrevételek a gazdasági rendszerek elvont logikai vizsgálatában merülnek fel, vagyis nem veszik figyelembe a konkrét helyzetekből adódó problémákat. Hadd tegyem hozzá, hogy a decentralizálási folyamat előtérbe állítaná előbb a vállalkozói személyiséget, majd pedig a legkülönbözőbb érdekcsoportokat és csoportköveteléseket. A kérdés, amely itt engem foglalkoztat, a következő: lehetséges-e, a túlságosan éles társadalmi konfliktusok elkerülése végett, olyan döntőbíráskodási szervek létrehozása, amelyek a magán- és a csoportérdekkel szemben a közérdeket érvényesítik, azaz deontológiát írnak elő, megfékezik a szerzésvágyat, érvényesítik a közösségért hozott áldozatvállalás szellemét stb.? És ha ez lehetséges, miféle nyelvezeten célszerű megszólalnia az új közösségi tekintély letéteményeseinek?

Ez a probléma végső fokon elvezet a kommunizmus utáni *állam* kérdéséhez. A széles körű nemzeti egység időszakaiban (mint például a totális állam elleni forradalom idején) nem okoz problémát a társadalom feletti hatóság nyelvezete. Ez különösen a nemzetileg homogén közösségekre érvényes. De mi történik forradalmi apály idején, amikor a helyzet elhétköznapiasodása megnehezíti a kordába nem fogott sokaság együttélését?

Már csak ezért is nehéz elképzelni, hogy a kommunizmus örökösei lemondjanak valamiféle szocialista mítoszról. E mitikus funkció betöltésére a szocializmus bármely változata alkalmas, azzal a feltétellel, hogy a) valamelyest mégis különbözzék a sztálinizmustól és b) az alulról jövő kezdeményezéssel összeegyeztethető legyen. Az általános érdek megfogalmazásának a szocializmus nem egyedül lehetséges nyelvezete, de ez az egyedüli, mely a társadalmi tevékenység minden területén alkalmazható. A nem kevésbé mitikus liberális emberfogalommal ellentétben a szocialista ideológia megszabja a vállalkozás korlátait: elvárja az egyéntől, hogy felelősséget érezzen a közösség iránt, s megtiltja neki, hogy tevékenységét öncélúnak tekintse.

[64] Az új mechanizmus „gazdasági csodáját" talán éppen a vállalkozók új rétegének megjelenése okozta, főként a mezőgazdasági szövetkezetekben, amelyeknek dinamizmusa még a reform szervezőit is meglepte. De éppen ez a dinamizmus okozta vesztüket: a nyugtalanná vált kormányzó réteg leállította a reformot.

[65] Az ágazati monopólium lényege az, hogy egy adott terméket csak egy vállalat állíthat elő egy meghatározott területi vagy más egységen belül.

IV

Ami a politikai intézmények átalakítását illeti, úgy tűnik, hogy a fent említett kettes és hármas számú programot mellőznünk kell. Az „önigazgatásit" azért, mert nincs javaslata a hatalom szerkezetére vonatkozóan.[66] A demokratikus kommunizmust azért, mert már maga a fogalom is ellentmondást tartalmaz.

Amikor tagadom, hogy az önigazgatás országos rendszerré általánosítható, ez nem jelenti az önkormányzat elvének elvetését. Ellenkezőleg, ez utóbbi valószínűleg számos formában alkalmazásra fog kerülni a kommunizmus utáni társadalmakban, anélkül azonban, hogy a politikai rendszer alappillérévé válnék. Ami a hármas számú felfogást illeti, azt nem azért vetem el, mert lehetetlennek tartom egy kommunista rendszer demokratizálását. Csupán arról van szó, hogy amennyiben a rendszer demokratizálódik, megszűnik kommunistának lenni. Nem lenini típusú az a kommunista párt, amely lemond hatalmi monopóliumáról. Továbbá nem kerülhetné el a pluralista társadalmak bonyolult döntésproblémáit...[67]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek után az egyes számú programot (a liberális demokráciához való visszatérést) kell elfogadnunk egyedül lehetséges megoldásként, sőt még az sem következik, hogy ezt a különösen valószínű lehetőségek közé kell sorolnunk. Korunk politikai rendszereinek fejlődését figyelembe véve négy lehetséges kibontakozás kínálkozik.

1. A kommunista rendszerek *lassú felbomlási folyamatának* folytatódása. Ennek tényezői: az elmélet elévülése és a vezetőrétegek új nemzedékének növekvő kiábrándulása; hatékonyabb gazdasági irányítási módszerek keresése, melyek révén eredményesebben folytatható a verseny a nem kommunista rendszerekkel; az „új középosztály" vagy az „új kiváltságo-

[66] A központi hatalom megszüntetése nem gyakorlati program; a „munkástanácsok általános hatalma" pedig sohasem volt más, mint mozgósító jelszó, vagy mint egy monopolisztikus és okkult hatalom önigazolásának eszköze.

[67] Az eredeti szövegben itt egy jegyzet erejéig az a vélekedés állt, hogy egy kommunista párt „valószínűleg még ha akarna sem tudna lemondani" hatalmi monopóliumáról. El kell ismerni, hogy az 1989-es év megcáfolta ezt a nézetet.

sok" nyomása stb. Ez az eróziós folyamat még a kezdet kezdetén tart, de amikor eltűnnek majd a sztálini nemzedék utolsó képviselői, felgyorsulhat, anélkül azonban, hogy a rendszer teljes átalakulásához vezetne.

2. A pártdiktatúrát személyes diktatúra váltja fel. Nem állítom, hogy ez utóbbi a szabadságjogoknak vagy a személyek biztonságának feltétlenül jobban kedvez, mint a klasszikus kommunizmus. Viszont a diktátor személyiségétől függően az ország szellemi vagy gazdasági élete mindinkább eltávolodik a megszokott rendezési elvektől. Ezt a fejlődést legjobban Tito esete illusztrálja. Más, a Komintern hatását kevésbé magukon viselő diktátorok természetesen még Titónál is jobban elszakadhatnak a lenini-sztálini frazeológiától és gyakorlattól.

3. A hatalmat egy *katonai vagy más fegyveres csoport* ragadja meg. Két aleset lehetséges: a) a hatalomra jutott csoport a leninizmus ideológiáját vallja, de félreállítja a pártapparátust; b) más értékrendszert fogad el (nemzet, demokrácia, gyorsabb fejlődés stb.). A hatalmi egyensúly mindkét esetben megbomlik, de a hatalom egyeduralmi gyakorlásának logikája csak a második esetben rendül meg. Az ilyen változás a demokratikus erők számára még akkor is kedvező volna, ha az új hatalom máskülönben zsarnokinak bizonyulna.

4. Demokratikus újrakezdés egy 1956-os típusú népi felkelés eredményeképpen. Ez a módozat természetesen feltételezi a helyi kommunista párt összeomlását és azt, hogy külső kommunista erőknek (Szovjetunió, Kína stb.) nincs módjuk katonailag beavatkozni. A kommunizmus utáni rendszer jellege természetesen a porondon lévő politikai erők összetételétől függne. A hatalom hajdani birtokosa, vagyis a kommunista párt szempontjából három eset lehetséges: a) visszaszorul, de megmarad mint a működő pártok egyike (finn módozat); b) átalakul, hogy beilleszkedjék az új rendszerbe, melyben esetleg komoly befolyásra is szert tehet (1956-ban néhány magyar kommunista e mellett a megoldás mellett szállt síkra); c) végleg eltűnik (ez lenne a helyzete azokban az országokban, amelyek a kommunizmustól különösen viszolyognak).

A négy lehetséges módozatot a csökkenő valószínűség sorrendjében mutattam be. Másrészt megelégedtem a változás általános kereteinek felvázolásával, figyelmen kívül hagyva az árnyalatokat, illetve a konkrét

szociológiai folyamatokat, amelyek velük járhatnának, s adott esetben sokat módosíthatnának a képleten.[68] Nem említettem az átalakulásnak egy olyan módozatát, amely pedig nyugati baloldali körökben igen népszerű. Arra a forradalomra célzok, melyet a munkásosztály (vagy annak egy része) robbantana ki azért, hogy megvalósítsa a „munkástanácsok eszméjét" a maga teljes tisztaságában. A helyzet az – a kommunista világ egész története ezt tanúsítja –, hogy egy ilyen irányzatú mozgásra a kommunista hatalom óhatatlanul ráteszi a kezét, ugyanis könnyűszerrel kisajátítja ideológiailag (gondoljunk csak a maoizmusra). Ha az ouvrierista irányzat több akar lenni, mint a kommunizmuson belüli frakció, a rendszerrel való szakítást messzebbről kell elkezdenie. S ekkor újra a négyes számú változathoz jutunk el.

V

E futurológiai elmélkedés olvasóit talán elkedvetleníti, hogy ilyen óvatosan és föltételesen vetettem fel a kommunizmusból való kivezető utak kérdését. Értelmezésem, mely vonakodik mindenféle ideologizálástól, első pillanatra negatívnak tűnhet. De azt hiszem, hogy a végkövetkeztetés nem az.

Mindenekelőtt azért, mert nincs is tulajdonképpeni végkövetkeztetés. A fentiekben csak a problémákat vetettem fel, inkább vitaindító, mint helyzetelemző és jövendölő szándékkal.

Mármost milyen következtetéseket lehet ezek alapján levonni? Azt hiszem, hogy a kommunizmusból kivezető utak és módok felmérésében a bölcsesség kezdete az, hogy lemondunk egy új utópiáról, egy *n*-edik út feltalálásáról, egy olyan soha nem volt rendszer kereséséről, mely mentes minden eddigi társadalom szokásos rákfenéitől. Ideje beismernünk, hogy a 20. század utolsó negyedében a politikai és gazdasági rendszerek szervezési, gondolati és magatartásbeli elemeiről már sok újat nem fogunk megtudni; inkább arra van szükség, hogy a sokszorosan feltárt adottságokkal számoljunk. Ami nem zárja ki természetesen azt, hogy új kísérletek során viszonylag újszerű összetételek ne jöhessenek létre. Mondanivalóm lényege az, hogy új rendszerek kiagyalása helyett törődjünk inkább a *lehetséges kombinációk* kérdésével. Ez szerényebb, de hatásosabbnak látszik.

E magatartás egyszersmind az egyetlen demokratikus is. Annak, aki komolyan veszi a nép önrendelkezési jogát, nem szabad előregyártott építményekkel megterhelnie a jövőt. Másrészt azonban kötelessége feltárni azokat az alapadottságokat, melyeket a legszabadabb önrendelkezés sem kerülhet meg.

Ez a tanulmány abból indult ki, hogy Európában és másutt is lesznek kommunizmus utáni rendszerek. De nem ismerjük azokat a konkrét körülményeket, amelyeknek hatására létre fognak jönni.

Az egyetlen, politikailag és tudományosan igazolt magatartás az, hogy elgondolkozunk a kommunizmusból kivezető utak nehézségein és buktatóin, és próbáljuk megragadni a kommunizmusból kinövő társadalmi formák azon elemeit, melyek így vagy úgy már a szemünk előtt állnak. A többi már a szereplők dolga.

(1976., eredetileg franciául)

[68] Ilyen tényező például a technokrata elit. Ha a módozatok közé nem vettem fel e csoport hatalomátvételének lehetőségét, ez azért van, mert a technokratikus hatalom gyakorlatilag bármelyik fent említett esettel összefér.

II.
A TOVATŰNT KÁDÁR-RENDSZER

1. Egy felemás rehabilitáció / 115

2. Tárgyilagos emlékbeszéd / 122

3. Az engedményektől az érdekegyeztetésig:
a kádári konszolidációról / 130

4. A magyar gazdasági reform / 146

5. A pártállam és a nemzeti sorskérdések / 153

6. Tilalomfák: a cenzúra Magyarországon / 192

7. A párthatalom és a társadalom közti dialógusról / 203

8. A szocialista államrend válsága Magyarországon / 210

9. Mitől omlott össze? / 227

10. Mi maradt érvényben a kommunizmus 45 évéből? 239

1. fejezet
Egy felemás rehabilitáció[1]

A koholt perek áldozatainak teljes rehabilitációja, Rákosiék kirekesztése a kommunista mozgalom soraiból, a gaztetteket elkövető s azokat fedező személyzet kitiltása a belügy, az igazságszolgáltatás és a pártbíráskodás területéről nem tartozik azok közé az áltisztogatások közé, amelyeket az *Irodalmi Újság* szerkesztői és olvasói kézlegyintéssel intézhetnének el. Van ebben a legújabb párthatározatban valami elgondolkoztató. Elvégre is a kommunista pártnak mint emberi közösségnek nem érdeke saját bűneinek szellőztetése avagy vezető testületei erkölcsi gyengeségének elismerése. A határozat szövegének minden visszafogottságán áttör valamiféle *emberi igazságtételre* való törekvés szelleme. Érezni mögötte a megkínzottak és az özvegyek lesújtó tekintetét, amelynek súlya alatt a Hatalom szégyenkezve és félszegen kutatja a jóvátétel lehetőségeit. [...]

Nem lehet kézlegyintéssel elintézni a határozatot azért sem, mert egy hosszú, szívós, legtöbbször csak félig bevallott belháború szerencsés kimenetelét jelzi. A határozat szerzői minden kétértelműség nélkül elítélik a „személyi kultusz éveiben" indított törvénysértő, ún. „koncepciós" pereket, minthogy *„megállapítást nyert, hogy az e perekben felhozott vádak teljesen alaptalanok"* voltak. Megbélyegzik a törvénytelenségek igazolásául szolgáló ártalmas sztálini dogmákat, nevezetesen az osztályharc szüntelen éleződésének tantételét és a folytonos ellenségkeresés pszichózisát. Elismerik, hogy a törvénysértésekért nemcsak a Péter Gábor-féle végrehajtó

[1] Ez az írás az *Irodalmi Újság* 1962. szeptember 1-jei számában jelent meg „Az éledező igazság" címen és egy röviddel előtte megjelent MSZMP-határozathoz fűz megjegyzéseket.

személyzet volt a felelős, hanem a Rákosi–Gerő–Farkas-trió, amely annál is korlátlanabbul űzhette játékait, mert a párt központi vezetőségének „akkori tagjai" félelemből és vakhitből mit sem mertek tenni ellenük. Mi több, a határozat elismeri azt is, hogy *„1955 és 1956 között a felülvizsgálati rehabilitációs eljárásra a perek keletkezéséért felelős személyeknek döntő befolyásuk volt, s hogy saját felelősségüket csökkentsék, megakadályozták a tények teljes feltárását, az igazság kiderítését".* Ezen kijelentések, valamint a hozzájuk kapcsolódó megtorló és óvintézkedések mögött is *szándék* érezhető: a Rákosi-korszak hóhéraitól való elhatárolódás szándéka. De éppen, mert érezzük a megtisztulási szándékot, kell az (1962.) augusztus 19-i határozat néhány szembeszökő hiányosságára rámutatnunk.

Először is a rehabilitáció nem teljes abban az értelemben, ahogy e fogalmat a polgári törvénykönyvek értelmezik. Az igazságnak legalább akkora nyilvánosságot kellene kapnia, mint amekkorát kapott volt a rágalom. Sehol ezen elv alkalmazása nem volna oly kívánatos és üdvös hatású, mint éppen a Rajk-per és a szociáldemokraták ellen folytatott eljárások esetében, ahol a hivatalos hazugságok végtelenül szétágazó szövevénye egy egész pártgeneráció szellemiségére nyomta rá bélyegét. Vajon nyomtalanul enyésztek-e el a ma is hivatalt viselő pártemberekben a Jugoszláviára, a II. Internacionáléra és általában a nyugati világra szórt rágalmak? A hosszú éveken át módszeresen terjesztett millióféle hazugságmétely ártalmatlanná tételére elég-e hanyagul odavetni: „Mindez nem igaz"; nem kellene-e a Rágalommal vetekedő részletességgel kimutatni azt, ami ezek után *igaz?*

A rehabilitáció nem teljes abban az értelemben sem, hogy a párthatározat Rákosiék bűnét a munkásmozgalom tagjaival szemben elkövetett törvénysértésekre korlátozza. Jóllehet e sorok írója a munkásmozgalomhoz számítja magát, a törvénytelenség e szűk értelmezése ellen igazságérzete és az emberek egyenlőségébe vetett hite is lázadozik. Más pártok tagjainak, más hitek vallóinak megrágalmazása, elhurcolása, megkínzása, elpusztítása talán nem volt ugyanakkora bűn a most elítélt beteges zsarnokok részéről? *Ama* bűnök talán kevésbé kellene, hogy furdalják bármely kormányzat, bármely politikai vezetés lelkiismeretét? Igaz, hogy 1949-től kezdve a nem párttagok ellen folytatott büntetőeljárások nem voltak olyan látványosak, mint a Rajk-ügy, de annál nagyobb számú áldozatot érintettek.

Sok tízezer jó szándékú és tisztalelkű embert, kiket azután Rákosi–Farkas–Péter Gábor kínzótelepein ugyanúgy „fasiszta fenevadként" pusztítottak a fasiszta fenevadak, mint a párthatározatban említett néhány ezer munkásmozgalmi harcost. A kétféle törvénytelenség különben közös tőről fakadt, s senki ezt jobban meg nem értette, mint maguk az áldozatok: a börtönök és kényszermunkatáborok mélyén egy életre szóló szolidaritás fejlődött ki a foglyok között, függetlenül attól, mi volt a politikai múltjuk. Szabad-e erről a tanulságról megfeledkezni?

A bűnök és áldozatok körének önkényes korlátozása mögött az is rejtőzik, hogy az okmány szerzői nem tudták vagy merték a teljes igazságot kimondani. A törvénysértések magyarázataként felsorolnak jó néhány fontos körülményt és előzményt (sztálini dogmák, párton belüli diktatúra, „dogmatizmus az elméletben, szektarianizmus a politikai gyakorlatban"), a két legfontosabbról azonban hallgatnak.

A téves sztálini dogmákra és a „személyi kultuszra" való hivatkozás is mellébeszélés, ha nem utalunk mindjárt arra, ami alkalmazásukat lehetővé tette: Magyarország szovjet irányítására. *„A Rákosi-klikk tagjai már a felszabadulás előtt elhatározták, hogy a párt vezetését kisajátítják"* – mondja a párthatározat. De kinek a segítségével vitték keresztül tervüket, nemcsak a párt, hanem az ország kisajátítását? A párhuzamos albán, bolgár és cseh „Rajk-perek" ismeretében vajon feltételezhetjük-e egy pillanatig is, hogy Rákosi saját jószántából határozta el pártja színe-javának kiirtását? S feltételezhetik-e ezt az MSZMP mai vezetői, akik – mint határozatuk bevezetője megjegyzi – alaposan átvizsgálták az összes idevonatkozó adatot? A teljes igazság az, hogy a Rajk-per (csakúgy, mint a Kosztov-per és a többi) Sztálinnak kellett, akinek mindez sakkhúzás volt a Jugoszlávia elleni hatalmi játszmában. Rákosi túlbuzgóan kivitelezte az orosz parancsot, de a lényeget illetően utasításra cselekedett. Más szóval, akárhogy kelljen is kendőzni e tényt, az ÁVH-borzalmak végső politikai oka az volt, hogy Magyarország nem független. Hiszen ha az lett volna, kinek jutott volna eszébe egy *szomszédos ország* kormányfőjének istenítése, egy *külföldi pártvezető* téves dogmáinak betű szerinti, sőt túllicitáló alkalmazása, a *szovjet* törvénykezési módszerek és mindenfajta elhajlások szolgálatkész követése?

A másik fő ok, amiről a párthatározat nem beszél: a Hatalom ellenőrizetlensége, korlátozatlansága, s az államnak, valamint a társadalom min-

den szervének a lenini egypárt által való kisajátítása. Vajon elképzelhető lett volna bármiféle Rajk-per, ha a sajtónak egy kicsiny kis szabadsága is van az igazság felkutatására és megírására? (Az igazságéra, amely mint épp ez esetben látszik, a Hatalomtól *függetlenül* létezik.) Vajon sor kerülhetett volna-e az ítélet és indok nélküli tömeges elhurcolásokra – kormánytagokéra vagy egyszerű állampolgárokéra –, ha nem az Országgyűlés tartozik számadással a pártnak, hanem megfordítva? A bírák függetlensége a Hatalomtól (vagy legalábbis az ügyészek függetlensége a titkosrendőrségtől) egymagában is fontos elv: de vajon milyen mélységig érvényesíthető ott, ahol hivatásuk szerint még az ügyészek és a bírák is „a párt vonalát" kötelesek követni? S ha még e párt minden tekintetben a törvényesség alapján állna! De ugyanazon a napon, amikor a rehabilitációs határozat napvilágot látott, a *Népszabadság* egy másik, programatikus párthatározatnak is helyet adott, amelyben a többi között ez olvasható: *„Az ellenséges erők elszigetelése és az aktív ellenséges tevékenység kíméletlen elnyomása továbbra is az osztályharc fontos feladata"* (16. cikkely). Nem rezdült-e meg a toll e határozat – az előbbiével azonos – szövegezőinek kezében? Nem vették-e észre, hogy amit a *másik* határozatban megbélyegeztek (a koholt vádak, a kínzások, az Ember és az Eszme megtiprása), egyenes folyománya a „kíméletlen elnyomás" programpontjának? Hogy mindaddig, amíg a más hitűek kíméletlen elnyomása napirenden marad, a terror és az azonos hitűek felett gyakorolt zsarnokság veszélye változatlanul fennáll? Azaz illúzió a félelem nélküli élet (a rehabilitációs határozat végső akkordja).

S ha már itt tartunk, jegyezzük meg, hogy a félelem nélküli életnek alighanem van még egy, az előbbieknél is fontosabb kelléke: az igazmondás szabadsága. Nemcsak koholt perek vannak, de koholt történelem és koholt világlátás is. S minden jel szerint az előbbi az utóbbiakból következik. Tizenhárom évvel a Rajkék elleni vádirat megjelenése után (mert az is augusztus 20-án volt) a párt igazságot szolgáltatott legszerencsétlenebb áldozatainak. De íme, a már említett egyidejű programnyilatkozatban ezt is olvassuk: *„A dolgozó nép összefogott erejére támaszkodva vertük le az ellenforradalmat, erősítettük meg a munkáshatalmat..."* Tegyük fel, hogy a mai Magyarországon valaki, aki elvei szerint a munkáshatalom híve, de nagyon is jól emlékszik arra, hogy kire és mire támaszkodva verte le a párt 1956 novemberében a dolgozó nép összefogott erejét, vétót emelne

e mondat ellen, pusztán a történelmi igazság nevében. Kár találgatni, mi történnék vele, mert ma is emberek ülnek a börtönökben, akiknek egyedüli bűne az effajta igazságszeretet volt. Mindaddig, amíg a rendszerré emelt hazugság a Szabály és a Törvény, az élet az Inkvizíció árnyékában folyik. Nem elegendő egy immár történelmileg elévült korszak áldozatainak a végső tisztességet megadni. Hogy a koholmányok uralmának végképp vége legyen, a tegnapról és a máról is igazat kell mondani.

S ez a követelmény átvezet minket a rehabilitációs határozat legkényesebb pontjához. Mindenkinek, aki ezt a két újságoldalt kitevő okmányt elolvassa, szinte önkéntelenül tolul az ajkára: hiszen ez Nagy Imre harcának rehabilitálása! Vegyük a már fentebb idézett mondatot a rehabilitáció 1953 és 1956 közötti elszabotálásáról.

Ki ne tudná, hogy Nagy Imre tevékenységének veleje ez idő tájt a szabotálók elleni küzdelem volt. 1955 elején nem azért távolították el miniszterelnöki székéből, mert rossz volt a gazdaságpolitikája, hanem mert véghez akarta vinni azt, amivel Kádárék most próbálkoznak: a teljes rehabilitációt; a kommunista pártra tapadt gyalázat lemosását. A határozat ugyan hallgat erről, de szerzői aligha ignorálhatják a tényt, hiszen helyenként szinte szó szerint ismétlik Nagy Imre idevonatkozó emlékiratait. Ugyancsak emlékezniük kell arra, hogy 1955–1956-ban a pártnak volt egy csoportja, amely az áldozatok emlékének rehabilitálására tette fel életét, s amelyet a párt konok ellenállása hajtott a szélső forradalmi radikalizmus útjára. Szilágyi József és Gimes Miklós közéjük tartozott. Nincs-e valami ijesztő abban, hogy 1958-ban éppen nekik kellett meghalniok, s azok, akik 1956 táján kis gyomorfájás árán megalkudtak Rákosival és Gerővel, most „rehabilitálnak"?

Beszéljünk egyszer nagyon-nagyon őszintén: Kádár János és az MSZMP az utóbbi években Nagy Imre 1953-as eszményét próbálja megvalósítani (a parasztkérdéstől eltekintve): kommunizmust, de jobban. Kommunizmust, de úgy, hogy a nép többsége elfogadhatónak érezze. 1953 és 1956 között azonban még volt egy nemzedék, amely hitt a reformkommunizmus lehetőségében. De a párt, amelynek 1953 júniusában még voltak esélyei, Rákosi és Gerő szakavatott vezetése alatt egymás után fordította szembe magával legértékesebb híveit is. Aztán pedig szovjet hadosztályokkal kellett a – közben módosult személyzetű – reformkommunizmus

új indulását biztosítani. Kádárék tudják a legjobban, milyen erkölcsi hátrányt jelent számukra november 4-e.

1956 októbere előtt fenn lehetett tartani azt a fikciót, hogy csak néhány reformra van szükség, s a nép – bizalmát visszanyerve – együtt fog menetelni a párttal. De a forradalom nem hagyott többé helyet a kételynek. Az egész kommunista mozgalom – Kádár maga is olvassa csak újra október vége tájt mondott beszédeit! – szembekerült a kegyetlen valósággal, hogy mindent újra kell kezdeni, mert a nép *mást* akar, gyökeresen mást. A nép és a párt antagonizmusából eredő dilemmát ki így, ki úgy oldotta meg. Volt, aki a párthatalomhoz maradt hűséges, volt, aki a népakaratot választotta, és volt, aki a dilemma megoldásának reménytelensége miatt minden cselekvéstől visszavonult. Áruló, aki a néphez maradt hű? Áruló, aki a párthoz maradt hű? Az a kérdés, hogy melyik hűséget tartjuk alapértéknek. Egy bizonyos, hogy az októberi vihar forgatagában mindenki csak saját vérmérséklete alapján dönthetett, mert a párt mint Szervezet, a párt mint Hatalom, a párt mint Vonal vagy pláne mint Igazság megszűnt létezni. Nagy Imre mint politikus talán messzebb ment, mint ameddig Nagy Imre mint elméleti ember menni akart. De ki követhette azokban a napokban saját elméleti óhajait? Hacsak nem hagyta el a tett színhelyét, nem bujdosott el vagy nem keresett külországi védelmet, hogyan vonhatta ki magát egyetlen vezető is a forradalom atmoszferikus nyomása alól? Ha nem így lett volna, miért kellett Kádár Jánosnak és Münnich Ferencnek *Kárpátalján* kormányt alakítania? Az ilyen magatartás talán következetes volt Révai logikája szerint, aki a kommunista pártot mindenkor elszigetelt kisebbségnek tekintette, de nem Nagy Imre szemében, aki viszolygott a népre erőszakolt kommunizmus gondolatától.

„Revizionista árulásról" csak akkor lehetne beszélni, ha az októberi népfelkelés jogtalan, indokolatlan, ármányos eredetű és ellenforradalmi célzatú lett volna. De itt jutunk el az 1962. augusztusi párthatározat végső paradoxonjához. Mert mi ellen lázadt fel a magyar nép? *Az ellen, amit a párt most maga elítél:* a rendőrterror, a törvénytelenségek, a klikkuralom, a szovjet dogmák szolgai másolása ellen. A célokat nem mindenki így fogalmazta (különösen később nem), de Nagy Imre igen, a Petőfi Kör igen, a pártellenzék igen – s ha az akkori pártvezetés idejében elkülöníti magát Gerőéktől, ha Nagy Imrét követi (aki már akkor is az 1962-es párthatározat alapján állt) –, az október 23-i tömeggyűlés egészen másképp alakult volna. A párt nem különítette el magát idejében; fedezte a bűnöket és szabotálta a viszonyok belső reformját. A párt akkori tévedése és lassúsága azonban nem szegezhető érvként a nép ellen, amely a bőrén érezte a klikkuralmat. A változások 1953 óta esedékesek voltak; árulást azok követtek el a szocializmus ellen, akik – megint csak vakhitből és félelemből – az utolsó percig Rákosiék szekerét tolták. (Még Rákosi leváltásához is Mikojan és Hruscsov személyes beavatkozása kellett.) Az 1962-es igazság már 1956-ban is igazság volt, s miért ne lett volna másnak is joga kimondani azt, amit a legutóbbi párthatározat szerzői végre kimondtak? Milyen robotemberekből kellene állnia a népnek ahhoz, hogy hallgatag engedelmességben maradjon akkor, amikor már a kakas is azt kukorékolja, hogy az ország hóhérok vezetése alatt áll?

A rehabilitációs határozat logikája tehát 1956 októberének rehabilitálásához vezet el bennünket. Nem arról van szó, hogy minden akkoriban kirobbant indulatot, minden – a forradalom címén elkövetett – kilengést rehabilitálni kell. De rehabilitálni kell a néphangulatot, amely előbb lázadt fel a bűnök gyalázata ellen, mint a párt központi vezetősége. Rehabilitálni kell azokat a magányos harcosokat, akik a Kiss Károly vezette Központi Ellenőrző Bizottság előtt síkra mertek szállni Rajk és tragikus mártírtársai becsületéért. Rehabilitálni kell mindazokat, Nagy Imrével az élen, akik nem a Hatalom öncélú birtokában, hanem a néppel együtt akarták újrakezdeni a szocializmus építését.

S főképp rehabilitálni kell az igazságot, a tények tiszteletét, az emberek és a népek koholmányoktól mentes, való történetét, mert ennek ismerete nélkül egyetlen nemzedék sem lehet szabad.

(1962)

2. fejezet
Tárgyilagos emlékbeszéd[2]

„Bárki ha közülük valónak,
Maradékuknak mondaná magát: csaló.
A maradékot a járvány pusztította el,
A lélek multiplex sclerosisa."
(Benjámin László: *Elveszett nemzedék*)

Tizenöt éve, hogy a szovjetorosz nemzetköziség nevében negyedmagával kivégezték Nagy Imrét, az 1956. októberi Magyarország törvényes miniszterelnökét. A moszkvai birodalmi központ szemében ez az „intézkedés" zárta le a „magyarországi fegyveres ellenforradalmi lázadás" kínos és kényelmetlen kérdéskomplexumát. A magyar nemzet történelmi tudatában ez a véres megtorlás tett pontot az 1849 óta eltelt egy és negyed évszázad legjelentősebb függetlenségi kísérletére.

Eurázsiának abban a parányi nyugati csücskében, ahonnan e sorokat írjuk, némi szorongással veszi kezébe a tollat a szovjet hatalmi gépezetnek még alá nem vetett, magát szabadnak mondható krónikás. Tizenöt év múltán van-e értelme elmélkedéseket fűzni egy végleg lezárult, megmásíthatatlan eseményhez? Kihez szól egyáltalában, s akikhez szól, milyen nyelven beszélnek? Szabad-e egy lesüllyedt kor szellemét idézni az atomegyensúly vastörvényei szerint fejlődő Európában? Mit tud egy magyar húsz- vagy harmincéves a júniusi vértanúkról?

[2] Ez az írás Nagy Imre és társai kivégzésének 15. évfordulóján jelent meg a párizsi *Irodalmi Újságban* (1973. május–június).

„Elsüllyedt kor", avatatlan húszévesek és „nemzeti történelmi tudat": hogy kell ezt érteni? Őrizkedjünk a szépítéstől, hiszen e sorok minden nehézsége – de ugyanakkor szükségessége is – épp e látszólagos, vagy valós ellentmondással kapcsolatos. Egy közösség történelmi tudatát a nemzedékről nemzedékre átadott írásos és szóbeli hagyomány képezi. Ha az átörökítési folyamat megtörik, akár az emlékezőkben ejtett tömegpusztítás, akár az emlékekre nehezedő tilalom miatt, a történelmi tudat szála is elvékonyodik, ha éppen el nem szakad. Meddig tart még ez a szál Magyarországon? Tudjuk, hogy a Duna partján valamivel jobb a helyzet, mint orosz földön, ahol a szovjet hatalom olyan mészárlást vitt véghez a népi-nemzeti tudatban, hogy egy Szolzsenyicinnek (puszta léte is csoda!) szinte a semmiből kell mindent újrateremtenie. De azt is tudjuk, hogy a nemzeti öntudat legkisebb jelentkezésére is az egyesült ideológusok és poroszlók egész serege leselkedik, s hogy az államilag szervezett emlékirtást a szülői öncenzúra is hatékonyan segíti. Még egy-két ilyen évtized s az önálló magyar történelmi tudat felszívódik a birodalmi érdekek külhasználatra gyártott speciális oldatában.

1956 emlékét, az 1958 júniusában elnémított hősöket – ne szégyelljük a szót! – tehát ébreszteni kell. De még mindig válaszra vár a kérdés: hogyan? Korszerűen? A nagyapáinktól örökölt pátosszal? Melyik hangszerelés felel meg inkább az átalakuló világ megváltozott ízlésének? Azt hiszem, az érvényes metodikát Albert Camus – éppen a Nagy Imre-gyilkossággal kapcsolatban – egyszer és mindenkorra leszögezte: *„az igazság higgadt és tárgyilagos felidézésével"*.

1. Az 1956 őszi „ellenforradalmi lázadás" a magyar nemzet túlnyomó többségét magával ragadó népfölkelés volt, amelyről – az események sodrában – Kádár János, úgy is mint a Nagy Imre-kormány államminisztere, így vélekedett: *„Népünk dicsőséges felkelése lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét, amely nélkül nincs és nem is lehet szocializmus. Bátran elmondhatjuk, hogy ennek a felkelésnek eszmei és szervezeti vezetői, előkészítői a ti soraitokból kerültek ki* (magyar kommunisták)... *Büszkék vagyunk arra, hogy a fegyveres felkelésben, annak vezetésében becsülettel helytálltatok, áthatva igaz hazaszeretettel, a szocializmus iránti hűségből".* (*Népszabadság*, 1956. november 2.)

2. A szovjet birodalom történetében egyedülálló méretű magyar népfölkelés ilyen messzemenő és egyértelmű nemzeti öntudaton nyugodott. De Kádár János – már úgy értem, az 1956. november 1-jei – nyilvánvaló akkori pártérdekből túloz: a Rákosi-ellenes kommunisták köre az eseményeknek nem volt *szervezője*. Aki valaha is részt vett a közéletben, tudja, hogy ilyen méretű népmozgást nem lehet szervezetileg előkészíteni, sem irányítani. Nagy Imre és baráti köre szerepét illetően a történelmi igazság sokkal bonyolultabb. Nagy Imre személye 1953 júniusa óta a belső demokratizálás szimbóluma volt, szinte az egyelten összekötő láncszem a közvélemény és egy súlyosan lejáratott, meggyűlölt kommunista párt között. 1956 októberében Nagy csak hosszú habozás után és kételyekkel teli vállalta a kormányzat, közigazgatás és rendfenntartó hatalom nélkül maradt ország újjászervezését először a kommunista párt nevében és megbízásából, néhány nappal később, amikor ez is lehetetlennek bizonyult, egy demokratikus koalíció nevében, amely a háború utáni Magyarország fémjelzett baloldali pártjaiból állt össze. Kormányzati társaival együtt – akik közül hadd húzzuk alá Tildy Zoltán volt köztársasági elnök és a kommunista Maléter Pál kiemelkedő szerepét – fő törekvése a *közvetítés* volt, egy *lehetséges politikai kompromisszum* kimunkálása az ország területén *de facto* hadban álló (és személyes hatalmukat messze túlhaladó) két nagy erő: a fegyveres felkelők és a Szovjetunió között. A szovjet kormány maga is így tekintett Nagy Imrére: ezért menesztette hozzá október utolsó napjaiban legmagasabb rangú megbízottait, Mikojan és Szuszlov személyében. Hogy néhány nappal később a szovjet vezetőségnek új „mentőgondolata" támadt, s Nagy Imrét „dobva" valahol a magyar határokon túl ellenkormányt alakított az időközben odairányított Kádár János részvételével, ebből nem lehet Nagy Imréék ellen vádpontot kovácsolni.

3. Nagy Imréék vád alá helyezése és elítélése – a lefogatás körülményeiről nem is szólva – minden jog és törvény mellőzésével történt. Egyeseket (így Malétert) egyenesen a diplomáciai asztal mellől cipelték el a szovjet titkosrendőrség kihallgatóketreceibe. Másokat (így Nagy Imrét és Losonczy Gézát) a budapesti jugoszláv követség kapujából hurcolták „romániai menedékjognak" nevezett várbörtönbe, miután előzőleg ünnepélyesen szabad elvonulást és teljes büntetlenséget ígértek nekik. Török Bálint, Hunyadi László... Ismét másokat (Tildyt, Gimes Miklóst) egyszerűen rendőrségi rajtaütéssel vettek őrizetbe, mint egyébként annyi sok más, hazafisággal gyanúsított, mindenfajta korú és foglalkozású állampolgárt. A vád, helyesebben szólva az ítélet előkészítése mély titokban történt, csak sejteni lehet, hogy hol és kiknek a közreműködésével. A világtól tökéletesen elszigetelt vádlottakat minden jogsegélytől elütötték: a hivatalból kirendelt, ún. védőknek még arra sem volt joguk, hogy az érdekelt családokkal kapcsolatba lépjenek, s valószínűleg a vádlottakkal sem válthattak szót. Normális értelemben vett bírósági tárgyalás sem volt: az orwelli stílusban rendezett színjáték a titkosrendőrség és a szovjet instruktorok által képezett „közönség" előtt zajlott le. A „tanácselnök" dossziéjában már készen megfogalmazva várakozott az ítélet. A vérfagyasztó légkörben csak a vádlott s néhány tanú viselkedett ember módjára.

1958. június 17-én reggel egy Budapesten és Moszkvában egyidejűleg kiadott, körülbelül 1500 szavas hátborzongató közlemény tudatta a világgal, hogy az 1956. évi „fegyveres ellenforradalmi lázadásban" játszott vezető szerepük megtorlásaképp Nagy Imrét, Maléter Pált, Gimes Miklóst és Szilágyi Józsefet halálra, további öt „bűntársukat" – köztük a hetvenéves Tildy Zoltánt, valamint Kopácsi Sándor, volt budapesti rendőrfőkapitányt – súlyos fegyházbüntetésre ítélték. A négy halálraítéltet még a kihirdetést megelőző órákban – valószínűleg június 16-án – kivégezték. A per egyik fő vádlottja, Losonczy Géza a vizsgálati fogságban pusztult el máig is tisztázatlan körülmények között.

Másfél évtized távlatából visszatekintve e nyomasztó eseményre, az uralkodó érzés, amely az áldozatokkal együtt érző krónikást elfogja, tulajdonképpen az értetlenség. A leckét persze ő is tudja: „az elnyomó hatalmak természetéből fakad, hogy..." „az oroszoknak meg kellett mutatniuk, hogy..." és így tovább. De akárhogy forgatja is a dolgot, a Nagy Imréék feletti példastatuálásnak csaknem két évvel a forradalom letörése után *nem volt semmiféle politikai létjogosultsága.* E vélekedést – amelyet az olvasó természetesen nem köteles magáévá tenni – két argumentum támasztja alá. Az egyik Prágával kapcsolatos, a másik a Kádár-rendszer belső természetrajzával.

Hogy a moszkvai birodalmi tanács jobbnak látta a veszélyes irányban fejlődő magyar eseményekre pontot tenni, mintsem azok spontán alakulását tétlenül figyelni, ez politikai szempontból logikus és érthető. Hogy az

eszközök megválasztásában a lenini államrendszer soha nem volt finnyás, ezt is tudjuk. S hogy birodalmi szemszögből élesen felmerült a politikai felelősség kérdése, ezen sem szabad álmélkodni. Csakhogy ebből még semmi sem következik. A prágai tavasz vezetői legalább ugyanolyan sok gondot okoztak Moszkvának, mint a forradalommal sodródó Nagy Imre-kormány, ennek ellenére mind a mai napig életben vannak (igaz, hogy Svoboda elnök kivételével félreállítva és megalázva). A Nagy Imre-féle tízek 1956. őszi politikai szerepvállalása nem kevésbé kibontakozás-keresés és helyzetmentés volt, mint – mondjuk – Dubčeké. Ez utóbbi és gárdája egy adott pillanatban (nevezetesen, mikor a szovjet csapatok elárasztották országukat) éppúgy szembeszegült Moszkvával, mint a hátba támadott Nagy Imre. Nem akarjuk a két esemény közötti párhuzamot eltúlozni, de talán annyit, amennyit mondatni akarunk vele, mégiscsak bizonyít, azaz hogy az 1958. júniusi vérontás nem volt szükségszerű politikai aktus.

Birodalompolitikailag végeredményében még arra sem szolgált, hogy északi szomszédainkat a nagyobb belső szabadság keresésétől elriassza. Nagy Imrében, a politikai gondolkodóban, a csehszlovák belső reformerek egy napon felfedezték szellemi elődjüket...!

A második argumentum a mai magyar vezetőréteggel kapcsolatos. Ha abból indulunk ki, hogy Kádár és barátai maguk is helyzetmentésből vállalták el az oroszok által november 4-én rájuk kiosztott igen-igen hálátlan szerepet, nem világos hogy a Nagy Imre fölötti vértörvényszékre miért volt szükség. Ellenkezőleg, e lépéssel – amely Kádár szerint a novemberben megkezdett út végső stációja volt, és sajnos, ez így igaz – évekkel visszavetették a remélt megbékélést. Ha Kádár – mint követői közül néhányan – a bosszúállás jegyében vette volna át a hatalmat, egy Nagy Imre-per politikailag logikus lett volna, s már jóval előbb, mint 1958 júniusában. De az elmúlt tizenöt év mérlege inkább azt bizonyítja, hogy a Kádár-garnitúra célja a javítás volt, egy kegyetlenül elromlott párturalmi képlet kiigazítása, a magyar közakarattal való egyezkedés. Mennyivel logikusabb lett volna ezt az egyezkedést a lehető legkevesebb valóságos vagy jelképes megtorló intézkedéssel nehezíteni!

Vagy ez volt az ár, amelyet Kádárnak és Fehér Lajosnak fizetniök kellett azért, hogy a szovjet hatalom és dicsőség árnyékában valamit átmentsenek az 1953 utáni évek magyar tanulságlevonásából? Ezt az eshetőséget is

figyelemre kell méltatnunk, még ha ezzel az áldozatok számát – látszólag kegyeletsértően – szaporítjuk is. Elvégre semmi okunk sincs feltételezni, hogy a szovjet kormánnyal való kollaboráció sok helyet engedett a szabad akaratnak. Ha igaz is, hogy a kollaboráció erkölcsi következményeit nem lehet teljesen a felsőbb hatalom számára átírni, mégsem érdektelen a kényszerlépést a szabad hozzájárulástól (vagy pláne túllihegéstől) megkülönböztetni. Senki sem hányja Pétain szemére, hogy 1940 júniusában „saját személyét felajánlotta" Franciaországért. A történelmi per azok körül az egyedi döntések körül folyik, amelyek e „felajánlás" módozatait képezték. (Ezt a hasonlatot sem akarjuk túlzásba vinni: a kelet-európai kis országok jelenkori nyomorúsága nagyobb, mint Franciaországé volt 1940-ben.)

Sok minden a „kényszerlépés"-feltevést támasztja alá, a Nagy Imre-per körülményeitől az ítélet magyarországi következményéig. Minden jel szerint a per szálait nem Budapesten szőtték, a példastatuálás nem a magyar közvéleménynek szólt. Az ítéletet belföldi használatra oly keveset reklámozták, hogy az már magában véve különös. Az ügy köré kerített ideológiai maszlagnak (az imperializmussal és jugoszláv osztagával való összeesküvés, stb.) szinte semmi gyakorlati következménylevonása nem volt. Tulajdonképpen már azt is nehéz feltételezni, hogy 1956 novemberében Kádár *pusztán* a levegőbe beszélt, amikor Nagy Imrének és társainak szabad hazatérést ígért. S ha ma újraolvassuk azt a nyilatkozatát, amelyet Nagy Imréék Romániába való elhurcolásának napján adott a budapesti rádiónak (*„Megígérjük, hogy nem indítunk büntetőeljárást Nagy Imre és barátai ellen múltbeli bűneikért, még ha később maguk is beismerik azokat. Tartani fogjuk magunkat ehhez az ígérethez."*) – az embernek az a benyomása, hogy egy átejtett közvetítő, aki nagyon is sejti, hogy mi kezdődik, szóbeli ráolvasással akarja elejét venni a legrosszabbnak.

E feltevés és a végzetszerűség között azonban még mindig marad egy kérdőjel. Másfél évvel a fentebb idézett nyilatkozat után Kádár vagy azért járul hozzá a jóvátehetetlenhez, mert nincs más választása, vagy azért, mert – a prágai tavaszt temető Svobodával és Husákkal ellentétben – nem mer kategorikus nemet mondani. Az első esetben a borzalom „orwelli": mindannyian csak bábok és játékszerek vagyunk egy nagyobb erő kezében. A második esetben a tragédia emberibb méreteket ölt, de Kádár

János egyedi felelőssége nagyobb. A teljes igazság mindkét esetben iszonyatos: valahogy így hangzik: *Együtt indultak harcba egy közös, elhibázott múlt jóvátételére. Aztán szétváltak útjaik. Azoknak, akik nem voltak hajlandók föleskÜdni az oroszokra, életükkel kellett lakolniuk. Azoknak, akik megalkudtak abban a reményben, hogy átmentenek valami fontosat, volt bajtársaik lemészárlásában kellett segédkezet nyújtaniuk.* A történet új és mégis örök. A hűségért, csakúgy, mint a hatalmon maradásért, fizetni kell. S aki a hatalmat választja, még könnyet sem ejthet.

*

Szóljunk végül azokról, akik a hűséget választották. Még ha igaz is, hogy sorsuk alakulása nagyobb erők pillanatnyi szeszélyétől függött, a vérük nem folyt hiába. Végzetükben egy nemzet ismert magára, bátorságukból eljövő nemzedékek egész sorozata meríthet erőt.

A sztálini elmebaj sokszázezer áldozatával szemben Losonczy, Gimes, Szilágyi, Maléter, Nagy és a lényegében szintén akkor megölt Tildy nem volt tehetetlen, a véletlen vakszeszélye által odadobott préda. Vitatható eszmék képviselőiből, a közösségi sors botorkáló szolgáiból hősökké emelte őket, hogy egy nehéz pillanatban *mertek lelkiismeretük szerint cselekedni,* s hogy egy még nehezebb – mert sokkal hosszabb – pillanatban vállalták tetteik következményét. Lehetséges, hogy egy megalkuvó Nagy Imrének az orosz inkvizítorok végül is megkegyelmeztek volna. S bizonyos, hogy társai közül nem egyet – hadd említsük csak a megzabolázhatatlan Szilágyit – kérlelhetetlen szókimondása vitte a kivégzőosztaga elé. De Nagy Imre nem alkudott, mint ahogy nem tagadta meg magát a halálra kiszemeltek egyike sem. Minden emberi kapcsolatot elvágva, legyengítve és megalázva, hívek tudtak maradni önmagukhoz. Az elvakult, tényekre nem hederítő, méltányosságot nem ismerő, alpári nyelvet beszélő bíráknak kiszolgáltatva illúzióik nem lehettek: tudták, hogy a halállal néznek farkasszemet. De férfiak maradtak! Nyugodt elszántsággal csak az igazat mondták, a kiagyalt vádak bizonyításához nem adtak segédkezet, az ügyet, amelyért oly sokakkal együtt küzdöttek volt, nem tagadták meg.

Perüknek végül is ők adtak értelmet, mert beléptek a magyar nemzet szájról-szájra adott történelmébe. S amíg csak egy igaz ember marad is hírmondóul, kitörölhetetlenül ott élnek. A torinói remetével és a rodostói száműzöttekkel, Batthyányval és az aradi vértanúkkal, Martinovicsékkal és a század elejei demokraták – a Jászi Oszkárok és Kúnfi Zsigmondok – másik elveszett nemzedékével.

(1973)

Jegyzet 2013-ban:

Az 1958-as perről az elmúlt években feltárt adatok néhány apró részletét és egy fontos tényt illetően eltérnek attól, amit a szerző ezekről 40 évvel korábban tudott vagy gondolt. A részleteket mellőzve csakis „a fontos tényről" hadd álljon itt egy rövid mondat: a Nagy Imrére kiszabandó ítéletet illetően *Kádár szabad kezet kapott a moszkvai főhatalomtól.* (Legalábbis ez derül ki Huszár Tibor igencsak részletesen dokumentált Kádár-életrajzából.)

3. fejezet
Az engedményektől az érdekegyeztetésig: a kádári konszolidációról[3]

Magyarország „normalizációja" (abban az értelemben, ahogy ezt a szót 1968 után Csehszlovákiával kapcsolatban használták) azzal kezdődött, hogy a magyar nemzet megsemmisítő vereséget szenvedett; e vereség a magyar társadalmat összezúzta. Lényegesen különbözik ez a csehországi normalizáció kiindulási helyzetétől. Meglehet, hogy a cseh nemzettudatra gyakorolt hatásában az ún. prágai tavasz kudarca ugyanolyan traumatizáló volt, mint a magyar '56, de míg Magyarországon a vereség tudata azonnali és teljes volt, Csehszlovákiában olyan reményekkel keveredett, amelyeket a – még helyén maradt – korábbi vezetés tartott fenn egy ideig. A lengyelek sem ismerték, még 1981. december 13-a után sem, a végérvényes megveretésnek azt a keservét, amely a magyarokat 1956 őszén hatalmába kerítette. A kommunisták egy töredékétől eltekintve – rájuk még visszatérünk az alábbiakban – a magyar közvéleményben az a meggyőződés lett úrrá, hogy most aztán vége a nemzetnek.

Bármilyen furcsa is, ez a kétségbeesés nagy segítségére lett azoknak,

[3] Ez a fejtegetés franciául íródott és eredetileg „La normalization de la Hongrie après 1956" címen jelent meg. In: Brus, W.–Kende, P.–Mlynar, Z.: *Processus de „normalisation" en Europe Centrale Soviétique.* Index, Köln, 1983. 7–15. o. Ez a füzet a szovjet rendszer kríziséről szóló kiadványsorozat 1. száma volt (azóta további 18 füzet jelent meg, valamennyi Zdenek Mlynar szerkesztésében). A sorozat minden számának volt angol és német nyelvű kiadása is. – Lengyelül: *Aneks.* London, 1983. 31. 4–18. o. Magyarul először: Kende Péter: *A párizsi toronyból.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991.

akik a „normalizálás" élére álltak. Minthogy a magyarság úgy érezte, hogy a szakadék mélyére jutott, nem remélt ajándéknak tűnt fel mindaz, ami egy kicsit is jobb volt, mint a rettegett legrosszabb. Ehhez persze először „konszolidálni" kellett a visszafordíthatatlanság érzését, amely minden szovjet típusú rendcsinálás alapja. Négy év alatt (1957–1960) ez nagyjából sikerült is. Fehér Ferenc találó megfigyelése szerint a rendszer ösztönösen követte Machiavelli felismerését, hogy gyorsan és keményen kell büntetni (lásd *Magyar Füzetek,* 8. szám). A rövid idő alatt véghez vitt tömeges megtorlást az emberek jobban elfogadják, mint az enyhébbet, amely azonban végeláthatatlanul elhúzódik. Nem szükséges ehelyütt az 1957–1959 közötti megtorlás amúgy is ismert méreteit felidézni.

Megjegyezném azonban, hogy véleményem szerint az 1959–1961 között végbement mezőgazdasági kollektivizáció a bűnügyi alapon folytatott megtorló intézkedések logikus folytatása volt. Megszegte ugyan a rendszer egyik ünnepélyes ígéretét – azt, hogy a jövőben tiszteletben fogja tartani a kismagántulajdont és a parasztság hagyományos életformáját –, ámde szövetkezetesítés nélkül a magyar társadalom alárendeltsége nem lett volna teljes, és a dolgok visszafordíthatatlanságát illetően is kétségek maradtak volna fenn.

*

Lássuk mármost, milyen tényezőknek köszönhető – a kiindulópontot képező lehengerlésen felül – a kommunista rendszer konszolidációja Magyarországon. Öt fontosabb tényezőt említenék ebben az összefüggésben:

1. Az első Hruscsov, vagyis az a körülmény, hogy Moszkva nem kívánta az 1956 előtti korszakot minden további nélkül restaurálni, hanem inkább azon volt, hogy Magyarországot egyfajta kísérleti laboratóriummá tegye olyan reformpróbálkozás felé, amely a kommunizmust, ha fel nem is adja, de hajlékonyabbá, a környezeti adottságokhoz alkalmazkodóbbá teszi. Kádár János nyilvánvalóan sokat köszönhet ennek az indíttatásnak, s Fehér Ferencnek ezért igaza van, amikor fentebb idézett írásában a Magyarországon létrehozott rendszert „a hruscsovizmus mintaállamának" nevezi.

2. Egy második tényező a magyarországi kommunista rendszer aránylag „alacsony életkora". Ne felejtsük el, hogy 1956-ban ez a rendszer min-

dössze tizenkét éves volt, talán még annyi sem, ha az 1945–1948 közötti korszakot nem számítjuk hozzá, s hogy a szigorú értelemben vett sztálinizmus Magyarországon csak négy-öt évig tartott (1949–1953). Ennélfogva az „újrakezdés" – amelyről a Kádár-rendszer idején oly sok szó esett – nem volt eleve képtelenség. Mindenesetre sokkal hihetőbb szándék volt, mint az a „megújulás", amelyről huszonöt évvel később a lengyel kommunisták beszéltek, de amelyben szemmel láthatóan maguk sem hittek. Ami pedig Csehszlovákiát illeti, a normalizációs periódus kezdetén a rendszer ott is több mint húszéves volt. Húsz év már egy fél emberöltőnél is több; ennyi idő olyan mély beidegződéseket teremt a hatalmi személyzetben, hogy azoktól megszabadulni még akkor is nehéz, ha a szándék megvolna hozzá.

3. Kedvező tényezőként említhető az akkori világgazdasági helyzet, s hogy a Szovjetuniónak volt miből áldoznia egy olyan kis országra, mint a magyar. Ez oly szembetűnő különbség ama támogatási esélyekkel öszszevetve, amelyekre Lengyelország 1982-ben számíthat, hogy erről elég ennyi is ehelyütt. 1957-ben, de még utána is egy ideig, a Szovjetunió kétségkívül úgy „invesztált" Magyarországba, hogy visszafizetésre nem is gondolt. *Akkor és ehhez* megvoltak az eszközei. Hasonló volt a helyzet tizenkét évvel később, a cseh válság idején, s talán ez is magyarázza, hogy a normalizáció gazdasági szempontból nem ütközött nehézségekbe. A szovjet rendszer tartalékai, a szó minden értelmében, csak később kezdtek kifogyni,

4. Még mindig a gazdaságnál maradva: megkönnyítette a rendszer viszszaállítását az 1953 és 1956 közölt felhalmozódott tömérdek reformgondolat. Már 1957-ben szó volt ezeknek a gyakorlatba való átviteléről (lásd még alább). A gazdaság gyökeres átszervezésének programja szerencsére nem kapcsolódott össze a „nagyizmussal" – bizonyos értelemben messzebbre is ment, mint Nagy Imre gazdasági programja –, s ami még ennél is fontosabb, nem volt elkopva. A közgazdász szakmában ugyanis 1956-ig ennek a reformgondolkodásnak éppen csak arra volt ideje, hogy felbukkanjon, és valamennyire megfogalmazódjék. A Kádár-rendszernek erre a fiatalító kúrára is megnyílt a lehetősége. Hogy gazdasági reformra szükség van, ezt még a Friss István típusú felvilágosult konzervatívok is elismerték. Amikor aztán 1964 körül igazából napirendre került a reform, annak szükségességét illetően már olyan egyetértés volt a politikai vezetésben, és ez olyan hangsúllyal jutott kifejezésre, hogy a többi szinte már csak megfogalmazás kérdése volt.

5. Ide kívánkozik még egy ötödik pont is Kádár János bonyolult személyiségével kapcsolatban. Tudjuk, hogy eleinte Kádár egy egész ország haragját és megvetését hívta ki maga ellen. De olyan értelemben, mint Rákosi és Gerő, soha nem volt gyűlölet tárgya. S még a legsötétebb időszakában is voltak, akik kedvező szándékokat tulajdonítottak neki. Pártvezéri minőségében a legnagyobb sikere az volt, hogy az apparátus minden berzenkedése ellenére a „centrista" vonal híve maradt, pontosabban: tudott úgy manőverezni, hogy helyet adjon a tudatosan vagy ösztönösen reformer beállítottságúaknak is. Végül is Kádár pártja volt az egyedüli kommunista párt Kelet-Európában, amely sem 1956, sem 1968 után nem számolta fel a reformszárnyat. *Ellenkezőleg: integrálta.* Innen az a széles körben elterjedt kép a magyar közvéleményben, hogy Kádár, ha maga nem is reformpárti, de legalább méltányos, nem ellenséges ezzel az irányzattal, s hogy szovjet-kommunista elkötelezettségei dacára Kádár végső soron a nemzet *cinkostársa.* Egy bizonyos értelemben Kádár imázsa 1957 óta nem változott: a „kisebb rosszat" testesíti meg. Márpedig, mint ezt már föntebb említettem, 1956 traumája lelkileg arra készítette fel a magyarokat, hogy beletörődjenek a kisebb rosszba.

Mindezek ellenére túlzás volna úgy feltüntetni a „normalizáció" folyamatát, mint valami egyenes vonalú fejlődést, s pláne úgy, mintha eleve nyert ügye lett volna. Említést kell tennünk ebben az összefüggésben néhány kezdeti kudarcról:

– A magyar munkásság a legkisebb mértékben sem fogadta el Kádáréknak azt a beállítását, hogy ellenforradalmi veszély volt 1956-ban és egyáltalában nem kívánt a „megújult" kommunista párt oldalán bekapcsolódni. A Kádár-rendszer első hónapjaira a munkástanácsokkal való konfliktus nyomja rá a bélyeget; ezeknek fölszámolása 1957 elején hosszú időre bezárja az ajtót a munkásosztállyal való dialógus előtt.

– A nem kommunista politikusréteg, értve ezen a koalíciós korszakból ismert és a forradalom alatt ismét színre lépett személyiségeket, ugyancsak elutasította a szovjet beavatkozás által teremtett helyzetet, mindenekelőtt a Nagy Imre-kormány félreállítását. Kádárt, aki pedig maga is fontolgatta

a többpártrendszerhez való részleges visszatérést, ez az elzárkózás végül is arra késztette, hogy egyszínű csapattal kormányozzon.

– Sikertelen maradt Kádáréknak az a – szovjet oldalról is, a román kommunisták közvetítésével támogatott – kísérlete, hogy a maguk oldalára állítsák Nagy Imrét és néhány elvbarátját. Ennek célja az lett volna, hogy a szovjet normalizációt a reformkommunisták tekintélyével támogassák meg. El kell azonban ismerni, hogy Kádárnak e kudarc ellenére is sikerült, mint ezt föntebb említettem, reformerek támogatására szert tennie.

– Déry Tibor és mások letartóztatása kezdetben az irodalmár-értelmiség passzív rezisztenciáját váltotta ki. Sok évbe telt, amíg a magyar szellemi élet nagyjai megkötötték a maguk kompromisszumát a rendszerrel. S az igazság az, hogy az értelmiségiek majdani együttműködését legalább annyira magyarázzák a kommunista rendszer szokványos módszerei – a megfélemlítés, a lekenyerezés, az elhallgattatás stb. –, mint a szövetségesként való kezelés. De ez túlságosan nagy téma ahhoz, semhogy itt tárgyalhatnánk.

– Végül és nem utolsósorban: Kádár „centrizmusát", sőt személyét is, 1957 elején az a veszély fenyegette, hogy félresöpri őket a sztálinizmus túlélőinek (Révai stb.) ortodoxabb irányzata. Kádárt ez utóbbiak kétértelműséggel és következetlenséggel vádolták. Meglehet, hogy az akkori moszkvai erőviszonyok mellett ennek az ellentámadásnak nem volt igazi esélye arra, hogy visszaállítsa a sztálinizmust. De ahhoz elég erős volt, hogy megakadályozza a gazdasági reformot, nevezetesen azt a tervezetet, amelyet még 1956–1957 telén a nem marxista Varga István professzor vezetése alatt dolgozott ki egy bizottság, s amelynek követésére a kormányzat eleinte hajlamosnak látszott. Az ellentámadás ahhoz is elég volt, hogy megváltoztassa Kádár magatartását Nagy Imréék irányában, s általában is elérje a fölkelés résztvevőire kiszabandó büntetések szigorítását. Lehetséges, hogy az agrárpolitikában bekövetkezett pálfordulás – a kollektivizáláshoz való visszatérés stb. – is a sztálinista ellentámadás egyik következménye, legalábbis részben, ugyanis ezzel kapcsolatban kínai befolyást is emlegetnek. 1958 és 1961 között az ország néma engedelmességbe zuhan, és semmi sem vetíti előre azt a „kiegyezést", amelyre néhány évvel később kerül majd sor.

Nem könnyű e kiegyezést dátumhoz kötni. A magyar néppel való összebékülés törekvése valószínűleg soha nem veszett ki egészen Kádárból. De először is rá kellett állnia a megtorlás rideg logikájára, azután pedig biztosítékokat kellett adnia mindazoknak, akik fölötte álltak és éberen figyelték, hogyan birkózik meg a nehézségekkel. Ezen felül nyilván ő maga is megértette, hogy békéltető gesztusoknak akkor jön el az ideje, amikor a lelkekben már „helyreállt" a szovjet rend. Az első ilyen irányú kezdeményezésekre a hatvanas évek elején került sor; ekkor hirdetik meg előbb a részleges, majd az általános amnesztiát, hoznak liberálisabb kiutazási rendelkezéseket, kezdik el újra a gazdasági intézményeket érintő vitát stb.

A politikai kiengesztelődés érdekében Kádár nyitottabb szellemű emberekkel veszi körül magát és megpróbál a legkonokabb sztálinistáktól megszabadulni. 1981-ben, az MSZMP (e sorok írásakor) legutolsó kongresszusán ezeket már teljesen kiküszöbölték a felsőbb vezetésből. Bevallom azonban, hogy képtelen vagyok e belső harc főbb tényezőit kielemezni, nem tudom megmagyarázni, hogy egy adott időpontban miért éppen ez vagy az az irányzat maradt felül, sem azt, hogy huszonöt év után a sztálinizmus elleni harc miért végződött sikerrel és miért nem kudarccal.

Van azonban egy lényeges pont: Kádár a rendszer politikai alapjait soha nem bolygatta. A politikai intézmények szempontjából Magyarország nem különbözik a kommunista Európa többi országától: a kommunista párt hatalmi monopóliuma teljesen megmaradt; az ún. képviseleti intézmények (országgyűlés stb.) üres homlokzatok; az írott és a beszélt sajtó, csakúgy mint a könyv- és lemezkiadás, szigorú pártellenőrzés alatt áll; a jog és a törvény a pártutasításoknak van alávetve; semmiféle politikai, érdekvédelmi, művelődési vagy társadalmi tevékenység nem létezhet a hivatalos, vagyis a pártapparátus által engedélyezett és ellenőrzése alatt tartott szervezetek keretein kívül és így tovább. Lengyelországgal ellentétben még az egyházak sem nyerték vissza önállóságukat 1956 folyományaként; Kádár országában a kommunista állam talán még hatékonyabban tartja őket a kezében és vigyázza őket kívülről-belülről, mint némely kevésbé „liberális" szomszéd országban... Az igaz, hogy a vezérlőszerkezetek nem mindig s mindenütt működnek tökéletesen, s hogy sok helyütt cinkosság fejlődik ki az ellenőrök és az ellenőrzöttek között. Mégis úgy van, hogy a lenini elvek értelmében Magyarország szabályos szocialista

ország: a bürokraták az őket megillető helyet foglalják el, a lakosság szervezeti lebiztosítása pedig (elvben) hibátlan.

Talán a gazdaság az egyetlen terület, ahol a Kádár-rendszer intézményes újításokra szánta el magát. Első látásra Magyarország még itt sem különbözik olyannyira a szovjet modelltől: a mezőgazdaságot 95 százalékig kollektivizálták, az ipari termelés és a kereskedelem néhány peremtevékenységtől eltekintve állami, vagyis elvben a kormányhivatalok irányítása alatt áll, a munkaerő nem mozoghat szabadon stb. Ha 1968 óta megváltozott - mint ahogy megváltozott - a magyar gazdaság működése, ez a tervgazdálkodás szabályrendszerének átértelmezésével magyarázható. A reform *réseket* nyitott, amelyekbe az érdekeltek benyomultak, hogy kiszélesítsék azokat. A reform irányítói azonban gondosan ügyeltek arra, hogy a szovjet elvtársak által alapvetőnek ítélt intézményekhez ne nyúljanak.

A gazdasági reform elemzése meghaladná e dolgozat kereteit. Három vonatkozása mégis említésre érdemes. Az egyik, hogy olyan konszenzusból született, amelyben a szakértők és a közvélemény egyaránt osztozott. Egyes híresztelésekkel ellentétben megállapítható, hogy a reformmal szemben sohasem volt - például a munkáskörökből kiinduló - népi ellenállás, hiszen így vagy úgy minden társadalmi réteg élvezte az általa meghozott könnyítéseket. Mint ahogy Kemény István kimutatta[4], az 1968-as reform állította vissza a munkaerő mozgásszabadságát az iparban és a mezőgazdaságban is.

Másodszor: a reformnak köszönhető, hogy a szétzúzott remények helyén a rendszer valami megfoghatót és érdemlegeset tudott nyújtani a lakosságnak. Ez a cserealku ismert, nem szorul bővebb kifejtésre. Mégis aláhúzandó, hogy az 1956–1958-as trauma után a magyarok visszaszelídítése a kommunista rendszerhez részben a jóléti paktum miatt sikerült, s azért, mert annak ígéreteit a rendszer mind a mai napig betartotta. Márpedig reform nélkül e paktum nem hozott volna tartós eredményt.

Harmadrészt, a reform elvei olyanok voltak, hogy lényegesen módosították a gazdaságpolitikát; kényszerűvé tették a belföldi kereslet beépítését a gazdasági döntésekbe. (Erről alább még szó lesz.) Ez oly mértékben

[4] Kemény István: Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? *Magyar Füzetek, 1. szám.*

így van, hogy Magyarország végül is még egy félig végrehajtott reformmal is egyfajta „szocialista konzumerizmus" első kísérleti telepe lett. Az egész társadalmat arra biztatták, hogy tisztes jómódban – ha nem is bőségben – éljen. Ennek következtében az ideológiai és politikai feszültségek sokat vesztettek erejükből.

Mindamellett a magyar reform sohasem fordult szembe a szovjet szervezési modell olyan dogmáival, mint a termelési eszközök köztulajdona vagy a tervezés elsőbbsége a piac fölött. Beérte azzal, hogy e modell *gyakorlatán* változtatott. Ebben az értelemben megint csak arra int bennünket, hogy a „kádárizmus" titkát valahol másutt keressük, mint az intézmények vonalán.

*

Ha a kádárizmus egyáltalában külön cselekvési modellnek tekinthető, akkor ezt a modellt nem annyira a határozott vonalvezetés vagy egyetlen gondolat jellemzi, mint inkább egyfajta lelki beállítottság. S ez a beállítottság („état d'esprit") legalább annyira egy adott személy tapasztalataihoz kötődik, mintsem a helyzet kényszerű adottságaihoz. Több dolog keveredik benne: az oroszok által felállított korlátok éles tudata; az egyszerű emberek földhöz ragadt életperspektíváinak elfogadása; annak megértése, hogy kerülni kell azokat a túlkapásokat, amelyek az '56-os néplázadáshoz vezettek; a politikai ellenfelek fizikai megkínzásával szemben érzett irtózás; nosztalgikus vágyakozás valamiféle társadalmi összhangra; a gazdaság sajátos és nem mindig kellemes követelményeinek tudomásul vétele; a mindennapi korrupció iránt tanúsított elnézés (ami azért is érdekes, mert Kádárt mint embert az anyagi dolgokban való tisztesség és szerény életvitel jellemezte) stb. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a „kádárizmust" más kommunista praxisoktól törekvéseinek józan szerénysége különbözteti meg, a nem csupán szavakban hangoztatott realizmus; ebből fakad a valóságos nép kívánságaival szembeni készség és a (marxista–leninista) elmélet hajlékonyabb kezelése. A kádárizmus fő magatartási szabálya az, hogy lehetőség szerint mindig el kell kerülni feszültségek keletkezését, vagy ha ilyenre mégis sor kerül, akkor azonnal valami megoldást kell rá találni. Hacsak szovjet részről nem lép fel erre igény, a Kádár-rendszer

nem provokálja a népet, kíméli a közvélemény érzékenységét. Alighanem ez magyarázza a külpolitikai kérdésekben minduntalan tapasztalható visszafogottságát is. Nem vitatja a szovjet modell „kitűnőségét", de arra vigyáz, hogy annak túlzásait és kudarcait ne kövesse.

Aligha kell mondani, hogy ez a magatartás a mindennapi gyakorlatban az engedmények felé viszi el a rendszert. Tulajdonképpen ezek teszik Magyarországot a szovjet normától eltérővé. Lássuk tehát ezeket az engedményeket, s azoknak a magyar nép helyzetére való hatását.

1. A magánélet szférája, a szórakozásokat is beleértve, visszakerült az egyének és családok fennhatósága alá, azaz kikerült a hatósági ellenőrzés alól. Gyakorlatilag megszűnt a lakosságnak az ún. tömegszervezetek révén való mozgósítása; a kommunista szombatokból, szünidei diáktáborokból és ehhez hasonló munkakényszerekből alig maradt valami. Így aztán a magánélet, a magánboldogulás, az egyéni és családi jólét keresése ismét visszanyerte jogosultságát, s újrateremtődtek a (szomszédsági, baráti, szakmai) mikroszintű szolidaritások is.

2. Lényegesen csökkent a rendőri önkény, valamint a párt helyi szervezeteiből kiinduló önkényeskedés is. A szovjet típusú rendszerek normál mértékéhez képest a magyar lakosság elviselhető és stabil szabályok között él. A jog ugyan bizonytalan, de a szabályok olyanok, hogy civil biztonságot nyújtanak – a politikai ellenfelektől eltekintve – nagyjából mindenkinek. A szabályokat persze fentről diktálják, és soha nem lehet őket egészen véglegesnek tekinteni (az útlevelek kiadásának rendje jó példa arra, hogy nincsen kodifikált, szilárd, kikezdhetetlen jog), másfelől azonban nyilvánosan, még a sajtóban is vitathatók azok a szabályok, amelyek a mindennapi életre, a magánszféra jogaira vagy akár a szociális jogokra vonatkoznak. Minden jel szerint a rendszer arra törekszik, hogy ezeket a szabályokat a közóhaj irányába módosítsa, illetve a jogállamok gyakorlatához közelítse.

3. Az 1959–1961 közti erőszakos kollektivizáció megsértette a kistulajdonhoz való jogot; a továbbiakban azonban ismét elismerte, és mind szélesebb körben érvényesülhetett. Mindenekelőtt a mezőgazdaságban, ahol a rendszer nemcsak eltűrte a háztáji gazdálkodást, hanem egyenesen bátorította, sőt beépítette a termelőszövetkezetek működésébe. A kollektív és a családi termelésnek ez a szimbiózisa valószínűleg az egyik magyarázata annak a csodának, amelyet a magyar mezőgazdasággal kapcsolatban emlegetnek. Nincs egyszerűbb, mint ez a csoda: pusztán arról van szó, hogy a kommunista állam nem görget többé akadályokat a földművesek gazdagodásának útjába. Ez az irányváltás a mezőgazdasági árak vonalán is megfigyelhető; 1957 óta ezek meglehetős híven tükrözik a politikai vezetésben végbemenő átcsoportosulásokat.

Mintegy húsz év óta a mezőgazdasági kistulajdon olyan módon is szélesedik, hogy a városi családok – sőt a falusi nem paraszti háztartások is – mind több telket, gyümölcsöst, zöldségeskertet vásárolnak vagy bérelnek maguknak megművelésre, illetve olyan nyaraló építésére, amely kisegítő gazdaságként is szolgál. Megalapozott becslések szerint a magyar háztartások több mint fele napjainkban valamilyen módon kapcsolódik a mezőgazdasági termeléshez.

A magántulajdon egy másik nagy szektora: a lakás. Mikor az állam végre megértette, milyen előnyökkel jár számára ezen a területen a magánberuházás, mindenféle módon (alacsony kamatú kölcsönökkel stb.) ösztönözni kezdte a lakások magán-, illetve szövetkezeti tulajdonba való kerülését.

A hetvenes évek vége óta pedig napirendre került bizonyos ipari, kereskedelmi és szolgáltatási tevékenységek reprivatizációja is. Jogi értelemben vett „államtalanításról", igaz, nincs szó, A közösségi tulajdon felszámolása olyan formákat ölt, mint a bérbeadás, a rész- és alvállalkozás vagy olyan önálló egységek kialakítása, amelyek keretében vállalati alkalmazottak egy csoportja saját kontójára szerződik az anyavállalattal. A folyamat iránya mindamellett egyfajta népi kapitalizmus, s annak a gazdasági elvnek a megerősítése, amelyet a chicagói iskola „tulajdonjogok"-nak nevez. Ez a hibrid és még nagyon bizonytalan kisvállalkozási rendszer egyrészt gazdasági érdekeket szolgál (magasabb termelékenység, célszerűbben elosztott felelősség), másrészt a lakosság polgárosodási hajlamainak nyit teret.

4. Ami a tervgazdaságot illeti, a Kádár-rendszer igen hamar fölismerte, hogy itt nagyobb szabású engedményeket kell tennie, azaz le kell mondania a voluntarista fejlesztési tervekről és a termelési apparátust oda kell irányítania, ahol kereslet mutatkozik. Ennek szükségességét már az 1968-as reform előtt is felismerték, de az átálláshoz végül is ez teremtette meg a kereteket. Megjegyzendő persze, hogy ha a reform célja

a piaci hatások érvényesítése volt a termelésben, akkor ez a reform sohasem valósult meg teljesen. A fő akadály nem a szovjet vezetők oldaláról jelentkezett, hanem a meglévő irányító személyzet, mindenekelőtt a minisztériális bürokrácia részéről, amely nem szívesen állt át az addigi szokásaival tökéletesen ellenkező szabályrendszerre. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a rendszer engedett ennek az ellenállásnak: sosem volt szó forradalmi változásról, sem arról, hogy a rendszer elidegenítse magától legjobb kádereit. Mint mindig, Kádár az ellentétes követelmények között megkereste a középutat.

5. Jött azonban egy nagy újítás a káderpolitikában is. A hatvanas évek közepe óta a szakemberek, még az apolitikusok is, előnybe kerültek az olyan vezetőkkel szemben, akik semmi egyebet nem tudtak nyújtani, mint párthűséget. Jelenleg ahhoz, hogy valaki szakvonalon vezető beosztásba jusson, többnyire (nem minden esetben!) elég, hogy a munkakörét meghatározó feladatokkal egyetértsen, azt már nem követelik tőle, hogy hűségesküt tegyen a pártra, sem azt, hogy szólamokban lelkesedjék. Ennek az a következménye, hogy a szakirányító személyzetben – még felsőbb szinten is, a nyilvánvaló kivételekkel – a szakemberek vannak többségben. Az is igaz persze, hogy a vezetőszemélyzetet szorosan behálózza a párt és a belügyminisztérium ellenőrző apparátusa. A deviáns magatartást és az ellenzékiséget árnyalt szankciókkal sújtják (megrovás, előléptetési hátrány, utazási tilalom stb.), de a devianciának határt szab a társadalmi közeg is, amelynek konformizmusa sok szép szándékot lelohaszt, egyszersmind a hatóságokat is megkíméli attól, hogy mindjárt nagyágyúval kelljen közbelépniük. Ebben az értelemben a Hatalom mindenütt jelen van, ha nem is mindig láthatóan.[5]

6. Egy további fontos engedménye a rendszernek a Nyugat felé való nyitás. A közönséges polgár számára ez három síkon jelentkezik:

[5] Utólag átolvasva, hiányolom ebből a helyzetképből az erősebb szankciók megemlítését, mint például az elbocsátás vagy (alkotó értelmiségiek esetében) a publikációs tilalom. Talán túlbecsültem a kádárista szakszemélyzet szakszerűségét is. Mindez nyilván abból eredt, hogy az írás hangsúlya nem a pártállamiság általános jegyein volt, hanem azon, ami a „kádárizmust" az uralkodó kommunista módszerektől megkülönböztette (1991.).

a) a könyvkiadás, a mozi és a televízió meglehetősen szélesre nyitotta kapuit a nyugati termékek előtt, ideértve a tömegszórakoztató szériákat is;

b) az állami kereskedelem, részint az áruválaszték bővítésére, részint a fogyasztási kereslet mennyiségi kielégítése végett, tömegesen importál nyugati eredetű standard és luxuscikkeket;

c) a nyugati utazásokat ugyan továbbra is korlátozzák devizagazdálkodási címen, kiutazási engedélyt azonban most már egy jó évtizede minden állampolgár kaphat, azokat kivéve, akiket a hatalom politikailag gyanúsnak tart. Azt, hogy az emberek turistaként utazhatnak nyugati országokba, egyénileg vagy családosan, a magyar közvélemény úgy tekinti, mint 1956 egyik közvetett vívmányát. Némelyek persze az utazást arra használják fel, hogy végleg kint maradjanak. A kormányzatot ez nem nyugtalanítja túlságosan (jóllehet a távozók többnyire fiatalok); talán úgy vélekedik, mint Fidel Castro, vagyis hogy az önkéntes távozás biztonsági szelep is.

7. A szellemi alkotás területén végül a kádárizmus korlátoltságukban is becses szabadságokat hozott, nagyobbakat, mint aminők a kommunista rendszerekben szokásosak voltak. (Ennél nagyobb türelemre eddig csak Gomulka és Gierek kormányzása szolgáltatott példát.) Az irodalom és a művészet kiszabadult a „szocialista realizmus" és a hivatalos propaganda szorításából. A kutatás területén a szabadság még ennél is messzebbre megy; így például a történetírásban és a szociológiában lehetővé teszi, hogy a kutatók kényes és szubverzív vonatkozású témákat is tárgyaljanak, feltéve, hogy ezt tapintattal, szárazon és diszkrécióval teszik, vagyis nem áztatják el a szovjeteket, nem bolygatják a marxizmus–leninizmust, nem bántják a szocializmust mint végső eszményt. Minden igazság persze nem kürtölhető ki, s nem is minden kutatási anyag sorsa az, hogy kiadásra kerül. Az írásos és szóbeli publikáció korlátai lényegesen szigorúbbak, mint a kutatásé. A közlés fórumain a cenzúra[6] éberen őrködik a „tabuk" tiszteletben tartásán és ügyel arra, hogy senki se tehesse kérdésessé – még közvetve se – a rezsim legitimitását. Eredmény: nagyszerű munkák, néha a legérdekesebbek, nem juthatnak el a szélesebb közönséghez; sorsuk elkobzás, közlési tilalom, legjobb esetben zártkörű terjesztés egy válogatott

[6] Lásd alább a *Tilalomfák: a cenzúra Magyarországon* című fejezetet.

közönség számára. A helyzet tehát tele van paradoxonokkal és feszültségekkel; ez magyarázza, miért épp a szellemi alkotók körében oly erős Magyarországon az ellenzékiség.

Az engedményeknek ez a listája annyiban félrevezető, hogy olyan látszatot kelt, mintha a kádárizmus épülete valamilyen tudatos tervet követett volna. Ezért itt még egyszer aláhúznám, hogy a Kádár nevéhez fűződő politika *menet közben* alakult ki egy sor kényszerítő körülmény hatása alatt, s egyensúlya hol erre, hol arra billent ki aszerint, hogy miféle nyomások nehezedtek rá. Megkülönböztető jegye a pragmatizmus volt, ennélfogva elméletileg vagy logikailag zárt konstrukciót látni benne hibás beállítás volna. Az évtizedek során a kádári politika „fejlődött", csak éppen nem mindig ugyanabba az irányba. Kontinuitása egy személyhez fűződött, aki maga is különböző ambíciók, részben egymást kizáró hűségek között vergődött.

A legjobb bizonyítékot arra, hogy 1956 óta folytatott politikája különbözőképpen értelmezhető, maga Kádár adta. 1981-ben, az MSZMP Központi Bizottságának zárt ülésén, az akkoriban kiszivárgott hírek szerint Kádár azt mondta volna, hogy egész politikája az elmúlt huszonöt év során nem volt egyéb, mint 1956 „büntetőkamatainak" a kifizetése. Ha ezt a kijelentést szó szerint vesszük, akkor az van benne, hogy az '56-os forradalom nélkül Kádár *egy egészen más politikát folytatott volna!* Egyes jelenlévők szerint egyébként pontosan ezt akarta mondani, sőt még azt is hozzátette, hogy több kamatot már nem kell fizetni most, hogy a konszolidáció műve lezárult... Ez a bejelentés 1981 márciusában történt, a Lengyelország okozta felindulások hevében. S nincs okunk kételkedni abban, hogy a kijelentés őszinte volt. De mit látunk? 1981 márciusa óta a pártvonal nemcsak hogy nem keményedett, hanem ellenkezőleg, még reformistábbá vált, mindenekelőtt gazdasági téren. Ez a különös epizód azt mutatja, hogy a rendszer politikája nem föltétlenül követi fő emberének mélyebb szándékait.

A szándékoktól függetlenül a politikai vonalvezetés elég vonzó volt ahhoz, hogy sikerüljön általa az ellenfelek nagy részét semlegesíteni, sőt még be is szippantani a rendszerbe némely potenciális ellenzékit. Ez mindenekelőtt a gazdasági reform híveire vonatkozik. De nem járt jobban az 1972–1975 közötti ún. „munkásellenzék" sem (amely, mint tudjuk, reformellenes volt). Röviddel azután, hogy kikerültek a börtönből, az ismertebb „ötvenhatosok" is elhelyezkedhettek az életben; egyesek közülük a rendszer minden kegyét elnyerték (Déry Tibor!), ellenzéki tevékenységre már csak ezért sem érezhettek indíttatást. A befolyásos népi irányzat, amely a falusi gyökerű középosztály jelentős részének érzékenységét fejezi ki, nemcsak békét kötött Kádárral, de a kádári kommunizmusban bizonyos fokig a saját valamikori ideáljait látta felsejleni.[7] A katolikus bázisközösségek fiataljaitól és a szamizdat körül tömörülő ifjú radikálisoktól eltekintve nincs Magyarországon egyetlen társadalmi réteg sem, amely a rendszerrel szemben nyílt engedetlenségre vagy lázadásra készen állna.

Más szóval kifejezve, Magyarországon a kommunista rendszernek jobban sikerült átjárnia és belülről megdolgoznia a társadalmat, mint más országokban. Méghozzá a kezdeti hendikep ellenére! Igaz persze, hogy a társadalom integrálása egy lényegesen módosított politikával történt: lásd az engedmények fentebb körvonalazott listáját. De így is marad a tény, hogy a Kádár-rendszernek a szomszédságban uralkodó rezsimekkel ellentétben sikerült országa társadalmi erőit semlegesíteni, sőt egy olyan modus vivendit kidolgozni, amelyet elég széles körű közmegegyezés támaszt alá. A szóban forgó társadalmi konszenzus 1956-ra nyúlik vissza. Ennek az eseménynek a tragikus kimenetele megtanította a magyar népet arra, hogy melyek is azok az áthághatatlan határok, amelyek ellen kár berzenkedni, miközben ugyanez az esemény a hatalom erőit nagyobb mérsékletre intette. Miután megértették, hogy a helyzet alapadottságain úgysem tudnak változtatni, a magyarok elfogadták a Kádár-rendszer által kínált játékszabályokat, sőt Kádárban végül nemcsak a kisebb rosszat látták, hanem egyfajta közvetítőt, majdhogynem cinkost, a Szovjetunióval szemben.

A magyar társadalomban uralkodó konformizmus és az ellenzéki kísérletek elszigeteltsége így magyarázható. Az MSZMP és a tőle függő

[7] Az elmúlt évtizedek távtatából az ötvenhatosokra és a népiekre vonatkozó sorok is igazságtalannak tűnnek. De a hatvanas–hetvenes éveket illetően (s a fejtegetés témája ez!) nem esnek olyan messze az igazságtól, mint azt az elmúlt évek fejleményeinek fényében gondolni lehet. Az 1988–1989. évi fordulat némileg kitörölte a fejekből a kádárista évtizedek gondolkodásának és lelki beállítottságainak élethű emlékét. (*Jegyzet 1991-ben.*)

szervezetek kezükben tartják a társadalmat és a legkülönbözőbb rétegek és instanciák (írók, tudósok, püspöki kar stb.) együttműködését élvezik. Külön említést érdemel az az ügyesség, amellyel a rezsim a szociális konfliktusokat megoldja, többnyire keletkezésük pillanatában: egyrészt mert jól értesült, másrészt mert sietve megadja az orvosláshoz szükséges kisebb-nagyobb engedményeket. Így aztán a sztrájkok csak órákig tartanak, s többnyire simán végződnek. A szakszervezetek önállóságát a rendszer nem ismeri, de azt elfogadja, sőt el is várja, hogy a hivatalos szakszervezetek közvetítsék felé a munkásság panaszait. Ugyanígy odahallgat a szakemberek oldaláról jövő figyelmeztetésekre is.

Az egyetlen probléma, amellyel a Kádár-rendszer nem tudott szembenézni: a magyar nemzet *mint nemzet*, közelebbről pedig a határokon túli kisebbségek sorsa. Kádár János, aki valószínűleg minden kelet-európai vezetőnél kevésbé nacionalista, jó ideig nem tudta megérteni, hogy ez a probléma – amely az ő számára merőben szentimentális jellegű – komolyan izgatja honfitársait. Ráadásul ez a kérdés jellegzetesen olyan természetű, amelyről Kádár nem szeret tudomást venni, minthogy külpolitikai jellegű, vagyis a szovjetek illetékességébe tartozik, így aztán e körül nem lehetséges cinkos egyetértés a rendszer és a nép között, mint ahogy nincs ilyesmi más külpolitikai kérdésekben sem. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek olykor cinkos kacsintások vagy hasonló, a bizalmat elnyerni akaró kísérletek. De a *nemzet* kérdésében van egy állandó latens feszültség, s ez elkerülhetetlen.

*

Van-e a kádárizmusnak jövője? Mint konszolidált rendszernek, jövője nem látszik nagyobb meglepetéseknek kitéve, legalábbis középtávon. Hosszabb távon minden szcenáriónak a külső tényezőkből kell elindulnia, mindenekelőtt a majdani szovjet vezetők szándékaiból. Arra fognak-e törekedni, hogy megszorítsák csatlósaik mozgásszabadságát, vagy ellenkezőleg, bátorítani fogják-e a magyar típusú kísérleteket?

Ha ezen a vonalon minden marad úgy, mint ahol most tart (ami persze nem valószínű), akkor a kádárizmus jövőjét egyrészt a gazdasági válság kezelésének mérlege fogja meghatározni, másrészt az a kérdés, hogy képes lesz-e intézményes formába önteni azt az egyeztetési praxist, amelyre ösztönszerűen talált rá. Ugyanis a kádárizmusban csakugyan van a leninizmushoz képest egy autentikusan új elem, ez pedig az állam szerepére vonatkozó felfogása. A kádárista gyakorlat szakított azzal a lenini–sztálini felfogással, amely szerint az állam mindennek a kezdete és mindent irányít. Ehelyett elfogadta, hogy a társadalom szükségletei alapjában önállóan fejlődnek s széthúzók (mint maga a társadalom). E felfogásban az állam szerepe nem annyira elhatározói, mint inkább *döntőbírói* jellegű. Tulajdonképpen a piac elfogadása is ezzel függ össze: a kádárizmus szemléletében a piac megkönnyíti a szocialista államnak, hogy döntéseit a szükségletek ismeretében hozza, tekintve, hogy azok a piacon kifejeződhetnek és megütközhetnek egymással. A piacnak ez a felfogása inkább technokratikus, mint liberális, mégis lényegesen eltér a társadalom vezető pártjának leninista elveitől. A kádárizmus jövője nagymértékben azon múlik, képes lesz-e ezen a technokratikus szemléleten túllépni, s elfogadni, hogy az államilag körülhatárolt piac mellett a részérdekek intézményes – szakszervezeti, politikai, demokratikus – képviseleteket is kapjanak.

A kádárizmus már jelenlegi formájában is – amely ugyan számos vonatkozásban befejezetlen és inkoherens – mintául szolgálhatna más szovjet típusú kormányzatoknak, hiszen voltaképpen azok is saját társadalmuk eredményes integrálását szeretnék elérni. A magyar gazdaságfelfogás már eddig is szerzett híveket, legalábbis a szándékok síkján (Bulgária, Lengyelország). Kérdés azonban, hogy van-e a gazdasági reformnak értelme és kifutása, ha figyelmen kívül hagyják társadalmi összefüggéseit, azaz érdekegyeztetési funkcióját.

(1983, eredetileg franciául)

4. fejezet
A magyar gazdasági reform[8]

1972 januárjával ötödik évébe lépett Magyarországon a gazdaságirányítás módszereinek és szervezeti felépítésének generális reformja. Amióta e reformot meghirdették, s különösen amióta megvalósítása elkezdődött, Magyarországra ismét fölfigyelt a világ. Nem minden ok nélkül. A szovjet típusú tervgazdálkodás történetében – Jugoszlávia esetétől eltekintve – ez a legradikálisabb kísérlet arra, hogy piacgazdasági elemeket építsenek be a központi irányítás rendszerébe. Négy esztendő még nem teszi lehetővé a végleges mérleg megvonását, már csak azért sem, mert az alkotók szándékának megfelelően a reform csak kis léptékben valósul meg. Az ideiglenes mérleg megvonása azonban nem jogosulatlan.

A reform nézőpontját és hosszú távú célkitűzéseit 1966 májusában körvonalazta egy legfelsőbb szintű párthatározat. E programnyilatkozat első ízben mondotta ki hivatalosan, amit pártkörökön kívül a nagy többség mindig is gondolt, azt, hogy a központosított tervgazdálkodás sem hatékonyságát illetően, sem jóléti szempontból nem váltotta be a hozzá fűzött várakozásokat. A határozat e tényt ilyen nyíltan nem szövegezte meg, de értelme ez volt. Tanúskodik erről az a gyakorlati következtetés, amelynek lényege az, hogy a vállalati gazdálkodás szintjén, a köztulajdon elvének érintetlenül hagyása mellett vissza kell térni az ún. piaci mechanizmusok alkalmazásához. A piac elvének a tervgazdaságba való beépítése a párthatározat központi gondolata. Szerzőinek fogalmazása szerint a termelés adott magas szintjén ez a feltétele annak, hogy a termelő, szolgáltató és

[8] Ez az írás eredetileg a párizsi *Irodalmi Újság* 1972. március–áprilisi számában jelent meg.

forgalmazó egységek (vállalatok és szövetkezetek) a társadalom változó szükségleteihez alkalmazkodjanak.

A piaci mechanizmusokhoz való visszatérés elvben a vállalati önállóság körének kiszélesülését, a központi tervutasítások részleges feladását és a pénzgazdálkodás kiterjesztését jelenti.

Kézenfekvő volna föltételezni, hogy a határozathozók szemében mindez ideiglenes engedmény (mint Lenin szemében volt a húszas évek elején meghirdetett „új gazdasági politika"). A magyarországi gazdaságpolitikai fordulat eredetisége azonban éppen az, hogy a piaci elv elfogadása ezúttal nem kényszerűségből való meghátrálás, hanem tudatosan vállalt „újítás", „a szocializmus építésének új fázisa", „lépés előre".

Ilyen nagyszabású változásokat természetesen nem lehetett egyik napról a másikra megvalósítani, de még csak elhatározni sem. Az 1966. májusi párthatározatot több évi, nagyobb részt titkos, szellemi alapvetés és tervezés előzte meg, amelyben az ország elméleti közgazdászainak és gyakorlati szakembereinek színe-java vett részt. Azt mondják, hogy e belső vitákat páratlan szólásszabadság jellemezte. Minden jel szerint a politikai vezetők ezúttal az igazságot akarták hallani s nem saját vágyaik vagy reményeik visszhangját. Több mint tíz szakbizottság előkészítő munkáját egy csúcsbizottság összegezte, amelynek két egyformán nehéz feladat jutott osztályrészül: *a)* a részjavaslatokat koherens reformmá összedolgozni; *b)* ezt olyan marxista nyelvezetbe öltöztetni, amely a látszatokat kül- és belhasználatra egyaránt megóvja. A csúcsbizottság e második feladatot oly briliánsan oldotta meg, hogy az oroszok mind a mai napig nem vádolták meg a magyarországi párt- és államvezetést revizionizmussal – legalábbis nyilvánosan –, holott a magyar reform szelleme legalább olyan radikális, mint az Ota Šik által Prágában ugyanakkor kidolgozott új gazdaságirányítási program volt. (Úgy hírlik, hogy a keletnémetek többször tüzelték az oroszokat a magyar vezetés ellen, de eddig szemmel láthatóan minden siker nélkül. Föl kell tételezni, hogy az orosz pártfőnökök szemében Magyarország *kísérleti terep.* Ha szokatlan dolgok történnek is e terepen, azok mindaddig eltűrhetők, amíg a budapesti alközpont politikai hűsége minden kétségen felül áll, s amíg a kísérlet „ideológiailag" nem vet árnyékot a szovjet rendszer alapjaira. Ezzel visszajutottunk a *fogalmazási* problémákhoz.)

1966 tavaszán a magyar pártvezetők magukévá tették a reformjavaslatot, s igen józanul úgy határoztak, hogy azt lépcsőzetesen fogják megvalósítani, de még elkezdeni is csak kétévi gyakorlati természetű előkészítés után. Miért kellett ilyen hosszú idő a reform életbe léptetéséhez? Több okból. Először is, mert a középfokú vezetőszemélyzetnek időt kellett adni az újítással való megismerkedéshez. Másodszor, mert a fennálló árstruktúrát gyökeresen felül kellett vizsgálni (különösen a termelői árak szintjén). Harmadszor, mert tömérdek, elvi jelentőségű új szabályrendeletet kellett kibocsátani. Negyedszer, mert a gazdaság minden ágazatában, s különösen nagykereskedelmi szinten, indulási tartalékokat kellett képezni. Így esett a választás egy aránylag távoli dátumra, 1968. január l-jére.

Ha meg akarjuk vonni az azóta eltelt több mint négy esztendő mérlegét, mindenekelőtt két pozitív körülményre kell felhívni a figyelmet:

1. Az „új mechanizmusra" való átállás sokkal zökkenőmentesebb volt, mint amire a reform alkotói számítottak. A vállalati vezetők meglepő gyorsasággal illeszkedtek az új helyzetbe, s alkalmazkodtak annak követelményeihez. A folyó tervezés decentralizálása nem vezetett sem pánikhoz, sem katasztrófához, ellenkezőleg: az ellátás folyamatos maradt, sőt jelentősen megjavult. [...]

2. A reform hatásaként Magyarország gazdasági vérkeringése meggyorsult, a fogyasztási piacok ellátása szembetűnően megjavult, az életkörülményekben lényeges javulás állott be (holott az azt megelőző időszak sem volt kedvezőtlen) elsősorban falun, de az ipari központokban is. 1949 óta először megkezdődött Magyarország felzárkózása az európai életnívóhoz és életformához. (Európai életformának nevezem a magánélet autonómiáját, a hely- és pályaválasztási szabadságot, a technikai újítások magánhasználati alkalmazását, az utazási lehetőségeket stb.). A folyamat *mértéke* vitatható, *tendenciájához* nem fér kétség. A reformmal elismerést nyert, hogy a „társadalom" szükségletei a fogyasztók – honpolgárok – egyedi óhajaiból tevődnek össze, s hogy a legjobb „mechanizmus" az, amely a legkevésbé akar ez utóbbiaktól függetlenül, azok feje fölött döntőbíráskodni. Hogy ezen belül a közérdek és a magánérdek, a társadalmi tulajdon és az egyéni kisajátítás mely kombinációja az optimális, ez már csak részletkérdés, amelynek megválaszolása a gyakorlati tapasztalatra vár.

Ez utóbbi megjegyzéssel azonban túlságosan is elkalandoztam az absztrakt teória világába, holott még hátra van a mérleg másik serpenyője. E serpenyő tartalmát nem gyengeségek vagy alkati hibák képezik (ezekről még túl korai volna beszélni a reform ötödik évének kezdetén), hanem azok a problémák, amelyek a reformmal napvilágra kerültek, s azok az új fejlődési tendenciák, amelyek mutatkozni kezdenek. Az áttekinthetőség kedvéért hadd szorítkozzam itt öt vagy hat kulcsproblémára.

Az első a fogyasztási árszerkezet. A reform egyik irányító eszméje, hogy a termékek és szolgáltatások árainak – kivételes esetektől eltekintve – összhangban kell állniok a ráfordítási költségekkel. Ez az elv nem zárja ki, hogy egyes szolgáltatások (például az egészségügyiek) szubvencionáltak maradjanak, sem azt, hogy más cikkekre (például dohány vagy alkohol) szokatlanul súlyos adók nehezedjenek. Ezzel szemben a közlekedés és különösen a lakbérek területén az elv alkalmazása forradalmi változást jelent a korábbi helyzettel szemben. Mindjárt a reform kezdetén kiderült, hogy ez a változás (nevezetesen a viteldíjak és a lakbérek radikális emelése) keresztülvihetetlen. A hatóságok most azzal kísérleteznek, hogy a változást lépcsőzetesen építsék a fogyasztói szokásokba; így például a lakbértöbblet egy részét a közületek vállalták magukra, de azzal a kikötéssel, hogy a jövőben a névleges béremelések egy része eme átmeneti pótlékok automatikus fölszámolását szolgálja. E példa is mutatja, hogy „igazi árak" létesítése nehezebb dolog, mint aminőnek papíron tűnik.

A kereslet és a haszon elvére való áttérés felszínre hozta a tervgazdálkodás idején létrehozott ipari struktúra rejtett gyengeségeit. A reform szellemének kérlelhetetlen alkalmazása azt követelné, hogy a veszteségesen termelő – tehát nemcsak a haszontalan, hanem a közösségre nézve *káros* – iparágakat vagy üzemegységeket minél előbb leépítsék. Magától értetődik, hogy ez csak fokozatosan lehetséges, mert a dolgozók ezreit nem lehet csak úgy egyik napról a másikra az utcára tenni. A haszontalan vállalatokat tehát, legalábbis forma szerint, fenn kell tartani mindaddig, amíg a személyzet számára új munkalehetőségek nem kínálkoznak. Ugyanez a visszás helyzet a jól működő, rentábilis vállalatokon belül is előállhat, amennyiben a személyzet leépítését szigorú rendelkezések korlátozzák. Fölösleges vállalatok kényszerű üzemeltetése, csakúgy, mint a kapukon belüli munkanélküliség kényszerű fenntartása, természetszerűen lefogja

a reform lendületét. A munkaerő „természetes átcsoportosulása" (lásd alább) csak kis mértékben lehetséges. Végleges megoldás csak a nagyberuházások oldaláról jöhet.

A munkaerő „természetes" átcsoportosulásának jelenlegi iránya a reform egyik meglepetését képezi. Mindenekelőtt kiderült, hogy a mezőgazdaság mégis csak az ország legerősebb aduja a nemzetközi munkamegosztásban. Az árak ésszerű rendezése és a szövetkezeti gazdálkodás szabadjára engedése a mezőgazdaság 1949 óta példátlan fellendüléséhez vezetett, s ezzel együtt megindult a munkaerő részleges visszaáramlása az iparból az őstermelés felé. Minden jel szerint a mezőgazdasági lakosság jövedelmi színvonala ma túlhaladja a városi lakosságét. De ez még nem minden. Kiderült, hogy a szövetkezetek – a mezőgazdaságban és az iparban is – sokkal könnyebben beletalálták magukat az „új mechanizmusok" világába, mint az állami (miniszteriális) vállalatok. Ezek azok, amelyek mindjárt a reform kezdetén aktív konkurenseivé váltak a nehézkes nagyiparnak. A mindig hiányzó alkatrészek, valamint egyedi precíziós cikkek gyártásában a szövetkezetek pótolhatatlan és keresett szállítókká váltak. A szolgáltatási ágakban is felőlük jött a legtöbb kezdeményezés. Eredmény; a szövetkezetek (legalábbis a legmozgékonyabbak) sokkal magasabb bérek fizetésére képesek, mint az állami vállalatok. Innen a szakképzett munkaerő elhódításáig rövid az út...

Az előbbi probléma átvezet bennünket a *jövedelmek* kérdéséhez, amely a reform egyik legkényesebb vonatkozása. Minden gazdasági verseny elkerülhetetlen velejárója a jövedelmek polarizálódása. Már az egyszerű darabbérezés is érdemleges különbségeket teremt. Hát még [illegible] vállalatok közötti verseny! Ez utóbbihoz tartozik a vállalkozók ösztönz[illegible] amely adott esetben azt jelenti, hogy a vezetőszemélyzetnek különlege[illegible]zesedése van az esetleges haszonból (mint ahogy különleges anyagi fe[illegible]sség terheli az esetleges veszteségekért is). Mindez természetszerűen [illegible]ezi a jövedelmi különbségeket „horizontálisan" (jó és rossz vállalatok b[illegible]s juttatási nívója között) és „vertikálisan" (vezetők és beosztottak közöt[illegible] A „horizontális" különbségek inflációs hatásúak, mert a rossz vállalat[illegible] bizonyos fokig kénytelenek a jók után futni. A „vertikális" különbsége[illegible] társadalmi feszültségeket teremtenek. A rendi társadalom fölbomlása óta

a modern ember rosszul viseli el az egyenlőtlenségeket, még ha azok képességhez vagy teljesítményhez fűződnek is...

A reform egy másik meglepetése az ún. beruházási láz. A termelő célzatú (tőke-)beruházások nagy részét 1968 óta is az állami költségvetés kormányozza. De a reform egy-két éve is elég volt ahhoz, hogy a vállalatok felismerjék: létérdekük fűződik ahhoz, hogy saját erőforrásaikból minél többet beruházzanak. Részleges pénzügyi autonómiájuk feljogosítja őket erre. A piac ellátási helyzete pedig lehetővé teszi, hogy eladási áraikba a beruházási költségeket is belekalkulálják. Elvben az állami hitelpolitika gátat tudna vetni a túlzott beruházási étvágynak, a gyakorlatban azonban a pénzügyi főhatóságok elszámították magukat. Az eredmény kétszeresen is inflációs hatású. Egyrészt a termelői árak túlságosan lazák (túlzott pénzügyi tartalékokat rejtegetnek), másrészt a beruházási cikkek (gépek, építőanyagok) iránti kereslet fellendülése még csak kiélezi az amúgy is feszült ellátási helyzetet. Egy további következmény, hogy az ország kereskedelmi mérlege súlyosan deficitessé vált, mert a kínálati oldalról fennálló hiány csak fokozott importtal volt csökkenthető.

Tény, hogy 1971-ben, a reform életbe léptetése óta először, enyhe inflációs jelenségek léptek fel a magyar gazdasági életben. A hatóságok számítása szerint a megélhetési költségek kb. két százalékkal emelkedtek az elmúlt évben, s legalább három százalékkal fognak emelkedni az idén. A valóságban azonban az áremelkedés ennél sokkal jelentősebb a termelővállalatok szintjén. *De facto* adóengedményekkel (a kifejezés nem egészen pontos) a kormány eddig megakadályozta, hogy ezek az áremelkedések továbbgyűrűzzenek a fogyasztói piacokra. Ez azonban máris költségvetési deficittel járt, ami hosszú távra nem megoldás (semmiképpen sem *inflációellenes* megoldás). A külkereskedelmi hiány megszüntetése sem várathat magára: azaz fokozni kell a kivitelt. Még ha a termelékenység jelentősen emelkedik is a következő években – amire jó kilátás van –, a költségvetési és külkereskedelmi deficit felszámolása nehezen képzelhető el a belső vásárlóerő lecsapolása nélkül – vagy pedig be kell rendezkedni a megélhetési költségeknek a jelenleginél gyorsabb növekedésére.

Érdekes és elgondolkoztató körülmény, hogy a reform rövid néhány éve után Magyarország máris szembetalálta magát a piacgazdálkodás

klasszikus problémáival. Ez a reform egyik szembetűnő hátrányára irányítja a figyelmet. Ellentétben a tervgazdálkodás központosított rendszerével, mostantól kezdve nem lehet a valóságos – szociális és gazdasági – nehézségeket eltussolni. Az új mechanizmus logikája azt követeli, hogy az ellátási hiányokkal áremelések formájában küzdjenek meg, hogy a munkanélküliséget annak tekintsék, ami, hogy a jobb teljesítményt nagyobb jövedelmekkel jutalmazzák és így tovább. Nem biztos, hogy a kísérlet megfér a kommunista ideológia belső követelményeivel és látszatok iránti rátartiságával. S még ha Magyarországon megfér is, kérdés, hogy az Urálból vagy Ázsiából nézve megfér-e. Ez a kelet-európai reformtörekvések legfőbb közös problémája,

(1972)

5. fejezet
A pártállam és a nemzeti sorskérdések

Mik a magyar „sorskérdések" az 1944–1945-ös történelmi fordulat óta? Mennyire nehezíti vagy könnyíti ezek megoldását az a körülmény, hogy Magyarországot az 1956-os rövid megszakítással immár csaknem négy évtizede egy szovjet típusú és függőségű „pártállam" kormányozza? Elvárható-e az utóbbitól, hogy felmérje a nemzeti sorskérdéseket, azokat belülről mérlegelje, s tegyen valamit a megoldásukra? S ha elvárható, akkor mit tett ez irányban, hogyan kezelte őket, eredményesen küzdött-e meg egyik vagy másik sorsproblémával?

Ilyen kapitális kérdésekre keresett választ az alábbi fejtegetés, amely eredetileg a magyar forradalom 30. évfordulójára íródott.[9] Azóta összeomlott a pártállam és új megvilágításba kerültek a nemzeti sorskérdések. A kérdésfeltevés és a válasz, amelyet akkor adtam, mégsem avult el, mert harmincéves távlattal a harmadik kommunista kísérlet mérlegét vonja meg nemzetfenntartási szempontból.

---

[9] Ez a tanulmány az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem felkérésére íródott, s eredetileg a *30 év* című gyűjteményes kötetben (München, 1986.) jelent meg, öt évvel később pedig Budapesten *A párizsi toronyból* című kötetemben (i. m.). Szövegemet alapjában véve változtatás nélkül adom itt közre, csupán néhol, a jobb érthetőség kedvéért, múlt időbe tettem át néhány – az eredeti fejtegetésben jelen időben szereplő – kijelentést. Ezen felül elhagytam a szöveg utolsó részének („Magyarország a világban") második felét, minthogy erről a kérdéskörről életműsorozatom egy következő kötetében lesz szó.

Az első teendő, hogy világossá tegyük, mit is értünk a címben szereplő fogalmakon.

Mit nevezhetünk *„nemzeti sorskérdés"-nek* az 1945 utáni (még közelebbről: az 1956 utáni) korszakban?

Az önálló magyar államiság fenntartását? Aligha. Ez a kérdés ugyanis még a „pártállam" létrejötte előtt negatíve eldőlt, egyrészt a háború és az azt követő nagyhatalmi egyezmények folyományaként, másrészt a hidegháborúban kialakult pozíciók és erőviszonyok következtében. Vagyis teljesen önálló magyar államiságról már 1945-ben sem lehetett szó, legfeljebb valamilyen korlátozott szuverenitásról, széles körű szovjet beleszólással a magyar belügyekbe. Máig sem tudjuk, hogy egy finn típusú képlet (szovjet beleszólás, de határok között és pontos szabályokkal) a lehetőségek birodalmához tartozott-e. Akár igen, akár nem, ez a lehetőség 1947-ben véglegesen megszűnt. A pártállam kiépítésével, s minthogy az jellegénél fogva szovjet képződmény, a korábbi értelemben vett önálló magyar államiságnak befellegzett.

Akkor tehát valamiféle nemzeti kontinuitást? Ez a szempont már termékenyebb. Egyrészt, mert fogalmilag – legalábbis első látszatra – a pártállam nem zárja ki a kontinuitást. Másrészt, mert tudvalévő, hogy a nem önállóságon belül vannak fokozatok és árnyalatok. Kelet-Európában a helyi pártvezetések nívója és beállítottsága szerint több vagy kevesebb a kontinuitás a nemzeti múlttal, annak intézményeivel, politikai kultúrájával, jogi és közigazgatási szellemiségével. (Lengyelországban például egészen a közelmúltig fennmaradt az egyetemek autonómiája és az ügyvédi kar is nagyobb függetlenségnek örvend, mint mondjuk Magyarországon.) Hadd jegyezzem azonban meg, hogy az 1945 utáni Kelet-Európában, Finnországot kivéve, igazi kontinuitásról úgyszólván sehol sem lehetett szó, még Csehszlovákiában sem. Magyarország esetében a kontinuitás nemcsak lehetséges nem volt, de bizonyos értelemben *kívánatos* sem. Az október 15-i kiugrási kísérlet csődjével és a nyilas hatalomátvétellel az 1944 előtti magyar államiság saját magát zúzta össze, s az 1945 utáni új rendben szerveződő politikai erők nem kereshették a kontinuitást sem Horthyval, sem Szálasival, sem a két világháború közti Magyarország uralkodó eszméivel, sem e kor alkotmányjogi fikcióival. Amennyiben céljuk egy demokratikus Magyarország „nemzeti" megalapozása volt, az új – népi vagy polgári – politikai erők azzal a feladvánnyal álltak szemben, hogy valami távolabbi respektábilis múlttal találjanak szerves kontinuitást; ennek felelt meg egyébként a *debreceni* ideiglenes nemzetgyűlés és kormányalakítás szimbolikája 1944 decemberében. Csakhogy egy igazi kontinuitás felvétele a magyar nemzet „jobbik múltjával" – melyikkel valójában, mert már ez is bökkenő, ha nem érjük be a szavak mágiájával! – kimunkálási időt követelt volna, ezen belül *lehiggadást* és... *szabadságot.* A kommunista párt és a szovjet megszálló hatalom együttes nyomása, amely 1945–1948 sorsdöntő időszakában egy pillanatra sem szünetelt, a három feltétel egyikét sem engedte létrejönni vagy (ha nyomokban létrejött) megszilárdulni. Bibó István valami ilyesmiről álmodozott, de ezt csak azért tehette, mert a maga megátalkodott jóhiszeműségében abból indult ki, hogy a nyugodt, higgadt, békés átállás a demokráciára az oroszoknak is érdeke. Mások a nyugati szövetséges hatalmaktól várták a szabadság feltételeinek kikényszerítését. Szkeptikusabb vagy egyszerűen jobban tájékozott emberek – mint például a kulcshelyzetben lévő Tildy (lásd erről Kővágó József visszaemlékezését[10]) – eleve arra számítottak, hogy a szovjet jelenlét mindent determinál, s ezen belül legföljebb ügyesen manőverezni lehet, amolyan 16. századi erdélyi módra. De még ez a borúlátó kisreményűség is alábecsülte a nem szabadság és a nem önálló államiság kialakulóban lévő fokát. 1947-ben minden illúzió szétfoszlott: a „fordulat évével"kezdetét vette a nemzeti kontinuitás minden fajtájának felszámolása, hogy aztán a folyamat rövidesen (1950–1952-re) elérje a teljes sztalinizáció mélypontját.

Mármost, ha sem az önálló államiság, sem a szerves nemzeti kontinuitás nem jöhet számításba mint lehetőség – vagy mint a magyar államvezetés célja –, akkor milyen értelemben vannak egyáltalában „nemzeti sorskérdések"? Merőben spekulatív alapon megkísérlek az alábbiakban egy olyan kérdéslistát összeállítani, amelyet – megítélésem szerint – sokan azonosítanának Magyarországon vagy az emigrációban az égető és *még*

[10] Megtalálható a *Szivárvány* című chicagói magyar folyóirat 18. számában (1985.).

mindig időszerű „sorskérdések" listájával. Ezen természetesen első helyen áll a magyar etnikum védelme az ország határain belül (demográfia) és kívül (kisebbségek). Második helyen erre a listára a magyar nép jólétét *és* lelki egészségét tenném, szándékosan együtt a kettőt, ugyanis a jelenkori irodalmi és szociológiai tanúságtételekből – a filmet is ideszámítom – az derül ki, hogy a kettő nem feltétlenül jár együtt. Ugyanezt a követelményt úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy egy nép számszerű fejlődése vagy anyagi gyarapodása nem lehet öncél; „sorskérdés" az, hogy ez a fejlődés bizonyos erkölcsi értékek fenntartása mellett menjen végbe, máskülönben bomlás, széthullás, jellegváltás elé nézünk. E fogalmazásban nyitva marad, hogy tulajdonképpen *miféle* értékek konstituálják a nemzet ápolandó, jobbik lelkét; ezek körül valószínűleg olyan nagyok a nézeteltérések, hogy tételes listát fölállítani értelmetlen volna. Annyi azonban bizonyos, hogy az erkölcsi értékek és a lelki egészség összefüggenek (ezt Bibó is így mondaná).

Egy következő és meglehetősen széles körben annak tartott magyar, egyszersmind kelet-európai, máig is időszerű „sorskérdést" így fogalmaznék meg: „tartsunk lépést Európával" (azaz a nyugati világgal). Ennek a követelménynek több oldala van: gazdasági és technikai: életmód (városon *és* falun); végül a szabadságok állása és a jogrend, azaz az egyedet az állammal összekötő viszony. Ez a témakör azért szerepel itt és így, mert a magyar közvélemény hajlik arra, hogy a „nemzeti sorskérdéseket" európai összehasonlításban érzékelje. Voltaképpen ez a Széchenyi-tematika, szabadon idézve az a becsvágy, hogy „senkinél ne legyünk alábbvalóbbak". Ebből a szempontból (is) a Rákosi-korszak mérlege csak lesújtó lehet, viszont részletesebb tárgyalást érdemel az a kérdés, hogy 1956 után mennyire sikerült az országnak valamennyire visszavergődnie az európai élet normáihoz.

Ugyancsak „sorskérdésnek" nevezhető az, hogy a jelenlegi magyar állam mennyire képes a nemzet pillanatnyi vagy távolabbi *érdekeinek* védelmére, s még ezt megelőzően: felmérésére. Hadd jegyezzem meg, hogy ezt a – közkeletű – fogalmat én meglehetősen üresnek vagy legalábbis bizonytalannak tartom. „Érdekek" magukban véve nincsenek, azokat mindenkor egy értékelő, mérlegelő, valamilyen célra törő szubjektum tételezi (a szubjektum lehet egy népesebb csoport is, feltéve, hogy tagjai egyetértenek abban, amit akarnak). Az „érdekek" tehát tételes kifejtésre várnak, s érzésem szerint mindaz, amit eddig sorskérdésekről mondottunk, nagyjából átfedi a „hosszabb távú érdekek" fogalmát. Maradna akkor a napról napra felmerülő (nemzeti) érdekek védelme. Hallgatólagosan itt persze abból indulunk ki, hogy a pártállam magyar érdekek védelmére való, s az ezekkel való jó-rossz sáfárkodásáért felelős a nemzetnek (azt már senki nem merné mondani, hogy felelősségre *vonható).* Ehhez a problémához majd a „pártállamról" szóló megjegyzéseinkben terünk vissza.

Mindamellett az „érdek"-szempontnak van egy másfajta, történelmi-realista megközelítése is, amely az ország függőségi helyzetéből indulna ki. A sorshelyzet az, hogy ha a cselekvés alapfeltételei – külpolitikai hovatartozás, intézményi struktúra, belső szabadságok mértéke stb. – adva vannak, még a szó hagyományos értelmében vett „érdekeket" sem a nemzeten belüli tényezők határozzák meg elsődlegesen. A vezetőkkel tehát nem szegezhetők szembe a „nemzeti érdekek", hanem csak az a kérdés vethető föl, hogy a döntési és a cselekvési hatalomnélküliségnek ebben a merőben új képletében mennyire mentik, ami még egyáltalán menthető. Egyáltalában tudják-e, hogy itt menteni kell, s értik-e, hogy mit lehet és mit nem? Más szóval: van-e képességük arra, hogy a *függőségi helyzeten belül* a lehető legtöbbet érjék el, illetve mindenkor csak a minimális legszükségesebbet adják föl? – Ennek a kérdésnek a vizsgálata azért nehéz, mert (mint erre mindjárt rátérünk) a szovjet uralom természete olyan, hogy szolgálói nem mondhatják ki nyíltan, amiről itt szó van. Hallotta-e eddig bárki is Kádárt (vagy Husakot, vagy Jaruzelskit) fennhangon azzal kérkedni, hogy ezt vagy azt sikerült az oroszoktól kicsikarnia? Tényszerűen ugyan nyilvánvaló, hogy egy s másban történt alku a szovjet főhatalommal, de sem pontosan, sem hozzávetőlegesen nem tudjuk, hogy mi körül, milyen feltételekkel és milyen eredménnyel. Ezért azután a rendszer külső apologétái a rajtakapás veszélye nélkül mondhatnak akármit a mindenkori vezetők ügyes játékáról: hivatalos cáfolattól nem kell tartaniok, a tényeket illetően pedig titok marad, hogy egy adott szituációban Kádár (vagy akárki) a lehető legtöbbet vagy épp ellenkezőleg, a lehető legkevesebbet érte-e el! Minden, amit a tárgyilagos és hűvös megfigyelő tehet, hogy összehasonlításokat tesz a szovjet birodalmon belül és mérlegel. Ezt fogjuk tenni mi is.

De azért a történelmi relativitás mércéjét sem szabad a végsőkig leszűkíteni. Bármilyen súlyosak is az alapadottságok, a „nemzeti sorskérdések" meghatározását nem lehet teljesen elválasztani attól, hogy mit is szeretne a magyar nép, illetve annak hangadó többsége vagy mérvadó (értelmiségi) kisebbsége. Végső soron az a „sorskérdés", amely ezt a mérvadó-hangadó részt izgatja, függetlenül attól, hogy mik az objektív korlátok, vagy hogy mit gondolunk ezekről. Ez annál is inkább aláhúzandó, mert hiszen a problémák egy része nincsen direkt összefüggésben a korlátokkal, másoknak pedig a megítélését nem befolyásolja e korlátok holléte. Jellegzetesen ilyen „független sorskérdés" a belső demográfia alakulása. De független ítélkezés alá esnek a társadalmi morállal kapcsolatos kérdések is. Ha például úgy van, hogy a fennálló viszonyok között az egyéni boldogulás útja szükségképpen a lélekvesztésen vagy a bűnözésen át vezet – mindenki lop, csal –, akkor ez olyan kihívás, amelyet nem intézhetünk el azzal, hogy „ez a helyzetből fakad". Más szóval, nem lehet megkerülni azt a kérdésfeltevést, hogy ami van és ahogy az van, jó-e vagy sem a magyar társadalomnak, illetve a társadalom egyik vagy másik alcsoportjának. „Emelkedő-e a nemzet" (Németh László szavaival élve) vagy épp csak fennmarad a víz színén, ha ugyan nem süllyed? Persze még itt is alkalmazni kell a komparatív szempontot. A Kádár-rendszer mérlegével ne siessünk, azt viszont tudjuk, hogy Ceausescu jobban tönkreteszi saját országát, mint bármelyik kelet-európai kollégája. Tehát vannak fokozatok.

Most pedig lássuk a *„pártállam"* fogalmát. Tulajdonképpen *ez* a nagy újdonság az 1945 utáni magyar történelemben, nem a függőség. Külhatalommal már sokszor volt dolga a magyarságnak, ilyen állammal viszont még nem. Természetesen nem vállalkozhatunk itt a „pártállam" részletes taglalására.[11] De témánk jobb megközelítése végett néhány szerkezeti vagy működési sajátosságot mégis alá kell húznunk.

Az első, hogy a kommunista pártállam két értelemben is „kívülről" került a nemzet életébe: egyrészt, mert egy külső hatalom eszköze – gyakran: játékszere –, másrészt, mert egy elvont eszme – a konkrét népakarattól független „szocializmus" – szolgálatában állt. (A két külső determináció

[11] Lentebb, a „Mitől omlott össze?" című fejezetben adok erről egy három elemből álló meghatározást.

egyébként végső soron ugyanaz.) Ebből még nem következik, hogy minden, amit tett vagy javasolt, föltétlenül rossz volt a magyar népnek. Még egy rögeszmés zsarnoknak is lehetnek jó kezdeményezései, s egy külhatalom sem föltétlenül akarja tönkretenni azokat, akiket ellenőrzése alatt tart.

De következik a fentiekből, hogy a „pártállam" a nemzeti közakaratnak sem a természetes gyermeke, sem a letéteményese nem volt. Ez különben óhatatlanul fakad hatalomba ültetésének – *mindkét* hatalomba ültetésének! – körülményeiből, s abból is, hogy a magyar népnek sem joga, sem módja nem volt e hatalom fenntartásáról szabadon dönteni.

Második újdonság: a monolitizmus. A „pártállam" mint megbonthatatlan és átláthatatlan akarat szegeződött szembe a társadalommal; ez utóbbinak csak a passzív szemlélő szerepe jutott. A hatalom belső köreiben ugyan lehettek viták, de erről a népnek, s többnyire a hatalom külső köreinek nem volt tudomása. A monolitizmus egyik fő tulajdonsága ugyanis a titkosság. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy 1948 óta nem volt a pártállamnak egyetlen olyan intézkedése sem – törvény, rendelet, nemzetközi szerződés, belső irányvonal –, amelynek valódi indokait vagy megfontolásait a szélesebb közvélemény tudomására hozták volna. Ez utóbbi gyakran még a puszta tényeket sem ismerhette, a szándékokról pedig csak a propaganda síkján értesült. A legsúlyosabb, hogy az ország valóságos helyzete államtitok volt. Nem lehetett tudni, mennyit költ az állam fegyverkezésre, mekkora a belső elnyomó apparátus (és annak költségei), milyen szállításokat követel a Szovjetunió, hogyan alakul az ország külföldi adósságállománya, hány fiatal tagadja meg a katonai szolgálatot és hagyja el engedély nélkül az országot stb. Ez a lista hosszan folytatható volna. Évtizedeken át az életnívó alakulására jellemző adatok is titkosak maradtak; az utóbbi években az erre vonatkozó tájékoztatás valamivel őszintébbé vált. Tilos volt továbbá a közvélemény feltárása minden olyan vonatkozásban, amely a hatalom szilárdságára vagy presztízsére vetne fényt. (Belső jelentések természetesen voltak.) Végeredményben a titkosság okozta tájékozatlanság olyan méreteket öltött,[12] hogy ez már egyma-

[12] Ennek 1989-ben, már az átalakulás korszakában, Németh Miklós, akkori miniszterelnök fog drámai hangsúlyt adni az ország eladósodásáról szóló bejelentésével (*Magyar Nemzet*, 1989. november 22.).

gában is lehetetlenné tenné a demokrácia bármely szinten való gyakorlását; ugyanis valamely döntésbe hatékonyan belefolyni csak információ birtokában lehet. A monolitikus állam a *respublica* eszményének szöges ellentéte, egyszersmind paródiája.

Súlyosbító körülmény, hogy az egész szovjet blokk titkos. A kommunista világról, annak újdonságairól vagy nehézségeiről – a szovjet külpolitika fordulatait is beleértve – még a helyi kommunista vezetők is a leggyorsabban és a legrészletesebben a külföldi („polgári") sajtóból értesülnek. Van persze olyan fejlemény is, amelyről még onnan sem: jó példa erre a más államok területén élő nemzeti vagy vallási kisebbségek helyzete. Ha Magyarországon nem lett volna Illyés Gyula – helyettesítse itt az ő neve mindazokét, akik hasonló szerepet játszottak –, akkor Kádárék észre sem vették volna, hogy a határokon túli magyarokkal nagy bajok vannak. De legalábbis úgy tettek volna, mintha erről mit sem tudnának. Az ő külhatalmi megbízatásuk ugyanis erre nem terjedt ki. Amióta megértették, hogy ez a dolog minden magyart izgat, azóta foglalkoztak is vele – leginkább úgy, hogy megpróbálták leszerelni az izgága értelmiségieket –, de a hetvenes évek közepéig észre sem vették, hogy itt „sorskérdés" feszül.

Egy harmadik sajátosság: a „pártállam", noha külső eredetű és kötöttségű, valamilyen értelemben azért a társadalmat is áthatja. A hatalom szerkezete ugyanis piramidális. Bár az erővonalak általában fentről lefelé irányulnak, az alsóbb szinteken működő szervek és egyedek is valamennyire részesei a hatalomnak, fenntartásában érzelmileg is, egzisztenciálisan is érdekelve vannak. Ennélfogva nemcsak lojálisak az állammal – ennek minden normálisan működő közigazgatásban így kell lennie –, hanem eltökélten „állampártiak" is. Vagyis nem úgy van, hogy a „mi" és az „ők" a „fent"-tel és a „lent"-tel azonosítható. „Lent" is vannak a hatalommal teljesen azonosuló egyének, ők is részt vesznek – ha másképp nem, mint ellenőrök és feljelentők – az ország belső megszállásában. Ilyen tömegesen erre sem volt példa a magyar történelemben. – A „belső megszállás" toborzóhelye, nevelőintézete és ügyvezető hivatala: a párt (MKP, MDP, MSZMP). A „pártállam" képlete csak a párt hálózatával együtt teljes. Ugyanis az állami-közéleti hierarchiákon belül a párt biztosítja, hogy az a rész uralkodjék az egész fölött, amelyik úgy eszméinél fogva, mint szervezeti okokból (közvetlen szovjet függőség), *először is* a külhatalommal

szolidáris, másodszor olyan érdekekkel, amelyek a párturalom létfeltételeihez kapcsolódnak, s csak harmadsorban – esetleg – valami olyan érdekkel, amely saját létfeltételein kívül áll.

Mint látható, a „pártállam" közelebbi szemügyre vétele végül is megkérdőjelezi azt a fentebb még alkalmazhatónak vélt hipotézist, mely szerint a vezetőréteg magyar érdekekért sáfárkodik. Helyénvalóbb abból kiindulni, hogy – mint szovjet értelemben vett „internacionalisták"– nem csak és talán nem is elsősorban magyar szempontokat szolgálnak. Ez nem zárja ki, hogy az ország javára is tegyenek egyet és mást, de semmiképpen sem szolgálják a szó hagyományos (vagyis nemzetközpontú) értelmében vett magyar érdekeket. Hiszen, ha így volna, akkor az önálló magyar államiság hipotézisén belül volnánk. A pártállam ideológiája eleve kizárja, hogy „nemzeti sorskérdésekről" önmagukban lehessen dönteni: a magyarság dolgai csak egy világtörténeti perspektíván belül, annak alkérdéseként tárgyalhatók. Aki lenini–sztálini értelemben forradalmár (márpedig az MSZMP forradalmisága ebbe a meghatározásba esik; ez nem vélekedés, hanem a legilletékesebb pártdokumentumok hangsúlyos állítása), az „a szocializmust" és annak világérdekeit minden esetleges, lokális szempont fölé helyezi, s így már azt is óriási teljesítménynek könyveli el, hogy Magyarországnak pártállama van. E forradalmár szemében ez a magyar sors olyan kedvező fordulata volt minden elképzelhető múlthoz viszonyítva, hogy ezért még áldozatokat is érdemes volt hozni: például vérző szívvel leverni a tévelygő magyar népet. „Hosszú távon" – mondták, s talán gondolták is – ezzel az elvhűséggel tettek szolgálatot a magyar nemzetnek. Mint láthatjuk, itt a magyar érdeknek egy egészen sajátos, nemzeten kívüli, elvont, a fentebb tárgyalt szempontokkal alig összeegyeztethető felfogásával állunk szemben.

A „pártállam"-ról adott jellemképünk azonban nem volna teljes, sem igazságos, ha az internacionalista alárendeltséget mint egyedül lehetséges magatartást tételeznénk. Először is vannak autonóm állampártok a szovjet blokkon kívüli kommunista világban (Kína, Jugoszlávia). Az ötvenes évek közepe óta a Szovjetunió kénytelen volt elméletben is, gyakorlatban is lemondani a szocialista tábor „egyközpontúságáról", aminek folyományaként jó néhány kommunista párt kicsúszott a moszkvai központ ellenőrzése alól. Másodszor: még a szorosabb értelemben vett szovjet

blokkon belül is volt és van példa önálló érdekérvényesítésre. Ezek közül egyet-kettőt később részletesebben is szemügyre veszünk. Itt és most beérjük annak megelőlegezésével, hogy bizonyos (lelki vagy) politikai feltételek mellett még egy kommunista pártapparátus is azonosíthatja magát „nemzeti" érdekekkel, s lehetőségeihez mérten megpróbálhat ujjat húzni a szovjet főhatósággal.

1956 és a pályamódosítás

E sokak számára talán túlságosan pedánsnak tűnő fogalomtisztázó megjegyzések után ideje, hogy rátérjünk a bevezetőben körvonalazott történelmi kérdések tárgyalására. Ezt megelőzően azonban még egy rövid kitérőhöz kérem az olvasó türelmét. A Kádár-korszak mérlegének megvonása előtt ugyanis okvetlenül tisztáznunk kell, miként helyezkedik el 1956 Magyarország háború utáni történetében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elmúlt harminc évről alkotott képünk nagyban függ attól, mit gondolunk '56-ról. Ezt lehet kifejtetlenül hagyni, de becsületesebb világosan szavakba foglalni.

Induljunk ki egy – magában véve nem nagyon jelentős – periodizálási problémából. Az 1944 óta eltelt több mint négy évtizedet kétféleképpen lehet szemlélni: 1. mint kontinuumot, amelyet megszakított az '56-os robbanás, ami aztán pályamódosítást is hozott a rendszer működésében; 2. mint két élesen elkülönülő korszakot, amelyek közé beékelődik az 1956-os forradalom. Véleményem szerint bármennyire csábító is az elkülönítő tárgyalás, az 1956 előtti és utáni helyzet közötti kontraszt hangsúlyozása, történetileg a Kádár-korszak csak mint pályamódosítás értelmezhető egy olyan rendszertörténeten belül, amely alapjában véve 1945-ben kezdődik, s amelynek mindmáig közös meghatározó jegye a szovjet függőség.

Mármost hogyan helyezkedik el ebben a negyvenvalahány éves történetben 1956? Milyen szándékokról tanúskodik? Milyen erőket vagy gyengeségeket mutatott fel? Mit ért el az adott pillanatban és mi maradt belőle ténylegesen, emlékszerűen, hallgatólagos hatásként? Nagyigényű a kérdésfeltevés, ezért nem sikkasztható el. Másfelől azonban az is nyilvánvaló, hogy egyugyanazon hatás több oldalról is látható; ezért aztán nem érhetjük be egyetlen – egysíkú – válasszal.

A szovjet–magyar politikai mezőnyben 1956-nak két nagy értelmezése van. Az első szerint, amely véleményem szerint még mindig többségi a magyar – népi és polgári – közvéleményben, 1956 a magyar nemzet autentikus magára találása és kiállása volt (s mindegy, hogy ezt forradalomnak, népfelkelésnek vagy szabadságharcnak nevezzük: ki-ki használja a számára legtalálóbb megnevezést), természetes válasza egy olyan politikai kísérletre, amely a magyar nép túlnyomó többsége számára megalázó, gyötrelmes és elfogadhatatlan volt. A második szerint – amelyet a szovjethű pártemberek vallanak – 1956 a félrevezetett magyar tömegek hisztérikus és oktalan szembefordulása volt egy olyan társadalmi renddel, politikai-gazdasági fejlődésvonallal, amely minden esetleges tévedése és kisiklása ellenére a magyar nemzet igazi érdekeit szolgálta.

Magától értetődik, hogy e két ellentétes értelmezés között „igazságot" nem lehet tenni. Akik a második értelmezést vallják, tekinthetik „tragédiának" 1956-ot (a félreértés és a meghasonlás értelmében), elismerhetik tényszerűen a kommunista párthatalom vereségét (abban az értelemben, hogy egy pillanatra felülkerekedtek a Szovjetunióval és „a szocializmussal" ellenséges erők), de attól nem tágíthatnak, hogy 1956 „ellenforradalom" volt, hiszen az ő szemükben csak egyfajta igazi forradalom van, s ez Magyarországon 1944 és 1948 között zajlott le. Az első értelmezés hívei ugyancsak elismerhetik 1956 kimenetelének tragikus jellegét, s még azt is gondolhatják, hogy ez a kitörési kísérlet alapjában véve reménytelen volt, de nem azért, mert helytelen, téves és kárhozatos célokat követett, hanem a Kelet-Európában fennálló függőségi és erőviszonyok miatt. Az ő szemükben a magyar nép akkori megmozdulása volt – a népakarat értelmében – „forradalmi", ennélfogva a szovjet fegyverek kikényszerítette restaurációt és annak kivitelező csapatát – a Kádár-féle ellenkormányt – illeti meg az „ellenforradalmár" minősítés. Ez nemcsak szócsata, hanem politikai (sőt erkölcsi) értékek megütközése.

Ezt a morális ellentétet leginkább a „tragédia" kifejezés használatával kapcsolatban lehet kitapintani. 1956-ot tragédiának minősíteni – Kádár tette ezt valamikor a hetvenes években – látszólag hidat ver a másik tábor felé, hisz végül is a tragédia emléke maradt meg azokban is, akik másü-

lönben dicsőséges eseménynek tartják 1956-ot. Ez a híd azonban (mint annyi minden más a pártállamban) egyirányú forgalomra volt berendezve. Amikor Kádár tragédiáról beszélt, ezzel ugyan elismerte, hogy a magyar nép szenvedett, a hangsúly azonban a tragikus félreértésen volt (párt és nép között). Nem azért volt tragédia, mert a magyar nép valami nagyot és jót akart, s azt nem érhette el külső okokból, hanem azért, mert a kommunisták akartak (már 1956 előtt is) valami nagyot és jót, s ezt sajnos a magyar nép jó része nem fogadta el, részben Rákosiék hibájából, részben „az ellenség" felülkerekedése miatt. A látszólagos hídverést a tragédia szó alapvető kétértelműsége tette lehetővé (*minden* tragédiában feszül valamilyen ellentét). De a „harcotok értelmetlen volt" azért mégsem ugyanaz a sírás, mint az, hogy, a „harcunk elbukott". Mindemellett a közeledés elemei sem hiányoztak, először is a szánalom miatt, amely a gyűlölködő megtorláshoz képest haladás, s ezért méltánylandó; másodszor, mert a bukást siratók között is vannak, akik úgy gondolják, hogy 1956 talán túl sokat akart. E ponton – vagyis abban a vélekedésben, hogy a felkelők nem értették meg a helyzetet, ábrándokban ringatták magukat – az '56-os álláspont meglepően közel jutott a kádári szánakozó lesajnáláshoz. Mármár elhalványult, hogy az egyik alapjában jónak, a másik meg alapjában rossznak tartja azt a „túl sokat", amelyen az 1956-os kísérlet elbukott. (Ne vitassuk ehelyütt, csakugyan magyarázza-e a bukást a nagyotakarás.)

Mármost akár volt, akár nem igazi közeledés azok közölt, akik 1956-ban a barikád két oldalán álltak, harmincéves visszatekintésben az esemény lassan mégis a helyére került, s hatása körül is többé-kevésbé egységes vélekedés alakult ki. A fentiek után e két állítás talán meglepőnek tűnik, de mindjárt bizonyítani fogom őket. Mindkét értelmezés hívei egyetértettek abban, hogy 1956-ban a magyar nép számottevő többsége szakítani akart a kommunista szocializmussal, ki akart törni a szovjet uralom alól és más útra akart lépni (hogy *milyenre,* ez már vita tárgya, nemcsak a kommunisták és az '56-osok között, hanem az '56-os táboron belül is). Másodszor, egyetértés volt abban, hogy ez a kísérlet nem sikerült, s hogy a bukás elsősorban a nemzetközi erőviszonyokra vezethető vissza. Noha más-más hangsúllyal és érzelmi töltéssel, mindkét oldalon erősen tartotta magát az a vélekedés, hogy a Szovjetunió „nem engedhette meg", hogy Magyarország kilépjen a szocialista táborból és saját útját járja. (Ezt a tézist nem

vitatom, hiszen az tény, hogy *nem engedte meg.* Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a hatómód nem bizonyítható. Az, hogy eddig még egyetlen nép sem tört ki a szovjet uralom alól, nem bizonyíték arra, hogy a Szovjetuniónak „életérdeke" uralmi módszereinek változatlan formában való fenntartása.)

Akörül is nagyjából egyetértés uralkodott, hogy a kitörési kísérlet nagyszabású volt. Ha nem az lett volna, nem omlott volna össze a pártállam, s visszaállítására nem kellett volna szovjet fegyveres erőket igénybe venni. 1956-nak ezt a nagyszabású jellegét az uralmon lévő állampárt persze nem méltató szavakkal ismerte el – szavaival inkább kendőzni próbálta –, hanem azzal, hogy harminc éve egész politikáját úgy irányította, hogy *még egy '56 ne legyen.* Más szóval, senki előtt sem volt kétséges, hogy Magyarország 1944 utáni történetének 1956 október–novembere volt a legdrámaibb, legválságosabb pillanata, s ez még a szovjet rendszer híveinek is oly nyomatékos figyelmeztetés volt, hogy – amikor a restauráció pillanata eljött – szinte ösztönszerűen lemondtak az 1956 előtti állapotok változatlan helyreállításáról. *Innen a pályamódosítás.*

Az utolsó kérdés, amelyet ebben a vonatkozásban tárgyalni kell: 1956 hatása (a társadalomra, de azokra is, akik a hatalmat gyakorolják). Milyen *tapasztalatot* és milyen *figyelmeztetést* hagyott maga mögött az 1956-os megrázkódtatás? Az elsőre csak utalni fogunk, minthogy itt a mi nemzedékünk közös tapasztalatáról van szó: arról, hogy a zsarnokság ellen mégis csak föl lehet kelni, hogy a fák mégsem nőnek az égig, hogy „habár fölül a gálya..., azért a víz az úr". Ezt a tapasztalatot sem az elhallgatás, sem a tények kiforgatása nem tudta a magyarság emlékezetéből kiiktatni. S pontosan erre épült a *figyelmeztetés.* Az 1957 utáni magyar pártvezetés minden más kommunista vezetőcsoportnál jobban megértette, hogy a nép türelmének – s ennélfogva a megvalósítható céloknak – határai vannak. Ezek a határok nemcsak gazdaságiak, vagyis „hastermészetűek", hanem a szabadságjogokkal, az életmóddal, a közösségi kapcsolatok formáival, a szellemi élet minőségével is összefüggenek. Ha ezeket a határokat – vagy inkább: a mögöttük feszülő pozitív igényeket – egyetlen szóban akarjuk összefoglalni, akkor a legegyszerűbb, ha az „európaiság" fentebb körvonalazott fogalmára térünk vissza. A *magyar társadalom európai akart maradni,* bármilyen bajosak is ennek a megvalósítási lehetőségei

a szovjet függőség viszonyai között. Ami pedig a magyar pártvezetőséget illeti, úgy tűnik, hogy 1956 folyományaként legalábbis ezt az igényt megértette és – amennyire módjában volt – figyelembe is vette.

Itt azonban, ha csak jelzésszerűen is, de foglalkoznunk kell a szovjet vezetéssel. Először is megállapítható, hogy az 1956 körüli korszakban a Hruscsov vezette kormányzat is azon volt, hogy felülvizsgálja és bizonyos fokig módosítsa a kelet-európai csatlós pártok és államok fölötti ellenőrzés módszereit. Ebben a szándékában – amely nevezetesen a lengyel–szovjet viszony újrarendezésében fejeződött ki, de olyan intézkedésekben is, mint a szovjet érdekeltségű, ún. vegyes vállalatok felszámolása, vagy a szovjet megszálló csapatok visszavonása Romániából – a magyarországi földindulás egy időre visszavetette, de az újítás szükségessége végül is más formában tört utat. Magyarország fellázadása – ez az addig példa nélkül álló esemény a szovjet birodalom történetében (azóta újabb példák is voltak: Csehszlovákia, Lengyelország, Afganisztán) – minden jel szerint nagy hatást tett Hruscsovra személy szerint is, és föltehető, hogy a Kádáréknak valamikor a hatvanas évek elején adott lazítási és kísérletezési engedély is ebből a megrendülésből keletkezett. Okmányok és hiteles tanúságok híján nem tudhatjuk, hogy a kezdeményezés kinek az oldaláról jött. De annyi bizonyos, hogy a magyar pályamódosítás csak szovjet hozzájárulással történhetett

A leghomályosabb ebben a történetben a kezdeti korszak, vagyis a forradalom leverése utáni három-négy év. A jelek szerint az újítás szándéka a Kádár-féle ellenkormányban már 1956 novemberében jelen volt, de aztán fokozatosan háttérbe szorult, s csak a hatvanas évek elejére tért ismét vissza. A Kádár-rendszer első éveire nemcsak a fizikai megtorlás nyomja rá a bélyegét – sajnos, ennek méreteiről nincsenek megbízható adataink[13] –, hanem egyfajta konok, kicsinyes és restaurációs buzgalom

[13] Az 1956-os forradalom 40. évfordulóján, 1996-ban az 1956-os Intézet megjelentette *1956 Kézikönyvét*. Ennek 3., e sorok írója által szerkesztett kötete (*Megtorlás és emlékezés*) tartalmazza a megtorlás halálos áldozatainak teljes listáját, s valamennyiük biográfiáját, a megtorlás legfontosabb pereire vonatkozó adatokat, valamint összefoglaló statisztikai adatokat a forradalomról és a megtorlásról (301–312. o.).

is, amely 1956 következményeiből mindent meg akar semmisíteni. Nemcsak a politikai pártokat, hanem a sajtó szabadabb hangját is. Nemcsak a munkástanácsokat, hanem a szakszervezetek autonómiáját is. Nemcsak az egyházak átmenetileg visszaszerzett belső szuverenitását, hanem a vallásszabadságot is. Nemcsak a szabadon megválasztott falusi önkormányzati szerveket, hanem a szövetkezeteken kívüli egyéni gazdálkodást is. Nemcsak a szellemi élet szabadságát, hanem az iskolai tanítás nemzetibb szellemét is (kötelező orosztanítás!). 1958-ra, a kivégzések gyászos évére, *az 1956 előtti párturalom lényegében a régi formájában helyreállt*, s ezt a rákövetkező másfél évben még megpecsételi az újra (ezúttal véglegesen) véghezvitt kolhozosítás. A pártállami gépezet úgy működik, mint amely semmit nem tanult és semmit nem felejtett.

S ez még nem is minden. A külhatalom szolgálata, egy olyan nemzeti felkelés után, amely pontosan ennek kiszorítására irányult, Kádárékat lelkileg is szembeállította a magyar nép többségével. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy pszichopolitikailag a kommunisták helyzete 1957-ben még az 1945. évinél is nehezebb volt. 1945-ben ugyanis ellenségük a náci-nyilas reakciós „nemzetvesztő" tábor volt – s ennek az elkoptatott frázisnak *akkor* még értelme volt –, míg viszont 1957-ben a felkelt, illetve levert magyar néppel kellett farkasszemet nézni! Hogy a magyar nép mint olyan az ellenségük, ezt persze Kádárék nem mondták ki, de úgy viselkedtek, mint akik ezt nagyon jól tudják. Ez a némileg új, mindenesetre ilyen élesen addig soha nem tapasztalt ellenségesség a volt kommunisták többsége számára is lelkiismereti válságot idézett elő. Ezzel az elszigeteltséggel magyarázható, hogy Kádárék évekig nem is törekedtek egy tömegpárt újrateremtésére. Az apparátus emberei azzal nyugtatták magukat, hogy a magyar nép még nagyon éretlen, de majd ha a „szocialista nevelés" huzamosabb ideig tart, meg fogja érteni, kik védik az igazi érdekeit. (A Lenin hirdette forradalmi eszme mindig is erre a lesajnáló népszemléletre épült: magára hagyva a munkásság csak tévelyeg; történelmileg „előremutató", „helyes" érdektudattal csakis egy eszmeileg jól képzett forradalmi élcsapat láthatja el. A szovjet totalitarizmus gyökerei részben erre az önhitt elitszemléletre vezethetők vissza.)

Hogy ebből az „ostromlott várvédő" tudatból mikor és minek köszönhetően került ki a magyar kommunista vezetőcsoport, azt nem tudjuk

pontosan. A kelet-európai sorshelyzetre jellemző, hogy még az ilyen kapitális kérdéseket illetően is föltevésekre vagyunk utalva, minthogy sem a játékvezetők, sem a környezetük hiteles leírást, dokumentumot nem hagytak maguk után. Az nyilvánvaló, hogy az alapszabályokat és a kereteket az oroszok határozták meg. Elvben folytathatták volna az 1957–1958-ban kialakult merev, represszív, konzervatív alapokon – mint ahogy ez például Csehszlovákiában történt az 1968-at követő másfél évtizedben –, de valaki, valamilyen okból 1960 körül irányváltást írt elő (vagy csikart ki). Ezzel kapcsolatban bizonyosnak mondható, hogy a nagy vonalakat Moszkvában határozták el, de természetesen a magyar helytartósággal való egyetértésben, annak véleményét is figyelembe véve. Föltehető továbbá, hogy Kádárék önálló döntési jogköre eleinte igen korlátozott volt, később azonban – ahogy bebizonyosodott, hogy a rendszer konszolidálása sikerrel halad előre – fokozatosan szélesedett. Ebből a szempontból elképzelhető, hogy a nyílt, dacos ellenállás gyors felmorzsolódása (ez gyakorlatilag 1957 első hónapjaira bekövetkezett) és a magyar társadalmat ettől kezdve átható fásult beletörődés (ami alól csak egy nagyon vékony szellemi ellenállóréteg vonta ki magát) végül is nemcsak a konszolidációnak kedvezett, hanem a rákövetkező „új elindulásnak" is. Tudom, hogy e megállapítás a kollaborációt igazolja utólag, a történelem mozgása azonban ilyen ármányos: még a legkevésbé tiszta indíttatásból is fakadhat jó.

Ezek után rátérhetünk dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyára, vagyis az elmúlt három évtized magyar sorskérdéseinek (vázlatos) feltérképezésére és a pártállam ezekkel kapcsolatos magatartásának elemzésére. Témánkat, a jobb áttekinthetőség végett, három csoportra osztottam: I. a főkérdés, II. belső fejlődés, III. külpolitika.

A függőségi helyzet alapkérdése

A „főkérdést" voltaképpen már a módszertani bevezetésben tisztáztam. Ezt sem megkerülni nem lehet, sem ismert történeti helyzetek analógiáját segítségül híva, „megoldani". A probléma így hangzik: adva van egy újszerű Magyarország, sőt Kelet-Európa történetében is példa nélkül álló függőségi helyzet, amelynek a pártállam maga is szerves része. Ha föltesszük, hogy a pártállam vezetői – vagy legalábbis némelyek ezek közül – úgy próbálnak a külhatalomnak eleget tenni, hogy közben magyar érdekeket is szolgálnak, akkor a kérdés, *a minden mást megelőző sorskérdés* az, hogy milyen taktikával, milyen eljárási és viselkedési mintákat követve lehet a nemzet számára a legtöbbet elérni, életfontosságú értékeiből a legkevesebbet feladni.

E kérdésföltevésben egy sor hipotetikus elem van. Az első az, hogy a vezetőkben van nemzeti szándék, méghozzá nemcsak a saját néppel való érzelmi azonosulás formájában, hanem a politikai tudatosság síkján is. A második az, hogy ennek érvényesítése lehetséges. (Biztosan csak azt tudjuk, hogy a szovjet függőség történetében már voltak olyan korszakok, amikor ez egyáltalában nem volt lehetséges.) Harmadszor, hogy az erre vonatkozó taktikák kidolgozhatók, illetve megvitathatók és átadhatók annak veszélye nélkül, hogy a főhatalom ellenőrei gyanút fognak és szankciókkal élnek. Személy szerint itt látom a fő nehézséget Magyarország esetében, amelynek állampártját a moszkvai központ igen szoros ellenőrzés alatt tartotta. Így például tudjuk, hogy az oroszok az utóbbi tizenöt évben számos magyar pártvezető vagy állami főtisztviselő leváltását követelték azért, mert szovjet szempontból nem tartották őket elég megbízhatónak. (A legtöbb esetben a leváltás meg is történt.) Nyitott kérdés tehát, hogy volt-e itt használható viselkedési minta, s még nagyobb kérdés, hogy – a bukás veszélye nélkül – meddig mehet az oroszok elleni belső cinkosság. A probléma horderejét a szovjet vezetők régen felmerték – hiszen másképpen nem tudták volna a jugoszláv típusú leszakadási veszélyt lehatárolni –, egyebek között ezért van az, hogy a fiatal kelet-európai politikai vezetők pályafutásának kötelező állomása volt egy kiadós moszkvai–leningrádi tanulmányút.

Másfelől a fenti kérdésfeltevésben eleve adottnak veszem, hogy amit a főhatalommal való együttélés során föl kell adni, az nagyon sok – még akkor is, amikor „a lehető legkevesebb". Ugyanis a szovjet ellenőrzés alatt álló térségben nemcsak független államiság nem volt (ez Magyarországra és északi-keleti szomszédaira egyaránt vonatkozik), hanem 1948 óta még annak a reális lehetősége is megszűnt, hogy a belső intézmények önállóan alakíthatók legyenek. Ez nemcsak abban a tágabb értelemben igaz,

hogy a magyarok, csehek, lengyelek nem választhattak a kommunista egypártrendszer és a nyugati demokrácia között, hanem még a fennálló szocializmuson *belül* is. Ez különösen Csehszlovákiában és Lengyelországban nyert szemléltető igazolást 1968-ban és 1981-ben. Mindkét esetben a fennálló rendszer *kiigazítása* volt a cél, egyik esetben sem volt szó – úgy, mint 1956-ban Magyarországon – egy *másik* politikai rendszerre való áttérésről. De az oroszok még ennyit sem engedtek. Nagyon jellemző, hogy Kádár János harminc évvel hatalomra lépése után sem mert sajátos magyar útról beszélni; valahányszor – rokonszenvből – ilyen szándékot tulajdonított neki valamely külföldi beszélgetőpartner, a válasz (ingerülten vagy jegesen) valami ilyesmi volt: „Dehogyis, mi csak az általánosan érvényes lenini modellt alkalmazzuk célirányosan, a helyi adottságok figyelembevételével". Hogy az ilyen válaszokban mennyi volt a taktika, azt nem lehet tudni. De tény, hogy volt benne igazság is. A magyar intézményrendszer alapvonalaiban nem tért el a szovjet mintától (s ez, a közhiedelemmel ellentétben, még a gazdaságirányítási módszerekre is áll). A magyar pártállam hajlékonyabban és ésszerűbben működött, mint a legtöbb hasonló felépítésű kommunista állam, de hatalmi szerkezete, belső hierarchiája ugyanolyan volt. Ami intézményi változás történt, az inkább csak a határterületeket érintette (például kisvállalkozás) vagy a vezetéstechnikát (például, hogy az állami vállalatok működtetésében a jövedelmezőség követelménye a formális tervteljesítés fölé került). Ami leginkább megkülönböztette Magyarországot szocialista sorstársaitól, az a gazdaságpolitika iránya és az apparátus működését átható – rugalmasabb, toleránsabb – szellem. A nép üldözése, kioktatása, semmibevevése helyett az állampárt a konszenzust és a népszerűséget kereste. Hogy aztán ez mennyire fér bele a pártállam klasszikus képletébe, ezt már nem az én feladatom eldönteni. Érjük be azzal, hogy – az alapadottságon belül – ez is lehetséges volt.

Bevezető eszmefuttatásomban előlegeztem azt az eshetőséget, hogy a pártállami apparátus a népérdekkel *is* azonosítja magát. Magyarország 1960 utáni fejlődése ezt hozta előtérbe (egyébként más kommunista országokban is volt példa ilyen azonosulásra). Mármost az, hogy egy ilyen helyzet mennyire állandósul, attól is függ, hogy milyen társadalmi és szellemi hatások sugároznak az apparátusra. Olyan országokban, ahol a társadalom teljes tetszhalálba süppedt – erre Románia az egyik példa –, korlátlan hatalmi őrjöngés is beállhat: valószínűtlen célok eszelős hajszolása, úgyszólván minden társadalmi visszacsatolás nélkül. Ott viszont, ahol a társadalomnak van közegellenállása – s Magyarországot ez jellemezte, de a cseh és a keletnémet helyzetet is, nem szólva Lengyelországról, ahol az ellenállás szervezett –, a pártállam jobban figyelt a realitásokra, vagyis nem kockáztatta meg, hogy oly féktelenül elrugaszkodjék a lehetőségektől. Lengyelországban és Magyarországon ezenfelül megtört a kommunizmus ideológiai monopóliuma, ennélfogva voltak önálló szellemi mozgások, információáramlások és viták. Az elmúlt évtizedek során Magyarországon egy sor kérdésben (demográfia, szegénység, határokon túli magyarság stb.) nem a társadalom került a pártpropaganda hatása alá, hanem megfordítva. Hasonló okokból a pártapparátus Magyarországon kedvet kapott bizonyos emberi jogokhoz – külföldi utazás, jobb információ, zavartalan kereskedelmi ellátás –, s ezekkel legalábbis magánemberi minőségében azonosult.

Egy francia nyelvű, régebbi tanulmányomban megpróbáltam feltérképezni azokat a könnyítéseket, amelyek Magyarországon a hatvanas–hetvenes években következtek be.[14] Ezek közé tartozik a magánélet magánjellegének visszahódítása; a rendőri önkény csökkenése és egyfajta jogállamiság térhódítása (legalábbis a gazdasági és a személyi jogok területén); a magángazdálkodás különféle formáinak engedélyezése és felvirágzása; a tervgazdálkodás gyökeres irányváltozása (amennyiben polgárjogot nyert a vállalati tervekre ható tényezők között a piaci elv, vagyis az, hogy a termelésnek a kereslethez kell igazodnia); a határok részleges kinyílása, ezen belül is a Nyugattal való kulturális és személyi kapcsolatok áramának helyreállítása; a szakértelem jobb megbecsülése (ha nem is a politikai megbízhatóság helyett, de amellett); s végül a szellemi-kulturális életben meghonosodott nagyobb türelem, a marxizmus–leninizmus monopóliuma helyébe állított szelektív pluralizmus. Mindezeket a változásokat inkább az enyhítés és a javítás, mintsem a radikális megújítás szándéka jellemezte, nem új út keresése, hanem az, hogy a meglévő úton Magyarország a maga csendesebb, kíméletesebb módján meneteljen. Egészében

[14] Lásd fentebb „Az engedményektől az érdekegyeztetésig" című fejezetet.

véve az 1960 utáni politika feladta a rögeszmék hajszolását és a magyar társadalom hallgatólagos igényeivel való megalkuvás „irányvonalára" tért át. Hivatalosan a cél ugyanaz maradt, mint 1956 előtt – vagyis „a szocializmus" építése –, ezt azonban az állampárt józanabbul, tájékozottabban, lassabban, ésszerűbben és emberségesebben igyekezett megközelíteni.

Bizonyos értelemben minden bekövetkezett enyhítés és javítás abba az irányba haladt, amelyben az 1956-os népfelkelés követelései mozogtak. Más szóval, ahhoz, hogy a könnyebbítésekre sor kerüljön, az állampártnak előbb leckét kellett kapnia. Holott hasonló reformprogramok már 1956 előtt is voltak, a közgazdászok fiókjaiban és a Nagy Imre körül tömörülő belső pártellenzék javaslatai között is. 1956 nélkül e tervezgetések mind a fiókokban maradtak volna. Egy részük ott is maradt. És még inkább elsikkadt, sőt elsüllyedt a forradalom három alapkövetelése: a semlegesség, a politikai pluralizmus és a munkásönigazgatás. E három fő követelésből az elsőről nyilván nem lehetett szó. A második és a harmadik azonban olyan kihívást tartalmazott, amellyel a rendszer máig sem bírt egészen megbirkózni. De a társadalmi közegnyomás még ezekben a politikai vonatkozásokban sem maradt egészen hatástalan. Mindenképpen többet ért el, mint – Lengyelországot kivéve – bármilyen más szovjet függőségű társadalomban.

Persze nem szabad elhanyagolni azt sem, ami a másik serpenyőben van: vagyis azt, hogy a maga módján a magyar társadalom is megalkudott, s ezért aztán Kádárnak az oroszok felé is jó volt a mérlege. Mint már említettük, az újonnan szervezett pártállamnak aránylag hamar sikerült „normalizálnia" a helyzetet, azaz helyreállítani a hatalmi egyeduralomhoz szükséges engedelmességet, az egyéni és kollektív magatartásoknak azt a „szövetét", amely nélkül nincs eredményes párturalom, sem szovjet függőség. A nagy különbség Magyarország és Lengyelország között az, hogy 1956 után a lengyeleknél soha nem állt teljesen helyre a szovjet típusú „normalitás". (Igaz, hogy a lengyel '56-nak egészen más volt a lefolyása.)

A belső fejlődéssel kapcsolatos „sorskérdések" listája, mint már a bevezetőben mondottam, vitatható. Minden további indoklás nélkül az alábbiakban öt kérdéskörre szorítkozom, melyek is címszó szerint: 1. az európai normákhoz való felzárkózás, 2. a polgárosodás, 3. a demokrácia, 4. az egészséges közösség és 5. a népesség állománya. E témakörök között számos rejtett összefüggés van. Vitathatatlanul közös bennük az, hogy még időszerűek, s erősen érintik a magyarság jövőjét.

1. Az európai normákhoz való felzárkózás jelentős részben, de nem kizárólagosan, a gazdasági haladás kérdése. Ezt a vonatkozást itt csak érintőlegesen fogom tárgyalni. Nyilvánvaló tény, hogy a magyar gazdaságszerkezet az elmúlt négy évtizedben nagyot változott, s hogy a gazdaság „fejlődött". A mostanában használt félhivatalos terminológia Magyarországot a „közepesen fejlett" ipari országok közé sorolja be, ami egyrészt jelzi, hogy nem tartozik az élvonalba, másrészt azt sugalmazza, hogy mégis csak az iparosodott világ része. Egy másik, az előbbinél hivatalosabb, de mostanában kevesebbet emlegetett tézis szerint Magyarország szocialista forradalmon ment át, s ennélfogva a gazdaságszerkezet *per definitionem* „haladóbbá" vált, mint amilyennel akár a legfejlettebb „tőkés országok" is dicsekedhetnek. Az előbbi realista szemlélet (amelyet világbanki hitelek keresésénél még tovább szoktak faragni, tekintettel az ún. „fejlődő országoknak" kijáró kedvezményekre) és a szocializmus vívmányaival való kérkedés között nyilvánvaló rés tátong, amelyet azonban nem a mi feladatunk kitölteni. Az objektív felmérés szempontjából meglehetősen érdektelen, hogy a „szocialista rendszer" hova jutott el a saját maga által felállított propagandaskálán. Az viszont már lényegesebb kérdés, hogy hova tartozik a mai Magyarország az európai összehasonlításban. A történelmi értékelésnek természetesen azt is tekintetbe kell vennie, hogy az ország milyen szintről indult el 1945-ben.

E kérdésnek van egy nagyon szakszerű, nagyon szigorúan gazdaságfejlődési megközelítése (például Jánossy Ferenc és Ehrlich Éva munkáiban) technikai mutatók alapján, amelyeknek egy része természetesen adott, más része konstruált. Amennyire e mutatókból ítélni lehet, Magyaror-

szág helyezése az elmúlt fél évszázadban nem sokat változott: volt és maradt egy közepesen fejlett ország. Ezt különben az ipari termelékenységre vonatkozó számítások is alátámasztják. Az ilyen globális megállapítások azonban úgyszólván semmit sem mondanak. Ha valamennyire is részletekbe megyünk, akkor más és más képlet előtt állunk a mezőgazdaságban (amely elérte a *jó* európai átlagot), az iparban (amely a befektetett iszonyú pénzek ellenére sem veheti fel a versenyt a mai európai és Európán túli élvonallal), s más végül az ún. infrastruktúrák területén (lakás, közlekedés, egészség- és iskolaügy), ahol az elmúlt évtizedekben és európai összehasonlításban Magyarország inkább *visszafelé* csúszott. Az összehasonlítás pontja természetesen a tőlünk *nyugatra* eső Európa, ugyanis Csehszlovákia, Lengyelország és Románia a jelek szerint még nálunk is kevésbé tartott lépést az infrastrukturális fejlődés európai normáival. Tudom, hogy e megállapítások egy része számszerű bizonyításra vagy legalábbis illusztrációra szorulna, amire ehelyütt nincsen mód. Arra kérem tehát az olvasót, hogy tekintse ezeket *indokolt* gyanúnak, de vegye tekintetbe azt is, hogy ilyen globális szinten teljes számszerű bizonyítás nem is végezhető el.

Az Európához (helyesebben: a Nyugathoz) való felzárkózás egyik fő nehézsége egyébként az, hogy a viszonyítási pont nem áll egy helyben. A szocialista tervezők ezt szeretik figyelmen kívül hagyni, a való élet azonban nem olyan engedelmes, mint a papír, s ebből minduntalan bonyodalmak származnak. Egyik ilyen bonyodalom az, hogy a tőkés gazdaság szerelvénye mindig másutt tartózkodik, mint ahol a marxista–leninista állomásfőnökök a befutását várják. Ezt azért érdemes itt és most aláhúzni, mert úgy tűnik, hogy a szovjet szocialista világ éppen ezekben az években késik le egy harmadik ipari forradalomról. Az ipargazdaság magyar szakemberei ezt a bőrükön érzik, s már vagy tíz éve húzzák a vészharangot: megint végzetesen lemaradunk valamiről, megint vészesen mélyül a szakadék a Nyugattal. – A gazdasági fejlődésben soha sincsen „végleges" eredmény, amit a magyar ipar és mezőgazdaság az elmúlt húsz-harminc évben elért, még túlontúl gyenge lábon áll ahhoz, hogy biztonsággal nézzen az átszerveződő világgazdaság új kihívásai elé.

A „tartsunk lépést Európával" témaköre azonban nem csak gazdasági. Érinti az életmódot, a jogrendet, a társadalom és az állam viszonyának

alakulását is (mint ezt már bevezetőben megjegyeztem). Aligha kell mondani, hogy ebből a szempontból a szocializmus mérlege Magyarországon – legalábbis – ellentmondásos. A pártállam első másfél évtizede az európaiság lerombolását hozta magával: *minden* európai típusú szabadságét és társadalmi önmozgásét, még azét is, ami csak félszegen, felemásan, csökevényesen tudott volt meghonosodni az 1944 előtti Magyarországon. Az ötvenes évek közepén valamennyire megtört a szovjetizálás lendülete, de 1956 után néhány évre ismét visszatért, s csak a hatvanas évek elején hagyott alább. Ha az utolsó másfél évtizedben Magyarország a szovjet láger legnyugatiasabb barakkja lett, ez nem a pártállam érdeme, hanem a magyar társadalomé, amelynek szívós erőfeszítéssel sikerült valamennyire *visszakúsznia* Európához. A Hatalom érdeme ebben csak annyi, hogy ezt a folyamatot nem akadályozta meg. Valójában *akadályozta* – hiszen például a polgári szabadságjogoknak még a minimuma sem állt fönn, ebben a vonatkozásban még Horthy Magyarországa is európaibb volt! –, csak éppen kevesebb meggyőződéssel, kisebb megátalkodottsággal, mint ahogy ez egy szokványos kommunista vezetés részéről elvárható lett volna. Az életmód, a viselkedési formák, a magánélet vonatkozásában a magyar társadalom valóságos fölszabadulást élt meg, aminek folyományaképpen egyesek a hagyományos életviteli modellekhez tértek vissza, mások meg a közben Nyugaton elterjedt stílusújításokat vették át.

Mármost hosszan lehetne elmélkedni arról, hogy ebben az új Nyugatutánzásban mennyi a kultúragyarapító és mennyi a felszínes majmolás. Kétségtelen, hogy abban, ahogyan a nyolcvanas évekbeli Magyarország (állami) turisztikai intézményei és (privát) újgazdagjai az európaiságot játsszák, sok a talmi. Egy vonatkozásban azonban még ez a talmi is igaz: annak kinyilvánításában, hogy Magyarország nem akar szovjet provincia lenni. Végső soron ez a dolog lényege: egy eltökéltség kinyilvánítása. Magát a folyamatot lehet akadályozni, de az irányát nem lehet kétségbe vonni, sem megváltoztatni, mint ahogy a szél irányával sem lehet vitába szállni. Ezt a pártállami vezetők is megértették.

2. Mennyiben tekinthető az életstílus és a magatartási modellek nyugatiasodása egy új *polgárosodás* kezdetének? Ez a kérdés átvezet bennünket második témakörünkhöz.

A polgárosodás, mint tudjuk, jó két évszázad óta Magyarország egyik megoldatlan sorskérdése. Ez a probléma sem ragadható meg pusztán számszerű szerkezeti adatokkal (mekkora az ipar, hány embert foglalkoztat a kereskedelem, mennyi a városlakó), hanem ezen túlmenően, minőségi természetű. Magyarország már régóta iparosodott ország volt – a 19. század második és a 20. század első felében –, amikor társadalmi viszonylatait még mindig az úri-nemesi modell határozta meg. A föld nélküli paraszt polgárosulatlansága természetesen gazdasági okokkal is könnyen megmagyarázható. De már a hivatalnokosztály esetében a nem polgárias – vagy éppen polgárellenes – magatartás sokkal összetettebb történelmi magyarázat után kiált, amelyben a neveltetési tényezők, az intézmények szelleme és az uralkodó társadalmi ethosz a szorosabban vett gazdasági faktorokkal legalábbis egyenrangú szerepet játszanak. Mindezeknek bővebb elemzéséről itt természetesen szó nem lehet; még említeni is csak azért merészeljük őket, hogy az 1945 után újból felmerülő társadalomfejlődési problémát történelmi hátteréből elindulva vezessük föl.

Az 1945-ös korfordulón ugyanis egy rövid pillanatra megint fölvetődött az a régi kérdés, hogy áttér-e végre Magyarország az úri-nemesi társadalomszervezési modellről a (demokratikus) polgárira. Az úri-nemesi Magyarország összeomlása adva volt, de (elvben) nyitva maradt a kérdés, hogy a háborús vereség, a náci őrjöngés és a szovjet megszállás hagyta romhalmazból végül is milyen domináns társadalmi modell és embereszmény fog kibontakozni: a jogaihoz ragaszkodó szabad parasztpolgáré vagy a kollektív ellátás biztonságát választó állami bérmunkásé? Öntudatos citoyenné válik-e többségében a magyar vagy beéri azzal, hogy egyik szolgaságról áttér a másikra? (Félreértések elkerülése végett nyomatékosan aláhúzom, hogy *nem* a paraszti kistermelés és a nagyipar alternatívájáról beszélek. A szociáldemokrácia emberi-politikai eszménye is a *citoyen* volt; ennek volt válfaja a szabadon szervezkedő, jogaihoz ragaszkodó, társaival szolidáris szocialista munkás.)

A rövid életű koalíciós korszak azért volt olyan feszült, mert két merőben ellentétes politikai-társadalmi eszmény képviselői kerültek össze egy kormányzatban, s tettek úgy, mintha együttműködésük lehetséges, sőt természetes volna. Utólag a demokratikus polgári (és szocialista) tábor győzelmi esélye szinte nullának tűnik, a kortársak szemében azonban

a játszma 1947 tavaszáig nyitva állt. Bibó István, aki bízott a kommunisták tanulékonyságában, még 1947 után is egy ideig azon az állásponton volt, hogy a felszabadulás – mindegy, hogy ki hozta – történelmi esélyt adott az emberi méltóságra és demokratikus jogaira kényes paraszt, polgár és munkás citoyennek. A további fejlemények természetesen erre a várakozásra is rácáfoltak. Ez azonban csak a sztálini kommunizmusról alkotott képünket pontosítja. Azon utólag sem változtat, hogy valamiféle demokratikus várakozás benne volt 1945 levegőjében, amely – ne felejtsük el! – a földreform éve is volt, valamint az osztályhatárok lebontásáé is. Az 1948 után kezdődő szovjetizálás egyidejűleg ölt meg egy széles körben osztott várakozást és egy – legalábbis elméletileg fennálló – társadalomszervezési alternatívát.

Első menetben tehát itt is arra a következtetésre jutunk, hogy a pártállam nemlegesen döntött el egy vajúdó sorskérdést. A magyar népnek nem engedték meg, hogy az 1945-ös polgárosulási esélyt kimunkálja, sőt egy olyan társadalomszervezési modellt kényszerítettek rá, amely a jogállammal együtt minden korábbi helyi vagy testületi autonómiát megszüntetett. (Ennek a falut illető vonatkozása részletesebb kimunkálást követelne. Azt azonban mindenki tudja, hogy a szövetkezetesítést, annak mindkét menetét, a magyar parasztság úgy élte át, mint a földreform visszavonását.)

A kommunizmus magyarországi történetének egyik legparadoxálisabb eleme az, hogy ezek után – de természetesen több évtizedes késleltetéssel – mégiscsak elindult valami felemás, csökevényes, torz és ki nem mondott polgárosulási folyamat az országban. Először is azzal, hogy egy hosszú és keserves elszegényedési korszak után valamikor a hatvanas évek elején megindult az anyagi gyarapodás. Másodszor azzal, hogy a pártállam visszahelyezte jogaiba a magánéletet és tágra nyitotta az egyéni boldogulás kapuit. Hogy ezt miért tette – gazdasági számításból, józan emberségből vagy a kollektív természetű ellenállások leszerelésére –, ne firtassuk. Tény, hogy a magánszférában visszaállt a jogbiztonság és lehetővé vált a gazdagodás, valamint az ezzel kapcsolatos „polgári" életstratégiák felújulása. A kisvállalkozások engedélyezése, sőt szorgalmazása még egy további feltétellel javította a „polgárosulás" esélyeit.

Ezzel együtt a folyamat talán meg sem indult volna, ha nem volna úgy, hogy Magyarországon mindenki polgár akar lenni, elsősorban a paraszt

és a munkás. Négy évtizedes kommunista párturalom után ez az igény persze sokkal szerényebb, mint 1945-ben volt: inkább csak polgári jólétről van szó némi biztonsági garanciákkal, mintsem jogok és szabadságok elvárásáról vagy kiharcolásáról. Az ide vezető eszköz pedig kinél az önkizsákmányolás, kinél az ügyeskedés vagy a kettő valamilyen kombinációja. Az eredmény a magyar élet nagyfokú individualizálódása közepes jogbiztonságban és a kedvezőtlen változástól való állandó félelemben. Azonkívül, hogy simán semmit sem lehet elintézni, a magánszféra gyarapodásával egyenes arányban nő a korrupció. Ennélfogva ennek a felemás és töredékes polgárosulásnak egyik kellemetlen kísérőjelensége az – európaiságtól ugyancsak távol eső – balkanizálódás. Általános a vélemény, hogy ilyen méretű korrupció még soha nem volt ebben az országban. Mellékösvényi polgárosulás! De hogy is lehetne másképpen, amikor a fő utak el vannak zárva?

3. A *demokrácia* állásáról röviden is elég lesz szólni. A magyar társadalom a háború utáni újrakezdés éveiben kétszer is kinyilvánította, hogy demokratikus pluralizmusban, azaz politikai szabadságban kíván élni; ez volt az 1945-ös őszi és az 1947-es nyár végi választások legáltalánosabb közös tartalma. 1956. október-novemberében ugyanez az akaratnyilvánítás ismétlődött meg: villanásszerűen, szabálytalanul, előzetes összehangolódás nélkül, de annál elemibb erővel. A pluralista demokrácia elfojtása úgy 1947–1948-ban, mint 1956 végén, a kinyilvánított nemzeti-népi közakarattal való szembefordulás volt. Hogy ez „sorskérdés", vagyis hogy a közösség életének elevenébe vág, ez aligha szorul bizonyításra.

Történelmileg a demokrácia vereségei Magyarországon erős párhuzamosságot mutatnak a polgárosulás nehézségeivel és kudarcaival. A demokrácia síkján azonban az 1945 utáni útvesztés – akadályoztatás, zsákutca – még nyilvánvalóbb. A régi rendszer összeomlása ugyanis Magyarországon olyan legitimitási űrt teremtett, amelyet csakis egy pluralista demokrácia tölthetett volna ki. Még úgy is évek vagy évtizedek kellettek volna egy új, demokratikus-laikus-republikánus kormányzati rendszer meghonosodásához. A szovjet kommunista államrend egyebek között ettől a tanulási folyamattól ütötte el a magyar társadalmat. Amit a helyébe állított, egészen másfajta tanulási folyamat, melynek tartalma nem

az intézmények szabad alakítása, hanem a külső kényszerhez való alkalmazkodás. Ha kellő ideig tart, s nagyobb zavaroktól mentes, egy ilyen kiképzés is meggyökereztet valamiféle viselkedési modelleket, de ezek nem a szabad ember, a közössége kialakításában meggyőződése szerint részt vevő állampolgár viselkedési elvei, hanem a szolga reflexei.

Az uralmon lévő állampárt mást és többet látott ezekben az engedelmességi reflexekben, mint amit azok szociológiailag tartalmaztak. A politikailag közömbössé vált tömegek együttműködéséből egyetértésre, a rebellisek kis számából pedig legitimitásra következtetett. Olyan nagyon azért mégsem volt biztos a dolgában, máskülönben nem tört volna le kemény elszántsággal minden, még oly szűk keretben maradó tiltakozást, minden rendű és rangú ellenzékiséget, polgárjogi mozgást. Noha hitt abban, hogy a fennálló rendszert a magyar nép túlnyomó többsége véglegesen elfogadta, szabad elvetésre e legitimitást mégsem bocsátotta. Saját nyelvén ezt úgy fejezte ki, hogy „a munkásosztály pártjának hegemóniája nem képezheti vita tárgyát". Az országot tehát negyven évig egy bizonyítatlan legitimitású rendszer kormányozta.

4. E legitimitási problémával szorosan összefügg *a társadalom mint politikai közösség egészségi állapota* Hadd kezdjem e téma – ugyancsak címszószerűen rövid – tárgyalását annak előrebocsátásával, hogy egy közösség „egészségéről" szinte lehetetlen pozitív megállapításokat tenni, ennélfogva a (majdnem mindig önkényes) negatív ismérvekkel csínján kell bánni. Aláhúznám továbbá, hogy megjegyzéseim a politika szférájára korlátozódnak, tehát olyan magukban véve fontos, sőt közösségi eredetű jelenségekről, mint mondjuk a bűnözés vagy a munkafegyelem, itt nem fogok beszélni.

Első megjegyzésemet kérdés formájában fogom megfogalmazni: lehet-e egészségesnek tekinteni egy olyan közösséget, amely túlnyomó többségében kivonult a politikai cselekvésből? Félreértés ne essék: a kérdés nem felelősségre vonás. Annak, hogy a magyar társadalom 1956 után a magánéletbe húzódott vissza, s a politikamentes egyéni boldogulásra összpontosította minden energiáját, több mint elégséges okai voltak. A szocialista lágeren belül egyébként is csak egy példa van a közösségi cselekvés kontinuitására: Lengyelországé, amelynek adottságai számos vonatkozás-

ban kedvezőbbek a magyar társadalonénál. Kérdésem mégis indokolt. Egy apolitikussá vált közösség a mindennapok kényszerei között talán jó ösztönnel igazodik el, de a rendkívüli helyzetekkel szemben védtelen. Ebből vonom le első megállapításomat, azt, hogy a pártállam történelmileg harcképtelenné tette a magyar nemzetet. Hogy ez mikor lehet sorsdöntő jelentőségű, arra jobb nem gondolni.

Második megjegyzésem ahhoz a paradoxonhoz kapcsolódik, amelyre Hankiss Elemér irányította rá a figyelmet.[15] A monolitikus egypártrendszer kipusztította a hagyományos közösségeket, de ezek helyébe voltaképpen semmit nem állított, mert működése nem a kisközösségekre, hanem a hierarchikus függőségre épül. Ráadásul „a tartósan ilyen függőségi rendszerben élő emberekben egyre inkább csökken a közösségalkotás készsége és képessége"; egyrészt közömbösségből és egymás iránti bizalmatlanságból, másrészt egy mélyen átélt, összekötő közös értékrend hiányából.[16] A paradoxon itt az, hogy a szóban forgó függőségi rendszer szocialistának nevezi magát, irányító személyzetének normatív képzete nem a családapa, hanem a közösségi ember. Ennek ellenére ez a rendszer hozta létre a magyar történelem legatomizáltabb, legközösségellenesebb társadalmát, amelyben a természetes önzés elé úgyszólván semmilyen társadalmilag elfogadott erkölcsi törvény nem állít gátat. A helyzet paradoxális voltát jól jellemzi, hogy a marxista állampárt újabban az egyházak segítségét kéri a fiatalok eredményesebb szocializálásához: mintha ráébredt volna, hogy a valláserkölcs nem is olyan haszontalan... De az egyház is csak mint hierarchia érdekli a hatalmat, nem mint a keresztények közössége; miközben tehát égető szükség volna emberépítő szövetségesekre, az egyházakon belül tovább folyik a jó pásztorok és a valódi kisközösségek üldözése.

Harmadik és utolsó megjegyzésem e tárgyban a nemzeti tudatra vonatkozik. Ez a téma néhány éve szenvedélyesen foglalkoztatja a humán értelmiséget Magyarországon. Oly mértékben, hogy még hivatalos intézmények is foglalkozni kezdtek vele (például az MTA Történettudományi Intézete). A hatalomhoz közelállókat az a kérdés izgatja, van-e „szocialista nemzettudat", illetve lehet-e ilyet elterjeszteni. A hatalomtól távol állók viszont egyszerűen azt szeretnék tudni, hova lett a magyar nemzeti öntudat. Merthogy az már csak foszlányokban él, evidenciának tűnik. Különösen a fiatalok között végzett közvélemény-kutatás jutott riasztó eredményekre: a legtöbben nem tudnak magyarságuk mibenlétéről számot adni, s nem is nagyon tudják, hogy mit kezdjenek vele.

Ennek a helyzetnek a kialakulásában a legnagyobb felelősséget az iskolai történelemoktatás viseli, pontosabban az arra nehezedő ideológiai ferdítés, valamint ezzel párhuzamosan a sajtót és könyvkiadást történelmi kérdésekben korlátozó cenzúra. Mint ahogy az emlékezetes lakiteleki írótalálkozón mondotta Ratkó József: „1948–1950-től körülbelül 1965–1967-ig itt a nemzeti tudat, a történelmi tudat tudatos, rideg és kegyetlen szétverése folyt". A cél az volt, hogy a felnövő nemzedék elsősorban a szovjet világrenddel és annak történelmi-mitologikus előképével érezzen lelki közösséget, ne pedig azzal a valóságos közösséggel, amelyet úgy hívnak, hogy magyarság. Az alkalmazott eszközök közé tartozott a nemzeti hagyomány leszűkítése, megnyirbálása és átfestése, valamint egyfajta nemzeti kisebbrendűségi érzés ápolása. Nagyon áttételes módon (például elvont gazdaságtörténeti sémák túlterjengő használatával) a nemzettudat „szétverésében" a szaktörténetírás is részt vett.

A hetvenes évek második felében a helyzet némileg változott, írók és történészek egymás után indították a támadást a nemzeti múlt addig elátkozott pontjainak visszahódítására. S ez a hadjárat jókor indult, mert ugyanebben az időben ment végbe az ideológiai cenzúra meglazulása és elbizonytalanodása. Kiderült, hogy egy sor tilalmasnak vagy legalábbis kényesnek tartott kérdéssel szemben nincs is hivatalos álláspont, illetve eltűntek a porondról azok az ősmarxisták, akik addig a kérdést – a kérdezőkkel együtt – ideológiai tisztítótűzben tartották. Megindulhatott tehát az újabbkori magyar történelem egyfajta revíziója, de legalábbis a tények tárgyilagos feltárása és publikálása. Példaképpen elég, ha a második világháború magyar külpolitikájára vonatkozó okmányanyag földolgozását említjük, s ezen belül Juhász Gyula pontos, lelkiismeretes és higgadtan tárgyilagos munkáit.

1986-ban a kép tehát jóval kevésbé sötét, mint mondjuk tíz évvel azelőtt. Attól ugyan még távol vagyunk, hogy a nemzeti szellem és a tudo-

[15] „Közösségek válsága és hiánya". In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 205–240. o.

[16] Uo.

mányos tárgyilagosság a tankönyvekbe is behatolt volna – Isten malmai lassan őrölnek! –, de tény, hogy valami megkezdődött, s talán nem túlzott derűlátás abban reménykedni, hogy a jobb nemzeti önismeret elemei lassan a fiatalabb generációkba is eljutnak.

De miközben e mondatot leírom, szörnyű kétely fog el: vajon az *idősebb* generációk nemzeti tudata kielégítőnek mondható-e? (Vonatkoztatom e kérdést az emigrációra is.) Az 1945-öt követő harminc-negyven évvel ugyanis nemcsak az a baj, hogy kitörölt egy darabot a nemzeti történelem kontinuitásából, hanem az is, hogy némileg feledésbe borította: a magyar nemzet katasztrofális útvesztése már jóval 1945 előtt megkezdődött. A szovjet függőség oly mértékben érvénytelenné tette a nemzeti autonómia kérdéseit, hogy ez a múlton való töprengés alól is már-már felmentést ad: ugyan minek gyötörnénk magunkat olyan lelkiismereti feladványokkal, amelyeket az idők rég túlhaladtak? A történelmi hiátus erkölcsi csapda is: vigyázzunk, hogy bele ne essünk!

5. Utoljára hagytam a *népességcsökkenés* problémáját, de nem azért, mintha alábecsülném a jelentőségét, hanem azért, mert nemzeti vonatkozásban csak a fentebb tárgyalt közösségi problémákba ágyazva értelmezhető.

Magyarország lakosságának száma az ötvenes évek vége óta lényegében stagnál: a nyolcvanas évek elejéig igen lassan ugyan, de azért évről évre még emelkedett, azóta csökken. A stagnálás fő oka a születések rendkívül – még európai viszonylatban is szokatlanul – alacsony arányszáma. További okai: a halálozási arányszám lassú növekedése és az elvándorlás. A születési számmal kapcsolatban említést érdemel, hogy a hatvanas években Magyarországon több abortusz volt, mint élveszületés. A halálozásokkal kapcsolatban feltűnő a munkaképes férfi lakosság halálozási arányszámának megugrása a hetvenes évek végétől. Az elvándorlásra nincsenek hivatalos adatok, de köztudomású, hogy abban felülreprezentáltak a szülőképes korban lévő fiatal nők, ennek minden távolabbi következményével. Mármost mennyiben tekinthető a népesség stagnálása sajátos magyar tünetnek, s összefüggésbe hozható-e azokkal a közösségpszichológiai zavarokkal, amelyekről föntebb szó esett? Továbbá, akármelyek legyenek is a stagnálás okai, hogyan befolyásolja ez a tény Magyarország politikai helyzetét és gazdaságfejlődési kilátásait a következő évtizedekben?

Az első kérdést illetően a válasz nemleges. A születések számának csökkenése általános nyugat- és közép-európai jelenség néhány kivétellel, mint például Írország vagy Portugália. Ha csak a szűkebben vett közép-európai térséget nézzük, a születési arányszám Ausztriában, az NDK-ban és az NSZK-ban alacsonyabb, mint Magyarországon; Csehszlovákiában magasabb, de ez elsősorban a szlovákiai népszaporodást tükrözi, mert a cseh területek lakossága hasonlóan stagnál, mint a magyaré. Aláhúzandó azonban, hogy a szovjet világ országaival összehasonlítva Magyarország és az NDK kivételt képez: a természetes szaporodás mindenütt másutt nagyobb, Lengyelországban és Romániában jóval nagyobb.

Magyar specifikum viszont a halálozási arányszám állandó növekedése és abszolút szintje. Európában ebben a vonatkozásban csak egy ország közelíti meg a magyar rekordot, s ez Kelet-Németország. (Igaz, hogy ez utóbbinak még kedvezőtlenebb a korösszetétele, mint Magyarországénak.)

Második kérdésünkre a válasz nyilván nem lehet egészen nemleges, de előbb számításba kell venni azokat az általánosabb okokat (életmód, gyermektartási problémák, a nők szerepének megváltozása, új fogamzásgátló-technikák), amelyek a század közepe óta a születések számának nagyfokú csökkenéséhez vezettek úgyszólván mindenütt Európában. Másodszor, tudomásul kell venni, hogy Magyarország nem nagyon vallásos ország, s ennélfogva azok az erkölcsi előírások, amelyek a nagyon katolikus vagy a nagyon protestáns országokban egy magasabb népszaporodási szintet tartanak fönn, a magyar társadalomnak csak egy kisebbségében hatnak. Harmadszor: a családvédelmi politika. Az a primitív nézet, amely szerint a kommunista kormányzat tudatosan a népességcsökkentésen dolgozik, egy pillanatig sem tartható. Ellenkezőleg, a szülőanyának nyújtott kedvezmények tekintetében Magyarország világviszonylatban az élen jár. Az persze igaz, hogy az általános jövedelmi és lakáshelyzet nem kedvez a többgyermekes családmodellnek, de ez részint elkerülhetetlen, részint az ország gazdasági helyzetéből eredő adottság. Szociálpolitikai vonatkozásban inkább az egymást követő intézkedések hatástalansága érdemel figyelmet. Leginkább ez utal arra, hogy az alacsony népszaporodásnak mélyebb, pénzügyi ösztönzésekre alig érzékeny okai vannak. De ezek az okok nem feltétlenül nemzetspecifikusak; így például az, hogy a fiatal házaspárok előbb maguknak akarnak élni, vagy hogy a válások száma

megugrott, nem különlegesen magyar jelenség. A magyar kormányzat egyáltalában nem közömbös a népességi problémával szemben, de csak korlátozott eszközökkel rendelkezik, másrészt egy olyan beruházási politika foglya, amelyben lakásépítésre és egészségügyre soha nem juthat elegendő pénz.

És az abortusztörvény? Szigorúan valláserkölcsi alapon ez a törvény – illetőleg a harminc éve kisebb-nagyobb ingadozásokkal érvényben lévő gyakorlat – természetesen bírálható. Az is fájlalható, hogy a közerkölcs *ennyire* nem tekinti az élet elleni merényletnek a magzatelhajtást. (De Magyarország ebben sem áll egyedül.) A szociálpolitikai szakemberek viszont egyetértenek abban, hogy a nem kívánt gyermek többnyire nehéz jövőnek néz elébe, s hogy a gyermekszaporodás erőszakolása csak növelné a társadalmi feszültségeket. Végeredményben az a körülmény, hogy a magyar kormányzat respektálja a nők egy specifikus emberi jogát, inkább a javára írandó, mintsem a rovására (legalábbis e sorok írójának felfogása szerint).

Az viszont vitathatatlan, hogy a népesség stagnálása – s ami ezzel együtt jár: elöregedése – kedvezőtlenül befolyásolja az ország gazdasági kilátásait, legalábbis hosszabb távon. Így például csökkenő aktív népességgel az öregek helyzetének szükségképpen rosszabbodnia kell. Rövid távon ez a hatás elhanyagolható, sőt talán – a lakáshelyzetre való tekintettel – kedvező is, de a pillanatnyi előnyt a jövőben kell majd megfizetni.

Okfejtésem végére hagytam a politikai kérdést, amely már majdnem külpolitikai. Számít-e, hogy a kis Magyarország tízmilliós-e vagy csak kilenc és fél? (A magyar szakemberek pesszimista becslései ezt a számot adják meg 2021-re.) Véleményem szerint nem. Még akkor sem, ha a románok időközben huszonnyolc millióra szaporodnak, s ha Szlovákia lakossága (ma hatmillió) eléri Magyarországét. A konfliktusok ugyanis nem ebből fognak keletkezni, de még abból sem, hogy a magyar kisebbség számaránya ezekben az országokban visszaesik. S ha konfliktus lesz, azt nem az fogja eldönteni, hogy Magyarországnak csak kilenc és fél millió lakosa lesz, nem pedig tizenegy és fél. Ne felejtsük el, hogy a Szovjetuniónak máris van vagy kétszáznyolcvan millió lakosa, s hogy Magyarország jövője szempontjából ennek a népességtömegnek a politikai fejlődése a döntő. Hogy országunknak mennyi lakosa lesz a következő évezred elején, ez *remélhetőleg* a magyar társadalomtól függ. A politikai rendszertől nem kell azt kívánni, hogy számos más paraméter mellett még a születések arányszámát is kormányozza. Azt viszont határozottan el kell várni tőle, hogy a meglévő népesség igényeire és szükségleteire tekintettel legyen. Szerény fogalmazásban talán ez az első számú sorskérdés...

Magyarország a világban

Lássuk végül *Magyarország helyzetét a világban.* Az első dolog, amit ebben az összefüggésben aláhúzni szeretnék, hogy e „helyzet" meghatározásában a pártállamnak aránylag kis szerep jut. Magyarország mint politikai képződmény és mint népközösség mindmáig cipeli magával a régebbi történelem (többnyire holt) súlyát, például azt, hogy valaha a Monarchia része volt, de ennél is erősebben az 1941 és 1945 közti német háborús szövetségét. Az ország mai külhelyzetére továbbá 1956 is hat.[17]

A helyzetet meghatározó második fő tényező külső természetű. Egészében véve úgy vehetjük, hogy – legalábbis fennállása első huszonöt évében – a Kádár-rezsimnek úgyszólván semmi külpolitikai önállósága nem volt. Ezt olyan szembetűnő tények bizonyítják, hogy szinte fölösleges bővebben beszélni róla. Az oroszok megkívánták, hogy a Magyar Népköztársaság mindenben a szovjet szocialista tábor mintanövendéke legyen. Föltehető azonban, hogy erre a magyar pártvezetőség magától is súlyt helyezett, részint szolgalelkűségből és azon való iparkodásában, hogy lemossa magáról az 1956 őszi különútkeresés „szégyenét" (ne felejtsük el, hogy a Varsói Szerződésből való kilépést Kádár is akarta egy pillanatig!), részint a lehetőségek óvatosan józan mérlegeléséből. A Kádár-féle magyar külpolitika alapgondolata az volt, hogy magyar külpolitikára nincs lehetőség. Pontosabban: hogy a belső béke szempontjából a legkedvezőbb magatartás az, amely oly kevéssé kötelezi el külsőleg az országot, amennyire csak lehet. Kádár úgy viselkedett, mint aki azt akarja a közönség értésére adni: „Ké-

[17] Erre vonatkozó 1986-os megjegyzéseimet azért hagytam el, mert ezeket (sokkal bővebben) a jelen kötet 3. főrészében találja meg az olvasó.

rem, itt be kell húzni a fejeket, s csak akkor lehet kidugni, amikor egy kicsit alábbhagyott az égzengés". Felfogása szerint magyar érdekeket nem lehet másképp szolgálni, mint úgy, hogy a Nagy Testvérre esküszünk. E nézőpont alkalmazásában a kríziskorszakok élesen szemben álltak a kevésbé kritikus időszakokkal. 1956-ban vagy 1968-ban – a fenti elv értelmében – nem volt mit tenni, legföljebb „dekkolni", amennyire lehetett. Ennek köszönhetően viszont a békésebb időszakokban keletkezett némi játéktér.

E politika mellett erős argumentumok szólnak, de sem dicsőségesnek nem mondható, sem a nap mint nap felmerülő, illetve az adott külső helyzetekkel kapcsolatos magyar érdekeket nem segítette. Így például 1968 augusztusában Magyarországnak érdeke lett volna, hogy a Csehszlovákia elleni fegyveres inváziótól távol tartsa magát; magyar csapatok bevonulása rossz emlékeket frissít fel egy olyan országban, amellyel Magyarországnak bonyolult történelmi elszámolása van. A kiszivárgott hírek szerint azonban a magyar kormányzatot komolyan meg sem kérdezték arról, részt akar-e venni a Varsói Szerződés e közös akciójában. De – minden híresztelés ellenére – az is lehet, hogy igenis megkérdezték, csakúgy, mint az öt másik szövetségest, s az eredmény az volt, hogy Románia kivételével mind az öt igent mondott, köztük Magyarország is. Szigorúan vett nemzeti szempontból Magyarországnak Izraellel sem lett volna szabad megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat 1967-ben, hiszen minden arra predesztinálta (egy még mindig számottevő zsidó-magyar népesség Magyarországon, s egy igen jelentős magyar-zsidó diaszpóra Izraelben), hogy politikában és kultúrában összekötő híd legyen Kelet-Európa és Izrael között. Ennek ellenére a szakítás megtörtént, talán kényszerűségből, de talán csak azért, mert Kádárék ezúttal is mintaleventék akartak lenni, s fel sem merült bennük a gondolat, hogy a szovjet parancsokkal szembehelyezkedjenek. Mind a két példát a hatvanas évek végéből vettük, de ez nem azért van, mert ilyen érdekfeladások csak akkor voltak. Mintha a nyolcvanas években a magyar külpolitika mintagyerek-beállítottsága mégis valamennyire alábbhagyott volna –, annyira azért mégsem, hogy a magyar sportolók elmenjenek a Los Angeles-i olimpiára!

Az említett példák bővebb elemzést is érdemelnének. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a nemzeti szempont rosszul, kevéssé vagy egyáltalán nem volt érvényesíthető, hanem arról, hogy ez a szempont föl sem vetődött, s a döntést egészen más síkon és meggondolások szerint hozták. Vegyük például 1968 augusztusát: nincsenek adataink a szovjet blokkon belüli konzultációról, de annyi bizonyos, hogy ha volt véleménycsere, akkor ott csak olyan dolgokról volt szó, mint a cseh reformkommunizmus veszélyessége, megengedhetetlensége, s hogy az milyen módon törhető le. Olyan szentimentális, régimódi, a tárgyhoz nem tartozó kérdésekről, mint például a magyar–csehszlovák viszony 1918 és 1947 között – különös tekintettel 1938-ra – nyilván nem esett szó; minek is esett volna, amikor (szovjet észjárás szerint) a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása először is baráti aktus volt (tehát nem is hasonlítható az antivilág egykori konfliktusaihoz!), másodszor a szocialista tábor „belügye", nem pedig különböző nemzetek egymás közötti ügye. Ha az eljárás módozatait illetően Kádár, Gomulka stb. egyáltalán voksolt, akkor ezt nem magyar vagy lengyel minőségben, hanem elvtársként, a szocializmus magasabb érdekeinek védelmezőjeként, „internacionalista" alapokon tette. A csapat, amelyben menetelt, nem magyarok, lengyelek, oroszok, bolgárok és keletnémetek szövetsége volt, hanem szovjethű pártkádereké, akiket „aggasztottak" a prágai reformhullám fejleményei, s akik több hónapi nyugtalankodás után, s más, jobb elintézés híján direkt cselekvésre határozták el magukat. Ha közülük egy-egy mérsékeltebbnek, mint – felteszem – Kádárnak, fenntartásai voltak, akkor ezek is a fentebb körvonalazott gondolati keretben forogtak (vagyis a prágai reformok hasznossága vagy veszélyessége körül), nem pedig „elavult", az akció tárgyát nem érintő nemzeti keretben. Ha fenntartásait a moszkvai főnökség tudomására akarta volna hozni, nem mondhatta volna: „Kérem, Brezsnyev elvtárs, mi magyarok egyszer már megégettük a kezünket csehszlovák ügyben, talán jobban tennénk, ha most minden beavatkozástól távol tartanánk magunkat", mert erre a kézenfekvő válasz ez lett volna: „Maguk nem Horthyék jogutódai, hanem a lenini örökség védelmezői; de ha magyar létükre rossz a közérzetük a cseh néppel szemben, akkor az csak egy okkal több arra, hogy most velünk együtt testvéri segítséget nyújtsanak neki". Ezzel a képzeletbeli – de nem lehetetlen – párbeszéddel azt szeretném érzékeltetni, hogy a szovjet függőség a nemzetközpontú döntésnek még a lehetőségét is kiiktatta (mármint az adott helyzetben és Magyarország esetében).

Az előbbi kijelentés végén a megszorítást azért látom indokoltnak, mert 1968 extrém krízishelyzet volt, s mint már mondottam, a magyar vezetés reakciói krízisben még félénkebbek, mint nyugalmas helyzetben. Mindamellett fölhozható volna egy ellenvetés is: egy szomszéd kommunista ország, amely alapjában véve szintén szovjet csatlós – Románia –, miért tudott krízishelyzetekben is önállóbb álláspontot elfoglalni? Így például 1968-ban, mint tudjuk, Románia nem vett részt Csehszlovákia fegyveres lerohanásában. Ugyanez az ország, egyedül a szovjet blokk tagjai közül, nem szakította meg diplomáciai kapcsolatait Izraellel. S ugyanilyen egyedülállóan Románia az 1984-es olimpiai játékokon is részt vett.

Remélem, hogy e sorok olvasói a román ellenpélda említését annak veszik, ami – vagyis egy elvi lehetőség latolgatásának, nem pedig egy begőzölt zsarnok dicséretének. A román külpolitika önállóságát általában úgy szokták magyarázni, hogy Ceausescu azt belpolitikája feddhetetlen sztálinizmusával teszi lehetővé. Ez az összefüggés azonban egyáltalában nem olyan nyilvánvaló. Szovjet szemmel nézve Ceausescu belpolitikája soha nem volt igazán feddhetetlen: egy időben a maoizmus felé kanyarodott, kultúrpolitikája nacionalizmusának pedig nemcsak magyar-, hanem oroszellenes éle is volt. Semmi okunk nincsen azt föltételezni, hogy ezt a szovjet vezetőség jó szemmel nézte vagy veszélytelennek ítélte. Az pedig, hogy Románia teljes gazdasági csődbe jutott, bizonyára aggasztotta, hiszen ennek a következményei kiszámíthatatlanok. Ha a Szovjetunió ezzel együtt és ennek ellenére eltűrte a román különcködést, ez talán nem annyira egyetértésből volt, hanem azért, mert nem találta meg a beavatkozás módját, pontosabban: mert olyan ügyes csatlóssal állt szemben, aki a kritikus pillanatokban „kitriblizte" a szovjet ellenlépéseket. (Hol a kínaiakra, hol a Nyugatra támaszkodva stb.) Az elhárítás egyik eleme volt az is, hogy Ceausescu saját pártján – mármint annak vezetésén – belül teljes cinkosságnak örvendett, vagyis hogy nem kellett olyan belső pártütőktől tartania, akik (mint például a cseh reformellenes szárny 1968-ban) egy szovjet beavatkozás előkészítői és utólagos szentesítői lennének. Való igaz, hogy ezt a helyzetet saját személyi zsarnoksága kiépítésével érte el; ebből a szempontból egyetlen kelet-európai kommunista pártvezér sem vehette fel vele a versenyt. Ennyiben valóban ára volt a román önállóságnak. De azért a Ceausescu-képletből nem az következik logikai vagy

politikai szükségszerűséggel, hogy Moszkvának nemet mondani csak fölerősített belső zsarnokság árán lehet. Az 1948 utáni jugoszláv fejlődésből például más következtetést is lehetne levonni. De persze minden analógiával csínján kell bánni. Az igazság az, hogy a szovjet táboron – sőt, még a szélesebb értelemben vett, tehát Kínára, Jugoszláviára stb. is kiterjedő kommunista világon – belüli „esetek" száma nem elég nagy ahhoz, hogy „törvényszerűségeket" fogalmazzunk meg azok alapján.

Mármost a magyar „esetre" visszatérve: az aligha vitatható, hogy az 1956-os népi-nemzeti felkelés, s az azt kísérő munkásforradalom *leverésének körülményei* Magyarországot, illetve annak újonnan kiválasztott kormányzó rétegét rendkívüli, még a szovjet viszonyok között is maximális méretű függőségbe hozták. Indokolatlan volna ezt Kádár személyes tulajdonságaival, például szovjethűségével vagy személyes ellenállási képességének fogyatékosságával – puhaságával – magyarázni. A helyzetet nem ő teremtette, ő csak elfogadta (s pusztán etikai alapon a szemére is vethető, hogy mikor meddig ment el az elfogadásában; ugyanis az etikai mérlegelésben nem számít az, hogy hasonló nyomás alatt más is úgy vagy még „úgyabban" cselekedett volna...). Még arra is vannak jelek, ámbár bizonyítékok erre sincsenek, hogy egy és más kemény gonoszságot Kádár csak húzódozva fogadott el, mert személy szerint kiegyezésre és – még az ellenfelek üldözésében is – mérsékletre hajlott. Mindezt tekintetbe véve mégis fölvethető a kérdés, hogy a szovjet intenciók hétről hétre való követésében Magyarország nem ment-e el a kelleténél messzebbre. A Gomulka-féle lengyel vezetés például nem kollektivizálta a mezőgazdaságot és respektálta a katolikus egyház belső autonómiáját: bizonyos-e, hogy ezekben a kérdésekben a Kádár-féle vezetésnek *muszáj* volt másképp eljárnia? Izrael és Csehszlovákia ügyében a szovjet vezetés nyilvánvalóan nem tűrt volna el semmiféle nyílt elhatárolódást (magyar részről): de ezen az alapadottságon belül nem volt-e mód olyan csendes és jelképes gesztusokra, amelyekben kifejeződik, hogy Magyarország csakis kényszerből követi a szovjet ukázt? Vagy vegyünk egy sokkal kevésbé látványos cselekvési területet: az iskolaügyet. Ugyan miért kellett mindjárt 1957 elején a kötelező oroszhoz visszatérni? Az ún. szovjet kultúra iránti csodálat hangoztatása mellett nem lehetett-e volna azzal érvelni, hogy a magyar nem szláv nyelv, ezért az oroszoktatás általános hatásfoka mindig alatta

fog maradni a szomszéd országokban elértnek stb.? Vagy még egyszerűbben: nyíltan kimondani azt, ami azóta tényszerűen is igazolást nyert, hogy az országnak földrajzi helyzeténél fogva érdeke a német, olasz, francia stb. nyelvtudás fejlesztése, meg persze a szomszédos nyelveké, s ezért nem engedheti meg magának az orosz ilyen fokú privilegizálását. Ezt a negatív felsorolást még hosszan folytathatnánk, s természetesen eljutnánk 1984-ig, a Los Angeles-i olimpiai játékok évébe; személy szerint soha nem fogom elhinni, hogy Magyarországnak még ebben a sportügyben sem volt semmiféle „játéktere" (ez itt a megfelelő szó), inkább azt gondolom, hogy a kormányzatot sok-sok éves „derékbeadási" megszokása vitte bele abba, hogy egy ilyen – nyilvánvalóan másodrendű – kérdésben se merjen Moszkvával ellenkezni. A kedélyek lecsillapítására szolgáló belső érvelés meg egyenesen siralmas volt: „Jobb volt *itt* engedni, hogy a fontos ügyekben követhessük saját vonalunkat". De mi fontos Magyarországnak, ha már a sport sem? Csak a has?

Konklúzió helyett

Egy ilyen elmélkedésnek mindig a végkövetkeztetése a legkényesebb, a szerző gyakran azon bukik el. A mérleg, amelyet fölállítottunk, ugyanis korántsem egyértelmű. Vannak benne érdemek és mulasztások, s talán még ennél is nagyobb számban mentő körülmények. Kiegyenlítik-e a „pozitívumok" a „negatívumokat", s ha nem, beérhetjük-e a mentő körülményekkel? Felmentő vagy elmarasztaló lesz-e az ítélet? Úgy gondolom, hogy e kérdésre végső soron minden olvasónak egyénileg kell válaszolnia. Dolgozatom egyébként sem törekedett teljességre, inkább csak támpontokat kívánt szolgáltatni egy szigorúan kritikai – de azért nem méltánytalanul egyoldalú – gondolkodáshoz.

Végkövetkeztetés helyett álljon itt hát egy gondolati kísérlet és egy kérdés. Tegyük fel, hogy holnapután Moszkvában irányváltozás áll be, méghozzá nem a jó, hanem a rossz irányban. S hogy az ügyek legfőbb ottani intézője egymás után citálja be a kelet-európai pártállami vezetőket, hogy az új irányvonalat nyomatékosan értésükre adja, egyszersmind felszólítsa őket arra, hogy korábbi gyengeségeiket korrigálják, vessenek véget az elharapódzott ideológiai és politikai liberalizmusnak, térjenek vissza a lenini–sztálini tiszta elvekhez, s kemény kézzel számoljanak fel minden belső ellenállást.[18]

Kérdésem: Hogyan reagálna egy ilyen változásra és felszólításra a Kádár-féle magyar pártvezetés? Gondolna-e arra, hogy politikája mögött nemcsak szovjet útmutatás, hanem magyar közmegegyezés is van? S hogy ez utóbbit nem lehet csak úgy, egyik pillanatról a másikra felrúgni? Hogy ez megrázkódtatásokkal és meglepetésekkel járhat? S hogy valamilyen értelemben a magyar vezetést kötelezi is több évtized politikai gyakorlata?

Merne-e *nem*et mondani Moszkvának? Ez a kérdés.

(1986)

[18] Mint tudjuk, Gorbacsov hatalomra jutása után (aminek első birodalompolitikai kezdeményezései 1986, vagyis az itt közölt tanulmány megjelenése után jelentkeztek) pont az ellenkezője történt. Az új szovjet vezető tovább bátorította a magyar vezetőket. (*Jegyzet 2013-ban.*)

6. fejezet
Tilalomfák: a cenzúra Magyarországon[19]

A szovjet világ több más országához hasonlóan Magyarországon sincs kifejezetten a cenzúra gyakorlására hivatott kormány- vagy párthivatal. A közületi telefonkönyvben hiába is nyomoznánk valamilyen cenzúrahivatal címe után. Sőt, a fennálló törvények szerint a kiadóvállalatok sincsenek formálisan alávetve valamiféle előzetes cenzúrának.

Azt jelenti-e ez, hogy a cenzúra csak a lelkekben él, nincs szabályokhoz kötve és csakis hallgatólagosan működik? Korántsem. Mint a zsarnokság Illyés Gyula nagy versében, a cenzúra is ott van *„az orrban, szájban, / hidegben és homályban"*, *„ott van / jelenvalóan / mindenekben, / ahogy rég istened sem"*. A napilapok szerkesztőségétől a színházigazgatóságokon, tudományos intézeteken és alkotóműhelyeken keresztül egészen a gyerekkönyveket publikáló könyvkiadókig az ország minden kulturális intézményének elsődleges funkciója a cenzúra gyakorlása. Nincs olyan vezető, aki ezt ne tudná és ne igazodnék ehhez; aki ne értené, hogy hivatalát ellenőrzési képességének (is) köszönheti. Ha megbízatásának erről a sarkalatos pontjáról megfeledkeznék – ami persze merőben elméleti hipotézis –, nyomban akadna környezetében olyan figyelmes és megbízható munkatárs, aki emlékeztetné rá.

[19] Eredetileg franciául („La censure en Hongrie" címmel). In: *Les Crises des Systèmes de Type Soviétique.* No. 9. Index, Köln, 1985. 47–61. o., vagyis ugyanabban a sorozatban, mint a kádári konszolidációról szóló fejezet (lásd fentebb). – Magyarul először „Ritkuló tilalomfák" címmel. In: *Nyugati Magyar Tanulmányok Antológiája.* Válogatta: Borbándi Gyula. Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1987. 171–180. o.

A cenzúra láthatatlan várának első és legfontosabb bástyája tehát a szerkesztők tudatállapota. Az esetek többségében egyébként ez a tudat szakmai éberséggel és kifinomult politikai ösztönnel párosul. Egy akármilyen csekély tapasztalattal rendelkező kulturális vezető pontosan tudja, milyen stílusokat, mondanivalókat, kifejezéseket, érvelési típusokat, kimondott utalásokat vagy burkolt célzásokat engedhet át minden további nélkül, illetve, melyek azok, amelyekről mindenképpen „ki kell kérnie a felsőbb szervek véleményét". (Aligha kell mondanunk, hogy ez az idézőjeles kifejezés eufemizmus, hiszen „a felsőbb szervek véleményének kikérése" egy szöveg vagy mű kapcsán nem jelent egyebet, mint végső soron a szerző feljelentését.)

A cenzúra tehát szervesen beleilleszkedik a kultúra terjesztésével foglalkozó intézmények mindennapos tevékenységébe. Folyamatosságát és hatékonyságát a vezetők gondos kiválasztása, állandó kioktatása és adott esetben munkájuk szankcionálása biztosítja. E tekintetben Magyarország nem tér el a szovjet tömb általános gyakorlatától. Függetlenül attól, van-e cenzúrahivatal vagy nincs, a szerkesztőségek és a kiadóvállalatok „gondolatellenőrző" hivatalok is.

Ezenfelül *minden* kiadóvállalat, tudományos intézet stb. a központi bizottság nagyhatalmú „tudományos és kulturális osztályának" tartozik felelősséggel. E munkatársakkal bőven ellátott hivatal mondja ki a döntő szót a szóban forgó intézmények kulcspozícióiba történő kinevezésekről, noha formálisan ezek a kinevezések a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Művelődési Minisztérium hatáskörébe tartoznak. Ebből adódik, hogy minden kulturális felelős, így a kiadóvállalatok illetékes személyzete is, nagy gondot fordít arra, hogy rendszeresen kikérje az említett párthivatal munkatársainak véleményét, tudván, ők a szakma valódi irányítói és ítélőbírái.

Magyarország más tekintetben sem tér el a kommunista pártállami normáktól. A hatalom itt sem engedélyez kiadói tevékenységet saját ellenőrzőhálózatán kívül, és semmilyen technikai eszközt, még egy fénymásoló gépet sem bocsát a felügyeletén kívül álló közösségek rendelkezésére. Ide tartozik az is, hogy minden eszközzel akadályozza a külföldön kinyomtatott könyvek, folyóiratok és más kiadványok bejutását az ország területére. Ez azért érdemel külön említést, mert a magyar vezetőség fenn-

hangon hirdeti, hogy híven tartja magát a helsinki megállapodásokhoz. Valójában egy pillanatra sem hagyott föl az eszmék szabad áramlásának akadályozásával. Köztudomású, hogy a határőrök „utaznak" a nyomtatványokra, s a „vámkezelési" gyakorlatban még Shakespeare szonettjei is felforgatónak kezeltethetnek – azaz elkoboztathatnak –, ha az ellenőrző közeg a szokásosnál gyanakvóbb és nem túlságosan járatos a világirodalomban. Az elkobzásnak súlyosabb következménye többnyire nincsen, de ha a „könyvcsempész" magyar állampolgár, előfordulhat vele, hogy egy időre megtagadják kiutazási kérelmét. Egy másik határvédelmi szervezet „posta" néven ismeretes. A magyar posta formálisan nem továbbítja a külföldről érkező magyar nyelvű nyomdatermékeket. Az egyszerű küldeményeket elkobozza és nyilvánvalóan az illetékes szervekhez továbbítja. De ha ajánlott küldeményről van szó, akkor az azzal a törvényességet színlelő megjegyzéssel kerül vissza a feladóhoz, hogy nem áll összhangban az 1947-es lausanne-i postaegyezmény 33.§-ának 2/f cikkelyével. Mondani sem kell, hogy az illető cikkely eredeti értelme szerint semmiféle eszmei termékre nem vonatkoztatható.

Ha azonban tárgyilagos összehasonlítást akarunk tenni a nyolcvanas évekre vonatkozóan Magyarország és a szomszédos országok cenzúragyakorlata között, két enyhítő megjegyzéssel kell az előbbieket kiegészítenünk. Az első az, hogy a terjesztési eszközök állami monopóliuma nem akadályozta meg egy új, ellenzéki párhuzamos kultúra megjelenését Magyarországon a hetvenes évek közepén. A hatóságok ugyan sokat tettek ennek korlátozására, *valamennyire* azért mégis hagyták létezni. Köztudomású, hogy a magyarországi „szamizdat" összehasonlíthatatlanul kevésbé szigorú megtorlásoknak van kitéve, mint például a csehszlovákiai vagy szovjetunióbeli. A nyolcvanas évek eleje óta az ellenzéki folyóiratok és könyvsorozatok (*Beszélő, Hírmondó, AB* stb.) szerkesztőit furcsa módon „engedély nélkül folytatott iparűzésért", nem pedig a kiadványaikban terjesztett eszmékért üldözik. Ennélfogva bírságot ugyan bőven fizetnek, de börtönbe nem kerülnek.

Másodszor, az sem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon a cenzúra csak informális módon működik, vagyis olyan véleménycsere formájában, amelyet a kiadó is némi rugalmassággal értelmezhet. Ez a gyakorlat ugyanis lehetővé teszi – különösen, amikor a politikai légkör

egy csöppet bátorítóbb –, hogy némi huzavona után szokatlan és a hatalom szemében aggályos művek is napvilágot lássanak. Mennél homályosabb a hatósági utasítás, annál több tér marad egyéni értelmezésekre. Így például közölhető egy ellenzéki szerző, mivel a neve *formálisan* soha nem volt feketelistán. Egy „rázós" vers egy-két-három visszautasítás után végül is talál egy negyedik folyóirat-szerkesztőt, aki – az ég tudja, milyen okokból – megkegyelmez neki. Mennél kevésbé égető a téma, annál nagyobb „bátorsággal" döntenek a szerkesztők.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon néhány éve már nincs is teljesen letiltott szerző, mert például olyan kiátkozott nevek is forgalomba kerülhettek, mint Jászi Oszkár, Bibó István vagy – uram bocsá' – Trockij. Az ideológiailag gyanús vagy történelmileg kényelmetlen szerzőknek nyújtott nyilvánosság persze igen-igen korlátozott: Jászi 1919-es írásai tilalom alatt maradtak és Bibó *teljes* kiadásáról sincsen szó. (Trockijnak még kevesebb szerencséje volt: valahányszor bővebben hivatkoztak rá, a kiadvány végül is – talán „külső" beavatkozásra? – elkobzásra került...) Minden kiadó tudja, hogy a hatalomnak igenis vannak változó terjedelmű, hallgatólagos feketelistái. A magyar rendszer eredetisége abban áll, hogy *egyedi engedéllyel* a tilalom felfüggeszthető, s még a legfeketébb szerző is publikálhat, legalábbis olyan mű erejéig, amely magában véve nem túl borsos.

Ha vizsgálat alá vesszük a tabuk alakulását a hatvanas évek közepétől, a változás meghökkentő. Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a szóban forgó időszakban a tömb minden országában enyhült a cenzúra, még a Szovjetunióban is. De Lengyelország kivételével sehol nem volt olyan látványos a fejlődés, mint Magyarországon.

A sztálinizmus éveihez képest a cenzor alapállása változott meg: a pártigazság harcos oktatójából defenzív szerepbe vonult vissza, a fennálló rend politikai érdekeit védelmezi rövid és középtávon. Ha eltekintünk a párttagok belső használatára készült kiadványoktól, akkor már sehol sincs szó arról, hogy minden kimondott vagy leírt mondatnak összhangban kell állnia az ideológiával. A cenzúra piros lámpára hasonlít, s nem pozitív utasításokat továbbít. Az irodalom és a művészet terén ez oda vezetett, hogy teljesen elvetették a szocialista realizmust és egyáltalában minden kötelező irányzatot. A történetírást, a társadalomtudományok és a filozófia területén kevésbé általános a visszakozás, de ahhoz elég, hogy

legalább tompított formában a hivatalos marxizmustól eltérő irányzatok is megnyilatkozhassanak. A hivatalos keretekben működő magyar tudós mind a mai napig jól teszi, ha nem marxista nézeteit csak csendben alkalmazza. A hatvanas évek eleje óta nagy lendületet adott a szellemi életnek, hogy végre – vagy újra – megjelenhettek magyarul a társadalomtudományok nem marxista klasszikusai. A magyar közönség megint kapcsolatba került a nyugati szellemi élettel, de persze továbbra is korlátok között: Galbraith vagy Jean-Paul Sartre gondolatai inkább bejuthattak a magyar közönséghez, mint Raymond Aroné vagy Milton Friedmané. A marxista hegemóniára való törekvés továbbra is jelen van a könyvkiadásban: ha már kinyomtatott szót nem hathat át, legalábbis az elő- és utószavak privilégiumát követeli magának.

A cenzúrának van emellett még egy közvetlenebb formája is: a szövegalakítás. Még külföldi neves szerzők műveinek magyar változatai sem feltétlenül hűségesek: teli vannak ügyes kihagyásokkal és átalakításokkal, melyeknek célja, hogy ne maradjon a műben „antimarxista" kitétel vagy szövegrész. Ezeket gyakran maga a fordító eszközli (mert érzi, hogy a szöveg különben nem „menne át" a szűrőn), más esetekben pedig a kiadói szerkesztő, néha a fordító beleegyezése nélkül is. Az effajta művelet azért alattomos, mivel a magyar olvasónak csak a legritkább esetben van módja arra, hogy a fordítást az eredetivel egybevesse. Az érintett szerző pedig nem is sejtheti, hogy ilyen csonkítások áldozata lett. A cenzor szemében viszont ez a művelet semmilyen morális problémát nem vet fel, neki csak az a fontos, hogy egy máskülönben használható szövegben ne legyenek „közölhetetlen" kitételek, mint mondjuk az hogy Marx ostoba volt, Lenin zsarnok, a Szovjetunióban ez vagy az nincsen rendjén stb. A magyar cenzúra jelenlegi gyakorlatában esetleg még ilyen kitételek is átmehetnek, ha nincsenek túl nyersen megfogalmazva és nyomban tompítja őket egy ellenkező előjelű megállapítás.

Itt elérkeztünk a hivatalos marxizmus „hegemóniájának" alapszabályához. (Tudjuk, hogy a magyar kultúra diktátorai ebbe a szóba foglalták a többi ideológiához való viszonyukat: csak hegemóniára törekszenek, nem monopóliumra.) A hivatalos marxizmus tehát már nem akar minden terepet elfoglalni, elviseli, hogy szerényen, nem túl hivalkodóan éldegéljenek mellette más eszmerendszerek is, azt azonban nem tűri el,

hogy explicite bírálják vagy nyíltan érveljenek ellene. A máselvűség csak homeopatikus adagokban szolgáltatható ki, s még akkor is lehetőleg csak szakmai kiadványokban vagy kis példányszámú nyomtatványokban. De a más elvű még akkor is jól teszi, ha minél ártatlanabb nyelvezeten fejezi ki magát és látszólag konform megállapításokkal bástyázza körül rejtett ellentéziseit.

A legbonyolultabbak a szabályok a társadalomtudományokban. Elvileg a kutatás szabad, de csak addig, amíg olyan következtetésekre nem jut, amelyek mégis csak megkérdőjeleznék a kommunista halalom alapjait. Következésképp a szociológusok, közgazdászok, történészek kedvükre dolgozhatnak a tényeken, *majdnem* akármilyen tényanyagon, csak arra kell ügyelniük, hogy az elméleti általánosítás pillanatában megfelelő önmérséklettel éljenek. Magyarországon mindenről lehel a sorok között beszélni, a szókimondó következtetésekkel azonban csínján kell bánni.

A tilalomfák tehát visszaszorultak, de nem tűntek el. Ha össze akarnók állítani a jelenleg érvényes tilalmak listáját, három nagy kérdéskör rajzolódnék elénk.

Az elsőben a szovjet uralom tabuját találnánk. Nemcsak azt, hogy senkinek nincs joga megkérdezni, miért vannak még mindig, negyven évvel a háború befejezése után orosz csapatok az országban, hanem hogy mindenkinek úgy kell tennie, mintha nem is volnának jelen oroszok, és orosz fennhatóságról szó sem volna. Ugyanakkor minden politikai írásnak el kell fogadnia azt az axiómát, hogy a szovjet tömbhöz való tartozás visszafordíthatatlan – és örömteljes – „történeti adottság". („Geopolitikai szükségszerűségnek" nevezni ugyanezt már üdítő újításnak számít.) Már nem kötelező rituálisan ünnepelni a szovjet élenjáróságot, de tiszteletlennek még mindig nem szabad lenni semmivel kapcsolatban, ami szovjet és orosz, legfeljebb olyasmit szabad leírni, hogy létezik a világon még az orosznál is jobban működő mezőgazdaság, vagy hogy nem minden technikai újítás a Szovjetunióból származik. Maga az orosz történelem is valamelyest kiszabadult a tabuk alól: már szabad érinteni az orosz múltban fellelhető ázsiai örökség kérdését, s még a közvetlen múlt „kényesebb" tényei is említhetők (Trockij katonai szerepe, a Hitler–Sztálin-paktum). Ellenben semmilyen bírálat nem érheti a Szovjetunió külpolitikáját, és a magyarnak, aki hivatalosan ragad tollat, szolidárisnak kell lennie

minden olyan állammal, rendszerrel, politikai áramlattal vagy fegyveres csoporttal, amely a szovjet politika szövetségese. Ez azt jelenti, hogy Magyarországnak nincs joga hivatalosan bírálni a romániai vagy szlovákiai hatóságok kisebbségi politikáját (Kárpát-Ukrajnát még említeni sem szabad), s legfeljebb akkor lehet Ceausescuba szúrni, amikor az oroszoknak is éppen bajuk van vele.

A tilalomfák második csoportja a magyar kommunista párt vezető szerepével kapcsolatos. Arról ugyan már nincsen szó, hogy a kommunista párt – a magyar – mindig is tévedhetetlen lett volna, de hatalomra jutását kötelező természettörténeti fejleménynek illik tekinteni, olyasminek, mint azt, hogy a tejfogak kihullása után a gyermek szájában végleges fogak nőnek ki. Hogy a kommunista pártnak *kellett* a hatalmat átvennie, olyan axióma, amelyet senkinek nincs joga megkérdőjelezni, mint ahogy arról is tilos kérdezősködni, hogy miért egyetlen párt gyakorol minden hatalmat és e párt „vezető szerepe" miért nincs választásnak alávetve. Ugyanakkor a dogmák elvesztették néhai merevségüket. Szűkebb szakmai publikációkban a történészeknek joguk van a magyar kommunista mozgalom hibáiról vagy eltévelyedéseiről értekezni, mégpedig nemcsak azokról, amelyeket az MSZMP jelenlegi vezetősége *is* mint ilyet könyvelt el. Ha azonban e kutatások a Komintern vagy a sztálinizmus idején Moszkvában élő kommunisták balsorsát érintik, a budapesti cenzúra fölöttes énjeként megjelenik a szovjet cenzúra, s szükség esetén még a kifogásolt művek bevonását is eléri. (Erre számos példa volt a hetvenes évek óta.) A nyolcvanas évek egyik legmeglepőbb újdonsága az, hogy olyan tények is felidézhetők, amelyek kétes fényt vetnek a párt hatalomra jutására. Így például a *História* című folyóirat 1984-ben hiteles leírást közölt arról, milyen körülmények között érte el Rákosi 1947-ben Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását. Néhány évvel korábban ugyanebben a folyóiratban Vas Zoltán elismerte, sőt részletesen leírta az 1947-es választási csalásokat (az ún. kékcédulás ügyet).

A magyar történelem egyetlen fejezete, amely még nem került ki a módszeres elferdítés purgatóriumából: 1956. De még ez a megállapítás is finomításra szorul. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek vége óta számtalan kibúvót talált arra, hogy 1956 fejleményeit ne egészen hivatalos szellemben idézze fel. Számos regény hátterében, néha előterében is úgy

megy végbe a forradalom, mintha forradalom volna és nem ellenforradalom. A film- és színházrendezők pedig a maguk eszközeivel szabotálták a hivatalos történelemszemléletet: a sok lehetséges példa közül hadd említsem csak azt a színházi díszletet, amely a francia forradalom egyik jelenetét az Üllői út házai között ábrázolta.

A tabuk harmadik csoportja a rendszer természetére vonatkozik: nem vonható kétségbe – még közvetve és a sorok között sem –, hogy a hatalom és a társadalom is lenini értelemben „szocialista". Ezért aztán szociológusok nem is folytathatnak kutatásokat a hatalom gépezetének tényleges működéséről, s az állampolgárok, társadalmi rétegek tudatállapotáról is csak nagy megszorításokkal értekezhetnek. A közvélemény-kutatások többsége eleve vakvágányra fut vagy torzképet fest, mivel senki sem nyilatkozhat „a szocializmus" ellen. Érdekes módon, a marxizmus mint olyan kevésbé szigorú védelmet elvez. Szabad hivatkozni heterodox marxista irányzatokra (Althusser, Frankfurti iskola), sőt egy sereg társadalomfilozófiai vagy jogi problémát nyugodtan lehet taglalni minden marxizmus nélkül, ha nem épp homlokegyenest ellenkező álláspontból kiindulva, csak arra kell ügyelni, hogy a marxizmus megkerülése vagy opponálása ne legyen szabad szemmel is látható. Megfelelő mimikrivel azután a szerző lehet liberális vagy konzervatív, keresztény vagy agnosztikus, misztikus vagy pozitivista. Elmúltak azok az idők, amikor a marxizmus–leninizmus osztatlanul uralkodott: ún. hegemóniája merőben verbális, felszíni, miközben a mélyrétegekben a legkülönbözőbb átgondolt vagy ösztönös meggyőződések munkálkodnak. Magyarországon ma már senkit sem lehet az Ideológia nevében a szellemi életből kiközösíteni: 1973-ig kell visszanyúlni ahhoz, hogy olyan párthatározatra találjunk, amely megtorló intézkedéseit az ideológiai tisztasággal indokolja.

Hogyan magyarázhatók az utóbbi években végbement változások? Azt hiszem, a legfontosabb szerepet e tekintetben a magyar vezetők pragmatizmusa játszotta. Az a körülmény, hogy ábrándkergetések helyett a cél a tényleges hatékonyság lett minden vonalon, elkerülhetetlenül az „objektív tények" nagyobb tiszteletben tartásához vezetett, még olyan területeken is, amelyek elvben az ideológia hatáskörébe tartozóak. A második döntő körülmény, hogy a politikai rendszerre és vezetőire állandó nyomás nehezedett a társadalom részéről. Harmadszor: a Nyugat felé való nyitás.

Negyedszer: a korlátokkal meg nem békülő, szabadabb munkafeltételeket kereső értelmiség. A végeredmény az igazság részleges visszahódítása lett, s összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ezt a „hódítást" – mert erről van szó – az értelmiség nyugtalanabb része vitte véghez egy türelmesebbé s a Nyugat felé való nyitás miatt kedvezőbbé vált atmoszférában, egy olyan közvélemény aktív közreműködésével, amely – ha módja nyílt rá – mindig a bátrabbak oldalára állt.

A hetvenes évek valójában új korszakot nyitottak a magyar szellemi életben: az aktív ellenállás időszakát. 1956 óta először megtört a csend és visszaszorult a kerülgetési stratégia. Gyakorlatilag minden területen egyre több alkotó értelmiségi (tudós, művész, író) akadt, aki valamilyen módon kitört az igazságra nehezedő tabuk szorításából és a nyelvezeti engedelmességből. A filmművészet volt a lázadás egyik élharcosa. Az utóbbi időben a történetírás került az előtérbe, annak különösen az a részlege, amely Magyarország háború alatti helyzetéről és szerepéről próbálja föltárni az igazságot. Ugyancsak említést érdemel néhány nagyobb példányszámú budapesti és vidéki folyóirat, amelynek szerkesztői időről időre látványosan dacolnak a hatóságokkal: kiátkozott szerzőket közölnek, s olyan kérdésekről „mondják ki az igazságot", melyekről a közönség már régóta várja a tájékoztatást, illetve a pártzsargontól megtisztított állásfoglalást. Példaként idézhetnénk a *Valóság*ot, a *Históriát*, a *Medvetánc*ot és a (korábbi) *Mozgó Világ*ot, a vidéki lapok közül pedig a *Forrás*t és a *Tiszatáj*at. Egy ideje a *Heti Világgazdaság* tűnt fel tárgyilagosságra törő stílusával, tiszteletlen őszinteségével és imponáló jólinformáltságával; ez a hetilap szemmel láthatóan nem csak a vállalatok vezetőinek szól.

A tényálláshoz persze az is hozzátartozik, hogy amióta a belső nyomás állandóvá vált, számos rendbontó szerzőt, s főképp engedetlen folyóirat-szerkesztőt sújtott kisebb-nagyobb szankció. Ezek közül a leglátványosabb a *Mozgó Világ* eredeti szerkesztőségének föloszlatása volt. (Még pontosabban: a szerkesztőségi gárda oszlott föl a lap felelős vezetőjének leváltása miatt.) A szankciók azonban mindenkiben azt az érzést hagyják, hogy a hatóság voltaképpen defenzívában van a magyar társadalommal szemben. Erről tanúskodik az a hivatalos szájból gyakran elhangzó kifejezés is, hogy ez vagy az a szerkesztő „opportunista módon" engedett a szakmabeli közhangulatnak. De minthogy – részben nemzedéki okokból – a nyomás tömegjelenséggé vált, a hatóságok megértették, hogy puszta ijesztgetéssel nem sokra jutnak. Alkudniok is kell, amit elővigyázatosságban nevelt vezetők módjára meg is tesznek. A letiltás és a kizárás már csak azért is módjával adagolandó, mert tömeges alkalmazása esetén túl sok alkotó értelmiségit sodorna az ellenzék, a párhuzamos kultúra szerzőinek táborába.

Első látásra úgy tűnik, hogy a „második nyilvánosság" nem veheti fel komolyan a versenyt a hivatalossal. Míg a szamizdat nyomtatványok példányszáma csak ritkán éri el az ezret, a hivatalos orgánumok tízszer vagy akár százszor nagyobb közönséghez jutnak el. Az a kérdés is minduntalan felmerül, hogy a folyamatos bírságokkal sújtott és más módon is üldözött független sajtónak van-e reális esélye a túlélésre. Fennmaradása már évek óta csak egy maroknyi önkéntes élharcos és napszámos elszánt kitartásának köszönhető. Személy szerint sokan rokonszenveznek a hivatásos ellenzékiekkel, de sorsukat nem szívesen osztják meg velük, mert az a normális érvényesülés minden csatornáját elzárná. A hivatalos propaganda egy idő óta még a szánalmat is ellensúlyozni szeretné (például olyan élcelődéssel, hogy a hivatásos ellenzékiség állandó nyugati meghívásokkal jár); az elszigetelődés fő oka azonban nem a társadalmi rokonszenv csökkenése, hanem a józan önérdek.

A hivatásos ellenzékiek azonban még mint maroknyi csoport is felbecsülhetetlen hivatást töltenek be: ők azok, akik a szókimondás bátorságának újabb és újabb mérföldköveit rakják le. Voltaképpen a két kultúrhálózat közötti konkurencia e mérföldkövek körül folyik. Jó néhány folyóirat-szerkesztő csak azért ad helyet egy-egy kényes-rázós írásnak, hogy lefőzze a *Beszélőt* vagy a *Hírmondót*, vagy hogy megelőzze, hogy az ajtaján kopogó szerző végül is a független sajtónál kössön ki. Ennek a hallgatólagos versengésnek az az eredménye, hogy állandóan messzebbre tolja ki a tűrési határokat. Az utóbbi évek hivatalos publikációi minduntalan újabb bizonysággal szolgáltak arra, hogy az ideológiai és politikai tilalomfák nem olyan sérthetetlenek, mint azt sokáig gondolni lehetett. Eközben a szamizdatban még a legveszélyesebb téma, vagyis az orosz uralom viszonylag büntetlen taglalása is bekövetkezett. Másfél évtized fokozatos fellazulása után végül már – a legfelsőbb vezetőket is beleértve – senki sem tudja pontosan, voltaképpen hol is húzódnak a tolerancia határai.

Csak egy dolog bizonyos: az, hogy amit hivatalosan szabad, mindig kevesebb annál, mint amit a közvélemény hallani szeretne. Amiből az következik, hogy a mindenkori egyensúly csak törékeny lehet, s hogy az elért eredmények ellenére is újabb konfliktusok várhatók.

(1985., eredetileg franciául)

7. fejezet
A párthatalom és a társadalom közti dialógusról[20]

Akar-e a mai magyar kormányzat (párt- és államvezetés) dialógust a befolyásán kívül eső irányzatokkal, társadalmi erőkkel? Külhatalomtól függő, de a közérdek – sőt „közmegegyezés" – nevében kormányzó hatalomról lévén szó, az itt föltett kérdés lényegbevágó. Az odafigyelés képességétől és a dialógusra való szándék komolyságától függ, milyen belső fejlődés várható vagy nem várható az előttünk álló sorsdöntő esztendőkben. Sorsdöntő? Igen, az, két okból is: a nemzedékváltás és a gazdaságot fenyegető kifulladás miatt.

Nemzedékváltás: kifelé haladunk abból az ájultságból, amelybe az 1956-os kísérlet leverése döntötte a magyar társadalmat. A felnövő nemzedékek mind kevésbé fogadják el, hogy ami van, az másképp nem lehet, s hogy a külhatalom akarata egyben felmentés is. A történelmi igazoltság szerepében tetszelgő, újabban geopolitikai szükségességnek nevezett párturalmat eredményekkel kell alátámasztani, méghozzá olyanokkal, amelyek közérdeket szolgálnak és – valamilyen értelemben – közakaratnak felelnek meg.

Kifulladás: a magyar gazdaság viszonylagos sikereit mindinkább veszélyezteti a világgazdaság nagyarányú átszerveződése. A közkeletűen válságnak nevezett élet-halál versenyben a túlkoncentrált és merev szerkezetű szocialista monopolvállalatok nem állják meg a helyüket, aminek

[20] Eredetileg „Még egyszer a dialógusról" címen a *Magyar Füzetek* 14–15. számában jelent meg (Párizs, 1984.).

következtében a már elért termelési nívót és életszínvonalat az összeomlás veszélye fenyegeti. Ha Magyarországon, mint egyébként mindenütt a szovjet világban, megint oly sok szó esik reformról, ez azért van, mert e veszélynek, habár késve, a vezetők is tudatára ébredtek. Csakhogy Magyarországon – amely ebből a szempontból kivétel a szovjet világban – „reformról" nem lehet csak úgy a levegőbe beszélni. A reformokat illetően kialakult egy, az autonóm cselekvés és a politikai demokrácia irányába mutató társadalmi igény, amelynek figyelembevétele nélkül minden szervezeti javítgatás csak üres beszéd, a pártkáderek egymás közti játéka marad.

A kérdés tehát: a dialógusra való *szándék*, illetőleg az arra való *képesség*. Akar-e, képes-e a magyar párt- és államvezetés olyan igényekre odafigyelni, amelyeket eddig elhanyagolhatónak tartott, de amelyekről kiderült, hogy a társadalom, legalábbis annak felnövő nemzedékei számára elsődlegesek? Ezeknek az igényeknek csak egy része közvetlenül politikai (mint például a határokon túli kisebbségek iránti gond vagy a közügyekről való szabadabb vita követelése). Más, nem kevésbé fontos részük az életmóddal, a személyes – például utazási, tájékozódási – szabadságjogokkal vagy a környezetvédelemmel kapcsolatos. Még a kormányzat által többé-kevésbé szorgalmazott vállalkozási hullám sikere is részben azon múlik, hogy az erre vonatkozó szokatlanul liberális intézkedéseknek milyen jövőt jósol a közvélemény. Vagyis, hogy lát-e bennük jövőt, amíg elszigetelt kivételek egy máskülönben szoros gyeplőn tartott termelési-bérezési-árszabályozási rendben.

Ha mármost megpróbálunk az elmúlt évek politikai gyakorlatából következtetéseket levonni a „dialógus" – azaz a társadalomra figyelés, a közóhajnak tett engedmények – *esélyeire* vonatkozólag, akkor igencsak zavarba jutunk. A jelek ugyanis se nem összehangzóak, se nem egyértelműek.

Kétségtelen, hogy a Kádár-féle politikai vezetés gyakorlatában volt és van „ráfigyelés", volt és van engedményekre való hajlam. Hogy csak a legutolsó évek példáinál maradjunk: ilyen volt a kisvállalkozási lehetőségek szélesítése, a nyugatra utazás módozatainak messzemenő könnyítése, a sajtó-, rádió- és televíziós tájékoztatás tárgyilagosabbá tétele, a történetírásra nehezedő aktuálpolitikai tilalmak fellazítása, legújabban pedig

a pluralitás igényének elismerése a választási rendszer keretében. (Ez utóbbira még visszatérek.) Magyarországon néhány éve olyan könyvek és tanulmányok jelennek meg, amelyekre tíz éve még gondolni is képtelenség lett volna. A filmművészet egy része is ráállt – ráállhatott – a társadalomkritikára. Két vagy három vonatkozásban a „dialógus" hivatalosan vallott programmá vált: dialógus indult például az emigrációval (gondolok itt az anyanyelvi konferenciákra, de még sok minden másra is), és másképp ugyan, de erről esik szó az ún. „társadalmi érdekekkel" kapcsolatban is, amelyeket a pártállam hol a Hazafias Népfront, hol az egyes szakmai szervezetek révén most már nemcsak „felismerni", hanem – az újabban elterjedt szóhasználattal élve – „ütköztetni" (?) is kíván. Csak mellékesen említem, hogy 1984-ben a magyar államfilozófusok buzgó párbeszédbe kezdtek a keresztény teológusokkal, különösen a külföldiekkel. A civilizációt fenyegető veszélyek közös tudata fontosabbnak nyilváníttatott, mint a marxizmus és az istenhit közötti filozófiai szakadék: kiderült, hogy még e szakadék fölött is lehet „a közös feltevéseket" kutatni.

Ezekkel a – részint új keletű, de részint már a hatvanas–hetvenes évekre visszanyúló – türelmi jelekkel szemben áll a szervezett ellenzékiség minden formájának változatlanul eltökélt és módszeres üldözése. Igaz, hogy az elmúlt években a módszerek finomodtak; szellemi bűntettért jó ideje senki sem ül börtönben, s egészében véve a hatóságok inkább lehetetleníteni, mint megtorolni igyekeznek az ellenzéki tevékenységet. A szocialista rendszer foglalkoztatási viszonyai és a magyar társadalom évtizedes beidegzettségei, sajnos olyanok, hogy ez a megelőzési módszer legalábbis hatásosan elszigeteli – ha teljesen meg nem is szünteti – a nyílt ellenzékiséget. Ennél többet azonban nem ér el, s a helyzet egyik paradox vonása, hogy miközben a szervezett ellenzékiség alig fejlődik vagy éppenséggel stagnál, a spontán elégedetlenség még közéleti síkon is mind szélesebb hullámokat ver: a régi *Mozgó Világ* felszámolása ellen az egyetemi fiatalok százai vagy ezrei tiltakoztak, a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer katasztrofális terve pedig oly méretű társadalmi ellenállást váltott ki, amilyenőre 1956 óta nem volt példa. A kormányzat ezekre úgy reagált, mint aki tudja, ilyen közvélemény-hullámok ellen a puszta megtorlás hatástalan.

Az emigráció higgadtabb megítélése ellenére arról sincsen szó, hogy a külföldi magyarok körében jelentkező aktuális politikai gondolatokat –

akár a legnyugodtabban, legtárgyilagosabban, legszakszerűbben megfogalmazottakat is – beengedjék a határokon. A magyar hatóság a dialógus fölött kegyúri jogot gyakorol, s továbbra is „felforgatónak" tekint minden független szellemű – a párthatalmat kívülről szemlélő – elmélkedést.

A helyzet mérlege tehát bizonytalan, de a hol erre, hol arra húzó jelek görbe vonala inkább óvatosságra int. Végső soron a reform hivatalos irodalmából is ez a következtetés vonható le: nincs jele annak, hogy a kormányzat többre készülne, mint apróbb-nagyobb igazgatási reformokra, hogy hozzá akarna nyúlni a társadalmilag jól bevált – ámbár gazdaságilag rosszul működő – adminisztratív-hatalmi szerkezethez.

A hetvenes évek végétől jelentkező új problémák tehát minden valószínűség szerint megoldatlanul maradnak. Mélyreható reformok nem várhatók sem a gazdaságban, sem a hatalomszervezés síkján. Magyarország, amely az elmúlt másfél-két évtizedben talán a legtöbbet újított a szovjet világ országai közül, s ezért – nem is érdemtelenül – a legjobb „helyezést" kapta, most lassan, de biztosan süllyed bele a kommunista gazdaságokat jellemző tehetetlenségi válságba. Melynek gazdasági (életnívó-) következményeivel szemben a hatvanas évek óta kikísérletezett társadalmi leszerelő-megbékítő technikák aligha fognak hatásosak maradni. Sietek aláhúzni, hogy ezt az előjóslást nem a kívánság vezeti, hanem az adottságok objektív mérlegelése. A magyar társadalom politikai reagálóképességét tekintve egy tartós rosszabbodás mindennek mondható, csak kívánatosnak nem.

Mivel magyarázható a magyar politikai vezetés reformpotenciáljának ez a kiapadása?

Az okok egy része oly ismert, hogy kár volna róluk hosszabban beszélni. A mozgásképtelenség mögött elsősorban *félelem* húzódik meg: félelem az előre nem látott belső következményektől, s attól, hogy mit szól az egészhez Moszkva. Nem tudom, hogy ez a két félelem mennyire jogos, de azt nem lehet tagadni, hogy *valamelyest* mindkettőnek van alapja. Minden reform, még a legcsekélyebb is, kockára teszi a dolgok kialakult rendjét, belső egyensúlyát, s e kockázatot csak részben enyhíti, hogy a magyar politikai adottságok mellett a helyzet „kontroll alatt tartható". De végül is ki más lehetne illetékesebb annak megítélésére, hogy teherbíróan stabil-e a rendszer, mint azok, akik igazgatják? Ami mármost a szovjet hozzájárulást – s még pontosabban: a szovjet engedélyezési procedúrákat – illeti, erről még kevesebbet tudunk, mint a belső egyensúly rejtett gyengeségeiről. A közfelfogás – nemcsak a magyarországi – úgy véli, hogy a szovjet póráz szoros, de hogy *épp most milyen szoros,* ezt megint csak az érdekeltek – adott esetben a Moszkvával tárgyaló magyar vezetők – tudják a legjobban. Persze az is lehet, hogy óvatosságból eltúlozzák a szovjet nemtetszésből eredő veszélyt. Kádár Jánosnak 1956 óta egyfolytában követett elve az, hogy nem szabad riogatni az alvó oroszlánt: hogy ebből milyen elszalasztott lehetőségek származnak, azt soha nem fogjuk tudni.

Van azonban a magyar immobilizmusnak egy ritkábban emlegetett oka is, amelyet már csak azért is érdemes aláhúzni, mert szorosan összefügg a „dialógus" témakörével. Ez az ok első megközelítésben a politikai fantázia szegénységének volna nevezhető, közelebbi elemzésben azonban a leninista államszervezés alapelveihez vezet el bennünket. A leninizmus, amelyet legjobb tudomásom szerint a Magyarországot kormányzó állampárt nem adott föl, olyan lehatárolt rendszer, amely igazi politikai dialógusra nem ad lehetőséget. A leninista dialógus – amennyiben a szó használata itt egyáltalában jogos – egyoldalú: nem engedi meg a kormányzata alá került társadalomnak, hogy politikai-államszervezési óhajairól szabadon szóljon, legfeljebb ahhoz járul hozzá, hogy a hatalom részéről jövő indítványokhoz hébe-hóba, s akkor is csak az előírt keretek között *hozzá* szóljon. Egyoldalú ez a dialógus továbbá azért, mert mindig azzal a hátsó gondolattal folyik, hogy az ellenfél majd „jobb belátásra tér", magyarán: enged. Arról, hogy a politikai döntésekre a szűkebb hatalmi központon kívüli tényezők is befolyást gyakorolhatnának, nincs szó. Ezért üres beszéd minden „szövetségi politika", s még díszletnek sem komoly az ún. népfront.

Ugyanebből az okból fogadta a magyar közvélemény igen-igen szkeptikusan a választási törvény legutóbbi módosítását, azt, amely a helyi jelöltségek kötelező pluralitását írja elő. Ez az intézkedés *talán* lehetővé teszi a jövőben, hogy a jelöltek közé becsússzék egy-két, a káderfegyelemnek kevésbé alávetett, tehát érdekképviseletre valamivel alkalmasabb személy, de még ez sem igazán valószínű.

A legtöbb, amire számítani lehet, hogy a jelöltségek kötelező megduplázását kihasználva a választók egy-két helyen kilövik a leghivatalosabb

jelöltet, vagy legalábbis nagyobb számban kifejezik ellenszenvüket az illető iránt. Ezzel aztán véget is ér a játék, ugyanis előzetes összehangolódásra – pláne különböző választókerületek között – sem a törvény, sem a párturalmi gyakorlat nem ad módot. Még kevésbé arra, hogy egyes jelöltek független programmal lépjenek föl: aki labdába akar rúgni, annak előre el kell fogadnia a népfront programját, vagyis a pártirányítást. Ilyen módon sem a kisebbségi vélemények nem juthatnak kifejezésre, sem a közakarat szabad alakulásának az a nélkülözhetetlen feltétele nem valósulhat meg, hogy a politika színterén *eltérő programok* ütközzenek össze. Pedig választásról a szó valódi értelmében, de még dialógusról is csak ilyen körülmények között lehetne csak beszélni.

Az elmúlt évek politikai gyakorlatából ítélve arra sem lehet számítani, hogy a kormányzat az ún. ellenzékkel, azaz a nyíltan bírálókkal fog párbeszédbe ereszkedni. A néhány éve elszaporodott független sajtókiadványokat *(Beszélő, Hírmondó)* a pártvezetők valószínűleg figyelmesen olvassák, de csak abban a bizonyos leninista szellemben, amely az „ellenség" szavaiban nem az értelmet, még kevésbé a kapcsolódó pontokat, hanem a kiaknázható gyengeségeket fürkészi. A *Beszélő* szerkesztőinek megfontolt és mérsékelt reformprogramját hivatalos oldalról teljes hallgatás fogadta. Vagy pontosabban: rituális párthatározatok, hogy ellenséges kritikusokra nincsen szükség. A leninizmus emlőin nevelkedett uralkodó kasztnak nem kell független partner.

Magyarázatnak nem meggyőző, amit erről oly sokan gondolnak, vagyis hogy az ellenzékiek kevesen vannak, gyengék és elszigeteltek, tehát ne is csodálkozzanak azon, hogy nem veszi őket komolyan a Hatalom. Lengyelországban ugyanis az ellenzék egy fél országot vagy annál is többet tud maga mögött, mégsem nyerte el (eddig) az intézményes elismerést. Sajnos, de való, hogy a leninista párturalomnak semmi körülmények között nem kell tárgyalópartner: sem ott, ahol erős, sem ott, ahol gyenge. A szovjet felügyelet ezt biztosítja. Párturalkodóinkat nem érdekli, nincsenek-e kritikusaikkal „közös feltevéseik" (például olyanok, amelyek az ország helyzetére vagy szükségleteire vonatkoznak). Mintha éppen attól rettegnének, hogy a közös feltevésekből *más* következtetéseket is le lehet vonni. (A teológiára ez úgy látszik újabban nem vonatkozik.)

A dialógus lehetetlensége természetesen ferde helyzetbe hozza a mérsékelt kritika híveit. Mire jó önmérsékletet prédikálni, posszibilis javaslatokkal előhozakodni, ha ezeknek semmi visszhangjuk nincs? Úgy tűnik, hogy 1984-ben pontosan *ez* a *Beszélő* körül csoportosuló, embrionális magyar ellenzék dilemmája, mint ahogy ez a nevezett folyóirat két év óta folyó nyilvános vitájából kitűnik. [...]

Ezt a vitát „az élet" fogja eldönteni. A helyzet kulcsa azonban továbbra is a Hatalom élén állók kezében van. Csodás átváltozásukra nem lehet számítani, de arra talán igen, hogy a válság nyomása eddigi politikájuk folytatására, vagyis a *hallgatólagos egyezkedés további lehetőségeinek keresésére* fogja sarkallni őket. Ha ugyan van még erre tér...

(1984)

8. fejezet
A szocialista államrend válsága Magyarországon[21]

A magyarországi szocializmus válságban van: gazdasági, politikai, ideológiai, sőt morális válságban. E válság valamikor a hetvenes évek végén kezdődött, a nyolcvanas évek közepén felgyorsult és 1987–1988-ban a leghivatalosabb fórumokon – sajtó, pártgyűlések stb. – is kifejezésre jutott. 1987 nyarán a nyugtalanság olyan méreteket öltött, hogy az irányváltás, de legalábbis a vezetőségcsere elkerülhetetlenné vált. A váltás két lépcsőben történt; az elsőben (1987 júliusa) az állampárt új kormányfőt nevezett ki, aki is hivatalba lépésekor gyökeres gazdaságpolitikai irányváltást hirdetett meg; a másodikban (1988 májusa) a pártvezetés régebbi gárdája szinte teljes egészében süllyesztőbe került, s a gazdaságszerkezeti újítások mellett a politikai intézményrendszer reformja is meghirdettetett. Az 1988 májusában összehívott országos pártértekezlet – egyfajta rendkívüli, tisztújító jogokkal is felruházott pártkongresszus – egyszerre volt válságfórum és kísérlet a megbomlott sorok újrarendezésére. A válság *megfogalmazásában* a reformerszárny játszotta a főszerepet, mindenekelőtt azzal, hogy hangot adott a magyar társadalom mélyéről jövő változási kívánalmaknak, illetőleg hogy ezeknek figyelembevételével intézményes újításokat javasolt. A sorok újrarendezésében azonban a főszerep a hagyományosabb elemeknek jutott, s ezen belül is a párt új erős emberének, a Kádár utódjává előlépett főtitkár-miniszterelnök Grósz Károlynak. Hogy lesz-e érdemleges újítás az intézményrendszerben és hatékony gazdaságpolitikai irányváltás, most elsősorban Grósz Károlyon múlik (úgy, mint 1987-ig Kádár Jánoson). Természetesen vannak a színen más politikai erők is – egyrészt a hivatalos intézményrendszeren kívül, másrészt a párthatalom felsőbb köreiben –, de tapasztalatból tudjuk, hogy az erők harcának kimenetelében mennyire döntő szerepe van a hatalom élén álló személynek.

[21] Eredetileg a *Magyar Füzetek* 19–20. számában jelent meg (Párizs, 1988.).

Ennek az írásnak nem célja, hogy a magyarországi válságot és az általa eddig kiváltott változásokat részleteiben elemezze: ilyen munka elvégzéséhez közelebbi megfigyelőhely kellene, mint Párizs. Célja azonban, hogy a válság és a megindult – vagy legalábbis meghirdetett – irányváltás főbb lehetőségeit szemügyre vegye s ezeknek mérlegelése után a válság kimenetelének lehetséges útjait feltérképezze.

A gazdasági csődről dióhéjban

Hogy a gazdasági vonalvezetés csődbe jutott, ez ma már olyan elismert tény, hogy bizonyításra nem szorul. Az ország legjobb közgazdászai ez ügyben több mint tíz évvel ezelőtt kezdték húzni a vészharangot; iszonyú kár, hogy figyelmeztetésüket az illetékes államvezetők olyan nagy késéssel hallották meg. Amikor 1987 tavaszán végre megértették, hogy „most már igazán tenni kell valamit, különben katasztrófa lesz", megkezdődött az addig követett vonal előbb óvatos, aztán szinte pánikszerű revíziója, s ebből kerekedett ki a tavaly nyári kormányátalakítás. Grósz Károly, Medgyessy Péter és más kormányvezetők nyilatkozataiból csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságpolitika élére került új gárda tartós hatállyal színtiszta válságkormányzásra rendezkedett be azzal a bevallott céllal, hogy a lejtőre került kocsit biztosabb terepre vezeti vissza. Bár a hivatalos nyilatkozatok a gazdasági válság elemeit nem minden vonatkozásban tárták fel, afelől nem hagytak kétséget, hogy a helyzet súlyos, és olyan drasztikus intézkedéseket igényel, amelyek bizony senkinek sem fognak örömöt okozni. (Egyes-egyedül Kádár merte kétségbe vonni, hogy a dolgok válságosra fordultak; bukása erre is pontot tett.)

Magyarországon is, mint Kelet-Európában mindenütt, a szovjet mintájú tervgazdálkodás veszteséges pályákra – úgy is mondhatnók: fejlődési

zsákutcákba – vezette az ipari termelést; e pályákról kikerülni, az igazán modern és reményteljes technikákhoz felzárkózni csak hatalmas tőkebe-ruházással lehetne, amire azonban az ország jelenlegi eladósodása mellett sem pénz, sem – valószínűleg – külföldi hitelező nincs. A külföldi adósságállomány már most is akkora, hogy a folyó devizajövedelemből, illetve annak megtakarítható részéből, nem lehet az esedékes kamatszolgálatot teljesen fedezni. Ezért aztán az adósságállomány kvázi-automatikusan tovább növekszik anélkül, hogy újonnan felhasználható termelési tőke kerülne be az országba! De a dolognak ez csak a külgazdasági és rövidlejáratú oldala. Nagyobb probléma ennél hosszabb távon, hogy még az esetlegesen megszerezhető tőke sem biztos hatású gyógyír. A legjobb feltételek mellett kapott tőke is csak akkor érne valamit, ha mozgékony, gazdaságilag élet- és versenyképes vállalkozások kezelésébe jutna, márpedig a szocialista állam tervutasításain nevelkedett és pénzügyi gyámkodásához szokott nagyvállalatok nem ilyenek.

A magyarországi közszellem, elsősorban a közgazdászoké, sokáig abban a reményben élt, hogy a hatvanas évek közepén megkezdett és a nyolcvanas években valamennyire felújított „reform" majd kineveli ezt a vállalkozóképes gazdasági szervezetet. Ez azonban nem következett be. Az elmúlt évtized „reformintézkedései csak másodrendű kisvállalkozásoknak nyitottak utat, máskülönben meghagyták, legfeljebb módszereiben ésszerűsítették a vállalatok fölötti állami gyámkodást. A sok halogatás és be nem váltott reform után a magyar gazdaság végül is olyan hátrányba jutott, hogy óvatos kis lépésekkel azt már nem lehet behozni. Merész ugrásra volna szükség, amely az adott esetben nemcsak személycserét jelent – ez maga is nehéz –, hanem az államosított gazdaságirányítás többé-kevésbé radikális felszámolását.

A képletet bonyolítja, hogy az új reformprogram olyan gazdasági intézkedésekkel kapcsolódik össze (személyi jövedelemadó, árszintnövelés, munkahelyek fölszámolása), amelyek a szélesebb közvéleményben sokkal több nyugtalanságot keltenek, mint reményt vagy várakozást. Az elmúlt két évtizedben Magyarországon annyi szóbeszéd volt a gazdaság reformjáról, hogy – a beavatott szakemberek egy viszonylag szűk csoportjától eltekintve – az újból meghirdetett reformoktól pozitív jót úgyszólván senki sem vár. A közvélemény továbbá abban sem nagyon hisz, hogy az új vezetés csakugyan kirántja a szekeret a kátyúból (mármint az országét). Nem a szándékot kérdőjelezi meg, s még csak nem is X vagy Y személyi alkalmasságát, hanem a szocializmusnak nevezett rendszer belső megújulási képességét. Elvégre *ezt* is már többször és többen megpróbálták, de átütő sikerrel mindmostanáig sehol. A jövő természetesen mindig nyitva van és tartogat kedvező meglepetéseket is. Eddig azonban semmiféle tény nem hozható fel annak bizonyítására, hogy az államszocialista gazdaságirányítás hatékonnyá tehető.

A bizalmi válságtól a „szocializmuskép" elbizonytalanodásáig

Itt vezet át a gazdasági válság a *politikaihoz,* amely mindenekelőtt bizalmi. Mint ahogy a gazdasági csőd, ez sem egyik percről a másikra jött létre. Abban a két évtizedben, amely a nyolcvanas évek elején ért véget, a Kádár-rendszer tekintélyes bizalmi tőkét halmozott fel. Ez a bizalom egyrészt arra épült, hogy az élet élhetőbbé vált, másrészt arra az elterjedt nézetre, hogy az adott viszonyok között ennél többre úgysem lehet számítani. Egyfajta „kiegyezés" ment végbe állam és nép között, ha nem is jogi értelemben, de abban a köznapi értelemben, amelyben a fennálló állapotok – olykor a nehezen kibírhatók is – elfogadottá válnak, ha egyszer a „más", a jobb, nem elérhető. A bizalmi tőke kinél-kinél abban a mértékben halmozódott föl, ahogy a helyét vagy a számítását megtalálta. Akik a rangok és a lehetőségek létráján magasan álltak, természetesen nagyobb mértékben osztották a közmegegyezést, mint az alacsonyan állók.

Bizalmi válságnak nevezhető az olyan helyzet, amikor egyre többen érzik úgy, hogy a hatalom becsapta őket vagy legalábbis nem törődik velük, s egészében véve rossz irányba halad. Magyarországon ez a helyzet a hetvenes évek vége felé kezdett kialakulni. Először az értelmiség egy része mondta föl a „közmegegyezést", majd egymás után a társadalom úgyszólván minden rétege (a politikailag vagy gazdaságilag szuperprivilegizáltak néhány, nem túlságosan népes csoportjától eltekintve). Ennek legvilágosabb jele az a panaszáradat volt, amely 1987 tavaszától kezdve a magyar

sajtót-rádiót (stb.) elöntötte, s az a körülmény, hogy a panaszokba egyre több méltatlankodás, felelősségre vonás és – a fennálló államrend hívei részéről – aggodalom vegyült. A bizalmi válság legáltalánosabb oka, hogy a rendszer egyre kevésbé tudta nyújtani azt, amit – a hatvanas-hetvenes években kialakult életnívó és várakozások szerint – az ország lakói már-már jussuknak tekintettek, s ugyanakkor a csalódás ellensúlyozására alig-alig voltak eszközei. Tulajdonképpen Kádár János ebbe bukott bele.

Amíg Kádár a helyén volt, a bizalmi válsággal párhuzamosan és ahhoz kapcsolódóan kifejlődött, sőt akuttá vált egy másik – felszínesebb – politikai válság is, az, amely Kádár kiöregedéséhez és utódlásához kapcsolódott. Minden utódlás természetszerűen előhívja és felcsigázza a személyi ambíciókat. Ezek pedig szükségképpen „pártalakításokhoz" vezetnek vagy teljességgel személyi alapokon, vagy – ha erre a helyzet, illetve a szereplők egyénisége és észjárása módot ad – politikai árnyalatok szerint. A magyar pártvezetésben a nyolcvanas évek közepétől három irányzat kristályosodott ki: a „reformszárny", a „rendpárt" és a kádárista „centrum".

A „reformszárny"– amelynek Pozsgay Imre, a Népfront főtitkára volt a legmerészebb szószólója, a demokrácia irányába mutató politikai engedmények árán kereste a kiegyezést a felbolydult közhangulattal, s ehhez a partnereket elsősorban az értelmiségben, különösen annak népi-nemzeti érzékenységű rétegében találta meg. (A pontosság kedvéért említsük meg, hogy a hivatalosság mezsgyéin tevékenykedő magyar „reformpártnak" van egy liberális szárnya is, mindenekelőtt a piacpárti közgazdászok körében. Ennek a szárnynak Nyers Rezső volt a legsúlyosabb politikai személyisége.)

A „rendpártot" is a helyzet elbizonytalanodása hívta életre, hívei azonban a célszerű választ nem annyira újításokban, mint inkább a fegyelem helyreállításában, a rendszer társadalmi bázisának megerősítésében keresték. Ezt a „pártot" a közhiedelem már évek óta elsősorban Grósz Károly személyével kapcsolta össze, de Berecz Jánost is ide sorolta. (A két személy közötti hatalmi versengés végül is Grósz győzelmével végződött.)

A kádárista „centrum" – mint maga Kádár – voltaképpen semmi mást nem akart, mint a lehető legkisebb igazításokkal „kivészelni" a nehézségeket. Ez tíz éven át sikerült is neki, igaz, azon az áron, hogy az ország hangulata elmérgesedett és beállt a gazdasági csőd.

Melyik „párt" kerekedett felül az utódlási küzdelemben? Úgy tűnik, hogy Grósz személyében a „rendpárt" vette át a vezetést. Grósz személyes sikere – a kormányelnökséghez a főtitkárság is – azonban nem értelmezhető az említett irányzat egyértelmű felülkerekedéseként. Először is azért nem, mert ezt az eredményt egy *egyén* vívta ki jó taktikai érzékkel. Másodszor, mert a főtitkárrá választott Grósz Károly már nem egészen ugyanaz a politikus, mint akit a nyolcvanas évek közepén a „rendpárttal" azonosított a közvélemény: időközben, úgy is mint miniszterelnök, leckét kapott a gyakorlati élettől, szembesült az ország problémáinak példátlan súlyosságával. Harmadszor, a személyes sikernek *ára* volt: szövetségre kellett lépni a „reformpárttal". Talán nem is annyira személyes okokból – pusztán taktikailag más kombinációk is nyitva álltak –, mint inkább a szélesebb közvéleményre való tekintettel. Az ország hangulatát felmérve, sőt ezen belül a párttagságét is, Grósz Károly, úgy látszik, megértette, hogy a közvéleményt lecsillapítani, a változtatási szándékok komolyságáról meggyőzni csak a „reformszárny" közreműködésével lehet. Így került be az 1988. májusi pártértekezleten választott új politikai bizottságba Pozsgay Imre és Nyers Rezső (aminek következtében természetesen a „centrum" is eltolódott).

Megoldódott-e 1988 tavaszán a politikai válság?

Egy bizonyos síkon igen. Az a válság, amelyet Kádár utódlásának elhúzódása idézett elő, kétségtelenül megoldást nyert, méghozzá látványosan. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a katartikus folyamatot, amely az MSZMP sorain *belül* ment végbe. Végül is a régi vezetőgárda bukása a pártértekezleten pecsételődött meg az új központi bizottság megválasztása során. A régi pártvezér felfelé buktatása – amely nyilvánvalóan előre kialkudott döntés – magában véve is izgalmas „esemény" volt, hiszen mégoly elaggottan is Kádár elmozdíthatatlannak tűnt. De a Kádár-féle régi gárda többi tagjának (Gáspár, Németh stb.) látványos kibuktatása a Központi Bizottságból – amely minden jel szerint spontán, nem kitervelt választási eredmény volt –, a váltásnak pszichodrámai feszültséget adott; erre a csattanóra még a két játékvezető (Grósz és Berecz) sem számított.

Egy másik, mélyebb értelemben azonban a politikai válság megmaradt. A nyolcvanas évek végén ugyanis nem csupán a bizalom fogyatkozott

meg. Olyan okokból, amelyek nem csak gazdaságiak és nem csak a napi politikai teljesítményhez kapcsolódnak, megrendült a szovjetelvű leninista párt egyeduralma köré épülő rendszer legitimitása is. Bárkinek, aki magyar újságokat és folyóiratokat vesz a kezébe, egy idő óta fel kellett tűnnie, hogy az egypártrendszer jogosultságának kérdése egyre sűrűbben és nyíltabban bukkant fel a magyarországi politikai vitákban. Hogy miért csak egyetlen párt létezhet a szovjet minta szerint működő államrendszerben, s hogy miért ez az egyetlen szervezet diktál mindenben, tulajdonképpen mindig is kérdésként meredezett, de erre a kérdésre a Hatalom birtokosai kemény és megfellebbezhetetlen „ideológiai" választ adtak. Csakhogy az utóbbi évtizedekben az ideológia kemény magja fellazult, s bár a diktatúra feladásáról nem volt szó, annak igazolására az ideológia mellett valósabb elemek is belekerültek (gazdaságfejlesztés, érdekfeltárás, a társadalmi konfliktusok elrendezése, nemzetvédelem stb.). Az 1968-ban megindított gazdasági reform révén közhellyé vált, hogy a társadalom érdekcsoportokra tagolódik, s hogy ezek között ütközések is lehetségesek. A szellemi alkotások világában pedig elismerést nyert a pluralizmus, vagyis hogy nem csak egyetlen elvnek, egyetlen igazságnak van létjogosultsága.[22] A hetvenes évek végén megalakultak az első „ellenzéki" csoportok, s bár intézményes helyük a politikai rendszerben máig sincsen, azt, hogy hasznos szerepük (is) van, s hogy figyelemre méltó gondolatokkal állnak elő, egyre több politikai és propagandafelelős ismerte el, a legnyomatékosabb formában pedig 1987 kora őszén Grósz Károly miniszterelnök.

Meglepő volna, ha ezek után a magyar társadalom nem lépett volna még egyet előre, s nem tette volna fel nyíltan a kérdést: „De hát, ha így van, miért csak egyetlen pártnak van joga politikailag léteznie, miért nem léphetnek fel más véleményű politikai csoportok is helyileg vagy országosan?" Az érvszerű igazolás hiánya évtizedeken át nem okozott zavart, de most – miért, miért nem – maga is hozzájárul az egypárturalom válságához. A törvények fölött álló, alkotmányos korlátozásnak alá nem vetett

[22] Említést érdemel, hogy a *Magyar Értelmező Kéziszótár* 1977. évi kiadása még nem ismeri a „pluralizmus" szót. Egy-két év óta egyre sűrűbben szerepel ez a szó a hivatalos magyar sajtóban, most már a politikai vezetők is rendszeresen használják.

(azaz lenini típusú!) párthatalom legitimitása nemcsak a közvéleményben vált kérdésessé, hanem a hatalmi személyzet egy részében is. Az új egyesületi törvény vitája alighanem élesen felszínre fogja hozni az ezzel kapcsolatos bizonytalanságokat.[23]

A hatalmi személyzet rossz közérzete más „ideológiai" problémákkal is összefügg, éspedig azzal, hogy a szocializmusnak mint hivatkozásnak mind kevésbé van megfogható tartalma. Egy szovjet típusú rendszer még a legkeményebb erőszak alkalmazása mellett sem nélkülözhetett egy bizonyos szocializmus-hitet. „A" szocializmus „építése" a rendszer öndefiníciója, erre való hivatkozással igazolhatók a legnagyobb áldozatok és balfogások is. Abban, hogy e hivatkozásnak *tartalma* van – természetesen olyan, amilyet a mindenkori pártvezetés szab meg –, még a legcinikusabbak is hinni szoktak. E tartalom módosulása mindig okoz némi zavart, de ameddig a hivatkozás összekapcsolható *valamiféle* szocializmussal és a leninista pártnak ebben jutó exkluzív történelemformáló szerepével, a kommunista identitás fenntartható. Most azonban éppen itt jelentkezik a baj.

A magyar kommunisták ideológiai kohéziója először az ötvenes években rendült meg. A Kádár-rendszernek azonban – a belső kétkedők és lázadók kiiktatásával – sikerült az egyetértést helyreállítania, sőt még a fenti értelemben vett „hitet" is restaurálnia. A restauráció nem terjedt ki a sztálini dogmák teljességére, helyet adott az újításoknak, illetve az alapelvek rugalmasabb értelmezésének. Ennek a változásnak volt része a piacgazdálkodási szempontok részleges elfogadása (1966-os párthatározat) és a szellemi életre nehezedő tilalmak lazítása egy újfajta kulturális türelem, a többszínűség és az ideológiamentes szakszerűség jegyében. Mindezek a nyitások abban a reményben történtek, hogy velük a „szocializmus" és a „párt" tekintélye csak erősödhet.

Nem így történt. A szabad kritikai gondolkodás lassú terjedése az elmúlt évtizedben aláásta a rendszer ideológiai alapzatát, pontosabban: a magasabb értelmiség közvetítésével behatolt a rendszer felsőbb személy-

[23] Az egypárttól függő szervezetek monopóliumának csakugyan ez a vita vetett véget. Megjegyzendő azonban, hogy az ellenzéki jellegű mozgalmak és szövetségek (Fórum, Fidesz, Hálózat stb.) létrehozása megelőzte az 1989-ben beiktatott új egyesületi jogot.

zetébe és kikezdte a politikai hivatástudat belső biztonságát. Ez a folyamat valószínűleg sokkal lassabb maradt volna, ha nem esik egybe a rendszer tényleges teljesítményeinek a válságával, valamint azzal a megrendüléssel, amelyet az új szovjet vezetés önkritikus megnyilatkozásai váltottak ki. Bekövetkezett az a lelkiállapot, amelyet a mai magyar hivatalos szóhasználat a „szocializmuskép elbizonytalanodásának" nevez. Az ideológia kételyektől szaggatott bajnokai úgy indulnak neki egy „új szocializmuskép" kimunkálásának, mint Arthur király lovagjai a Szent Grál keresésének... Titokban ők is tisztában vannak azzal, hogy a király baja gyógyíthatatlan, de hajtja őket a régi dicsőség emléke és az az irreális remény, hogy hátha mégis találnak valamit, ami „szocializmuskép" címén felmutatható.

Mennyire lehet a hatalmi személyzetnek ezt a – szinte természetszerű – demoralizálódását feltartóztatni? Grósz Károly szemmel láthatóan erre törekszik, s egész pártkádermúltja, tipikusan apparátusember egyénisége ezt a célt hathatósan segíti is. A válság azonban mélyebb annál, semhogy taktikailag vagy pusztán személyi képességekkel áthidalható legyen.

Reformperspektívák?

A higgadt megfigyelőt némileg zavarba ejti, hogy Magyarországon mindenki úgy tesz, mintha ez a válság reformok útján volna megoldható. Ezt mondják a hatalom képviselői, de ezt mondják ellenfeleik és bírálóik is. A „reform" persze nem ugyanazt jelenti amazok és emezek szájából. Kérdés azonban, hogy az elmúlt negyven év tapasztalata – vagy az 1917 októbere óta eltelt hetven évé – bárkit is feljogosít-e arra, hogy reformoktól várjon átütő erejű változásokat.

Tudom, hogy a reformok hatékonyságának megkérdőjelezésére sokan felhördülnek, és a kérdezőt azzal vádolják, hogy a katasztrófa híve. Holott csak arról van szó, hogy nem hajlandó szavakkal hitegetni magát. A gazdasági reformok hatékonyságát illető kételyeimet már fentebb röviden megfogalmaztam. A reformok teljes vagy részleges kudarca természetesen nem jelenti „a rendszer" bukását, ameddig a hatalmi struktúrák kisebb-nagyobb igazítások árán fennmaradnak. Erre van precedens a szomszédban (Jugoszlávia), s valójában a szovjet rendszer egész hetvenéves múltja azt példázza, hogy a gazdasági csőd igen-igen hosszú ideig konzerválható. A Grósz-kormányzat központi célkitűzése a nemzetgazdaság szanálása úgy, hogy – amennyire lehet – érintetlenül maradjon a rendszer két alapadottsága: a szovjet függőség és az egypárturalom. A hetvenéves tapasztalat azt sugallja, hogy csak mérsékelten várható gazdasági siker, és az sem okvetlenül a demokrácia révén vagy annak javára. Ha a Grósz-féle kormányzati terv egyáltalában megvalósítható, akkor államkapitalista alapon, ahol is a mexikói vagy a tajvani módszerek a mérvadók (s ez még a legjobb, amit várhatunk!), nem pedig a mai nyugat-európaiak.

A tény, amivel itt számolni kell: nem minden gazdasági nyitás föltételez politikai szabadságokat és még a piac sem vezet automatikusan azokhoz (ezt Faragó Béla igen meggyőzően mutatta ki a magyar ellenzéki eszmevilágról írott munkájában[24]). Az ún. történelmi tapasztalat itt alkalmazhatatlan, tekintettel arra, hogy az a bizonyos kedvező korreláció piacgazdaság, civil társadalom és demokrácia között eddig csak totalitarizmus előtti történelmi képződményekben fordult elő.

A reformperspektíva politikai oldalára áttérve nem szabad szem elől téveszteni, hogy a leninista típusú párturalom – márpedig ez az alapfeltevés! – nem fér össze sem a párt szerepének alkotmányos korlátozásával, sem azzal a – népszuverenitásnak nevezett – jogállapottal, amelyben az ország lakossága saját maga szabadon döntheti el, hogyan akar élni, gazdálkodni, gyermeket nevelni, gondolkodni stb. A szabad népakarat kialakítása természetesen bonyolult folyamat, és az, hogy működik-e, kielégítően működik-e, sok esetben megkérdőjelezhető; azt azonban biztosan lehet tudni, hogy mikor *nincsen*: például akkor, ha a népakarat képzésének folyamatában valamely személynek, csoportnak, intézménynek vagy közjogi méltóságnak különleges előjoga van arra, hogy a többségnek ezt vagy azt előírja.

1987-ig a politikai intézményrendszer megváltoztatása a „reformpárt" megkülönböztető programpontja volt, miközben az MSZMP hangadó vezetői legfeljebb a párt „vezető szerepének" finomításáról voltak hajlan-

[24] Faragó Béla: *Nyugati liberális szemmel.* Magyar Füzetek Könyvei, 10., Párizs, 1986.

dók „dialogizálni". A politikai válság kiélesedésével ez a helyzet némileg megváltozott és az intézményrendszer reformja lassan hivatalos programmá lépett elő. Ebben kétségkívül szerepük volt a szovjet fejleményeknek, de belpolitikailag mégis úgy könyvelhető el, mint a „reformpárt" sikere. Pozsgay Imre bekerülését a Politikai Bizottságba úgy is lehet tekinteni, mint a politikai reform irányába tett ígéretet; Pozsgay mint államminiszter egyebek között a közigazgatási és jogi reformok előkészítésével van megbízva.

Ennek ellenére sok jel mutat arra, hogy hivatalos oldalról a politikai reform még mindig retorika (e szó legszorosabb értelmében), és hogy az ellenzéki erőkkel e tárgyban a Hatalom süketek párbeszédét folytatja. Miközben az ellenzéki erők úgyszólván minden csoportja demokráciát és népszuverenitást követel, az állampárt továbbra is a „vezető szerep" gyakorlásának korszerűsítésén töri a fejét, s minden lényeges intézményes vonatkozásban (választási rendszer, egyesületi törvény) láthatóan az egypártrendszer stabilizálása a cél, minden „nyitás" ezen belül marad.

Mármost semmi sem áll távolabb tőlem, mint a nyitásokban rejlő *lehetőségek* tagadása. Így például az 1984-es választási törvény, még úgy is, ahogy 1985-ben alkalmazásra került, lehetővé tette, hogy az országgyűlésbe bekerüljön néhány függetlenebb személy, s részben ezzel is összefügg, hogy az elmúlt egy-két évben még a Hatalom által delegált képviselők egy része is komolyabban vette képviseleti és törvényhozói funkcióját. (Ezt a változást persze alapvetően az ellenzéki kritika és a közvélemény felbolydulása idézte elő, amit egyébként az is mutat, hogy jó két évvel a választások *után* következett be.) Egy új egyesületi törvény, bármily agyafúrtan korlátozza is az állampolgárok politikai szervezkedését, csakis javíthat a jelenlegi helyzeten. Egyáltalában, a jogrendszer minden pontosítása üdvözlendő, feltéve persze, hogy a jogok nem maradnak meg holt betűnek, hanem olyan bírói gyakorlattal párosulnak, amely a jogsértések orvoslását legalábbis részlegesen lehetővé teszi. De az ilyen módon körülbástyázott, a párt egyeduralmát korszerűsítve fenntartó reformok nem vezethetnek el pluralista demokráciához. Ugyanebből az okból előre látható, hogy nem fogják megszüntetni a politikai válságot, hanem tovább fogják éleszteni, s ahogy más elégedetlenségek is belépnek a képletbe, ki fog éleződni az intézmények *gyökeres megváltoztatásáért* folyó harc.

E dolgozat első változatában, amely 1988 kora tavaszán került papírra, ezt írtam: „Valamilyen távoli értelemben az 1988 tavaszára kialakult helyzet emlékeztet az 1956 kora őszén töréspontra jutott válság előzményeire. A válság akkor is azért vált kritikussá, mert a pártvezetés nem tudott, nem akart párbeszédbe lépni azokkal, akik reformot követeltek." Ezt a diagnózist látszólag érvénytelenítette a májusi pártértekezlet. De csak látszólag. Rövid távon persze volt jelentősége ennek az eseménynek: könnyen lehet, hogy a végrehajtott vezetőség- és irányváltás nélkül már ebben az évben társadalmi robbanásra került volna a sor. (Az államvezetés 1987 tavasza óta nagyon komolyan számított zavargásokra, mindenekelőtt a gazdasági elégedetlenség kapcsán, s a rendfenntartó erőket ennek megfelelően kiegészítette.) A májusi pártértekezlet szelepén a robbanó gázok egy része eltávozott, s ennek csak örülni lehet. De az alapadottságok nem változtak. Ennélfogva a válságnak nincs vége, legfeljebb időleges nyugvópontra került.

Egy új politikai kompromisszum esélyei

Tartós megoldást csak egy olyan politikai változás hozhatna, amely egyrészt megteremtené az Európához való gazdasági felzárkózás emberi, pszichológiai és intézményes feltételeit, másrészt összhangba hozná a politikai intézményrendszert a demokrácia európai normáival. Ezekhez csatlakozik egy harmadik feltétel, amelyet azonban „elsőnek" is lehetne nyilvánítani: olyan kormányzatra való áttérés, amely a magyar nemzeti érdekek érvényesítését *kifelé* is szorgalmazni akarná és tudná.

Tisztában vagyok azzal, hogy e követelmények túlhaladják a magyar pártállam cselekvési szabadságát (ezért is tettük őket feltételes módba). A szovjet függőség létrejötte óta minden ilyen követelmény oly mértékben utópisztikusnak tűnt, hogy kimondásukról, de még végiggondolásukról is lassan leszokott a magyar közgondolkodás, nemcsak az országon belül, de még Nyugaton is.

Érdemes azonban felvetni a kérdést, hogy a szovjet modelltől – és függőségtől – való eltávolodásnak ugyanolyanok-e a feltételei 1988-ban, mint

az elmúlt negyven évben. Nem javultak-e meg érdemlegesen egyrészt külső okokból (szovjet politikai változások), másrészt a fentebb elemzett válsággal összefüggésben?

A Gorbacsov-féle vezetés szabadabb kezet ad a kelet-európai csatlóspártoknak. Ennek következtében a közép-kelet európai kommunista államrendszerek közti különbségek – amelyek már a nyolcvanas évek elején is nagyok voltak – még kiugróbbakká váltak. Más nyelvezet, más működési elvek, más politikai türelem vagy türelmetlenség uralkodik Kelet-Berlinben, Prágában, Budapesten stb. Még magyar szemmel is hajmeresztő szókimondás jellemzi a lengyel hivatalos sajtót, ugyanakkor a Magyarországon érvényes gazdaságpolitikai elvek hangoztatásának egy tizedéért is börtönbe lehetne jutni Prágában. A moszkvai vezetés ebbe láthatóan nem szól bele vagy azért, mert a dolgot így tartja rendjén valónak, vagy azért, mert – belső és világpolitikai ügyekkel elfoglalva – nincs energiája a szűkebb táborral foglalkozni. Amióta Gorbacsov új politikai vonala élesebb kontúrokat öltött, tehát 1987 eleje óta, szembetűnő a különbség a közeli védencek iránti látszólagos szovjet érdektelenség és ama felfokozott aktivitás között, amelyet a szovjet politika – Afganisztántól Nicaraguáig – a távoli csatlósok ügyében fejt ki.

A Szovjetunió új (vagy legalábbis lényegesen módosított) európai politikája azonban talán még ennél is merészebben értelmezhető. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a nyugati világgal való *igazi* békeállapot megteremtése érdekében a Gorbacsov-féle vezetés még olyan változásokat is hajlandó fontolóra venni a közép-európai térségben, amely szakítás volna a Sztálin-féle csatlósállam koncepciójával, s hosszabb távon lehetővé tenné, hogy e térség országai – vagy azoknak egy része – politikai értelemben „köztes" területté váljanak. (Természetesen a Szovjetunió külpolitikai befolyásának fenntartása mellett.) Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy Gorbacsov külpolitikai szószólóinak egy része bagatellizálja a rendszerkülönbségeket. Ebben a tekintetben az új magyar vezetés is néha gorbacsovi hangokat penget.

A higgadt elemzésnek természetesen őrizkednie kell attól, hogy kifejlődőben lévő potenciális esélyeket kész adottságoknak vegyen. Nagyon is lehetséges, hogy a fentebb vázolt „finnlandizációs" elgondolás megakad a Szovjetunió vagy a csatlós államok belső nehézségein. Az sem biztos, hogy a gorbacsovi vonalvezetésnek – úgy, ahogy az 1987–1988-ban megmutatkozott – tartós jövője van. Az is lehet, hogy a Kelet-Európával kapcsolatos nagyobb szovjet engedékenységnek merőben konjunkturális okai vannak: kimerültek a Szovjetunió gazdasági tartalékai, nincs miből eltartania csatlósait, ezért önállósodásukat bizonyos határok között nemcsak elfogadja, hanem szorgalmazza is. Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy a *szovjet tűréshatár eltolódott,* s ezzel elmozdult a kelet-európai változások legfontosabb korlátozó tényezője.

Mármost mi következik ebből a magyarországi helyzetet illetően? Az, hogy sokkal nagyobb lehetőség van érdemleges politikai és intézményes változásokra, mint negyven év óta bármikor. Nagyobb lehetőség van a sajátlagos magyar nemzeti érdekek érvényesítésére is (elsősorban gazdasági téren).

Mint már fentebb jeleztem, az adottságoknak ezt az elmozdulását az új magyar pártvezetés is észrevette. Ezért merészel gazdasági vonatkozásban olyan meredeken új eszmékkel kacérkodni, egészen a tőkés magántulajdon visszaállításáig menően. Ezért volt mersze még politikai vonatkozásban is (intézményes pluralizmus, nagyobb jogszerűség stb.) a közvélemény kívánalmainak elébe menni – legalábbis biztató ígéretek formájában. S főképpen: ezért hajtott végre fordulatot a határon túli kisebbségek ügyében. Az eddiginél komolyabb formában van szó a kommunista párt belső működésének demokratizálásáról, így például a vezetés vonalától eltérő „irányzatok" szabadabb kifejeződéséről. Ha eltekintünk az 1953 és 1956 közötti korszaktól, ilyen határozott szakításra a Sztálintól örökölt gondolkodási és cselekvési sémákkal soha nem került sor a háború utáni magyar kommunista mozgalom történetében. Új vonásokat mutat a közvéleménnyel való hivatalos kommunikáció is: rendszeressé váltak a kormánytájékoztatók és a sajtó képviselőivel folytatott beszélgetések; ezek keretében kényes kérdéseket is fel lehet tenni a kormány- és pártvezetőknek, s a válasz nem letorkolás, hanem kísérlet a hivatalos álláspont igazolására. Nyilván ezzel is összefügg a párt- és kormányszervek által ellenőrzött sajtó hihetetlen felbátorodása. 1988 nyarán már arra is volt példa, hogy országos napilap helyet adott ellenzékiként számon tartott személyek nyilatkozatainak vagy cáfoló kommünikéinek. A társadalommal való „dialógus", amiről annyi éven át oly sok üres szó esett, tehát igazából megindult.

Van azonban két pont, ahol az új magyar párt- és államvezetés ugyanolyan makacsul kitart a lenini–sztálini államelv mellett, mint elődei. Ez pedig: az egypárt ún. vezető szerepe és a szervezett ellenzékiség elutasítása. Minden intézményes újítás megáll azon a ponton, ahol a tulajdonképpeni állampolgári egyenlőség kezdetét vehetné. Ez ugyanis nem fér össze sem az ellenzéki politikai szervezkedés tilalmával, sem a kommunista párt által birtokolt előjogokkal. E kivételes jogok nagyobb része, mint ez köztudomású, kimondatlan. Pontosan ez a hallgatólagos jellegük akadályozza a valóságos, republikánus alkotmányosságra való áttérést: ez ugyanis összeegyeztethetetlen volna „a párt" minden jogfogalom alól kisikló előjogaival. [...]

Talán itt jutottunk el a magyar közeljövő kulcskérdéséhez. Ugyanis bármilyen valószínűtlen a hatalom részéről egy olyan önkorlátozási intézkedés, amely szabad(abb) utat nyit a politikai ellenerőknek, teljesen kizárni mégsem lehet. E sorok írója még ennél is tovább menne: egy ilyen – hatásában forradalmi – változás *talán már úton is van.* Ez a változás a magyar politikai közgondolkodásban indult el, amely az elmúlt években fokozatosan kiszabadult a leninizmus fogalomrendszeréből, s visszatért a közönséges republikánus értékekhez, illetve érvelési módokhoz.[25] E folyamat része az alkotmányos jogszerűség körül megindult vita, amelyben most már a párt szakemberei is részt vesznek. Ez a vita máris olyan irányba halad, hogy előbb-utóbb védhetetlenné teszi az állampárt jogi kivételezettségét. De természetesen még megállítható. A kérdés csak az: mit ér a hatalmi vétó, ha a máskülönben elfogadott – uralkodóvá vált – republikánus elvek logikája morálisan tarthatatlanná teszi az állampárt előjogait?

A politikai hatalmat az is a jogi (közéleti) reformok irányába hajtja, hogy gazdaságilag szorult helyzetben van. Olyan intézkedéseket kellene elfogadtatnia, amelyek széles körű elégedetlenséget váltanak ki. Az alternatíva itt: a kemény diktatúra (ami viszont a Nyugattal való együttműködést keresztezné). Egy új „közmegegyezés" keresése tehát szinte kényszerűség. Viszont milyen más módon volna lehetséges közmegegyezés,

[25] Olyan okokból, amelyeket itt nem szükséges kifejteni, a „republikánus" kategóriát találóbbnak tartom, mint a liberalizmust. De természetesen az itt elemzett folyamat úgy is jellemezhető, mint a liberális eszmerendszer újabb felvirágzása.

mint demokratikus alapon? Ezért is gondolom, hogy Magyarországon – a hatalom szándékaitól függetlenül, pontosabban: azokon túlmenően – *igazi* demokratikus változások érlelődnek. A játszma hosszú idő óta először folyik úgy, hogy nemcsak a Hatalom, hanem a társadalom kezében is vannak „ütőkártyák". Feltéve, ha vannak olyan szervezett erők, amelyek e kártyákat ki tudják játszani.

Van-e más alternatíva?

Van-e a radikális politikai előrelépésnek, azaz a demokráciához való fokozatos visszatérésnek alternatívája?

Engedtessék meg, hogy ne tekintsük alternatívának a személyi jogokat érintő kisebb-nagyobb kiigazításokat (mint például az utazási szabadság kiterjesztése, a szakszervezeti kényszertagság megszüntetése, a mindennapi életet érintő hatósági önkény korlátozása, a hitelesebb sajtótájékoztatás): nem azért, mert elhanyagolhatók, hanem mert e máskülönben üdvös javítások a válság alapproblémáját nem oldják meg. Sőt, bizonyos értelemben ezek az intézkedések még táplálják is a politikai válságot. Miért? Mert diktatúrában az állampolgári engedelmességet a magánéletre nehezedő kényszerek is segítenek fenntartani; ha ezeket rendre megszüntetik, az állampolgárok szükségképpen elpimaszodnak, öntudatosabbá és követelődzőbbé válnak. Ugyanez mondható el a jus murmurandiról. A nagyobb szólásszabadság, a sajtó nyíltabb szembenézése az ország valós problémáival csak akkor működik „szelep"-ként, ha a panaszoknak és bírálatoknak – a követelésekről nem is szólva – foganatjuk van. Ha ellenben a közönség úgy látja, hogy mindaz, amit mond, kér és javasol, pusztába kiáltott szó marad, akkor a sirámok egy napon dühös indulattá fordulnak át, s a „szelepek" egyszerűen szétpattannak.

Nem tekinthető alternatívának a kilátásba helyezett gazdasági átstrukturálás sem. Egyrészt azért, mert a rendszer politikai alapjait ez is csak gyengíti: mennél több piacgazdaság honosul meg, annál jobban megtépázódik a párturalom hivatkozási alapja, a szocializmus. Másrészt és főleg azért, mert az elkövetkező néhány évben semmilyen gazdasági intézke-

déstől sem várható az életszínvonal javulása, ezért aztán a lakosság tömegei nem láthatnak benne ajándékot. Ellenkezőleg, a várható gazdasági intézkedések – bármily igazoltak vagy elkerülhetetlenek – valamilyen *kárpótlás* után kiáltanak, amely a helyzet természete szerint nem lehet gazdasági.

Politikai síkon a demokrácia elfogadásának voltaképpen csak egy alternatívája van: egy hangsúlyosabban „nemzeti" politika. Ez azonban még a fentieknél is nagyobb nehézségekbe ütközik.

A magyarországi pártvezetés egy csoportja már néhány éve felfedezte, hogy a határokon túli kisebbségek kérdése – elsősorban az erdélyié – új lehetőséget nyit számára a közvélemény „népi-nemzeti" táborának megnyeréséhez. Közeledési kísérletek is voltak, de messzire nem jutottak Kádár János ellenállása miatt, aki e nyitásban több veszélyt látott, mint előnyt. Kádár meggyengülésével és egy új korosztály megjelenésével a felső vezetésben azonban tért nyert a hangsúlyosabb „nemzeti vonal" (nevezzük az egyszerűség okáért így), s – most első ízben – gyakorlatilag is kifejezésre jutott. Minden jel szerint Moszkva egyelőre helybenhagyta az új magyar vonalat, legalábbis abban az óvatos hangszerelésben, amely a hivatalos nyilatkozatokat jellemzi (még a Szűrös Mátyáséit is). Ennek belpolitikai hasznosítása azonban azért kétséges, mert *a szavakon túllépni ezen a terepen sem lehet.* A határok felülvizsgálatára nincs lehetőség, sőt még a kisebbségek helyzetében sem várható javulás. (A kommunista államok által folytatott nemzetiségi politika még kultúrautonómiát sem képes adni a nyelvi vagy vallási kisebbségeknek.) S végül: a pártállamok közötti szolidaritás még mindig erősebb, mint a nemzeti érdekkel való azonosulás.

Tehát marad a kompromisszum a demokráciával mint egyedüli kiút a válságból. Ennek minden világpolitikai nehézségével és – egyelőre nehezen átlátható – belföldi következményével. Így vagy úgy „hadállásokat" kell feladni, ami negyven évi úgyszólván megszakítatlan uralom után bizony nem kis elhatározást követel. Nem jósoljuk, hogy ez lesz, csak annyit mondunk, hogy e fordulat nélkül Magyarország nem fog tudni kilábalni abból a félig kormányozhatatlan állapotból, amelybe a kommunista államrendszer megzavarodása döntötte.

(1988. szeptember)

9. fejezet
Mitől omlott össze?[26]

Valljuk be, hogy mindannyian, akik itt kintről a magyar helyzetet figyeljük, némileg zavarban vagyunk. Semmit nem láttunk előre? Ezt nem mondanám. E sorok írója például egy szilveszteri interjúban, 1989 előestéjén, úgy vélekedett, hogy „ez az esztendő dönti el Magyarország sorsát". Március végén pedig egy nyilvános előadásban, amely azóta megjelent a római *Katolikus Szemle* 1989. 2–3. számában, úgy fogalmaztam, hogy „egy rendszerváltozás küszöbén állunk". Mégis meglepetés az, aminek május–június óta tanúi vagyunk, mármint a kommunista pártállam tüneményes gyorsaságú széthullásának. Ez már nem is *fizikai* összeomlás, hanem *vegyi* felszívódás...

A tények közismertek: 1989. október elején az MSZMP-nek még 700 ezer bejegyzett tagja volt, s habár állampárti előjogairól akkorra már nagyobbrészt lemondott, látszólag még mindent szilárdan a kezében tartott: országgyűlést, kormányt, államapparátust, rendőrséget, fegyveres erőket. Monopóliumai közül egyedül a sajtót vesztette el (a pártkongresszus előtt), másutt – mondjuk a törvényhozásban – legfeljebb az összehangolatlanság jeleit mutatta. Ilyen állapotban jutott el a nevezetes kongresszusig, ahol látszólag csak annyi történt, hogy sok civakodás és helyezkedés után az addigi, kádárista többségű vezetést egy reformtöbbségű vezetőség váltotta föl. Végső soron még ez is közakarattal vagy legalábbis többségi megegyezés révén történt. Révén? Talán helyénvalóbb volna az „árán" szó,

[26] Előadásként elhangzott 1989. november 3-án, Luganóban, a Svájci Magyar Irodalmi és Kulturális Kör tanulmányi napjain. – Rövidítve megjelent: *Világ,* 4. szám, 1990. január. Teljes szöveg: *Hitel,* 24. szám, 1990. január.

tekintve, hogy a szélesebb közvélemény elvtelen kompromisszumként érzékelte a kongresszus utolsó felvonását. Szinte általános volt a sommás ítélet: MSZP = MSZMP. További két hétnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ország is, a Nyers Rezső elnökölte új pártvezetőség is döbbenten konstatálja: MSZP nincs. Nemcsak „lent" nincs, de még „fent" sem; olyan párt ez, amelybe még a minisztereknek sem igen akaródzik belépni. Jellemző kórtünet, hogy a kifinomult szaglású Németh Miklós, aki vakmerő futásával igyekszik feledtetni, hogy Grósz kegyelméből lett miniszterelnök, mindjárt a kongresszus másnapján vitába keveredett Nyers Rezsővel arról, hogy tulajdonképpen kinek is a kormánya a kormány. Amióta Szűrössel kikiáltatta a köztársaságot, lassan hallani sem akar arról, hogy az ő kormányának az MSZP-hez bármi köze is volna, legalábbis nagyobb köze, mint akármely más, a színen található, fontosabb újító mozgalomhoz! Vagyis úgy fest a dolog, mintha – az állampárt széthullása után – pártállam sem volna... Így van-e?

Mint minden átmeneti helyzetben, az ítélet ingadozik. A pártállam talán még nem szűnt meg, de annyi bizonyos, hogy agonizál. Ugyanis összeomlott az alapszerkezet. Ezt az „alapszerkezetet" a már fentebb idézett márciusi szövegemben három sajátossággal jellemeztem: *állam és párt összefonódása; a társadalmi és helyi autonómiák megszüntetése; az igazság államosítása.* Mind a három pillér a leninista állampárt hatalmi monopóliumát szolgálta, és mind arra irányult, hogy a párthatalom osztatlanul valósuljon meg és mindenre kiterjedjen, még a gondolatokra is. Mármost a három pillérből a harmadik – a gondolatok és szavak monopóliuma – már az év kezdetén, de legalábbis áprilisban romokban hevert. E katasztrófát követte a két másik pillér megingása, mégpedig fordított sorrendben. Az írott és beszélt szó hirtelen (mitől is?) visszahódított szabadsága nyomában megjelent a szervezkedési szabadság, az állampolgári kezdeményezések, az egyesületalakítás, a politikai pártalapítás *de facto* lehetősége. Aztán megkezdődött az „állam", mindenekelőtt a kormányzati döntések leválása a „párt"-ról, s ez olyan méreteket öltött, hogy a pártnak nevezett képződmény elvesztette a leninista kánon szerint neki dukáló szerepét. Érdekes módon ez a csendes forradalom is valamiképpen „felülről" indult el, úgyhogy mindaz, amiről itt szó van, országosan előbb volt, mint helyileg, vidéken bizonytalanabbul, mint törvényhozási és kormányszinten. Ennek némileg ellentmond az MSZMP szervezeti válsága, amely – még a nyári hónapokban – vidékről indult el, s csak a végjátékban jutott el a fővárosba. Mégis úgy tűnik, hogy a helyi igazgatás szintjén több maradt a pártállamból, mint a központi intézmények működési vonalán.

No és a szovjet függőség? – kérdezhetné valaki. Jogosan, hiszen a fentebb tárgyalt „pillérek" ebbe a függőségbe ágyazódtak bele. A pillérek leomlása kétségkívül összefügg a talaj megingásával, de erről még korai volna véglegeset mondani. A belső erők játékterének kiszélesedése – ez az MSZMP-re is vonatkozik – nyilvánvalóan összefügg a birodalmi keret meglazulásával, illetve a birodalmi politika új irányzatával. Ebből azonban még nem következik, hogy Magyarország visszanyerte teljes kül- és belpolitikai mozgásszabadságát. (Ezt szerencsére Budapesten sem gondolja senki, legfeljebb néhány forrófejű mellékszereplő.) Más szóval: széthullóban van a pártállam, de nem az a külhatalmi tényező, amely ezt a sajátságos képződményt Magyarországon is, Kelet-Közép-Európa többi országában is létrehozta.

Hát ennyit kiindulóban annak megvilágítására, hogy *mi* omlott össze. Ezzel aztán át is térhetünk fejtegetésünk tulajdonképpeni tárgyára, melyet a cím előlegez: *mitől omlott össze?* A kérdést ilyen brutálisan azért érdemes föltenni, mert a válasz egyáltalában nem kézenfekvő. Elvégre is az ún. „létező szocializmusok" között Magyarország korántsem volt a legélhetetlenebb vagy a legsikertelenebb. Ellenkezőleg, ami hajlékonyságot, reform- és párbeszédképességet a posztsztalinista hatalmi gépezet ki tudott fejleszteni magában, az Magyarországon megvolt. A Kádár-rendszer volt a szalonképes kommunizmus mintatelepe, az MSZMP a nyugat-európai államférfiak kedvenc tárgyalópartnere. Gorbacsov még hátulgombolós volt, amikor a magyar párt- és államvezetés lemondott az utasításos tervgazdálkodásról és elfogadta a piaci hatékonyság mércéjét. A Szovjetunióban még Szibéria járt azért, ami a magyar szellemi alkotók – történészek, írók, szociológusok, képzőművészek stb. – körében elfogadott kifejezési lehetőségnek számított. Folytathatnánk, de minek, hiszen még mindenki emlékszik arra, hogy a hatvanas évek közepétől, jó két évtizeden át, milyen csodaország volt Magyarország, milyen csodaember Kádár. Hogy ez a csoda ilyen hirtelen szétfoszlott, abban – ismerjük el – van valami titokzatos. Ezért érdemel némi figyelmet és szellemi fegyelmet a „mitől?" kérdése.

Kezdjük a mélyebb, a messziről jövő okokkal. Ezek közül is azokkal, amelyek nem annyira kiváltó okok, hanem inkább *„megengedő feltételek"*. Az egyikről már szó volt, nevezetesen a külpolitikairól. A Gorbacsov-féle irányváltás nemcsak nagyobb játékteret adott, s nem is csak bátorítást arra, hogy Magyarország még tovább nyisson Nyugat felé, hanem elmozdított egy fontos féket: a Kádár-féle fontolva haladás alól kicsúszott az az érv, hogy „az oroszok miatt itt semmi lényegeset változtatni nem lehet". Az óvatos félreformok politikája csak addig volt bölcsesség és vitézi tett, amíg a háttérben ott meredezett a moszkvai tiltás. Ahogy a tiltás kérdésessé vált, a kádári politika egyensúlya is megbillent.

Ezt két további „megengedő" tényezővel egészíteném ki: az egyik a *rendszerkopás*, a másik a *nemzedékváltás*. Kopásnak a szó legáltalánosabb értelmében minden rendszer ki van téve. A Kádár-rendszer esetében azonban a kopást olyan tényezők gyorsították föl, amelyeket a rendszer maga hívott életre, mégpedig azzal, ami benne a legjobb volt. A Kádár-rendszer lehetővé tette, bizonyos fokig szorgalmazta is a magyar társadalom „depolitizálódását", vagyis azt, hogy az alattvalók nagyobb része magának és családjának éljen, hogy komolyabb hátrányok elszenvedése nélkül kimaradhasson a politikai kampányokból. Részben ezzel – de persze 1956 tanulságaival is – magyarázható az ún. „civil társadalom" szükségleteinek és természetes értékrendszerének visszatérése a magyar életbe. Mármost a „kopás" attól gyorsult föl, hogy az országot birtokló hatalmi személyzet is egyre inkább magáévá tette a „civil társadalom" (vagyis a nem politikus társadalom) életeszményeit és törekvéseit. Ha nem így lett volna, alig értenénk azt, ami 1987 és 1989 között a párttagságban végbement.

Ami a *nemzedékváltást* illeti, az úgy is felfogható, mint az imént említett folyamat egy másik oldala, kiegészítése. Megjelent a színen egy tágabb látókörű, fiatalabb hatalmi személyzet, amelynek tagjai már eleve ismerték a politikai és gazdasági hatékonyság praktikus követelményeit, s elődeiknél nagyobb szakszerűségben is nevelkedtek. E modernebb szemlélet terjedésével párhuzamosan szorult ki a terepről az a nemzedék, amelynek egész magatartását, igazgatási gyakorlatát a sztálini időktől örökölt polgárháborús világlátás szabta meg. Grósz Károly volt az utolsó, aki – emlékezetes sportcsarnoki beszédében, 1988 novemberében – még apellálni próbált erre az érzelemre. A nemzedékváltással függ össze, hogy

ennek a kísérletnek csak nagyon szűk körben volt visszhangja. A többiek szemében Grósz Károlyt visszatetsző őslénnyé tette.

*

Ezek után lássuk az „aktív" tényezőket, azokat a mozgásokat, amelyek az összeomlás kiváltó okainak tekinthetők. Ilyenből bizonyára több is van; én itt közülük csupán háromra szeretném a figyelmet ráirányítani: a nemzeti öntudat feléledésére, a demokratikus értékek „ideológiai" győzelmére, s végül a gazdasági válságra.

A Kádár-rendszer mérlege talán még utólagos megítélésben is kedvezőbb volna, ha a magyar kormányzat a hatvanas–hetvenes években valamivel többet tesz a sajátlagosan magyar érdekek védelmében, s ha nem tiporja el olyan kíméletlenül a magyar történelmi és nemzeti tudatot. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy ez elkerülhetetlen „kötelessége" volt. Az NDK-tól eltekintve nincs még egy országa a közép-kelet-európai szovjet zónának, ahol az uralkodó kommunista párt olyan nemzetietlen lett volna, mint a magyar. Ez már 1956-ban is tényezője volt a néplázadásnak. S hiába tettek meg Kádárék minden lehetőt e tudati faktor gyengítésére, az oly sokáig visszafojtott sérelmek a hetvenes évek vége felé megint előtörtek a felszín alól. Az MSZMP vezetőségének csak egy nagyon vékony szárnya (Pozsgay, Szűrös) értette meg, hogy ez a helyzet tarthatatlan, de irányváltást csak egyetlen kérdésben – menekültek befogadása – tudtak elérni, s ez is túl későn következett be. A valóságban már ezt is a forrongó közhangulat kényszerítette ki, s az eredmény olyan „rés" volt, amelyen át benyomulhatott az évtizedeken át föld alá szorított nemzeti önérzet. A Magyar Demokrata Fórum létrejötte ebben a vonatkozásban határkőnek tekinthető: azt jelzi, hogy a magyar társadalom úgyszólván egyik napról a másikra megint elkezdett „nemzet"-ben gondolkodni.

A demokratikus értékek visszatéréséről csak ennyit: a Kádár-korszakot sokáig úgy tekintették, különösen külföldön, mint egyfajta „kiegyezést" hatalom és nép között. A címke már eleve téves volt, ugyanis egy tén: helyzet kényszerű elfogadását soha nem lett volna szabad kialkudott megegyezéshez hasonlítani. Ennél fontosabb azonban, hogy a Kádár-rendszer statikus egyensúlya mögött állandóan folyt-folydogált egy sorsdöntő küz-

delem is: a magyar szellemi erők harca azért, hogy kimondhassák az igazat. Az igazmondás nagy ellenfele, a marxizmus-leninizmus ezt a csatát fokozatosan elvesztette. A hatvanas évek elejétől egyik területet a másik után adta fel: közgazdaság, esztétika, szociológia, történetírás, jog- és államtudományok (a felsorolás természetesen nem teljes). Fellázadt az irodalom, újabb és újabb kihívásokkal jelentkezett a film- és a képzőművészet. Mindezt a Kádár-rendszer türelmi politikája is elősegítette (s ebből a szemszögből nézve az Aczél-féle kultúrpolitika mérlege jobb, mint ezt mostanában az érdekeltek hiszik). A lényeg azonban az, hogy két és fél évtized szellemi csatározásai a hivatalos marxizmus-leninizmus teljes vereségéhez vezettek. Hiába volt a Kádár-rendszer „nyíltabb", mint a szomszédos kommunizmusok - vagy talán éppen azért, mert nyíltabb volt -, az értékek csatájában tökéletesen alulmaradt. Olyannyira, hogy 1988-ban már *saját jogtudósai* kérdőjelezték meg kormányzati módszereinek legitimitását. Nem csoda, hogy Kádár és utódai egy szép napon meztelenül álltak a porondon.

A „kiváltó okok" harmadik csoportja, a gazdasági válság, mindegyik közül a legismertebb. Általánosan elfogadott vélemény, hogy a Kádár-rendszer egyensúlyát a folyamatosan emelkedő életszínvonal biztosította, a válság szülte elégedetlenségnek tehát szükségképpen politikai hatással is kellett járnia. Mint ahogy Kis János írta valahol, a magyar társadalom azért mondta fel a „hallgatási paktumot", mert a rendszer megszegte az „életnívópaktumot". Én ezzel a tézissel alapjában véve egyetértek, de azt hiszem, a gazdasági csőd egy mélyebb válságot is aktualizált. Hadd ismételjem meg itt egy korábban tett megállapításomat: „...A magyar válságban nem a konjunkturális elemek a döntők. Az életnívó csökkenését átmenetileg mindenki elfogadná (hiszen ki ne tudná, hogy gazdasági megtorpanás szinte mindenütt volt az 1970-es évek közepe óta). Az eladósodás is áthidalható volna, ha csak az volna a baj, hogy - mint mondják - az ország túl sokáig fogyasztott adósságra. De mint köztudomású, az eladósodást a rossz struktúrák, a helytelen beruházási döntések és az életképtelen ágazatok túlsúlyba kerülése okozta, vagyis olyan körülmények, amelyek a szocializmus fejlesztési képességeivel függenek össze. Más szóval, a gazdasági csőd napvilágra hozta a szocializmus mint haladási recept alkalmatlanságát és vele az egész üdvtörténet kudarcát. A szocialista gazdaságfejlesztési modell - vagy ha úgy tetszik, a szovjet függőség - tragikus fejlődési zsákutcába vezette a magyar gazdaságot. *Mint modell bukott meg.*"[27]

Kielégítő magyarázatot ad-e a fentebb elemzett három „kiváltó ok" az 1989-ben bekövetkezett politikai összeomlásra? Nyilvánvalóan nem, mert hiszen minden összeomlásnak megvan a maga eseménytörténeti dinamikája, amely kronológiai tárgyalást igényel. Ez utóbbiban az elvont tényezők helyébe hús-vér szereplők lépnek, s olyan mozzanatok is jelentőséget kapnak - személyi gyengeségek, civódások, véletlenek, amelyeknek nincsen különösebb szociológiai státusa. Adott esetben a krónika főhőseit úgy hívják, hogy Kádár János, Grósz Károly, Pozsgay Imre, és a történet úgy is leírható, mint az MSZMP belső köreiben lejátszódott utódlási királydráma.

A magyarországi pártállam összeomlásával kapcsolatban külföldön különösen azt tartják figyelemre méltónak, hogy a „tömegek" alig játszottak benne szerepet, inkább csak statisztaként jelentek meg néhány jelkép értékű megmozduláson (de akkor sem fenyegetően!). Ha Lengyelországra vagy az 1989. október-decemberi Kelet-Németországra és Csehszlovákiára gondolunk, a magyar néptömegek tartózkodó részvétele - vagy éppen távolmaradása - kétségkívül meglepő és sajátos jelenség. Mintha a magyar társadalom úgy gondolná, hogy 1956-ban *mindent* kifejezett, most tehát elég szimbolikusan jelen lenni, s várni, hogy megvalósuljon az, ami 1956 óta esedékes... Természetesen más értelmezések is elképzelhetők.

De a fenti körülmény is erősíti azt az érzést, hogy a kommunizmus Magyarországon *belülről omlott össze.* Először is a kommunista eszmék kiürülésétől, attól, hogy az MSZMP legaktívabb elemei rádöbbentek saját rendszerük csődjére, továbbá ún. vezetői szerepük tarthatatlanságára. 1989-ben megint egyszer diadalmaskodtak 1789 eszméi: az uralkodó rend hiába próbált, *nem tudott érvet szembeállítani* a polgári jogegyenlőség eszméjével (vagyis a demokráciával). Másodszor, éppúgy, mint 1956-ban, az összeomlás legfontosabb hatótényezője ezúttal is *erkölcsi* volt. Egy népfront-kongresszusi beszédben találtam az alábbi árulkodó mondatot:

[27] Lásd Kende Péter: „A szocialista államrend válsága, miért és merre?" In: „Földindulás Magyarországon". *Katolikus Szemle*, Róma, 1989. 30-31. o.

„Nem a szégyenérzet nyomasztó súlya alatt kell számot adnunk."[28] Igenis, épp az volt a baj, hogy a „a szégyenérzet nyomasztó súlya alatt" kellett számot adniok! S amikor 1989-ben, a szólásszabadság első fuvallatai alatt eljött ennek a pillanata, a rendszer emberei egyszerűen maguk előtt sem tudtak a bűneikkel, illetve a bűnrészességükkel – azzal, hogy a bűnt évtizedeken át eltűrték és fedezték – *maguknak elszámolni.* Ebben az összefüggésben szembetűnő a június 16-i Nagy Imre-temetés hatalmas érzelmi, sőt metafizikai jelentősége. Ha szabad egy laikusnak vallásos metaforában kifejeznie magát, azt mondanám, hogy ez a gyászünnepség olyan volt, mint egy úrfelmutatás, amely elől a Gonosz szűkölve menekül. Sőt, eloszlik a légben úgy, hogy a hívők hüledezve, ugyanakkor felvidulva nézik, hova *az ördögbe* tűnt...

Még egy utolsó szó a rövid távú dinamikáról. Az imént, a rendszer „pillléreiről" szólva már említettem, hogy milyen sorrendben omlottak össze: hivatalos igazság, szervezkedési tilalom, állam és párt összefonódása. Más szóval, ez az egész sztálini–lenini konstrukció attól vált lehetetlenné, hogy az emberek elkezdtek szabadon beszélni. Elég volt a hivatalos nyelv kényszerzubbonyából kibújni és a tilalomfákat félretolni ahhoz, hogy közjogilag és gyakorlatilag az utolsó szögig minden – még az ötágú csillag is! – kérdésessé váljon. Talán sehol másutt nem ugrott elő ilyen szembetűnően a felszabadulásnak ez a logikai sorrendje. Pedig Lengyelországban is így volt, csak éppen ott a társadalmi önszerveződés állt az előtérben. A kommunizmus likvidálásának magyar modellje tehát logikailag igazat ad azoknak, akik a Sztálin által örökül hagyott hatalmi rendszerben *elsősorban „logokráciát"* láttak. A szavak összeomlása után a fegyverek is elvesztik hatóképességüket.

Az 1989. évi magyar fejleményeknek ez az interpretációja természetesen nem ment fel bennünket az alól, hogy egyszer majd lépésről lépésre végigmenjünk e furcsa történeten, s föltérképezzük azokat a kulcseseményeket, ahol a Végzet némi habozás után új irányt vett. Így például magyarázatra vár, hogy *ki* (vagy *mi*) kényszerítette ki a többpártrendszer

[28] Huszár István beszédének címként kiemelt mondata. *Magyar Nemzet,* 1989. október 16.

elfogadását egy olyan pártvezetésen belül, ahol Grósz Károllyal az élen az egypártrendszernek szilárd többsége volt. Az – elvileg – minden kötöttségtől és előzetes megállapodástól mentesített szabad választási rendszer elfogadását valószínűleg a lengyelországi blamázs, a Rakowskiék ügyeskedésének siralmas kudarca segítette elő. De mivel magyarázhatók a háromnegyedig Grósz–Berecz-szellemiségű MSZMP újabb és újabb meghátrálásai egy olyan ellenzék elől, amely mögött nem álltak – talán még ma sem állnak – harcos kedvű, eltökélt tömegek? Mi a titka Németh Miklósnak és annak az országgyűlési többségnek, amely egyik nap még lázongott a feje fölött megkötött pártközi paktum ellen, a másik nap pedig túllicitálta saját volt pártja „megújulási" programját és kitessékelte a mindenható párttitkárokat a munkahelyekről? Honnan merítette Horn Gyula a bátorságot ahhoz, hogy Isten hírével útjukra bocsássa a keletnémet menekülteket akkor, amikor még szilárdan állt a berlini fal? (Magyarország ezzel olyan szerepet vállalt az NDK felbomlasztásában, amelyet például Finnország mindmáig nem engedhetne meg magának.) Megannyi kérdés, amely válaszra vár, s amelyeknek ismerete nélkül valami titokzatosság lebegi körül az átalakulás folyamatát.

*

Nem szeretném, ha az eddigiekből az olvasó azt a következtetést vonná le, hogy Magyarországon végleg szertefoszlott a kommunizmus. A pillérek összeomlása nem jelenti azt, hogy semmi sem maradt az építményből. Legalábbis ottmaradtak a romok, sőt olyan szerkezeti elemek is, amelyek még a szerteszét heverő törmeléknél is jobban akadályozzák az újrakezdést. Minthogy itt megint közismert dolgokról van szó, hadd érjem be egy száraz felsorolással. Megmaradt először is az *államcsőd.* Örökbe kaptunk egy versenyképtelen ipart és egy működésképtelen gazdaságot. Négy évtized szocialistának csúfolt beruházási politikája következtében *fél évszázados infrastrukturális lemaradással* (út, vasút, telefon, kórház stb.) indulunk el „az Európa felé vezető úton". Helyükön vannak a rendszer védelmére, nem pedig a nemzet szolgálatára nevelt fegyveres erők, s rövid távon aligha cserélhető ki a kommunista szellemben kiképzett és

begyakorolt államigazgatás. Hasonló tehertételként van jelen az államfüggőségre beidegzett értelmiségi és gazdasági elit.[29] Hadd említsem végül a demokratikus közéleti gyakorlat vészes deficitjét és az induló új politikai életet körüllengő köznépi bizalmatlanságot. Nyilvánvalóan ez is a sok évtizedes diktatúra öröksége. Hogy mennyi időbe, bajba, csalódásba kerül a fölszámolása, ezt csak a következő évek fogják megmutatni.

Külön szeretném aláhúzni, hogy Magyarország földrajzi helye és geopolitikai behatároltsága sem változott meg. A térség uralkodó hatalma továbbra is szomszédunk. Ha belsőleg válságban van is, nagyhatalmi eszközei bőven elégségesek ahhoz, hogy szomszédai fölött ellenőrzést gyakoroljon. Ennélfogva továbbra is indokolt az óvatosság, különösen a külpolitikában, s már csak a belső változások biztosítása érdekében is tartózkodni kell a nevezett főhatalom fölösleges provokálásától. Sajnos erre éppen az a társadalmi réteg hajlamos – a fiatalság –, amely máskülönben a demokratikus Magyarország legfőbb reménye.

A tehertételekkel és veszélyekkel szembeállítható azonban az 1989-es év végének néhány biztató vonása is. A magyar társadalom alapjában véve tisztában van a helyzetével, ami megmagyarázza, hogy ez a vértelen forradalom mindeddig okos és felelősségteljes tudott maradni; számottevő kisiklás úgyszólván nem is volt. Még az indulatokkal sincsen baj: épp annyi van belőlük a közéleti színen, amennyi a megindult folyamat mozgásban tartásához szükséges. Ide tartozik az is, hogy (bal- vagy jobboldali) szélsőségek eddig nem jelentkeztek, s ha jelentkeznének is, nem teremne számukra babér. Ennek oka a higgadt közértelmességen kívül – ami a magamfajta külső megfigyelőnek szembetűnő – az, hogy a „mi legyen" alapkérdést illetően (demokrácia, piacgazdaság, Európa stb.) *teljes konszenzus uralkodik* a magyar közvéleményben. Az új pártok öndefiniálási nehézsége is részben abból ered, hogy messzemenő a közmegegyezés – talán először – Magyarország újabbkori történelmében. Tulajdonképpen a visszahúzó erők egyenlete is ezért olyan reménytelen, amilyen. Hiába vannak fegyvereik, tehetetlenek az új, demokratikus, szabadságpárti korszellemmel szemben.

[29] E témakörre vonatkozóan Hankiss Elemér, Lengyel László és Szalai Erzsébet különböző helyeken megjelent kitűnő írásaira utalok.

Ilyen körülmények között gyermeteg dolog a „pártoskodásra" panaszkodni. Ha egyáltalában baj van a pártokkal, akkor azért, mert még nem találták meg a helyüket, az igazi arculatukat és a működésükhöz szükséges személyzetet. De a jelenlegi pártrivalizálásokban nincsen semmi, ami a „merre menjünk" konszenzuális nemzeti programját veszélyeztetné. Másfelől pedig dőreség volna teljes politikai egységet kívánni. Régóta ismert igazság – amelyet csak a diktátorok próbálnak tagadni –, hogy egy politikai közösségnek, legyen az ókori városállam vagy modern nemzet, *nincs eleve egységes akarata.* A mindenkori közakarat szétfutó vagy éppen ellentétes részakaratok egyeztetéséből áll: erre valók egyebek között a politikai pártok. Teljes nemzeti egység csak kivételes helyzetekben lehetséges: tiszta szívből kívánom, hogy ilyen kivételes helyzetbe Magyarország ezúttal ne sodródjék!

Milyen jövőnek nézünk elébe a pártállam összeomlása után? Ez a kérdés mindenekelőtt külpolitikai. Lényege pedig abban foglalható össze, hogy elnyerheti-e Magyarország azt a finn vagy osztrák típusú önállóságot, amelyre pályázik. A belpolitikai szuverenitás ugyanis csak egy ilyen státusban maradhatna meg tartósan, s szűnne meg az esetleges moszkvai változások függvénye lenni. Jóllehet a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közti kapcsolatok jelenlegi állása mellett egy ilyen félig semleges magyar státus nagyon is elképzelhető, biztosra mégsem vehető, A szovjet vezetés úgy tesz, mintha a kelet-európai volt csatlós államok most már teljesen önállóan intéznék sorsukat, de az utolsó szót még nem mondta ki. Ráadásul a „német kérdés" mostani elszabadulása után a Közép-Európát érintő nemzetközi adottságok olyan gyors változásnak indultak, hogy minden jóslás kétségessé vált.

A belső fejlődést illetően jó volna, ha le lehetne választani a „tiszta politikát" a gazdasági és szociális problémakomplexumról. De nem lehet, s ezért a jövő itt is bizonytalan. Senki sem tudja, hogyan viselkednének a mai színtéren megtalálható politikai erők egy kiéleződő szociális feszültségben. Megállnák-e a helyüket egy zavargással szemben is vagy ijedten rábíznák-e magukat erősebb kezekre? (S kik volnának azok?) Természetesen szabad remélni, hogy nagyobb gazdasági elégedetlenségre nem fog sor kerülni, de biztosan számítani erre sem lehet.

Ami a színtéren ma álló politikai erőket illeti, azok még túlságosan

kiforratlanok ahhoz, hogy kilátásaikról bármi bizonyosat mondhassunk. Az erők három főbb táborra oszlanak (nemzeti demokrata, szociálliberális és kádárista kommunista), amelyek közül a harmadiknak még nem is sikerült párt formájában újjászerveződnie,[30] a másik kettőn belül pedig több párt is fut egymás mellett, s még nem dőlt el, melyikre vár a szóban forgó politikai „család" főképviselete. Azt sem lehet még tudni, hogy a jövőbeni kormányzat politikai színezetét megszabó koalíciók egy-egy táboron *belül* fognak-e kialakulni vagy átlépik-e a fentebbi három címkével megjelölt ideológiai határokat. Ha szociális – vagy nemzetközi – válság tör ki, akkor persze válságkormány is lesz, s ez lehet olyan átfogó koalíció, amelyben *mindegyik* politikai „család" képviselteti magát.

Csupán egyetlen dolog látszik bizonyosnak, ez pedig az, hogy *a kádárizmushoz, a posztsztálini pártállamhoz nincs többé visszavezető út.* Ez a hatalmi képlet saját dugájába dőlt, s bármi lesz a magyar jövő, az a valami gyökeresen különbözni fog az elmúlt negyven év kommunista rendszerétől.

(1989. november)

[30] E szöveg megírása óta újjáalakult a Szocialista Párt.

10. fejezet
Mi maradt érvényben a kommunizmus 45 évéből?[31]

Bevezető megjegyzések

Az első kérdés, amelyet ez a cím fölvet: jogos-e az említett 45 évet egységes egészként kezelni? A válasz azért vitatható, mert a kommunista állam története 1947 után kezdődik, ennélfogva a megelőző két-három év külön korszakként is felfogható. Én azonban ebben a fejtegetésben abból a meggondolásból indulok ki, hogy 1945 teljes újrakezdés volt, s hogy az elmozdulásnak az egypárturalom felé már ebben az újrakezdésben megvoltak az előzményei. Természetes, hogy az 1947-es év cezúraként tárgyalható – mint ahogy cezúra volt 1956 is –, de az 1947 előtti és utáni helyzet között lényegbevágó kapcsolatot teremt egyrészt a szovjet főhatalom, másrészt a Moszkva által felkészített kommunista vezetőcsoport szerepe. Az 1945 utáni Magyarország életfeltételeit a Szovjetunió szabta meg, a politikai életre pedig már kezdettől fogva rányomta a bélyegét az a körülmény, hogy a kommunista párt monopolhelyzetet élvezett, s olyan védettségből cselekedett, amelyben politikai elgondolásai többnyire diktátummal értek

[31] Ez a fejtegetés eredetileg előadásként hangzott el 1992 novemberében Budapesten, a Társadalomtudományi Társaságban. Első közlés: *Beszélő,* 1993. április 3., második közlés in: Kende Péter: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Osiris–Századvég, Budapest, 1994. 258–271. o. Az itt közölt szöveg néhány stiláris igazításon kívül csak egy (ismétlést elkerülendő) rövidítésben különbözik az 1994. évitől.

föl. Az 1989-ig terjedő 45 évet ez a két körülmény forrasztja össze egyetlen korszakká.

Mit jelent e dolgozat címében az a szó, hogy „érvényes"? Nem a maradandóságot, mert az más témakör. Természetes, hogy a maradandóságról is lehetne beszélni a szóban forgó év örökségével kapcsolatban, hiszen a lakótelepek, az iparszerkezeti és infrastrukturális adottságok, az elmúlt félévszázadban kialakult érintkezési formák és szokások nagyon is „maradandóak" a szó tényszerű értelmében. Kiküszöbölésük nem fog egyik percről a másikra megtörténni, sőt még egyik évtizedről a másikra sem. De amikor az alábbiakban azt próbálom vizsgálni, hogy mi maradt érvényben az 1989-ig tartó évtizedekből, akkor normatívabb dolgokról lesz szó, mint az imént felsorolt maradandó tények. Az érvényesség kérdése azokkal a célokkal, értékekkel és ítéletalkotásokkal függ össze, amelyek a kommunista rendszert megalapozták, és amelyeket ez a rendszer a fejekben hagyott meg örökségként. Például azzal a vélekedéssel, hogy az 1944 előtti Magyarország elnyomó, népnyúzó, igazságtalan, bűnös úri Magyarország volt. Vagy azzal a szemléletmóddal, hogy a társadalom szempontjából az a jó, ami „haladó", hogy a haladáspártiság vagy annak hiánya a politikai cselekvő egyedeket morálisan minősíti, vagyis hogy a maradiság – s még inkább az a fogalom, hogy reakció – szitokszónak is felfogható.

Még mindig ennél a felsorolásnál maradva hadd hozzam föl példának azt a szocialista axiómát, hogy a közérdek abszolút elsőbbséget élvez a magánérdek felett, s hogy az úgynevezett közösségi igények és megfontolások minden szempontból magasabb rendűek, mint az egyéniek. De ugyanilyen helyet foglal el a kommunista örökségben az egyetemes elvek elsőbbsége is a partikulárisabbnak tartott nemzeti érdekkel szemben, és ehhez kapcsolódóan az a szólam, illetve magatartási reflex, hogy a béke és a népek barátsága nevében a nemzeti érdekeket csak nagyon szerényen szabad képviselni.

Vizsgálati problémánk megfogalmazásánál máris bökkenőt jelent, hogy ama 45 év értékrendszere és ítéletalkotása nem volt sem egységes, sem mozdulatlan. Változtak a hangsúlyok: nemcsak 1945 és 1949 között, de 1953 és 1956 között is, majd 1957-től kezdve az egész korábbi időszakhoz képest. A hatvanas években például megkezdődött a magyar múlt egyes elemeinek rehabilitációja; valamennyire visszakerült jogaiba a magánember jólétének és egyéni boldogulásának szempontja; elismerést nyert az élő egyedeknek az államgazdaság által felkínált javakkal szembeni választási szabadsága, ezzel együtt még egyfajta értékpluralizmus is; legvégül pedig (mondjuk a nyolcvanas évek közepétől) elismerést nyert a magyar nemzet jogosultsága arra, hogy közösségi érdekeit a szovjet világtól elkülönülten is mérlegelje, és olykor még érvényesíteni is próbálja. 1989 nem volt robbanásszerű elmozdulás az előző 45 év értékrendszerétől, hanem részben az addig elért változásokra támaszkodott, s azoknak végső következtetését vonta le.

Igazán a „végsőt"? Nos, ha úgy tetszik, ez lesz ennek a fejtegetésnek a voltaképpeni témája.

Pusztán módszertanilag azt szeretném még leszögezni, hogy az „érvényesség" a továbbiakban soha nem a szerző szubjektív ítéletalkotása lesz. Nem azt fogom „érvényesnek" nevezni, amit én magam annak tartok, hanem azt, amit a szélesebb értelemben vett társadalmi közhangulat – már amennyire ez megismerhető – legitimnek, helyesnek, megőrzendőnek ítél. Ez az ítélkezés persze nem olvasható ki egyértelmű mondatokból. A társadalmi vélekedés mindenütt és mindenkor egymástól eltérő, egymással vitázó vagy éppen hadakozó nézetekből áll. Ami az egyiknek legitim, a másiknak lehet kárhozatos és viszont. Arra a kérdésre, hogy „mi maradt érvényes az elmúlt 45 évből", tehát nyilván sokféle válasz létezik, s e válaszok nem föltétlenül egybehangzóak, és még egyugyanazon ítélkező esetében is tartalmazhatnak ellentmondásokat. Tapasztalatból tudjuk, hogy a közvélemény-kutatók kérdéseire adott válaszok többnyire úgy állnak össze, mint a kaleidoszkóp izgő-mozgó alakzatai. Mégis úgy van, hogy minden helyzetben kihámozhatok az uralkodó nézetek, és a kortörténésznek megengedhető, hogy ezekkel foglalkozzék. Vita ezek után már csak arról lehet, hogy a szerző jól hámozta-e ki a fő tendenciákat.

A restaurációs dinamikáról

A világteremtő forradalmaknak nemcsak az a közismert hátulütőjük van, hogy erőszakosak, hanem az is, hogy megszakítják a társadalmi és szellemi

fejlődés folytonosságát. A francia forradalom – mármint az igazi, az egyetlen, amit a franciák e néven emlegetnek – például még az időszámítást is elölről akarta kezdeni a köztársaság kikiáltásának pillanatában, vagyis éppen 200 éve. Edmund Burke ismert kritikája[32] éppen ezt az újrakezdési, mindent megváltoztatni akaró szellemiséget vette célba. A marxista ihletésű huszadik századi forradalmak belső hivatástudata pedig egyenesen az volt, hogy velük ér véget az emberiség „előtörténete", és nyomukban indul majd meg az, amit igazán emberi történelemnek lehet nevezni. Ne firtassuk, hogy mi volt igaz ebből a feltevésből, illetve misszióigényből. Figyelmünk ugyanis nem arra irányul, ami maga a forradalom volt, hanem arra, amit az ilyen erőszakos világteremtés maga után hagy. E hagyaték szükségképpen negatív. Tudniillik amikor véget ér a forradalmi korszak, és a társadalom megpróbál visszatérni a múlt elvesztett fonalához, lába alatt szörnyűséges méretű lyuk tátong, melyet kitölteni sok évtized munkájába kerülhet. Franciaországban például több mint egy évszázadig tartott, amíg a forradalom által hozott változások tényszerű megítélésében összehangolódott a forradalom által két részre hasított társadalom egyik és másik fele (a forradalmi és a restaurációs). A mai Magyarországon is valami ilyesminek vagyunk tanúi. Lássuk közelebbről, hogyan is.

Magyarország esetében nyilvánvaló, hogy 1945 mély cezúrát vésett bele a társadalom újkori történetébe. Három értelemben is. Először azért, mert összeomlott az 1945 előtti Magyarország minden intézménye (s e megállapításban, úgy érzem, semmi túlzás nincsen). Másodszor azért, mert olyan világ lépett az előző helyébe, amelynek alapvető döntéseit Magyarországon kívül hozták. A nemzeti történelem korábbi korszakaihoz képest ez teljesen új helyzet volt, hiszen még az úgynevezett Bach-korszakban sem volt minden alapvető döntés a bécsi kormányzat hatalmában. Harmadszor végül azért, mert a választások irányát és ütemét diktáló, már 1945-ben is befolyásos, de 1947 után egyeduralomra jutó kommunista párt minden erejével azon volt, hogy átformálja a magyar társadalom tudatát, ideértve annak a múltra vonatkozó elemeit is. 1945 után (de 1949-től kezdve minden kétséget kizáróan) úgyszólván semmi sem maradt érvényes abból, ami 1944-ig hivatalosan mérvadó, követendő és az akkori uralkodó eszmék szemszögéből nézve tiszteletre méltó volt.

Engedtessék meg, hogy ennek a fordulatnak a részleteivel itt közelebbről ne foglalkozzunk. Az egyszerűség okáért annak a taglalásába se kívánok belemenni, hogy az 1945-től kezdve fokozatosan egyre hivatalosabbá váló új uralkodó eszmék mennyire hatották át a társadalmat, milyen mértékig befolyásolták az emberek tényleges, belsőleg is elfogadott értékítéleteit. Amit itt mondani akarok, az mindössze annyi, hogy az 1945 utáni rendszer – már csak nyelvezeti diktátumai folytán is – mélyen behatolt a magyar társadalom értékszemléletébe. Magától értetődően elsősorban azokéba, akik ezzel a rendszerrel valamennyire azonosították magukat. De alapos gyanúnk lehet arra is, hogy nemcsak az övékbe, hanem valamennyire még a vonakodókéba, az ellenállókéba, sőt még a politikai ellenfelekébe is. Bizonyítéknak (ha ugyan ilyen dolgokban bizonyításról lehet beszélni) Bibó István 1949 előtti írásait, illetve azoknak a kommunista eszmékkel olykor rokonszenvező hangütését fogom említeni, amelyekről ugyanakkor okunk van föltenni, hogy többek, mint pusztán stíluselemek.

1989-ben, mint ismeretes, összeomlott a kommunista hatalmi rendszer, s vele együtt azoknak a nyelvi és ítéletalkotási kényszereknek az az egész bonyolult szövevénye is, amely e rendszer működését lehetővé tette. Itt minket a következmények foglalkoztatnak. Első pillanatban az 1945-ben megszakadt kontinuitáshoz való visszatérés igénye nem vetődött föl; vagy legalábbis nem jelentkezett hangsúlyosan, mégpedig azért nem, mert az 1989-es változás kialkudott változás volt, a nyugati demokrácia nevében ment végbe, s uralkodó politikai hivatkozási pontja 1956 volt. Az 1989. június 16-i nemzeti gyásznap szimbolikus jelentőségéről már sokan írtak; tény, hogy a kommunizmus összeomlása ezen a napon vált nyilvánvalóvá a szélesebb közvélemény előtt, a ceremónia tartalma azonban szükségképpen valami olyasmit sugallt, hogy Magyarország az 1956-os hagyományokhoz tér vissza, és azokból kíván építkezni.

Csakhogy már akkor is világos volt – vagy legalábbis lehetett volna –, hogy 1956 egymagában nem határozza meg a követendő irányt. Az 1989-es program dióhéjban összefoglalva így hangzott: függetlenség, demokrácia, piacgazdálkodás. E három cél közül az első hónapok alatt megvalósult,

[32] Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 1991.

és ennyiben teljes elégtételt hozott az '56-os hagyománynak. A második cél kapcsolatban volt ugyan az '56-os törekvésekkel, de köztudomású, hogy ebben a vonatkozásban a forradalom nem hagyott világos örökséget maga után; „demokrácián" a forradalom különböző szereplői mást és mást értettek. Ami végül a gazdaságot illeti, annak átalakítása 1956-ban máshogyan vetődött föl, mint 1989-ben. (Ennek okaira itt nem szükséges kitérnünk.) A második és a harmadik programponttal kapcsolatos nyitott kérdések vezettek oda, hogy 1956 helyét más hivatkozások foglalták el, mindenekelőtt a nyugati társadalmi és gazdasági modellhez való csatlakozás szándéka, és ennek kisegítő hivatkozásaként az 1945–1947 közti, demokratikus kísérlettel való azonosulás. Személy szerint Antall József miniszterelnök előszeretettel emlegette ennek a korszaknak a politikai és alkotmányjogi érvényességét és alkalmazhatóságát. Magától értetődik, hogy az 1945–1946-os politikai rendszerből sok minden vállalható volt, legalábbis úgy, ahogyan ez papíron létezett: a köztársaság, annak alkotmányos elvei, a politikai szabadságjogok, a magánvállalkozói súlypontok köré épülő piacgazdaság. De közelebbről szemügyre véve ebben a korszakban több volt a zavaró, mint a vállalható elem. Elegendő a korszak bármely beszédét elővenni, beleértve a Kisgazdapárt akkori vezéreinek megnyilatkozásait is, hogy nyomban szembetűnjék az 1945–1947 közötti korszak felemássága. Az országra nehezedő szovjet nyomás, a megszálló hatalom cselekedeteinek bírálhatatlansága az egész közéletre a hamisság és a hazugság fátyolát borította. Ez nemcsak a politikai retorika őszintétlenségét eredményezte, hanem számtalan olyan intézkedést és elvi állásfoglalást, amely a korlátozatlan szabadság légkörében, vagyis 42–44 évvel később már nem volt vállalható.

De volt még egy ennél nagyobb baj is. Az 1945 utáni, rövid életű magyar demokráciának nem volt módja becsületesen és nyíltan felmérni, hogy pontosan mivel akar szakítani a régi Magyarország uralkodó elvei és intézményei közül, és hogy mit akar ebből a Magyarországból megőrizni. E kulcskérdés körül természetesen nem volt egységes közvélemény, hanem ellenkezőleg, a színtéren helyet kapó politikai irányzatok – már ezek száma is korlátozott volt – élesen megoszlottak egymás között. De merőben külső kényszerből még a mérsékeltek is jobbnak látták azt a végleges álláspontot hangoztatni, hogy 1945: abszolút újrakezdés, hogy igazában

véve semmi sem érvényes a régi Magyarországból. Ezt a végletes állapotot az akkori baloldali erők (kommunisták és szociáldemokraták, bizonyos fokig még a baloldali parasztpártiak is) kényszerítették rá a konzervatívabb demokratákra, akik ettől nagyon is húzódoztak, de nemigen voltak abban a helyzetben, hogy nyíltan és mélyrehatóan szembeszálljanak vele. A kontinuitás körüli higgadt vitát elnyomták az 1944-es katasztrófa által kiváltott indulatok. Mély meggyőződésem szerint a magyarországi baloldali erők mindmáig ennek a teljes szakításnak hordozzák a terhét.

A háború utáni alapoknak ez a kétes és vitatható jellege magyarázza, hogy az 1989 utáni fejlődés nem állhatott meg az 1946-os hivatkozásnál. S azon sem lehet csodálkozni, hogy az 1989 utáni korlátlan szabadságban terítékre kerültek azok a tabuk, amelyek az 1946-os kormányzati rendszerben még érinthetetlenek voltak. Ennek következtében az 1989–1992 közötti fejlődési dinamikának óhatatlanul vannak olyan mozzanatai, amelyek az 1945 előtti Magyarországgal való azonosulás irányába mutatnak, és amelyeket a hagyományos értelemben vett „restauráció" szóval lehet jellemezni. Ennek a „restaurációs" dinamikának három üteme van, amelyeket valahogy így lehetne összefoglalni:

1. „Nem minden volt érvénytelen az 1945 előtti politikai hagyományokban."

2. „Minden érvényes, amit a kommunizmus előtti Magyarország csinált." (Tehát vele kell a kontinuitást helyreállítani.)

3. „Semmi sem érvényes abból, ami ebben az országban 1945 után végbement." A Pongrácz Gergelytől Csurka Istvánig húzódó restaurációs tábor üzenete voltaképpen erre fut ki.

Ez az üzenet persze azt a kérdést veti fel, hogy lehetett-e 1945-ben úgy folytatni a dolgokat, ahogyan azok 1944-ben abbamaradtak. A higgadt és tárgyilagos történelmi elemzésnek ezzel kapcsolatban kötelessége rámutatni arra, hogy 1944–1945 nemcsak katonai vereség volt a németek oldalán, hanem totális belső összeomlás is; a két világháború közötti politikai rendszernek a nyilas hatalomátvétel vetett véget. Az 1944-es vészkorszakot, amely a német bevonulással kezdődött, és a szélsőjobbal azonosulók Ausztriába futásával ért dicstelen véget, a magyar alkotmányosságtól, a magyar törvények betűjétől való teljes elrugaszkodás jellemezte. A korábbi rend fonalát akkor sem lehetett volna felvenni, ha nem az oroszok

vonulnak be Magyarországra, mint ahogyan ezt a nyugati szövetségesek által megszállt országok példája is mutatja.

Még fontosabb az a Bibó István és mások által akkoriban hangoztatott történeti megállapítás, hogy 1945 minden visszásságával és szomorú kísérőjelenségével együtt egy kívánatos társadalmi elmozdulás esélyét hozta el. „Újból megnyílt a lehetőség – írta Bibó még 1947-ben is –, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit nyugati társadalmi fejlődésnek nevezünk."[33] A Bibó-típusú értelmezés szerint 1945 „felszabadulás" volt, nem politikailag, hanem a társadalmi esélyegyenlőség, a hagyományos úr-szolga viszony lebontása értelmében. S ténylegesen volt ennek a korszakváltásnak egyfajta népi-forradalmi jellege is, amely például a földreformban, a népi kollégiumok mozgalmában, az üzemi tanácsok meghonosításában és más hasonló dolgokban nyilvánult meg: sajnos ennek ma már a hangulatát is nehéz felidézni, lévén hogy mindarra, ami akkor történt, rávetődik a későbbi kommunista hatalomátvétel árnyéka.

Az 1990 utáni restaurációs dinamikát pontosan ez a látószög-elmozdulás magyarázza. Arról van szó, hogy az 1947 utáni fejlődés először is „elpuskázta" az 1945. évi újrakezdés esélyét, másodszor pedig utólagosan kompromittálta: oly mértékig, hogy a társadalom népes rétegeinek szemében végül is megint kívánatossá vált az 1945 előtti Magyarország vagy legalábbis ennek idealizált képe. A Kádár-rendszer 30 éves működését mérlegelve 1986-ban magam is azt írtam, hogy a polgári szabadságjogok vonatkozásában még a Horthy-rendszer is európaibb volt, mint az 1956 előtti vagy utáni kommunista egypártrendszer.[34] Vagyis mint mindig a történelemben, a restaurációs dinamika végső magyarázatát a megelőző forradalmi korszak teljesítményében kell keresni.

[33] Lásd „A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme" című tanulmányában. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok,* 2. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 502. o.

[34] Lásd fentebb 175. o., 206. o.

A 45 év mérlegéről

Térjünk rá ezek után arra, hogy mi szűrődött le többé-kevésbé végleges érvénnyel az 1945 utáni négy és fél évtized tapasztalatából, azaz hogy van-e ennek a korszaknak olyan öröksége, amelyet a magyar társadalom vagy legalábbis annak egy jelentős része még mindig magáénak érez. Az elemzésben természetesen külön kell szemügyre venni a korszak tényleges teljesítményét és a korszakra jellemző (egyenlőségi és hasonló) értékek utóéletét. Tudniillik, ha kiderülne, hogy a teljesítmény zérus vagy még annál is gyengébb, ebből még nem következnék a korszakban uralkodó célok és értékek teljes érvénytelensége. Elképzelhető, hogy miközben azt, ami történt, kudarcként és zsákutcaként emlegetjük, elismerjük, hogy a kudarcos terv indulásakor megfogalmazott célkitűzés nem volt egészen indokolatlan, tartalmazott maradandó elveket és máig elfogadható követelményeket. Hadd hozzak erre egy végtelenül egyszerű példát: az államosított egészségügyre évtizedek óta rengeteg volt az indokolt panasz, de alig van Magyarországon olyan állampolgár, aki az államilag szervezett és legalábbis részben ingyenes orvosi ellátás szükségességét kétségbe vonná.

A kommunizmus 45 (vagy 42) évének átfogó mérlege a teljesítmények szintjén túllépne e fejtegetés keretein. Különös, hogy átfogó tudományos és szakszerű felmérésre 1989 óta még kísérlet sem történt. Ha szabad egy szerzőnek önmagára hivatkoznia, akkor hadd említsem meg, hogy én magam tettem valami ilyesfajta kísérletet a forradalom 30. évfordulóján.[35] A nevezett tanulmányban, szabadon szelektálva, de nem egészen önkényesen, felállítottam a magyar társadalmi fejlődés kulcskérdéseinek egy vázlatos listáját, és megvizsgáltam, hogy ezek vonatkozásában mit hozott vagy nem hozott a kommunista egypárt országlása. Hadd szorítkozzam itt e mérlegvonási kísérlet néhány fontosabb megállapítására:

– Az európai normákhoz való fölzárkózás mérlege negatív a mutatók szintjén, s felemás, ha a nyugati viselkedési formák betörésére gondolunk.

– A polgárosodás nem tartozott a kommunista rendszer céljai közé, de hosszú kitérő után a rendszer vezetőinek végül is bele kellett törődniük

[35] Lásd fentebb „A pártállam és a nemzeti sorskérdések" című fejezetet.

abba, hogy a lakosság egy jelentős része a mellékösvényi polgárosodás útját választotta.

– A mérleg a politikai szabadságjogok és a társadalmi önszerveződés síkján nyilvánvalóan negatív, sőt itt a legkiáltóbban az. Mint 1986-ban írtam: „Történelmileg a demokrácia vereségei Magyarországon erős párhuzamosságot mutatnak a polgárosulás nehézségeivel és kudarcaival. A demokrácia síkján azonban az 1945 utáni útvesztés – akadályoztatás, zsákutca – még nyilvánvalóbb. A régi rendszer összeomlása ugyanis Magyarországon olyan legitimitási űrt teremtett, amelyet csakis egy pluralista demokrácia tölthetett volna ki. Még úgy is évek vagy évtizedek kellettek volna egy új, demokratikus-laikus-republikánus kormányzati rendszer meghonosodásához. A szovjet kommunista államrend egyebek között ettől a tanulási folyamattól ütötte el a magyar társadalmat. Amit a helyébe állított, egészen másfajta tanulási folyamat, melynek tartalma nem az intézmények szabad alakítása, hanem a külső kényszerhez való alkalmazkodás."[36]

– Külön elemzésre szorul a magyar nép fizikai és lelki egészsége. E címszó oly változatos témaköröket ölel fel, hogy még utalásszerűén sem foglalható össze egy-két tömör megállapításban. A halálozások alakulásától a nemzeti önbecsülés bizonytalanságáig száz és száz dolog tartozik ide, nevezetesen a munkamorál és a közéleti tisztaság is. Már 1986-ban aláhúztam, hogy ha „az egyéni boldogulás útja szükségképpen a lélekvesztésen vagy a bűnözésen át vezet – mindenki lop, csal –, akkor ez a romlási folyamat a társadalmi rendszer mérlegéhez tartozik.[37]

Egy másik társadalom-lélektani paradoxonra Hankiss Elemér hívta fel a figyelmet 1982-ben. A monolitikus egypártrendszer kipusztította a hagyományos közösségeket, de ezek helyébe voltaképpen semmit nem állított, mert működése nem a kis közösségekre, hanem a hierarchikus függőségre épül. Ráadásul „a tartósan ilyen függőségi rendszerben élő emberekben egyre inkább csökken a közösségalkotás készsége és képessége"; egyrészt közömbösségből és egymás iránti bizalmatlanságból, másrészt egy mélyen átélt, összekötő közös értékrend hiányából.[38] Máig is ezt nyögjük.

Most érkeztünk el e fejtegetés tulajdonképpeni mondanivalójához. A megvizsgálandó kérdés ugyanis az, hogy milyen értelemben kompromittálódott a szovjet mintájú szocialista rendszer. Erre vonatkozóan a négy és fél évtized tárgyi mérlege nem ad eligazítást, tekintve hogy e mérleg és a hangoztatott elvek sorsa között a kapcsolat nem egyenes vonalú. Általánosan elfogadott nézet, hogy úgyszólván minden rosszul működött (amiben talán van némi túlzás: a budapesti tömegközlekedés például elsőrendűnek mondható nemzetközi összehasonlításban), de, ismétlem, ebből még nem következik az eredeti célok teljes érvénytelensége. A szocializmus eszmei örökségének kérdéskörét ebben a szellemben fogom szemügyre venni. Ebben a vonatkozásban öt nagyobb megállapításra fogok szorítkozni.

1. Az első megállapítás a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos. Véleményem szerint az 1945-ben bekövetkezett cím- és ranghullás visszacsinálhatatlan. A magyar társadalom megszokta, hogy elvileg esélyegyenlőség van, vagyis hogy nincsenek születési kiváltságok, és a vertikális mobilitás előtt nem állnak jogi vagy intézményes akadályok; továbbá hogy a javak elosztása alapvetően valamilyen teljesítményelvnek engedelmeskedik. Igaz ugyan, hogy a piaci teljesítmény előtérbe kerülése újdonságot jelent, de ez az újdonság kisebb megrázkódtatás, mint volt 1945-ben a rendi jellegű válaszfalak lebontása. Ebben az értelemben a magyar társadalom „demokratikus" szelleművé vált, és az is kíván maradni.

2. A mai magyar társadalom nem fogad el akármilyen jövedelemelosztást. „Szocialistának" mondható abban az értelemben, ahogyan a huszadik századnak ebben a második felében Európa minden nemzete az. Vagyis a magyar közvélemény is igényli a jövedelmi különbségek korrekcióját, a létminimum biztosítását, a legszükségesebb szociális hálók fenntartását, és így tovább.

3. Mindemellett az 1989 utáni Magyarország nem abban az értelemben szocialista, amilyenben az 1956-os (talán) még az volt. Emlékezzünk vissza: 1956-ban még antikommunista oldalról is nyomatékosan han-

[36] Lásd fentebb 178–179. o.

[37] Lásd fentebb 158. o.

[38] Lásd „Közösségek válsága és hiánya". In: Hankiss Elemér: *i. m.*

goztattak olyan kommunista elveket, mint például: „földet vissza nem adunk", „a gyár a munkásoké". Az 1990 utáni Magyarország ehhez képest elmozdult, sőt nagyot mozdult. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a világ komplikálódott. A fő ok azonban más. A szocializmus mint gazdaságirányítási elv oly mértékig lejáratódott, hogy az ipari-kereskedelmi eszközök és a pénztőke korlátlan magántulajdona szinte automatikusan rehabilitálódott. Míg 1945 és 1956 között az állami szerepvállalás a gazdaságban természetesnek és kívánatosnak tűnt, most ugyanolyan határozott a meggyőződés, hogy a magánkezdeményezésnek kell elsőbbséget élveznie az állam gazdasági szerepével szemben. A földbirtok vonatkozásában az elmozdulás kisebb, de elvi akadálya itt sem volna a nyugati típusú tulajdonkoncentrációnak. Ezekben a vonatkozásokban tehát határozottan érvénytelennek tűnik a háború utáni 45 év öröksége, és túlhaladottnak 1956 szociális jelszavainak jó része.

4. Minden jel szerint megdőlt a „haladással" kapcsolatos értékítéletek monopóliuma is. Lehetséges, hogy ennek a monopóliumnak már a kommunizmus utolsó 30 évében sem volt realitása, hiszen a társadalmi haladást illető nézetek amúgy is már régen összezavarodtak. De akárhogy volt is, annyi bizonyos, hogy a magyar társadalmi és politikai elit minden csoportja, beleértve a Szocialista Párt hangadó rétegét is, sokkal hagyományosabb ítélkezési mércékhez tért vissza. Nem az számít, hogy mi a „haladó", újító vagy előremutató, hanem hogy a szóban forgó dolog pragmatikusan nézve javára van-e az érintett kisebb-nagyobb közösségnek, vagyis hogy alkalmazható-e, gyakorlatilag hatékony-e stb. A megítélésben a pragmatikus szempontok oly mértékben váltak uralkodóvá, hogy még a történeti hagyományoknak, illetve a hazafias és nemzeties retorikának is alig hagynak helyet. Lehetséges, hogy valamilyen értelemben ez már a Kádár-korszak öröksége is.

5. Van azonban a közösségi, azaz politikai célok megfogalmazásának egy olyan absztrakciós szintje is, ahol egyrészt teret nyer a nemzetközpontú gondolkodás, másrészt szívósan védekezik az elmúlt 45 év által örökül hagyott nemzetfelettiség. A ma uralkodó nemzetfelettiség persze liberális és európai hivatkozású, és ennyiben nem közvetlenül örököse a kommunista internacionalizmusnak. Annyiban azonban mégis rokona, hogy egyetemes elveket rendel a nemzeti öncélúság fölé. Ezzel a gondolkodásmóddal áll szemben az úgynevezett népnemzeti tábor, amely ugyan szintén elfogadja az Európához való közeledés szükségességét, de ennek módozatait a sajátos nemzeti céloknak kívánja alárendelni. Erről az ellentétről bővebben is lehetne szólni, de úgy vélem, mindenki érti, miről van szó. Végül is ez a vita, ez az érzékenységi különbség osztja meg a politikai színteret, és vetíti előre új, hangsúlyozottabban nemzeti csoportosulások lehetőségét. Emellett érvényben maradt – legalábbis a szalonképességre törekvő elit részéről – az etnikai diszkrimináció elutasítása, a faji uszítás elleni fellépés, a szomszéd népekkel való jó viszony szükségességének hirdetése. Nem állítom, hogy mindezek kommunista elvek, de azért azt sem lehet tagadni, hogy irányadóvá ezek az elvek a kommunista korszak idején váltak. Legalábbis verbális síkon 1945 után váltak uralkodóvá. Minden jel szerint ezt az uralmat az 1989 utáni jogelvek is megőrzik.[39]

Megjegyzések a kontinuitás tételéhez

Ez a tétel – amelyet a közvélemény Csurka István nevéhez fűz – lemeztelenítve így hangzik: 1944 után egyetlen hatalomváltás volt, az, amely 1945–1949 között ment végbe. Zsidók és kommunisták vették át ekkor az ország irányítását, és tartották kezükben egészen 1989-ig. E felfogás hívei kicsire nem néznek, és azt, hogy a kommunista párton belül részleges elitváltás már az ötvenes években is volt, 1956 után pedig széles körű és mélyreható, teljesen figyelmen kívül hagyják. Számukra az 1945 utáni politikai, gazdasági és kulturális vezetőréteg egyetlen monolitikus blokk. Ráadásul azt is gondolják, mindenesetre állítják, hogy ez a blokk 1989 után is a helyén maradt, s mindaddig a helyén marad, amíg az igazi nemzeti erők ki nem söprik őket akadémiai, minisztériumi, sajtóbeli, gazdasági és egyéb hadállásaikból. Az ő szemükben tehát nem az a fontos, hogy volt-e politikai rendszerváltás 1989–1990-ben, hogy volt-e szemléletváltás a társadalomban, hogy átformálódóban vannak-e az intézmények és

[39] Ha ezt az előadást ma, azaz húsz évvel később tartanám, a jogelveknek ezt a tartósságát nem venném annyira bizonyosra.

a jogelvek, hanem azt a követelményt fogalmazzák meg – és ebben tudatosan vagy öntudatlanul a kommunista észjárást követik –, hogy le kell a színről takarodniuk mindazoknak, akiknek valamicske közük is volt az 1945 utáni rendszerhez. Takarodjanak, és adják át a helyüket egy tiszta lappal induló új Magyarországnak.

Ebben az álláspontban erkölcsiség is volna, meg ráció is, ha hívei csakugyan a tiszta lappal indulók köréből kerülnének ki. Például a Fidesz soraiból. Érvekkel nagyon is alátámasztható, hogy az elmúlt 45 év korrumpálta a közgondolkodást, valamint a közéleti reflexeket, ergo lépjen vissza – már csak jó ízlésből is! – minden 35–40 éven felüli, és adja át a helyét a tiszta lappal induló huszonéveseknek. Azok aztán majd tárgyilagosan eldöntik, mi az, ami megtartható, ami igazán érvényes az elmúlt 48 év örökségéből, s mi az, amit örökre el kell temetni...

Csakhogy a tézis nem a huszonévesektől származik. A Csurkák, Zacsekek és Chrudinákok táborában nincsenek tiszta lappal indulók: sem abban az értelemben, hogy távol álltak a hatalomtól és a dicsőségtől, sem úgy, hogy ne lett volna közük a kommunista Magyarország eszmevilágához. Ezt legfeljebb azokról az őslényekről lehetne elmondani, akik valamikor nagyon korán – 1944 és 1947 között vagy legkésőbb 1956 végén – emigráltak. Ezeknek azonban azért nem tiszta a lapjuk, mert vagy az 1945 előtti Magyarország örökségét kívánják folytatni, vagy egy olyan állítólagos '56-os hagyományt, amelyből a forradalom eszméinek kilenctizede kirekeszthető.

Ez az álláspont már túlmegy fejtegetésem témáján, mert hiszen azt a kérdést veti fel: van-e valami érvényes az 1944 előtti hagyományban? Erre a kérdésre itt még érintőlegesen sem mernék válaszolni. Azt azonban világosan látni kell, hogy a kommunizmus csődje és hátrahagyott adóssága nem szünteti meg utólag azokat a társadalmi és történelmi problémákat, amelyekkel Magyarország 1918 és 1944 között viaskodott. A kommunizmus bűnei nem jelenthetnek utólagos felmentést más bűnöknek, s főleg nem változtatják át sikerré, örök példaképpé azt, ami a maga idejében kudarc, zsákutca, bűn és nemzeti önpusztítás volt.

De ez az egész vita csaknem értelmetlen. Az 1945 és 1992 közötti kontinuitás hirdetése mögött olyan indulatok feszülnek, amelyekkel szemben

higgadtan érvelni bajos. A kontinuitás elleni tiltakozás nem annyira tényekre, mint inkább csoportszervező buzgalomra vezethető vissza.

Egy dolog persze vitán felül áll: a kommunista rendszer nem tűnt el nyom nélkül, mint holmi illóolaj, amelynek már a szagát is alig bírnánk felidézni. A kommunizmus négy évtizede bizony jelen van a tárgyi örökségben, a társadalmi szerkezetben, a javak elosztásában, minden egyes ember magatartásában, sőt – mint láttuk – gondolkodásában is. De ez az örökség nem minden vonatkozásában kárhozatos. Valami nagyon áttételes, ármányos és részleges értelemben az 1945 óta eltelt csaknem fél évszázad modernizálta Magyarországot, mindenesetre közelebb hozta a modern nyugati világ követelményeihez és értékítéleteihez. Nem volt igaza Faludi Györgynek, amikor azt hitte, hogy az országot Ázsiába tolták át.[40]

A főbejáraton kitaszigált polgárosodás visszalopódzott az ablakon át. A kigúnyolt kapitalista modernizáció a legnagyobb kívánatossággá és belső késztetéssé vált. A vasfüggöny ellenére is elmosódtak a határok Magyarország és Európa szerencsésebb országai között. Jó ez vagy rossz? Nem ennek az okfejtésnek a dolga eldönteni. De az biztos, hogy az elmúlt fél század hatása maradandó, miközben az is világos, hogy olyan inkoherens örökségről van szó, amely bizony minden vonatkozásában korrekcióra szorul.

(1993)

[40] A Kádár Jánosról írott versében írta ezt Faludi.

III.
1956 – EGY ELTÉKOZOLT FORRADALOM?[1]

1. Előszó / 257
2. Hogy is kezdődött? / 262
3. A győzelemtől a vereségig vezető út dinamikája / 277
4. Kinek a felkelése, milyen forradalom? / 320
5. Miért éppen Magyarországon? / 346
6. Mit hozott a világnak? / 357
7. Győzhetett volna-e a forradalom Magyarországon? / 376
8. Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? / 392
9. Mi lett belőle, mi lesz belőle? / 419
10. Utószó 2011-ben / 436

[1] Az alább következő történelmi esszé szinte szó szerint megegyezik *Eltékozolt forradalom?* című könyvemmel (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.).Csupán az *Előszó* köszönetnyilvánításait és szakirodalmi útmutatását hagytam el belőle, ezzel szemben a végére beszúrtam egy kiegészítő szöveget (*Utószó 2011-ben*), amely az eltékozlás gondolatát a jelenkorig viszi tovább.

Előszó

Életemet három dátum osztja négy részre (1945, 1956, 1989), s ezek közül a második a legfontosabb, mert nagyrészt ennek jegyében telt el tevékenységem ezt követő fél évszázada. 1956 miatt, amelyet a forradalom győzelméért harcoló lapszerkesztőként éltem végig, megváltozott életem színhelye, megszakadtak, majd újból megteremtődtek közösségi kapcsolataim. Az 1956 utáni megtorlás mérte rám az egyik legnagyobb személyes veszteséget. Esszéírói tevékenységemnek 1956 volt és maradt egyik legfontosabb témája: e tárgyban közzétett francia és magyar nyelvű írásaim száma legalább százra rúg, ebből a fontosabbak (amelyeknek csak egy része került be gyűjteményes köteteimbe) vaskos könyvet képezhetnének. 1989 óta, amikor is itthoni és külföldi barátaimmal együtt megalapítottuk a budapesti 1956-os Intézetet, ennek voltam előbb a társelnöke, s a közalapítványi forma fölvétele óta, immár tizenkét éve tehát, kuratóriumi elnöke. [2]

E néhány utalással csak annyit akartam jelezni, hogy 1956 személyes ügyem is. Nyolcvanadik évem felé közeledve pedig úgy érzem, ideje a témára vonatkozó, eddig szétszórtan maradt gondolataimat logikus sorrendbe állítani, s még egy könyvben összegezve elmondani, hogyan is látom *ma* az újabbkori magyar történelemnek ezt a világtörténeti kihatású eseményét.

Nem személyes emlékeim fölvázolására törekszem: amit ezekből fontosnak tartottam, már elmondottam másutt, valamikor 1957 és 1987 között. Azt szeretném ebben a könyvben összefoglalni, amit az 1956-os magyar-

---

[2] 2012-ben az 1956-os Intézet beolvadt az Országos Széchényi Könyvtárba, amivel megszűnt önálló közalapítványi jellege. Ilyen formán az én ott betöltött kuratóriumi elnökségem is véget ért.

országi robbanás okairól, lefolyásáról, társadalmi jellegéről, külső-belső következményeiről, s máig húzódó utóéletéről a legfontosabbnak tartok, úgy elmélkedve ezekről, mintha egy másik ország forradalmát írnám le – tehát a lehető legkevesebb személyes vagy nemzeti elfogultsággal.

Az előbbi bekezdés a maga jelenidejével azt a képzetet keltheti az olvasóban, hogy gondolataim e tárgykörben kezdettől fogva egyek és megmásíthatatlanok voltak: ez bizonyosan nem így van, illetőleg csak részben igaz. A forradalom kiváltó okait és lefolyásának dinamikáját ma is úgy látom, mint ötven évvel ezelőtt. A robbanás forradalmi természetét illetően sem változtak a nézeteim. Az eseményekre való rálátásom szöge azonban az 1956-ot követő ötven évben fokozatosan elmozdult, aminek az okai csak kisebb részt szubjektívek, nagyobb részt abból eredeztethetők, hogy a magyar társadalom 1957 és 1988 közti, majd 1989 utáni változásai módosították 1956 újabbkori magyar történelemben elfoglalt helyét. (Hadd jegyezzem meg máris, mintegy előrebocsátva e könyv ötödik fejezetének mondanivalóját, hogy 1956 helye az *európai* történelemben sokkal kevésbé változott ebben a fél évszázadban.)

Ez a könyv *nem* szubjektív eszmefuttatás, annak ellenére, hogy az események itt felvázolt rajzolata és a hozzá fűződő értékelések természetesen személyesek. Szerzője azonban nem önmagát mutogatja, nem is az indulatok felkeltésére törekszik, hanem az értelemhez szól. A leszámolás szándéka éppoly távol van tőle, mint a kérkedésé vagy az önsajnáltatásé. Célja: olyan szintézist adni 1956-ról, amely – miközben a történések fő vonalát keresi, és ennek érdekében egyszerűsít –, annyiban mégis „tudományos", hogy megállapításai ellenőrzött tényekre épülnek és ugyanezen az alapon meg is opponálhatók. Az események felidézésében nem megy túl azon az összefoglaló szinten, amelyet egy általános (magyar vagy egyetemes) történeti munka kívánna nyújtani 1956-ról mint kulcseseményről. Sajátos arculatát és a témához való hozzájárulását azok az interpretációk képezik, amelyek a forradalomban szerepet játszó társadalmi erőkre és törekvésekre vonatkoznak, továbbá azok a fejtegetések, amelyek 1956 máig élő hatását próbálják megragadni

A történeti megközelítés szempontjából 1956 nem tartozik a leghálásabb témák közé. A téves vagy célzatos aktualizálás csábítása mellett a legnagyobb gondot az esemény történeti közelsége képezi. Ha eltekintünk a legfiatalabb korosztályoktól, elmondhatjuk, hogy 1956-ról Magyarországon még ezen az ötvenedik évfordulón is úgyszólván mindenki „tud valamit". Sokan egyenesen úgy hiszik, hogy „mindent" tudnak. Azok közül pedig, akik az eseménysorozat valamely részletével személyes kapcsolatban is voltak – akár csak puszta szemtanúként –, gyakran vélik, hogy „csak ők" tudják az igazságot. Ez sok zavar forrása, mert – egy külső szemlélő esetleges feltételezésével szemben – a sok kortársi emlékkép nem valami nagy közös tudás forrása, hanem ellenkezőleg, az ezt fölbomlasztó nézeteltéréseké. Valódi kommunikáció még leginkább a szaktörténészek között van, de ha a mikrotényeken túlmenően a nagyobb egészről kell valamit mondani, ők is hajlamosak saját előítéleteikbe bezárkózni. Valljuk be, hogy 1956-ról mind a mai napig nem tudott olyan tárgyszerű és lehiggadt vita kibontakozni a szakírók között, mint aminő egy ily mértékig tanulmányozott és tényszerűen mindinkább feltárt eseményről várható volna.

Ezzel a nehézséggel a jelen könyv szerzője kezdettől fogva tisztában volt, ezért próbálta munkája szerkezetét úgy kialakítani, hogy abban a tények és az interpretációk elkülönüljenek. A könyv alapjában véve két részre oszlik: az első (1–5. fejezet) magával ötvenhattal, a második (7–8. fejezet) pedig annak utóéletével foglalkozik. A kettő között a 6. fejezet képez átmenetet.

Az első rész több lépésben közelíti meg a „mi is volt, hogy is volt?" kérdését. Az első két fejezet az október 23-i tömegtüntetéstől a november 4-ét követő fegyveres és fegyvertelen utóvédharcokig tartó eseménysorozatot foglalja össze tárgyszerűen, de mindig csak a fő vonalakra szorítkozva. Ez a két – leginkább leíró jellegű – fejezet természetszerűen a meglévő szakirodalomra támaszkodik, de a legfontosabb tények regisztrálásán túl megpróbálja azok belső összefüggéseit, ezen belül is Nagy Imre – mint kulcsfigura – személyes szerepét feltárni. Az ezt követő (3.) fejezet azt a kérdést vizsgálja, miféle erők, milyen célokból vettek részt a rendszer elleni lázadásban, s hogy a társadalom mekkora részét ragadta magával. Ebben a keretben esik szó a felkelés, illetve a forradalom utólagos minősítéseiről.

A negyedik fejezet bizonyos fokig megint eseménytörténeti, mert annak vizsgálatára vállalkozik, hogy miként kerülhetett sor népforradalom-

ra egy totalitárius államban, s hogy miért éppen Magyarországon következett be ilyen robbanás. A következő (5.) fejezet pedig arról szól, hogy milyen szerepet játszott ez az esemény a kelet-nyugati kapcsolatok, illetve az akkori és későbbi erőviszonyok alakulásában. E hatás mellett azt is felméri, hogy Magyarország lázadása, illetve annak leverése, milyen helyet foglal el a szovjet világrendszer sokévtizedes történetében.

A könyv második részéhez átvezető 6. fejezet először is azt latolgatja, hogy 1956 végén a Szovjetunió vezetői miért úgy döntöttek, ahogy döntöttek – vagyis a magyar felkelés fegyveres *letörése* mellett, nagyobb politikai engedmények nélkül – és hogy eljárhattak volna-e másképp is? E kérdés felvetése mai távlatunkból azért megengedett, mert hiszen három évtizeddel a magyarországi események után akadt egy olyan szovjet birodalmi vezető, aki a korábbi precedensekkel (1956, 1968) szöges ellentétben a politikai engedmények útját választotta. A továbbiakban két – elméletileg fennálló, de a gyakorlatban meg nem valósult – történeti lehetőséget járunk körül az olvasóval: az egyikben a forradalom *győzött*, s ezzel egy új Magyarország indult útjára már 1956 őszétől kezdve, a másikban pedig *1956-ban nem volt forradalom*, hanem csupán valamiféle reformkorrekció. Ezt a két fiktív fejleményt hasonlítjuk össze az 1956 utáni tényleges állapotokkal.

Ezt követően, a 7. fejezetben azt vizsgáljuk, mi is történt a magyar társadalommal a Kádár-rendszer évtizedeiben; itt szólunk az 1956 telén végbement kapitulációról, az ezt megelőző, illetve követő megtorlásról, végül a kommunista rendszerrel való megalkuvásnak (megbékélésnek, kiegyezésnek) arról a képletéről, amely az ötvenhat utáni három évtizedet jellemzi. E korszak „látlelete" azért tartozik bele könyvünk tematikájába, mert nélküle szinte lehetetlen megérteni azt a lelki zűrzavart, amely 1989 óta ötvenhat megítélése és befogadása körül uralkodik.

Az utolsó (8.) fejezetben jut el végül a könyv ahhoz a kérdéshez, hogy mitől csavarodott ki 1956 társadalmi emlékezete, hogy miért nem lett '56-ból a kossuthi szabadságharc emlékéhez fogható közös nemzeti hagyomány. Ennek közvetlen, direkt politikai és ma már közhelynek számító magyarázatain kívül az olvasó figyelmébe idézünk majd kevésbé szembetűnő, nehezebben feltáruló, mintegy *rejtett* okokat is. Így például azt a körülményt, hogy a magyar társadalom már 1956-ban sem volt olyan

egységes, mint ezt a róla szóló irodalom egy jelentős része elhitetni szeretné: a forradalom ugyanis sokarcú volt, olyan földindulás, amelyet sokféleképpen lehetett megélni. A forradalom menetét kísérő megosztottságoktól az emlékezeti munka sem maradhatott érintetlen.

A könyv szinopszisának ez a rövid áttekintése talán megérteti az olvasóval, miért is készült ez a munka. A cél – ismétlem – nem új tények feltárása volt, hanem annak a talánynak a felderítése, hogy a mai magyar társadalomnak ötvenhattal kapcsolatban miért olyan *bizonytalanok* az érzései, hogy a rá való hivatkozás miért, kinek a bűnéből vált lealacsonyító polémiák martalékává. Eltékozlódott vagy mégsem újkori történelmünknek ez a legbecsesebb öröksége? E nyugtalanító kérdés felvetésével zárom e munkát, amellyel célom – bármily szerénytelenül hangozzék is ez – egy letisztultabb nemzeti önismeret előmozdítása volt.

Párizs–Budapest, 2006 nyarán[3]

[3] A könyv eredeti kiadásában az *Előszót* kiegészítik a köszönetnyilvánítások, valamint egy rövid fejtegetés az 1956-os szakirodalomról, amelyhez egy rövid bibliográfia is csatlakozik a könyv utolsó lapjain. Ezeket itt elhagytuk.

1. fejezet
Hogy is kezdődött?

Az az eseménysorozat, amelyet magyar ötvenhatként emlegetünk, szorosabb értelemben október 23-tól november 4-ig tartott. Ez volt az a tizenhárom nap, amely – Mérai Tibor találó szavaival szólva – „megrengette a Kremlt", vagyis Moszkva hatalmát.[4] Ez volt az a két dátum, amely között a tulajdonképpeni politikai forradalom (tömegtüntetés – fegyveres felkelés – a fennálló hatalom megrendülése, majd szétesése – egy új politikai rend körvonalainak megjelenése) lezajlott.

De mint minden nagy történelmi esemény, ez sem volt előzmény nélkül. Másfelől: miközben október 23-a vitathatatlanul a legemlékezetesebb nap, s a robbanás kezdődátuma, november 4-e nem egész bizonyosan záródátum, semmiképpen sem az, ha a forrongás legális fejleményei mellett a politikai csatározásoknak egy másik vonulatát is szem előtt tartjuk. November 4-e a vég kezdete ugyan, de nem zárja le az eseményt azon szereplők esetében, akik október 23-át követően a központi eseményekkel párhuzamosan léptek be a történetbe, mint például a munkástanácsok vagy a különféle forradalmi és nemzeti bizottságok, amelyek köztudomásúlag november 4-e után is még hetekig fennmaradtak, s csak a velük szemben közvetlenül alkalmazott politikai erőszak hatására hagyták abba tevékenységüket.

Ennek megfelelően az eseménytörténet legalább három részre oszlik: előzmények; fejlemények november 4-ig; további próbálkozások és utóvédharcok a szovjet típusú rend teljes visszaállításáig. Ebben az eseménytörténetben szükségképpen meg kell különböztetni a szereplők azon

[4] Méray Tibor: *Thirteen Days that Shook the Kremlin*. Praeger, New York, 1959.

csoportját, akik számára a történet november 4-én (vagy legkésőbb 7-én) véget ér, azoktól, akik számára a harc még november 4-e után is folytatódik, sőt bizonyos értelemben (a munkástanácsok számára bizonyosan) még a csúcspontot is ebben az időszakban éri el. Ugyancsak külön kell szólni a szovjet rend visszaállításának hatóerőiről, személyesíthető főbb szereplőiről, ezek taktikájáról és stratégiájáról, valamint szerveződési és rendteremtő módszereiről.

Ebben a fejezetben az előzményeket próbáljuk – nem is annyira eseményszerűen, mint inkább a dolgok logikája szerint – összefoglalni.

Az előzmények

Egy társadalmi robbanás előzményeinek dátumszerű kijelölése minden esetben bajos dolog, hiszen nincs olyan eseménysor, amelynek értelemszerűen ne volna előzménye. 1956 esetében azonban meglehetősen kézenfekvő az előzmények kezdőpontját valahol 1945 körül megvonni: abban a történetben, amely Magyarország világháborús részvételének katasztrofális végével és az ország szovjet megszállásával kezdődik. A magyar társadalom (ideértve a gazdaságot és a politikát is) szovjet–marxista vagy – ha úgy tetszik – sztálinista elvek szerint történő átszervezése nyilvánvalóan 1945-re nyúlik vissza, ámbár az így kialakuló rendszer csak 1947–1949 között nyerte el végleges formáját. A kommunista pártállam létrejötte azért „előtörténet", mert hiszen ez ellen lázadt föl a magyar társadalom 1956 októberében, s ennek az intézményeit rendíti meg, zilálja szét s állítja félre az október végén kormányzattá szerveződni kezdő politikai forradalom. („Politikai forradalmon" ebben az összefüggésben a politikai rend mélyreható megváltoztatása értendő. Erről bővebben könyvünk harmadik fejezetében lesz szó.)

Az 1945-ös dátumnak az előzmények közé való sorolását az komplikálja, hogy ez az év nemcsak Magyarország szovjet megszállásának kezdete volt, hanem – a magyar társadalom egy nem elhanyagolható része számára – valamiképpen „felszabadulás" is, méghozzá a szó többféle értelmében. Életmentő esemény volt azoknak, akiket (mint a zsidóságot vagy

a németekkel szembeni ellenállás harcosait) a megsemmisülés veszélye fenyegetett. De ezen túlmenőleg, az imént említetteknél sokkal népesebb csoportok számára is a társadalmi felszabadulás és a demokratikus újrakezdés ígéretét hordozta azon oknál fogva, hogy a Szovjetunió a nyugati demokráciákkal szövetségben győzte le a náci Németországot, s hogy az 1941 és 1945 között kidolgozott angol–amerikai–szovjet megállapodások egész Európa demokratikus újjászervezését ígérték. A társadalmi felszabadulás mozzanata különös hangsúllyal volt jelen egy olyan országban, mint Magyarország, amelyet uralkodó rétegének egészen 1944-ig sikerült az autoriter hatalomgyakorlás és a társadalmi rangok (címek, szerepek) közti mély egyenlőtlenség viszonyai között megtartani. 1945-ben a szovjet jelenlét és annak baljós tényei ellenére még sokakban élt az illúzió a társadalom demokratikus átalakításának lehetőségeit illetően. Ezek a remények fokozatosan hervadtak el, azzal párhuzamosan, hogy a kommunista párt egyre mélyebben ékelte be magát a politikai és rendőri hatalom állásaiba, s hogy – a szovjet támogatásnak köszönhetően (gondolok itt nevezetesen Kovács Béla 1947. februári elhurcolására) – ezzel a hatalommal egyre szemérmetlenebbül élt vissza. Az 1947-ben kezdődő kommunista hatalommegragadást követően egymást követték a diktatúra „osztályharcos" fejleményei (tömeges letartóztatások, tulajdonelkobzások, kitelepítések, a jómódúbb gazdák kulákként történő diszkriminálása, a kisparasztság kényszerszövetkezetesítése stb.), melyek mély sebeket ejtettek a magyar társadalom szinte minden rétegében, s máig nem múló, a személyes emlékezésekben és egyes irodalmi művekben jól nyomon követhető, nyomasztó emlékeket hagytak maguk után. Ebben az értelemben nemcsak a negyvenötös remények lehervadásáról beszélhetünk, hanem a baloldali (kommunista, szociáldemokrata, parasztpárti, sőt sok vonatkozásban kisgazdapárti) kormányzati programok által kilátásba helyezett „társadalmi forradalom" visszavonásáról is. Mint erről még szó lesz, 1956-ban a közvélemény egy jelentős része nem azt fogja a kommunistáktól számon kérni, hogy 1945-öt követően forradalmi változtatásokat eszközöltek, hanem ellenkezőleg, hogy ezt a „forradalmat" elsikkasztották, a visszájára fordították, kiforgatták valódi értelméből.

Az 1945-tel való kapcsolatot másfelől az a tény is aláhúzza, hogy a magyar közvélemény szemében a demokrácia ismérve ettől kezdve a több-

párti parlament és a koalíciós kormányzás lett úgy, ahogyan az a '45-ös őszi választások folyományaként egy-két éven át megvalósulni látszott. Mint majd látni fogjuk, s amint erre még sokan emlékeznek, a forradalom idején szinte naponta átalakuló Nagy Imre-kormány utolsó változata az 1945–1947 közötti koalíciós kormányzáshoz való visszatérés volt, személyi összetételében is ezt a törekvést tükrözte. Ahhoz, hogy a közvélemény ezt a kormányt „nemzetinek" fogadja el, abban helyet kellett kapnia – méghozzá előkelő helyet – kisgazdapárti vezéreknek, szociáldemokratáknak s olyan parasztpártiaknak, akik nem kompromittálták volt magukat a megdöntött egypárti hatalommal. Más szóval, 1956 a forradalmi mozgás csúcspontján 1945-höz tért vissza.

Egy másik megközelítésben 1956 előtörténete 1953-ban kezdődik. 1956 márciusában hal meg Sztálin, ugyanezen év júniusában áll be jelentős fordulat a hatalmon lévő kommunista egypárt vezetésében és politikájában, aminek legláthatóbb jele az, hogy a kormányelnöki pozícióban a pártvezér Rákosit egy addig másodrendűként számon tartott, elsősorban agrárszakértőként ismert kommunista politikus, Nagy Imre váltja fel. Az új miniszterelnök által 1953. július elején meghirdetett kormányprogram annak a desztalinizációs folyamatnak a része, amelyet a Moszkvában Sztálin helyébe lépő vezetők hirdetnek meg. Minden jel szerint azonban az új magyar kormányprogram és a Nagy Imre által személyesen szorgalmazott, általa „új szakasz"-nak nevezett politikai fordulat a desztalinizációnak egy sajátosan magyar és a szovjet birodalom más részein történt elmozdulások radikálisabb változata. A Nagy Imre-féle „új szakasz" legalábbis két okból sorolható az ötvenhatos forradalom előzményei közé. Először, mert ebben a szakaszban (mely 1954 végéig tart) jelentkeznek először azok – a rendszer működésével kapcsolatos – belső kritikák, reformjavaslatok és óvatos, a kommunista párt belső köreire korlátozódó ellenzéki megmozdulások, amelyek későbbi története (például a Petőfi Kör) már az 1956-os robbanás közvetlen előzményei közé tartozik. Másodszor, mert az 1956 őszén újra a politikai hatalom közelébe kerülő Nagy Imre az 1954-ben félbeszakadt „új szakasz"-hoz való visszatérést tekinti fő politikai céljának, s ez az elgondolás kormányfői megnyilvánulásaiban még 1956. október 23-a után is ott kísért egy ideig. Az 1953 nyarával kezdődő előzményekhez tartozik továbbá az internálótáborok felszámolása és

a megelőző korszakban végbement politikai perek egy részének felülvizsgálata is. Az 1954-től kezdve szabadlábra helyezett (kommunista, szociáldemokrata és kisgazdapárti) politikai személyiségek egy részét pedig, mint már említettük, ott találjuk majd az 1956-os Nagy Imre közvetlen környezetében[5], illetőleg a Nagy Imre vezetése alatt átalakuló kormányzat miniszteri tisztségeiben.

Egy harmadik lépésben még tovább szűkíthetjük az előzmények körét, az első Nagy Imre-kormány korszakát mintegy lezárult történetnek tekintve. (Hogy ez jogosult-e, arra majd e könyv harmadik fejezetében térek vissza, ahol megpróbálom az események 1953-ban kezdődő láncolatát egymással logikailag összekötni.) Ez a szűkített előtörténet, amelyet Szakolczai Attila[6] találóan nevez a magyarországi „sztálinista rendszer válságának", valamikor 1955-ben kezdődne, a Moszkvában akkor már első számú vezetővé előlépett Hruscsovnak azzal a látványos kezdeményezésével, amely véget vetett Tito-Jugoszlávia szovjet-kommunista kiátkozásának. Közismert, hogy a „titóista árulók" ellen nagy hangerővel folytatott és belső tisztogatásokkal kísért kíméletlen harc a magyar pártvezető, Rákosi Mátyás egyik specialitása volt – egyebek között ennek a „harcnak" az oltárán áldozta föl a Magyar Kommunista Párt egyik legnépszerűbb háború utáni vezetőjét, Rajk Lászlót, aki 1949 tavaszán a kommunista ifjúság eszményképéből néhány hét leforgása alatt vált vadul gyűlölendő ellenséggé. Elítélésével és kivégzésével a sztálinista terror Magyarországon is elérte tetőpontját, s ezen a már-már túlhaladhatatlan szinten maradt egészen 1953-ig. Hruscsov belgrádi Canossa-járása (1955 májusában) azért tartozik az '56-os robbanás előzményei közé, mert e furcsa irányváltozás Magyarországon megint felbátorítja azokat, akik a kommunista párton belül változást óhajtanak. Ennek az eseménynek a folyományaként rendül meg újból Rákosi Mátyás tekintélye, indul el az írók mozgalma, s ölt formát – ha nem is hivatalosan – egy olyan politikai csoportosulás, amely a rákövetkező évben a felgyorsuló események előkészítői közé számít: az

[5] A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a nem kommunisták nagyobb része csak 1956 folyamán szabadult.

[6] Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* 1956-os Intézet, Budapest, 2001.

úgynevezett Nagy Imre-csoport. Csak címszószerűen említem meg, hogy 1955 az Ausztriával kötött s annak függetlenségét helyreállító „államszerződés" éve is, aminek magyarországi kihatására alább még bővebben is kitérek majd.[7] Az osztrák államszerződéssel szinte napra egyezően kerül sor a Varsói Szerződés aláírására, aminek egyik nyilvánvaló célja Magyarország katonai megszállására új ürügyet találni.

Tulajdonképpen az 1955-ben elinduló közvélemény-mozgások folytatódnak 1956 tavaszán–nyarán is, de ezúttal sem függetlenül egy olyan eseménytől, amely Moszkvában játszódik.

1956 februárjában összeül a szovjet kommunista párt XX. kongresszusa, amely újból felveszi a három évvel korábban, Sztálin halála után megkezdett „sztálintalanítás" fonalát, s ezt nemcsak hallgatólag teszi, mint az 1953. évi vezetői megnyilvánulások, hanem Sztálin személyes felelősségét nyíltan kimondva. Mint tudjuk, a szóban forgó pártkongresszus hivatalosan közzétett beszédeiben (Hruscsovéban, Mikojanéban) ez a kritika csak nagyon óvatosan jelent meg. Ezzel szemben nagy titokban, a szovjet és külországi pártvezetők szigorúan zárt körében elhangzott egy másik beszéd is: a múlttal való szakítás démona által megszállt Nyikita Hruscsové, aki egy órákig tartó titkos előterjesztésben elvtársai elé tárta az igazságot Sztálin vérengzéseiről, elmebeteg gyanakvásáról, hadvezetői tévedéseiről és még sok másról. Utólag kiszivárgott szemtanúi beszámolók szerint ennek a leleplező szónoklatnak olyan sokkhatása volt, hogy az azt hallgató szovjet és külföldi pártelőkelőségek egy része elájult vagy sírógörcsben tört ki. Talán ezért, talán másért, végül is az a határozat született, hogy a leleplezés *ebben a formában* nem kerül nyilvánosságra, csakis annak főbb következtetéseit szabad erősen letompítva s a tényektől megszabadítva a vezetőkáderek szűkebb testületeiben ismertetni. Ember tervez, Isten végez. A moszkvai játékvezetők nem számoltak azzal, hogy a meghívott külföldi elvtársak közül lesznek olyanok, akik vagy felindulásuk miatt vagy más, ennél kevésbé nemes okból kicsempészik a nyugati világba a Moszkvában szigorúan őrzött (és mellesleg, a Szovjetunió fennállása idején hivatalosan soha nem publikált!) dokumentumot. Hruscsov titkos beszéde ily módon a világ nyilvánossága elé került előbb a *New York Times,* aztán a párizsi

[7] Lásd alább a 4. fejezetben.

Le Monde hasábjain, a továbbiakban pedig minden nyelvre lefordított könyvecske formájában, amelyet nagy élvezettel kommentáltak a kommunizmus legjobb nyugati szakértői. Hruscsov titkos beszédének kezdettől fogva az adott plauzibilitást, hogy a benne foglalt tények tökéletesen megegyeztek a Szovjetunióról, illetve Sztálinról a korábbi évtizedekben megjelent kritikus művek történeti anyagával, például a Lev Trockij által a harmincas években közzétett dokumentumokkal. A különbség csupán annyi volt, hogy ezúttal Sztálin utóda mondta el azt, amit addig a sztálini rémuralom ellenfelei rebesgettek.

A titkos Hruscsov-beszéd magyarországi hatását nem szabad túlbecsülni (annak híre csak az erősen zavart külföldi rádióadások révén terjedhetett), de alábecsülni sem szabad. A hatás egyrészt abban mutatkozott, hogy Moszkvából egy eléggé megzavarodott Rákosi Mátyás tért vissza Budapestre, másrészt abban, hogy a magyar pártvezetés ettől kezdve egyre nehezebben tudta elfogadtatni politikai irányvonalát. 1953 nyarán – Nagy Imre kormányfői kinevezésével – Magyarország a desztalinizációs folyamat kelet-európai előharcosa lett. Másfél évvel később azonban Nagy Imre lemondatásával és egyre hangosabb kiátkozásával Rákosi zsigeri sztálinizmusa megint felülkerekedett, miközben – mint láttuk – Moszkvában épp ekkor kezdődött el a Sztálintól való eltávolodás második hulláma. 1956 tavaszán ez az ellentmondás már azok előtt is nyilvánvalóvá vált, akik addig semmi kivetnivalót nem találtak a Nagy Imre-féle reformvonal visszaszorításában. A belső lázongás fokozatosan érte el az ország vezetésébe ilyen vagy olyan oldalról belelátó kommunista párti értelmiség különböző rétegeit, elsősorban annak fiatalabb, 1945 után meggyőződésből „népidemokrácia-pártivá" vált generációját. Ez a generáció képezi majd 1956-ban a hivatalos keretek között létrehozott Petőfi Kör közönségét. Egy olyan sajátos képződmény, mint ez a Kör, csak azért keletkezhetett Magyarországon, mert – ugyanúgy mint Lengyelországban, eltérően viszont a szovjet birodalom összes többi tartományától – a vezetők alatti rétegben fokozatosan elterjedt az a vészterhes gyanú, hogy „valami nincs rendben", hogy kimondhatatlan szörnyű bűnök történtek, hogy nem azok vannak a hatalom élén, akiknek ott volna a helyük, s hogy egészében véve – valakik vagy valamik miatt – elromlott az 1945 után oly ígéretesen induló „szocialista átalakulás". Nem törhetett volna

ki forradalom Magyarországon, ha a kommunista vezető réteg, illetve az annak karját meghosszabbító végrehajtó apparátus és szakértelmiség egy részét nem keríti hatalmába ez az érzés. A népelégedetlenség egymagában nem törte volna át a Hatalom védőfalát.

A szovjet vezetők, akik helyi embereik jelentéseinek köszönhetően elég tisztán látták a magyar provinciában érlelődő válságot, 1956 nyarán újabb személyi változást kényszerítettek a Magyarországot kormányzó egypártra. Rákosi Mátyást – aki a válságot tagadta, illetve csak a szokásos megfélemlítő eszközökkel akart rá válaszolni – leváltották, hogy egy reformképesebb pártvezetőt állítsanak a helyére. Csak éppen nem találták ehhez a megfelelő embert. Nagy Imre ezúttal nem jöhetett szóba (előző évi kiátkozásában ők is részt vettek), a börtönökből 1954 után kikerült s még alig rehabilitált vezetőkre (például Kádár Jánosra) pedig nem merték rábízni az ügyek intézését. Rákosi Mátyást azzal a Gerő Ernővel cserélték fel, aki 1945-től kezdve Rákosi jobbkeze és első helyettese volt, s aki a közember szemében szemernyit sem különbözött a lecserélt diktátortól. A vezetőségváltás ennek folytán csak a bizonytalanság érzését növelte, arról azonban senkit nem győzött meg, hogy ezek után valami elfogadható új politika kezdődik majd, legkevésbé a Gerő konok sztálinizmusát ismerő belső lázongókat. Budapesten folytatódtak a Petőfi Kör hibafeltáró, útkereső, mindinkább ellenzéki hangulatú gyűlései, ahol már olyan felforgató eszmék is kifejezésre juthattak, hogy – 1848 példáját követve – helyre kell állítani az országban a sajtószabadságot. A Gerő-féle felső vezetés mindezekre tehetetlen dühvel reagált, ami csak erősítette a közvéleményben azt az érzést, hogy felborulóban van a diktatúra megszokott rendje. Minthogy Nagy Imre politikai rehabilitálását egyre több oldalról követelték, az Akadémiai utcai pártvezetés – fogcsikorgatva – még Nagy Imrével is szóba állt, s kilátásba helyezte valamiféle tisztségbe való visszahívását, ha cserébe elfogadja a korábbi álláspontját ért hivatalos megbélyegzés igazát. (Amit az érdekelt elutasított.) Közben már ott repült egy másik nehéz kő: az 1949-ben kivégzett Rajk László rehabilitációja. A hatalom élén álló, zavart lelkiismeretű pártvezetők belementek a változás híveinek abba a követelésébe, hogy az 1949-es per áldozatainak nyilvánosan szolgáltassanak igazságot. *Quos Jupiter vult perdere dementat prius* – mondja a latin közmondás, azaz: akit Jupiter el akar veszejteni, annak előbb elveszi az eszét.

Felső helyen az az öngyilkos döntés született, hogy Rajknak és társainak nagy katonai pompa mellett nemzeti dísztemetést kell rendezni, méghozzá október 6-án. A Kerepesi temetőben tízezrek tolongtak ezen a napon. Sokan közülük nem a hivatalos buzdításra jöttek, hallgatták – hitetlenkedve és sötét arccal – a párt- és államvezetők képmutató fogadkozásait, s eközben úgy érezték, hogy itt valami nagyon nagy esemény előjátéka zajlott le. De hogy mekkoráé, az csak két-három hét múlva világlott ki.

Az előzmények utolsó sorozatának az egyetemek és főiskolák voltak a színterei. A közvéleménynek ez a hulláma vidékről, nevezetesen Szegedről indult el, valamikor október közepén, nem pedig a fővárosból, ahogy ezt a közhiedelem tartja. A szegedi jogászhallgatók fogalmazták meg elsőnek azokat a politikai követeléseket, amelyek – pontokba szedve és a falakra kiragasztva – az október 23-i robbanás legközvetlenebb fölvezető lépcsőjének tekinthetők. A Szegeden, Sopronban és több más helyen felvillanó s futótűzként terjedő diákmozgolódás rövidesen Budapestet is elérte. Október 22-én a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatóinak gyűlése öntötte mintegy végleges formába a lázongó ifjúság követeléseit.[8] A Műszaki Egyetem 16 pontos listája úgyszólván mindent tartalmaz abból, ami másnap Budapesten és néhány vidéki nagyvárosban az „utca" követelése lesz, vagyis – a szociális természetű panaszok felhánytorgatása mellett – a szovjet csapatok kivonására, a politikai bűnösök bíróság elé állítására, a rendszer demokratikus átalakítására és személy szerint Nagy Imre visszahívására vonatkozó követeléseket. Ezeket a diákgyűléseket „alulról" (vagyis nem a hivatalos ifjúsági szervezetekből) jövő spontán kezdeményezések hívták életre, résztvevői között tanárokat is látni lehetett, nem is feltétlenül a legfiatalabbak közül. A helyzetre jellemző, hogy a hivatalos kommunista ifjúsági szervezet (a DISZ) képviselői minden erejükkel megpróbálták ezeket a spontán összejöveteleket megakadályozni vagy legalábbis saját befolyásuk alá vonni, de törekvésükben rendre kudarcot vallottak. Új vezetők emelkedtek ki az addig névtelen tömegből. S az az elhatározás is megszületett, hogy a követeléseket egyrészt magasabb fórumok, másrészt a nagy nyilvánosság elé viszik.

[8] A szövegeket részletesen lásd Szakolczai: *i. m.;* Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Korona Kiadó, Budapest, 2002.

E mozgolódás időpontja azonban megint csak nem volt független külső fejleményektől. Magyarországgal párhuzamosan Lengyelországban is mély politikai válság érlelődött 1956 nyarától kezdve, de – szemben a magyar kommunista vezetés konok értetlenségével és reformra való képtelenségével – a lengyel kommunista párt (az ún. Egyesült Munkáspárt) vezetőségében volt egy olyan szárny, amely felmérte, ha el akarja kerülni a robbanást, változtatnia kell módszerein is, összetételén is. A sztálinizmus idején Lengyelországban is voltak belső tisztogatások, melyek legmagasabb rangú áldozata a kommunista párt háború utáni első főtitkára és vezére, Władysław Gomulka volt. A lengyel Rákosi azonban – Bolesław Bierut volt a neve – magyar elvtársaival ellentétben nem ölte meg vetélytársát, hanem csupán börtönben tartotta. Az 1956-os év folyamán rehabilitált és a közvélemény által nemzetiként számon tartott Gomulkát a lengyel pártvezetőség így aztán aduként húzhatta elő kártyapaklijából, amikor úgy látta, hogy radikális változtatásokkal kell elébe menni a közvéleménynek. Az 1956 elején szerencsésen elhunyt Bierut helyébe választott ideiglenes pártfőtitkár, jó realitásérzékkel, maga javasolta Gomulka visszahívását a pártállam élére, s ez pontosan október 19-én történt, egy olyan feszült időszakban, amikor a lengyel társadalom mozgolódásának megakadályozására szovjet csapatok indultak meg a lengyel főváros felé. A lengyel Egyesült Munkáspárt központi vezetőségének éppen ülésező plénuma október 20-án hallgatja meg Gomulka programadó beszédét, amely még a moszkvai februári pártkongresszusnál is látványosabban szakít a sztálinizmus szellemével és módszereivel. Gomulka fellépésének nemcsak nemzetközileg volt nagy visszhangja, de Magyarországon is, ahol a rádióból, majd az október 23-i reggeli *Szabad Nép*ből annak szó szerinti szövegével is meg lehetett ismerkedni. Túlzás nélkül mondható, hogy e beszédnek frenetikus hatása volt, a tény pedig, hogy a hivatalos csatornák révén lehetett tudomást szerezni róla, azokat bátorította, akik úgy gondolták, hogy „itt is kell tenni valamit". A Gomulka-jelenséggel a „kell" mellé odakerült a „lehet" is. Ha egyszer a „testvéri Lengyelország" ebben az irányban halad, miért ne mehetnénk mi, magyarok is ebben az irányban? Ebből a felbuzdulásból született meg az október 23-i tüntetésnek az a termékeny ürügye, hogy voltaképpen „mi csak a lengyelekkel való szolidaritásunkat fejezzük ki".

A népmozgalmak természetéhez tartozik, hogy nem nagyon törődik a kísérő körülményekkel. Október utolsó napjaiban Lengyelországnak nemcsak a pártvezetés csodálatos átalakulásáról kellett hallania, hanem arról is, hogy jönnek az oroszok. A szovjet csapatmozgásokkal egyidejűleg szovjet pártnagyságok egy népes küldöttsége érkezett Varsóba Hruscsov vezetésével. A „szovjet elvtársak" előre jelezték, hogy Gomulka élre kerüléséről szó sem lehet. A lengyel pártvezetés pedig már a repülőtéren tudomásukra hozta, hogy ők bizony Gomulkát választották vezérükké, s e szuverén döntésüket nem fogják megmásítani. A Hruscsov vezette küldöttség ezek után jobbnak látta elfogadni a megváltoztathatatlant, s igyekezett jó képet vágni a rossz tréfához.

Az a gondolat, hogy a lengyelekkel való szolidaritás jegyében az utcára kell vonulni, valamelyik budapesti egyetemi gyűlésen született meg, és – némi habozás után – a Petőfi Kör vezetőségében is támogatásra talált. Ez a meglehetősen bizonytalan körvonalú, sok tekintetben informális (ámbár tisztikarral is rendelkező) szervezet a budapesti DISZ főhatósága alatt működött, s részben annak politikai ellenőrzése alatt állott. A Kör karizmatikus főtitkára, Tánczos Gábor azonban a DISZ-vezetőségnél közelibb kapcsolatban állott a Nagy Imre személye körül mozgó ellenzéki csoport tagjaival (Vásárhelyi Miklós, Losonczy Géza, Haraszti Sándor, Gimes Miklós), továbbá néhány olyan felső pártvezetővel, akiket a reformeszmékre fogékonynak gondolt (ilyen volt Kádár János is). Míg Kádár és a hozzá hasonlók inkább fékezni próbálták Tánczos ifjonti buzgalmát, addig Vásárhelyiék egyetértettek vele abban, hogy elérkezett az idő egy, a korábbiaknál messzebbmenő fellépésre, s hogy erre a lengyelekkel való szolidaritás pompás alkalmat szolgáltat.

A Gerő-féle pártvezetés valami rejtelmes vakságtól vezetve október közepén, az országban érlelődő forrongás napjaiban hosszú látogatást tett Jugoszláviában Titónál és elvbarátainál, ahonnan október 23-án reggel (!) érkezett vissza Budapestre. A Keleti pályaudvaron gondterhelt alvezérek fogadták őket, s a nyomban ülésezni kezdő pártvezetőség első dolga az volt, hogy betiltsa az aznap délutánra meghirdetett szolidaritási tüntetést. (A tüntetés gondolatát az egyetemeken és főiskolákon gombamód szaporodó új diákszervezetek úgyszólván mind magukévá tették, és a Petőfi Kör maroknyi vezető csoportjától teljesen függetlenül is szervezték.) Október 23-án délelőtt máig sem teljesen tisztázott okokból – de valószínűleg azért, mert a rendőrség vezetői jelezték: nincsenek felkészülve bármiféle tömegmegmozdulás feloszlatására – a gyülekezési tilalmat hivatalosan feloldották. Ha a nehéz kő repülése nem ezzel kezdődött is, annyi bizonyos, hogy reptet ezek után már semmi sem állíthatta meg.

A robbanás pillanata

Noha az október 23-i tömegtüntetést a történeti szakirodalom már nem a forradalom „előzményeként" tárgyalja, hanem „a felkelt nép" első megmozdulásaként, a magunk részéről úgy véljük, a 23-i tömegtüntetés valamiképpen még mindig „készülődés", annak mintegy záróaktusa. Ebben az eseményben fordul át a tiltakozás felkeléssé, s vetíti előre – a benne résztvevők szándékától függetlenül – nemcsak a kormányzat, hanem az egész politikai rendszer összeomlását. Lássuk tehát, mi történt október 23-án!

Olyan eseményről lévén itt szó, amelyről e könyv olvasói föltehetőleg sokszor és sokat hallottak, az alább következő fejtegetés csak a legeslegfontosabbra szorítkozik, a részletek kimeríthetetlen gazdagságából – melyek egy részéről a szerző szemtanúként is beszélhetne – csak a lényeget próbálja megragadni és fölvázolni.

A hivatalosan meghirdetett tüntetés délután három órakor kezdődött a budapesti Március 15-e téren, Petőfi Sándor szobránál. A tanintézetek szerint csoportokat alkotó s már kész politikai transzparensekkel érkező ifjúsági tömeg a „Talpra magyar" és más buzdító beszédek meghallgatása után természetesnek tartotta, hogy átvonul Bem József tábornok emlékművéhez a budai oldalra. Ez az átvonulás már csak részben ment végbe szervezetten, abba ugyanis nagy számban bekapcsolódtak járókelők vagy más spontán csatlakozók. A hidakon átvonuló emberfolyam egyre sűrűbbé vált, és amikor elérte a Bem József teret, akkorára nőtt, hogy az ott elhangzó, a lengyelekkel szolidarizáló beszédeket már csak az a kis töredék hallotta, amely valahogyan közel jutott Bem apó szobrához. Színészek és írók szólalnak meg ekkor, akiknek a tömeg (köztük e sorok írója) csak a sziluettjét látja távolról. Az egyre szélesebbre dagadó tömeg eleinte

homályosan, aztán egyre határozottabban úgy érzi, hogy itt valami nagy dolog történik, de azt is felfogja, hogy ez nem merülhet ki a lengyelek éltetésével, itt már az ország saját dolgairól van szó, s csak akkor van értelme ezeket hangosan kimondani, ha a bennük foglalt követeléseket végre „az illetékesek" is meghallják. A Bem téri embertömeg – mintegy a beindult mozgás spontán erejétől vezettetve – ekkor határozza el, hogy megint átvonul a hidakon, de ezúttal a Parlament elé, hogy a népakaratot végre azok fülébe harsogja el, akiknek – a „népuralom" hivatalos elvei szerint – azt teljesíteniük kellene. Ezekben a vonulásokban (már a budai oldalról való átérkezéstől kezdve) tűnnek fel azok a nemzeti zászlók, amelyekből egy-egy felhevült kéz kivágta a vörös csillagos címert. S bár a Parlament elé érkezve még itt-ott ki lehet venni azokat az ifjúsági csoportokat, amelyek a tüntetést elindították, az emberfolyam időközben már annyi új érkezővel egészült ki, hogy lehetetlen mást látni benne, mint a megmozdult népet.

Az összegyűlt tömeg pontos számát nem tudjuk, nem is fogjuk tudni, már csak azért sem, mert hivatalos felügyelő személynek nyoma sincsen. Mintha a budapesti rendőrség nyomtalanul felszívódott volna. (Én mindenesetre az eddig leírt útvonalakon egyetlen egy tagjával sem találkoztam). De nem is az a fontos, hogy október 23-a késő délutánján hány ember állt a Kossuth téren: százezer, kétszázezer vagy (mai pártmunkások számolástechnikáját követve) másfél millió. A lényeg az, hogy ez a tömeg egyedül volt, vezetés nélkül, tanácstalanul, minden arra vonatkozó terv vagy elgondolás híján, hogy mit lehet ilyen helyzetben tenni, remélni, elérni. Mindamellett annak a politikai alapadottságnak, hogy a döntést csak valakik „ott fenn" hozhatják meg, más szóval, hogy az ő színük elé mentünk, a tömeg azért vonul oda, hogy nekik terjessze elő az elmúlt napokban fölvetett és a tüntetés során egyre radikálisabbá váló követeléseket (például: „Nagy Imre-kormányt!", „Ruszkik haza!"), annak mindenki tudatában volt. A Parlament épületében tartózkodott egy-két kormánytag (mint például Erdei Ferenc), de amikor ők vagy a tömeggel együtt a térre érkezett színészek vagy írók meg akartak szólalni, a közelükben állók lehurrogták őket. Ez tudniillik már nem az ő pillanatuk volt. Most már nem a közvetítőket illette meg a szó, hanem azokat, akiktől az ország sorsa függött. S minthogy az ország dolga s a gyűlés sorsa – a téren összegyűltek többségének felfogása szerint – Nagy Imre személyével kapcsolódott össze, egyre több oldalról és egyre erősebben hangzott el az a követelés, hogy „őt akarjuk hallani!". De Nagy Imrének nyoma sem volt.

Egészen pontosan: nemcsak hogy nyoma nem volt Nagynak, de a lázongó népnek ez a reménysége nem is akart az ott és akkor összegyűlt tömeg előtt megjelenni. Nagy Imre, mint köztudott, nem volt népvezér, sokkal inkább íróasztalnál dolgozó agrártudós és államférfi, aki az eszmei igazságot, illetve az azon való töprengést mindenek fölé helyezte.[9] Ráadásul óvatos ember is volt, aki a megelőző másfél évet állandó támadások közepette, mintegy űzött vadként élte meg, és minden reményét abba helyezte, hogy egy napon majd, föltehetőleg moszkvai sugallatra, budapesti elvtársai is észhez térnek, és végrehajtják azokat a változtatásokat, amelyeket ő mindenkor szorgalmazott. Mint fegyelmezett pártember, Nagy Imre tudta, hogy sorsa az „illetékes" pártfórumok kezébe van letéve, s ha azt akarja, hogy neki szerepe legyen, akkor egy néplázadásban való részvétel az utolsó dolog, amit tennie szabad. Mindezeken felül október 23-a késő délutánján neki arról sem volt tiszta képe, hogy Budapest népe (sőt, mint ez utólag kiderült, az ország néhány más nagyvárosáé is) lázong, és éppen kesztyűt dob a hatalomnak. Amikor tehát budai házában megkereste őt néhány barátja, és arra próbálta rávenni, hogy menjen ki a Kossuth térre, először tiltakozott. Attól tartott, hogy ebből nagy baj lesz. Lett is, de nem egészen úgy, ahogy Nagy ezekben a percekben gondolta.

Végül is engedve az unszolásoknak, Nagy Imre hagyta magát elvitetni a Kossuth térre. Ott bement a Parlamentbe, és eljutott arra a kiszögellésre, ahonnan beszélni lehetett az összegyűltekhez. Az embertömeg őt is lenyűgözte, s meggyőzte arról, hogy itt valamit mondani kell. Beszéde viszont kész katasztrófa volt, mert sem a hangot nem találta meg a tömeggel, sem olyat nem tudott mondani, ami a résztvevők várakozásainak akár csak egy

[9] Nagy Imre politikai arcképéről lásd Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála.* Bibliotéka, Budapest, 1989. (Új kiadás: Noran, Budapest, 2006. Első magyar kiadása: Újvári–Griff; München, 1978. A könyv eredetileg angolul és franciául jelent meg 1959-ben és 1960-ban.); Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I. 1896–1953.* 1956-os Intézet Budapest, 1996.; Uő.: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.; Uő.: *Nagy Imre.* Vince Kiadó, Budapest, 2002.

csöppet elébe ment volna. A lába előtt tolongó népnek, amelyet először „elvtársak”-ként szólított meg („Nem vagyunk elvtársak!” – hangzott a választ lentről), csak annyit tudott mondani, hogy tessék türelemmel lenni, *majd* összeül a párt központi vezetősége, és meghozza a maga bölcs határozatait. Szándékosan karikírozom szavait, de az volt a baj, hogy tartalmilag Nagy tényleg ezt mondotta, s csak ennyit mondott. Világos, hogy „a fölkelt nép” nem ezt várta képzeletbeli megszabadítójától. Hogy milyen csodát várt, azt nehéz volna szavakba foglalni, de az biztos, hogy ennél többet.

Nagy Imre népvezéri sikertelensége negatív pontot tett a Kossuth téri népgyűlésre, amely szavainak elhangzása után ugyan oszladozni kezdett, de biztosan nem azzal a tudattal, hogy elérte a célját. Az estének ebben az órájában azonban az események már több helyen is túlhaladtak azon a béketűrő és lojális szinten, amelyen a Kossuth téri tömeggyűlés mintegy a tehetetlenség erejénél fogva megrekedt. Debrecenben ekkor már eldördült egy rendőri sortűz, és megvolt a népmozdulás első halottja. A budapesti tömeg egy része a Városliget környékén tolongott azzal foglalatoskodva, hogy ledöntse a gyűlölt Sztálin szobrát. A legcéltudatosabb tüntetők ekkor már a rádió épületét állták körül, az egyetemi ifjúság pontjainak beolvasását követelve. Gerő Ernő az Akadémia utcai pártközpont telefonjain kétségbeesetten tanácskozott a szovjet követséggel, valamint Moszkvával, és azért könyörgött, hogy az ország területén állomásozó szovjet csapatok jöjjenek Budapestre rendet tenni. (A vidékkel foglalkozni alighanem neki sem volt ideje). S minden valószínűség szerint este 9-kor, midőn Nagy Imre szerencsétlen beszéde elhangzott, az első szovjet katonai egységek már el is hagyták főváros közeli állomáshelyeiket, s kezdtek vonulni budapesti célpontjaik felé.

Ezzel érnek véget azok az események, amelyeket – szélesebb értelemben – még a robbanás előzményei közé lehet sorolni. Ezt követően dördülnek el az első puskalövések, verődnek csoportba az első fegyveres ellenállók, kezdődik el az eseményeknek az a láncolata, amelyet a hatalom oldaláról először „puccskísérletnek”, október végén „dicsőséges forradalomnak” neveztek, majd kisvártatva – Moszkvát követve – megint, s ezúttal végérvényesen (?) „ellenforradalomnak” kiáltottak ki, s amelyet a mai kanonikus szóhasználat „forradalom és szabadságharc” néven szeret emlegetni.

2. fejezet
A győzelemtől a vereségig vezető út dinamikája

Az ötvenhatos forradalom eseményszerű lefolyásáról már az 1989. évi változást megelőző három évtizedben, azt követően pedig a mögöttünk álló másfél-két évtizedben annyi rövidebb-hosszabb munka született, hogy egy elmélkedő könyvecske egyetlen rövid fejezetében ezekkel versenybe szállni értelmetlen vállalkozás volna. Nem az a célunk tehát, hogy a forradalom két hete alatt megtörtént dolgokat a maguk hihetetlen változatosságukban idézzük itt fel vagy állítsuk időrendi sorrendbe: e helyett a forradalom *dinamikáját* próbáljuk rekonstruálni, lehetőleg itt is a legfontosabbra szorítkozva.

Az események szakaszolásáról

Egy olyan komplex esemény, mint amilyet a magyarországi néplázadás, annak forradalomba való átmenése, majd pedig fegyveres leverése és politikai megfojtása képezett, többféle síkon közelíthető meg. Az egyik – és a legkézenfekvőbb – a *kronológiai:* ezt az előző fejezetben már meg is kezdtük a közvetlen előzmények vázlatos felvezetésével és a 23-i forradalmi robbanás felidézésével. Október 23-ának éjjelétől elindulva napról napra haladhatnánk előre egészen november 4-éig, illetve addig a napig, amelyet az itt tárgyalt történet befejezésének tekintünk. Ez az út azonban egy összefoglaló áttekintésben nem követhető, egyrészt, mert szétfeszítené annak terjedelmi kereteit, másrészt mert nehezen hozható összhangba

azokkal az eltérő ritmusokkal, amelyeken az egyes események a különböző helyszíneken végbementek: dátum vagy óra szerint egyidejűleg, de értelem szerint nem föltétlenül párhuzamosan. Hogy a magyar forradalom története földrajzilag szétbontva milyen tágas univerzumot képez, azt jól illusztrálják azok a könyvek, amelyek helytörténeti csoportosításban taglalják, mi is történt Budapest mellett a magyar vidéken 1956. október közepétől valamikor decemberig (vagy a megtorlás tényeit figyelembe véve még annál is tovább).

A kronológiai tárgyalás és a földrajzi dimenzió figyelembevétele mellett van azonban egy második megközelítési lehetőség is, mégpedig hogy az események alakulását *szereplői csoportok* mentén tekintsük át. Vagyis hogy a tárgyalt történetben külön-külön vegyük szemügyre az utcai tüntetőket, a fegyveres csoportokat, a rendfenntartó erőket, a pártállam helyi képviselőinek cselekvéseit, az üzemekben és a nagyobb hivatali egységekben (például minisztériumokban) történteket, az írott sajtó és a rádió világát, a politikai és társadalmi szervezetek mozgását, végül, de persze nem utoljára azt, ami az államhatalom központi szerveiben lejátszódott (az Akadémiai utcai pártháztól az október 24-e éjjelén létrehozott rendkívüli Katonai Bizottságon át a Parlamentig). Egy ilyen áttekintésben természetesen kiemelt helyet kell kapnia a szovjet-orosz oldalnak is, ezen belül külön a harcoló csapatoknak, a hadvezetőségnek, a budapesti szovjet nagykövetségnek, és mindenekfelett a birodalom moszkvai központjának. Ez a felsorolás, amely korántsem teljes, megint csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a tárgyalt eseménysor *párhuzamos történetekből* tevődik össze, méghozzá nemcsak földrajzilag, hanem szerepek szerint is, melyek azonban változó fontosságúak. Az eseményekben részt vevő különféle embercsoportok közül a történet hiteles leírójának hol az egyikre, hol a másikra kell inkább figyelnie, miközben persze a többiek sem eshetnek ki egészen a látóköréből.

De térjünk vissza a szakaszoláshoz. Az október végi–november elejei események első megközelítésben két fő szakaszra tagolhatók: az első 23-a estéjétől addig az időpontig tartott, ameddig a fönnálló kommunista államhatalom a kitört néplázadást és a hozzá csatlakozó fegyveres felkelést „fasiszta ellenforradalomnak" minősítette, és alapjában véve ebben a szellemben is „kezelte" (ez október 28-án ért véget); a második fő szakaszt az

a néhány nap képezte, amelynek során – továbbra is Nagy Imre vezetése alatt – alakot öltött a forradalom többpárti nemzeti kormánya (ez november első napjaiban történt meg). A két szakasz között azonban volt egy átmeneti állapot, amelyben a Nagy Imre és Kádár János személye körül újjászervezett pártállami központ már elismerte a forradalommá szélesedett felkelés demokratikus irányultságát, kapcsolatot keresett annak vezetőivel vagy más reprezentatív képviselőivel, és politikailag elindult azon az úton, amely egy többpárti koalíciós kormányzás felé mutatott. (Ripp Zoltán ebben az értelemben különböztet meg a forradalom történetén belül „három szakaszt".[10]) Valamennyi eddig felidézett szakaszban az események más és más formát öltöttek egy-egy országrészben, városban vagy településen, annak megfelelően, hogy volt-e helyileg tüntetés, miként reagált erre a párthatalom területileg illetékes politikai-rendőri vagy katonai szervezete, alakultak-e sztrájkbizottságok, forradalmi munkástanácsok vagy más helyi nemzeti-forradalmi szervek, ezek milyen hatalomra tettek szert, küldtek-e tárgyaló delegációt a fővárosba (és így tovább). A szóban forgó történések egy fontos megkülönböztető jellemzőjét képezik továbbá az erőszak-aktusok mindkét oldalról, ideértve a letartóztatásokat, a lincseléseket és a sortüzeket, egy másik síkon pedig a lakosság tájékoztatásában beálló változások (forradalmi sajtó, rádióadók működése stb.). Itt kell megemlíteni, hogy a tömegindulatok helyi története nem feltétlenül volt szinkronban az országos politika központjában végbemenő változásokkal, amint ezt a budapesti Köztársaság tér október 30-ai abszurd rémtörténete is mutatja. Mindezen különbségekkel együtt a forradalom felfelé ívelő szakasza október 23-ától egészen november 3-a éjjeléig tartott.

A magyar '56 egyetlen komoly tanulmányozója sem hiszi azonban, hogy a szovjet fegyveres erők második betörésével, azaz november 4-ével minden véget ért. Ez a fordulat politikailag persze a Kádár vezette ellenkormány megjelenésének – s az éter hullámain való meghirdetésének – napja is volt, vagyis egy olyan eseményé, amely történetünkbe új elemet vitt be. Az ezt követő néhány napban (mondjuk, november 7-éig, amikor is Dobi István mint a Népköztársaság Elnöki Tanácsának széllel sodródó és bábként mozgó elnöke feleskette és hivatalba iktatta azt a négy-öt

[10] Ripp Zoltán: *i. m.* 77. o.

embert, aki a szovjet harckocsik fedezete alatt Budapestre érkezve „forradalmi munkás-paraszt kormánynak" nevezte magát). *Magyarországnak névlegesen két kormánya volt.* A valóságban persze egy sem, hiszen Nagy Imre kormánya eltűnt (erről alább még bővebben), Kádáré még nem létezett, s az ország feletti tényleges hatalmat a szovjet katonai parancsnokságok gyakorolták. De még ez a megállapítás is árnyalásra szorul, tekintve, hogy a november 4-ét követő napokban a forradalom által a városokban, falvakban és az üzemekben létrehozott új hatalmi szervek egy része továbbra is a helyén maradt. S habár csak szórványosan, de működtek az országban kisebb fegyveres ellenálló csoportok is, egyesek közülük rádióadók birtokában. A krónikás ilyenformán nincsen tévedésben és nem is túloz, ha a fent jellemzett kaotikus napokat a forradalom egy további (mondjuk negyedik) szakaszának tekinti. S ehhez csatlakozik végül november közepétől kezdve néhány héten át egy ötödik, amelyben Kádár János és Münnich Ferenc (vagy pontosabban Moszkva) ellenforradalmi rendszere már szervezett formát ölt és saját karhatalommal is rendelkezik, de még mindig szemben találja magát egy meglehetősen széles körű népi ellenállással, elsősorban a munkásság körében. Ez a szakasz az *utóvédharcok* korszaka, amelyben a munkástanácsok mellett aktív szerepet játszanak – főleg Budapesten – bizonyos értelmiségi és politikai körök, passzív szerepet pedig a falvak népe, amely egy ideig nem vesz tudomást arról, hogy minden megváltozott, s amely továbbra is a forradalom napjaiban élre került helyi vezetőkkel szolidáris. Ezeket a kései fejleményeket is figyelembe véve a forradalom története tehát nem zárható le november 4-ével, ámbár a szovjet csapatoknak e napon megindított második beavatkozásával nyilvánvalóan új helyzet keletkezett.

Mindezek alapján az október közepétől decemberig tartó forradalmi korszakot először is két részre oszthatjuk: november 4. előttre és utánra; e két fő perióduson belül pedig „alkorszakokat" különböztethetünk meg, valahogy úgy, ahogy ezt a fentiekben tettük. A forradalomnak ebben a kiszélesített periodizálásában az első alkorszakot természetesen a forradalmi helyzet kialakulásának az a néhány napja képezi, amely az október 23-ai robbanással tetőzik (s amelynek már egy egész fejezetet szenteltünk). Összegezően így rendezhető az egész, de egy-egy részterületen belül (például fegyveres erők, üzemek világa) más szakaszolásnak is lehet jogosultsága.

A megmozdult erőkről

Van azután egy, az eseménytörténetnél is fontosabb szempont, amely persze csak az egymást követő résztörténésekből rakható össze, ez pedig az a kérdés, hogy miféle és milyen méretű csoportok vettek részt a fennálló hatalom elleni megmozdulásban, s hogy ezek (ha nem is pontosan, de legalább hozzávetőlegesen) a társadalom mekkora részét tették ki. Olyan okokból, amelyek a történelmi események természetével függnek össze, az utóbbi kérdésre roppant bajos válaszolni. Bármilyen terjedelmes irodalma van is 1956-nak, máig nem lehet pontosan kiszámolni, hogy a társadalom különböző szegmentumainak mekkora hányada vett részt így vagy úgy a forradalom különféle cselekményeiben. Azt tudjuk, hogy október 23-án délután Budapesten rengeteg ember volt jelen a tüntetés különböző színhelyein (a becslések 200 ezer körül mozognak), ezt követően azonban – lényegében a fegyveres harcok következtében – az utca kiürült, s egészen bizonyos, hogy a pincékbe húzódó vagy a zárt redőnyök mögött megbúvó emberek száma sokkal magasabb volt, mint az utcára kimerészkedőké. Közismert az is, hogy sokan vagy nézelődni mentek ki a közterekre, vagy azért, hogy munkába menjenek, bevásároljanak, ismerősökkel eszmét cseréljenek stb. A látható sokaságból tehát semmiféle következtetés nem vonható le a forradalmat aktívan támogatók abszolút vagy relatív számára nézve. A vidéket illetően ezek a számok még bizonytalanabbak; becslésükkel vagy pláne országos összegezésükkel eddig – tudomásom szerint – senki sem kísérletezett.

Ezzel szemben jól lajstromozhatók azok a népességcsoportok, amelyekről biztosan állítható, hogy valamilyen formában és valamilyen mértékig azonosultak a forradalommal. Ezek között mindjárt első helyen kell említeni az egyetemi és főiskolai hallgatókat, valamint azokat az egyéb fiatalokat, akik az október 23-i tüntetés derékhadát képezték. Szándékaikra a tüntetések kezdettől merész s aztán tovább radikalizálódó jelszavaiból következtethetünk, a hatalom elleni akcióban való részvételük *mértéke* azonban nyilvánvalóan korlátozott, hiszen túlnyomó többségük számára ennek határát a tüntető jellegű közös felvonulás képezi, a fegyveres csoportokban vagy másfajta, politikainak mondható tevékenységben csak egészen elenyésző hányadukkal találkozni majd. Ezt a későbbi megtor-

lás statisztikái is alátámasztják: a forradalmi cselekmények miatt elítéltek között elenyésző azoknak a száma, akiknek előélete pusztán a tanulás volt. Ennél valamivel nagyobb azoknak a létszáma, akiket októberi vagy novemberi szerepléseik miatt egy időre eltiltottak a továbbtanulástól, de statisztikai értelemben ez is csak egy kisebbség. Arányszámuk pontos fölbecslése már csak azért is lehetetlen, mert – amint ez köztudomású – a forradalomba aktívan bekapcsolódó diákság egy része november 4-e után a menekülést választotta. Számuk ezrekben mérhető, s az ezt követő évtizedekben tulajdonképpen e ténynek köszönhetően adott a magyarság olyan szép számmal kitűnő értelmiségieket Nyugat-Európának és Amerikának. A Nyugaton 1957 után újjáalakított MEFESZ egymaga mintegy 7000 hallgatót indított el útjára a szabad világ különböző országaiban.[11]

Egy teljességre törekvő áttekintésben a középiskolai diákságnál fiatalabb életkori csoportot sem volna szabad figyelmen kívül hagyni: nem annyira az utcai eseményekben való cselekvő részvétele miatt, hanem inkább azért, mert tagjai közül meglepően sokan őriztek meg magukban évtizedekig tartó éles emlékképeket s ezekkel együtt azt a – tárgyilag nem egészen pontos, de szubjektíve annál jellemzőbb – meggyőződést, hogy a „felnőttekkel" együtt valamiképpen ők is részesei voltak a forradalomnak. Ez az érzés különösen a budapesti gyerekeknél, mármint a belőlük fölcseperedett középkorúaknál figyelhető meg. Ahhoz, hogy ezek az emlékek feltörjenek, természetesen át kellett vészelni a Kádár-korszak évtizedeit. De hogy a gyerektársadalomnak a forradalommal való azonosulása nem volt egészen képzeletbeli, arra éppen a közelmúltban világított rá két akkor tizenéves fiúcska sokáig féltve őrzött, egy kissé talán el is felejtett, de a 2006-os évfordulóra váratlanul felbukkant naplója.[12]

A megmozdult erők második csoportja, amelyről itt különös nyomatékkal kell említést tenni, a fegyveres felkelőké. Pontos számuk meghatározása évtizedek óta nagy kihívást jelent a magyar forradalom krónikásainak. Becsléseink természetesen nem indulhatnak ki abból az adatból, hogy a Nyugatra menekültek közül hányan nyilvánították magukat fegyveres szabadságharcosnak, sem abból, hogy 1989 után hányan iratkoztak be a Magyarországon is végre szabadon megalakuló, magukat szabadságharcosnak nevező különféle szervezetekbe. Olyan okokból, amelyeket könnyű kitalálni, ezeknek a szervezeteknek a létszáma jóval felülmúlja az egykori fegyveres felkelők létszámát, pontosabban: az életben maradottakét (hiszen a halálozási arányszám már a harci események idején, majd pedig a megtorlások során is ebben a népességben volt kiemelkedően a legnagyobb). Azok a szaktörténészek, akik az utóbbi másfél évtizedben kerületről kerületre tanulmányozták a fegyveres felkelés tényeit és emberállományát, úgy vélik, hogy fővárosi viszonylatban ez a népesség mintegy 15 ezer főre tehető.[13] (Ebben a számban már a halottak is benne foglaltatnak, viszont nem szerepelnek azok, akik hasonló cselekményekben a forradalom különböző vidéki gócpontjain vettek részt, erre nézve ugyanis nincsen semmiféle összegezés.) A forradalom fegyveres résztvevőinek számszerű felbecsülése nemcsak azért nehéz, mert erről a maga idejében semmiféle lista nem készült, vagy – ha készült – nem maradt fönn, s nem is csak azért, mert az erre vonatkozó utólagos megnyilatkozások megbízhatatlanok, hanem azért is, mert a szovjet harckocsik elleni fegyveres akcióknak csakúgy, mint a pártházak és hasonló épületek elleni fegyveres támadásoknak rengeteg *alkalmi résztvevője* volt. Számtalan elbeszélésben történik említés olyan személyekről, akik egy-egy órára vagy egy-két napra kapcsolódtak be a harcba, majd eltűntek (sok esetben bizonyíthatóan azért, mert hazamentek családjukhoz, vagy vissza akartak térni munkahelyükre). A számítási probléma tehát az, hogy kiket kell a szabadságharcosok közé sorolnunk: csak azokat, akik véges-végig egy együttműködő gerillacsapat aktív tagjai voltak, vagy azokat is, akik alkalmilag csapódtak oda, s tényleges cselekményük egy-két Molotov-koktél elhajításában merült ki.

Ez a probléma külön felmerül az akkori néphadsereg közkatonáival, sőt még a tiszti állomány egyes tagjaival kapcsolatban is. Az első forradalmi napok teljes zűrzavarában (amelyről az alábbiakban még szó lesz) a néphadsereg számos egysége sodródott ugyanis olyan helyzetbe, ahol szinte egyik pillanatról a másikra kellett választani a között, hogy a tün-

[11] Várallyai Gyula: *„Tanulmányúton" Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után.* 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 281. o.

[12] Csics Gyula: *Magyar forradalom 1956. Napló.* 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

[13] Lásd erről Eörsi László munkáit.

tetők ellen vagy mellett fogjanak-e fegyvert. A dilemmában nyakig benne voltak a szóban forgó egységeket vezénylő tisztek is, akik (mint még látni fogjuk) általában világos parancsok híján voltak, s többnyire viszolyogtak attól, hogy saját népükre lőjenek. Ilyenformán sokszor a helyzet véletlene döntötte el, hogy a néphadsereg egy-egy osztaga a forradalom mellett vagy ellen lépett-e akcióba. Az utólagos legendáktól eltérően a sorkatonák nem álltak tömegesen a forradalom oldalára, hanem a kialakult zűrzavarban leginkább az elpárolgás személyes stratégiáját követték. Kivételt csak azok az egységek képeztek, amelyek rendkívül erős politikai felügyelet alatt állottak. Utólag sokakban az a kép alakult ki, hogy a néphadsereg, ahol csak lehetett, a felkelők oldalára állt, azután pedig fokozatosan dezorganizálódott. Mindkét állítás erősen túloz, ámbár elvitathatatlan tény, hogy az ország legális kormánya egyre kevésbé rendelkezett ütőképes karhatalommal, s attól kezdve, hogy a felkelt nép oldalára állt, már abban sem lehetett biztos, hogy utasításait követi-e egyáltalán a tisztikar.

A forradalmi erők között kitüntetett hely illeti meg az ipari munkásságot, pontosabban fogalmazva a termelőegységekbe szervezett fizikai és fehérgalléros dolgozókat. A magyar forradalom történetének ez szinte külön fejezetét képezi: amikor az utcán és a köztereken már minden forrongásnak vége volt, a gyárak és más munkahelyek kapuin belül különféle formában – mint például sztrájk vagy tiltakozó petíciók aláírása – tovább folyt a harc, volt, ahol még december közepéig is. Paradox módon az ipari munkásságnak először maga a kommunista rendszer adott főszerepet, amikor azt hirdette, hogy ez az a társadalmi osztály, amelynek nevében és érdekében cselekszik, továbbá midőn az október 23-át követő első napokban még azt hitte, hogy ez a társadalmi réteg biztosan mellette áll, úgy gondolta, a kitört „ellenforradalmi" lázadás felszámolásához őket kell mozgósítani. Az Akadémia utcai pártközpont (előbb Gerő Ernő, majd Kádár János vezetése alatt) ebben a tévképzetben álmodozott a munkások felfegyverzéséről. De már az első pillanatokban kiderült, hogy mint akcióterv, ez az öngyilkossággal egyenértékű, hiszen Budapesten csakúgy, mint vidéken, az üzemek dolgozói, ahogy erre lehetőségük nyílott, a forradalom oldalára álltak: tiltakozásokat fogalmaztak, amelyekben a szovjet csapatok visszavonását és a kormányzat demokratikus átalakítását követelték.

Számos helyen még a pártbizottságok is magukévá tették ezeket a feliratokat: az első munkásküldöttségekben, amelyek Nagy Imrét fölkeresték, kommunisták ugyanúgy voltak, mint pártonkívüliek. Október 24-étől kezdve pedig egymás után alakultak az üzemi munkástanácsok. Az erre vonatkozó első kezdeményezés érdekes módon hivatalos párt- és szakszervezeti körökből indult ki, de még az így született tanácsokról is hamarosan kiderült, hogy nem a fennálló rendszert erősítik. A munkástanácsok túlnyomó többsége demokratikus választási procedúra révén jött létre olyan gyűlések keretében, amelyeken gyakorlatilag minden jelen lévő dolgozó részt vehetett (a fehérgallérosokat is beleértve). A hangulat olyan volt, hogy bárkit meg lehetett választani, aki szűkebb közössége bizalmát élvezte; hivatalos lista vagy felülről jövő óvás szóba sem jött. A forradalmi munkástanácsok ilyenformán az ipari, közlekedési, kereskedelmi és más dolgozók reprezentatív képviseletei lettek, s igen hamar arra is gondoltak, hogy az adott termelési egység falain túl egymással kapcsolatba lépjenek. Szerepükre a november 4-e utáni helyzet alakulásában még vissza fogunk térni.

A rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint forradalmi munkástanácsok mindenütt voltak, méghozzá nemcsak a termelőmunka színterein, hanem a közhivatalokban is, beleértve a minisztériumokat. Nem mindenütt használták a „forradalmi" szót, de értelem szerint a szerepük mégiscsak ennek a minősítésnek felelt meg, tekintettel arra, hogy az országon végigsöprő lázadás belső logikájánál fogva az ő kezükbe került helyileg az üzemek és a hivatalok vezetése egyaránt. Ha a politikai fogalmazványoktól és a küldöttség-állítási aktusoktól eltekintünk, a „vezetés" természetszerűleg a napi ügyek intézésére szorítkozott. A hivatalokban gyakorlatilag semmiféle munka nem folyt, a termelőüzemek tevékenysége pedig, amennyire ezt a tartalékok vagy a szállítások lehetővé tették, rutinszerűen ment tovább, mármint ahol a munkástanács nem rendelt el tiltakozó sztrájkot. (A kenyérsütödék vagy a villanytelepek egy pillanatig sem sztrájkoltak.) Az idő előrehaladtával helyenként szóba került azután a vállalati igazgatóság újjáalakítása is, erre vonatkozólag azonban inkább szándékok voltak, mint tényleges lépések. A hivatalok és vállalatok működését nagyban megkönnyítette, hogy a Nemzeti Bank nem sztrájkolt, ennélfogva a megfelelő hétvégi vagy hó végi pillanatban lehetőség volt

a bérek kifizetésére. Kivéve azt az esetet, amikor a pénzszállítás akadályokba ütközött, a bérfizetés ott sem maradt el, ahol a munkásság sztrájkban állt. (Az ország dolgozóinak akkori anyagi viszonyai mellett ez nem is lett volna lehetséges.)

Mindezeket a körülményeket figyelembe véve mondhatjuk-e azt, hogy Magyarország fizikai és szellemi dolgozói egyöntetűen a forradalom mellett álltak? Ez is olyan kérdés, amelyre óvatosan kell válaszolni. Ahol a közhangulat forradalmi volt – márpedig fokozatosan mindenütt azzá vált –, gyakorlatilag senki sem emelt szót a fennálló rendszer vagy annak intézkedései mellett, még azok sem, akik addig meggyőződéses kommunista hírében álltak. A forradalmi hangulatú gyűléseken a vezető káderek általában már nem vettek részt: otthon maradtak vagy (ha okuk volt rá) valamilyen megbízható ismerősnél kerestek menedéket. A munkástanácsok ennélfogva – de persze az események országos iránya miatt is – egyre merészebb követelésekkel és programokkal léptek föl. Ennek belső támogatottsága mindenütt megvolt, legfeljebb azok rosszallásával kellett szembenézni, akik *kevesellték* a helyi vezetés merészségét. Ebből a forradalmi konformizmusból azonban nem szabad túl messzemenő következtetéseket levonni. A közhangulat alakulása fontos, sőt kapitális tény, arra vonatkozóan azonban, hogy közben egyénileg ki mit gondol magában, nem nyújt megbízható tájékoztatást. A közös irányultságot sok tekintetben megszabják a közös tapasztalatok, de az egyén magatartásába az is belejátszik, amit a körülötte lévők véleményéről *gondol*. Az egymásra hatásnak ez a lánca egészen addig tart, amíg azt egy váratlanul beálló fordulat vagy valamilyen más kényszerítő erő meg nem szakítja. A magyar '56 esetében ez a lánc nem november 4-én szakadt meg, hanem jóval később. A november 4-i fordulat egy ideig még erősítette is az újból fogságba került társadalom közös irányultságát.

E fejezetben még alig esett szó a forradalom szellemi-politikai erőiről, holott azok nemcsak az előkészítés szakaszában, hanem a forradalmi események csúcspontján, majd pedig az utóvédharcok időszakában is alig túlbecsülhető szerepet játszottak. A restaurált kommunista rendszer e szerepnek talán még a valóságosnál is nagyobb fontosságot tulajdonított: ezért is vetette börtönbe a reformistából forradalmivá vedlett értelmiség számos képviselőjét, s mért ki rájuk megalázó körülmények között letöltendő sokéves fegyházbüntetéseket, melyek megnyomorító hatását sokak esetében még az ezt követő szakmai lefokozás vagy publikálási tilalom is súlyosbította. A kezdeti Kádár-rendszer néhány kirakatperrel is próbálkozott, de az ezek keltette nemzetközi felhördülést látva már 1957 derekán visszatért a titkos perek jól bevált szovjet-orosz módszeréhez.

Kádáréknak abban persze igazuk volt, hogy a Sztálin halála után felbátorodó és az 1956-os év folyamán egyre inkább fölhevülő, majd végül a forradalommal – a felkelt néppel – egyértelműen közösséget vállaló magyar értelmiségi-írói elit hihetetlen károkat okozott – természetesen nem az országnak, hanem nekik és külföldi elvbarátaiknak. Illyés Gyula, Lukács György vagy Háy Gyula neve a nyugati *baloldal* előtt is fémjelezte a magyarországi néplázadást, s szinte lehetetlenné tette a rászórt szovjet rágalmak („fasiszta csürhe garázdálkodása" stb.) szélesebb körben való elfogadását. E népfelkelést, amelyben Európa-szerte ismert írók és más szellemi kitűnőségek együtt mozogtak az utca népével és a szervezett munkássággal, bajosan lehetett valamilyen félrevezetett, tudatlan csőcselék számlájára írni. Ezt a jó benyomást tovább erősítette Nagy Imre látványos átállása a forradalom oldalára, illetve a november első napjaiban meghirdetett kormányátalakítás tagadhatatlan politikai reprezentativitása. Hiszen a forradalomnak ez a fejleménye olyan, külföldön is számon tartott politikusokat (Tildy Zoltán, Kéthly Anna, Kovács Béla) emelt vissza az ország élére, akik az ország tíz évvel korábbi demokratikus indulásának elismert vezetői voltak, majd áldozatául estek a sztálini terrornak. Hogy ezek az emberek most visszakerültek az életbe, s Nagy Imre társaságában megint politikai tényezővé váltak, szintén a forradalom dicsőségét bizonyította. Minden valamicskét is nyitott szemű és elfogulatlan megfigyelő számára egyértelművé vált, hogy a Budapesten kirobbant, eleinte iránytalannak és zavarosnak tűnő néplázadás nemzeti közakaratot hordoz. Az értelmiség és az egykori demokratikus pártok aktív közreműködése nélkül ez a benyomás nem alakulhatott volna ki, sőt a magyar társadalom a maga egészében is tartózkodóbb maradt volna: a szellemi-politikai erőknek ez a színre lépése mintegy „hitelesítette" a kitört forrongást. Ugyanebben az összefüggésben értékelhető Mindszenty hercegprímás szabadlábra helyezése és a nyilvánosság előtt való megjelenése is: a szellemi-politikai elit csak vele (és a többi egyház vezetővel) válhatott teljessé – majdnem füg-

getlenül attól, hogy a szabad Kossuth Rádióban megszólaló hercegprímás pontosan mit mondott november 3-án.

A rádió említésével eljutottunk a forradalom mellett álló erők eme seregszemléjének utolsó pontjához: a sajtóhoz és a tömegtájékoztatáshoz. Olyan téma ez, amely majdhogynem külön fejezetet érdemelne, hiszen – mint ez köztudott – a magyar nép 1956 őszén nem utolsósorban a *hazugság ellen* lázadt fel. A hírközlés monopóliumát bitorló intézmények (rádió, központi pártlap) épületeinek megrohamozása mintegy a forradalom nyitó aktusa volt. Az október 23-i „pontok" között az a követelés, hogy a sajtó és a rádió „végre mondjon igazat", legalább olyan fontos szerepet játszott, mint a függetlenség helyreállítása vagy a kormány demokratikus átalakítása. A fennálló rendszer bigott támogatóit leszámítva szinte mindenkiben ott bujkált a meggyőződés, hogy az elnyomás legfontosabb talapzatát valamiképpen a nyilvános beszéd egypárti monopóliuma képezi, s ha ezt sikerül legyőzni, akkor egy csapásra minden megváltozik, minden újraalkudhatóvá és többségi akarattal megváltoztathatóvá válik. Ezt a titkos meggyőződést a magyar közérzület 1848-tól örökölte, s részben ezzel is magyarázható, hogy az október 23-i ifjúsági tüntetés első felbuzdulásában március 15-ét akarta újra lejátszani. Annak a szónak, hogy „sajtószabadság", a magyar nyelvben mágikus hangzása van, olyan többlete, amelyet más nyelvek nem ismernek. E fogalom talán sehol másutt nem kapcsolódik olyan szervesen össze a demokratikus forradalmisággal, mint az újabb korok magyar köztudatában. Az ötvenhatos népfelkelés tehát szükségképpen a sajtószabadság visszahódításáért is folyt.

Ennek a mélyről jövő törekvésnek az első hírnökei – csodák csodájára! – a pártsajtó munkásai és a kommunista írók voltak. Az ő soraikból jöttek azok, akik már 1953-tól kezdve, előbb csak egyedi írásokkal, aztán kollektív akciókkal is feszegetni kezdték a hivatalos hazugságok kapuját. (Ezek közül a legnevezetesebb a *Szabad Nép* szerkesztőségének 1954. október végi lázadó hangú pártgyűlése volt.) A felső párthatóságok nem győzték rendszabályozni őket, de mindig akadtak újabb fekete bárányok, s 1956 nyarára a csata annyira kiéleződött, hogy a Petőfi Kör nevezetes sajtóvitájának már többezres hallgatósága volt. Szimbolikus, hogy az október 23-i robbanást követően a központi pártlap előbb állt át a forradalom oldalára, mint maga Nagy Imre (ami persze nem akadályozta meg a VIII. kerületi

felkelő csoportokat abban, hogy október 28-án a *Szabad Nép* szerkesztőségét ki ne kergessék székházából). A felkelőknek azonban már október 25-e óta volt saját lapja, az *Igazság*, október 28-át követően pedig gombamód kezdtek szaporodni a forradalompárti újságok, egy részük az addigi szerkesztőséggel és a megszokott fejléc alatt. Ugyanezekre a napokra esik az addig hivatalos hírcsatornaként működő állami rádió metamorfózisa Szabad Kossuth Rádió néven. Az ország lakossága továbbra is ebből a – még mindig hivatalos, de teljesen megújult – hírforrásból értesült arról, mi is történik körülötte (pontosabban szólva: ebből a hírforrásból *is*, tekintettel a külföldről sugárzott magyar nyelvű adók, elsősorban a *Szabad Európa Rádió* magas fokú hallgatottságára). A Szabad Kossuth Rádió adásaiból jól nyomon követhető nemcsak a forradalom e központi hetének politikai története, hanem a magyar értelmiségi elit forradalomban játszott szerepe is. Nevezetesen az a körülmény, hogy a magyar szellemi élet nyilvánosan megszólaló képviselői, miközben alapvetően helyeselték és üdvözölték a változásokat, és éles szavakkal bélyegezték meg a sztálinista múltat, ugyanakkor mérsékletre és a kormányzattal való konstruktív együttműködésre is buzdították a magyar társadalmat, a fegyveres felkelőket csakúgy, mint a többieket. Ugyanebben a szellemben nyilvánultak meg a protestáns egyházak legtekintélyesebb (részben frissen kiszabadult) főpapjai is.[14]

Tulajdonképpen a politikai pártok is a szabad sajtó nyomdokát követve alakultak újjá, s létezni is annyira léteztek, amennyire a rikkancsok által terjesztett írott sajtó és a rádió erről hírt adott. Így például a Független Kisgazdapárt feléledését a régi *Kis Újság*, a Szociáldemokrata Pártét pedig a *Népszava* megújulása jelezte, s tette valamennyire kézzelfoghatóvá. November első napjaiban tehát hacsak rövid időre is, de színre léptek Budapesten a nem kommunista politikai irányzatok, ideértve a katolikus pártokat is, többnyire a régi nevükön, egyesek azonban új cégérrel (például a volt parasztpártiakat összefogó Petőfi Párt), miközben vidéken ugyanezek a politikai erők inkább a Forradalmi Nemzeti Bizottságok keretében

[14] Az egyházak kebelében e forradalmi hetek során végbement változásokra ez a szűkre szabott esszé nem tud kitérni. A pillanat szellemébe azonban jó betekintést nyújt Ravasz László alább idézett megnyilatkozása. (Lásd az 55-ös jegyzetet.)

keresték helyüket. Ha tovább tart a forradalom felfelé ívelő szakasza, mindezek a pártok és más csoportosulások lehettek volna egy új hatalmi rend tényezői. A szabadság 150 órájában azonban gyakorlatilag nem szerveződött meg semmi, a társadalom fölött tényleges „hatalmat" (akár politikailag, akár adminisztratíve) senki nem gyakorolt, még a kormány tervei is éppen csak körvonalazódtak, amikor november 4-én – mint derült égből a villámcsapás – a szovjet fegyveres erők ismét birtokukba vették az országot.

A szemben álló erőkről

A felívelés napjairól szólva nem volna helyes szem elől téveszteni, hogy a magyar társadalomban voltak és maradtak politikai megosztottságok még 1956. október végén–november elején is. Az a forradalmi hangulat, amely a magyar társadalom október végén megmozduló szegmentumai körében eluralkodott, az a többségi érzület, amely – első meglepetései és félelmei után – mind diadalmasabban, sőt már-már önfeledten rendezkedett be a győzelemre, nem feledtetheti, hogy a forradalomnak még a fölfelé ívelő szakaszban is szép számmal voltak ellenfelei, s hogy még náluk is többen voltak azok, akik a megindult mozgást riadtan vagy kételyekkel telve figyelték. Ez utóbbiakról nem sokat tudunk, nemcsak azért, mert a győzelemben reménykedő oldal számosabb volt és magának sajátította ki a birtokba vett nyilvánosságot, hanem azért sem, mert ilyen helyzetekben a szkeptikusok hallgatnak, az aggodalmaskodók pedig legfeljebb a szűkebb környezetükkel osztják meg félelmeiket. Kivételek azonban még ez alól a szabály alól is vannak, s tudjuk, hogy november első napjaiban a szellemi-politikai elit néhány jelentős tagja (Kéthly Anna, Németh László stb.) arra vonatkozó aggodalmát fejezte ki, hogy az 1945 előtti Magyarország visszaállítását kívánó ősreakciósok bekapcsolódása a felkelésbe bajt hozhat az országnak.

Ebben a szakaszban azonban nem a szkeptikusokról vagy a rejtett Cassandrákról kívánunk szólni, hanem azokról a politikai és fegyveres tényezőkről, amelyek a robbanás első pillanatától kezdve ténylegesen harcban

álltak a felkelés erőivel. Ezek között természetesen első helyen kell említeni az akkor még MDP néven működő kommunista állampárt központi vezetőségét és helyi szervezeteit. Az állampártnak a forradalom előestéjén 800 ezer tagja volt, s bár feltehető, hogy ebből egy jelentős hányad csak külsőleges okokból vagy opportunista megfontolásokat követve volt párttag, a szám nagyságrendje mégsem elhanyagolható. Márcsak azért sem, mert körülbelül megegyezik azoknak a számával, akik 1945 novemberében – tehát egy szabad választáson – a Magyar Kommunista Pártra szavaztak. 1945 és 1956 között ugyan több mint egy évtized telt el, amely még a legelkötelezettebb kommunisták számára is rengeteg megpróbáltatást és csalódást hozott, mégis túlzás volna az ötvenhatos néplázadás átütő erejéből arra következtetni, hogy az 1945 után létrejött társadalmi rendszerrel, illetve politikai berendezkedéssel senki sem rokonszenvezett. Ellenkezőleg: az utólagos elbeszélésekből az tűnik ki, hogy a rendszert még ebben az elátkozott pillanatban is sokan érezték a magukénak, csak annyira meg voltak szeppenve és zavarodva, hogy már a mellette való kiállás is nehezükre esett, az érte való tevőleges harc gondolata azonban meg sem fordult a fejükben. Talán még ez is másképp alakul, ha Gerő Ernő nem hívja harcba az addig laktanyákban állomásozó szovjet csapatokat. A Vörös Hadsereg megjelenése azonban – tulajdonképpen mindenki számára váratlanul – olyan háborús helyzetet teremtett, amelybe a civil lakosság (amelynek a párttagság is része volt) a legvakmerőbbek kivételével nem merte beleártani magát.

Szervezetileg az állampártot mindamellett nem az egyszerű párttagok képezték, hanem a hatóságként működő helyi, járási, városi, megyei és más, igazgatási ágak szerint szakosított pártszervezetek, továbbá a teljes államigazgatás, amely 1948 és 1956 között (de ugyanígy az 1957-et követő évtizedekben) intézkedési területek szerint kiépült végrehajtó szerve volt az egypárti hatalomnak. Azok a kommunista párttagok, akik ezekben a szervezetekben dolgoztak – más szóval a párt- és állami funkcionáriusok –, többek voltak, mint egyszerű párttagok, ennélfogva rájuk a párthatalom mindenféle helyzetben (még vészhelyzetben is) biztosabban számított, mint a közönséges párttagok többé-kevésbé amorf tömegére. 1956 októberének egyik nagy meglepetése az volt, hogy a felkelt erőkkel szemben nemcsak az egyszerű párttagok maradtak passzívak, hanem

a hatalom belsőbb köreihez tartozó szervezett pártmunkások többsége is. Helyileg persze a forradalom krónikái nagy különbségeket mutatnak fel, hiszen a pártszervezetek nem mindegyike hullott szét vagy párolgott el, sokan közülük a helyükön maradtak, s több-kevesebb elszántsággal felvették a harcot az ellenük vonuló tömegekkel. Eleinte persze arra számítottak, hogy a rendelkezésükre álló karhatalomra (rendőrség, ÁVH) és más fegyveres erőkre támaszkodva könnyűszerrel úrrá lesznek a felkelőkön. Amikor ez a védelmi vonal összeomlott, a pártközpont által létrehozott rendkívüli szervek (például a Katonai Bizottság) útmutatását próbálták követni; a gond csak az volt, hogy sem az útmutatások nem voltak egyértelműek, sem a végrehajtásukhoz szükséges eszközök nem álltak rendelkezésre. A főváros területén a párthatalom legenergikusabb alközpontját a Nagy-budapesti Pártbizottság képezte a maga Köztársaság téri székházában, amely ezekben a napokban valóságos erőddé alakult. Innen indult el a kerületi pártszervezetekhez az a végzetes felhívás is, amely a felkelők figyelmét erre a gócpontra irányította, s aminek következményeként a Köztársaság tér egy tömeghisztériába és vérengzésbe torkolló dráma színtere lett. Az erről készült s nemrég bemutatott színdarab igen érzékletesen jeleníti meg a forradalmi események tömegmozgásában részt vevő vagy abba belesodródó egyedek roppant különbözőségét s ennek ellenére közösen alakuló sorsát.[15] A frontvonalak világosak, az indulatok ereje azonban az erőszak olyan spirálisát eredményezi, amelyben mindkét oldal végső soron a forradalom kárára cselekszik.

A felkeléssel szemben álló erők között tulajdonképpen első helyen a szovjet hadsereget kellett volna említeni, főleg Magyarország birodalmi függősége miatt, de számszerűségi okokból is. Mint tudjuk, Ausztria 1955. évi kiürítése és az úgynevezett Varsói Szerződés egyidejűleg történő létrehozása következményeként a szovjet csapatok névlegesen nem megszálló erőként, hanem pártfogó „szövetségesként" tartózkodtak Magyarországon.

[15] Papp András–Térey János: *Kazamaták.* A darabot a Katona József Színház mutatta be 2006 tavaszán. Teljes szövegét lásd *Holmi,* 2006. március. A bosszúra szomjas csőcselék elszabadult indulatainak művészi ábrázolása nehéz feladat elé állítja az írót, aki ugyanakkor a történelmi igazság sokrétűségéről sem akar megfeledkezni. A *Kazamaták*nak mindenesetre ez a szándéka.

országon. Pontos létszámukat sohasem kötötték magyar elvtársaik orrára, de annyi bizonyos, hogy – egy különleges hadtest keretében – több tízezer szovjet katona tartózkodott az ország különböző helyein e célra épült laktanyákban. Költségük is a magyar államot terhelte. Az ötvenes évek közepén, a Sztálin halála után kialakult bizonytalanságban a magyar kommunista pártvezetők – amint ezt Hegedűs András volt miniszterelnök egy írásában oly őszintén elmondotta – nem annyira saját véderejükben és ellenálló képességükben bíztak, mint inkább abban, hogy *szükség esetén,* vagyis ha Magyarországon is valami olyasmi történik, mint Berlinben 1953-ban, vagy Poznańban 1956 nyarán, a szovjet csapatok kéznél lesznek.[16] Október 23-a estéjén Gerő Ernő szinte automatikusan vette föl a telefont, hogy a kialakult nehéz helyzet gyors megoldására kérje a szovjetek segítségét. Nem mérte fel, hogy a tömegtüntetést követő összeütközéseket ezzel változtatja át nemzeti méretű felkeléssé.

A szovjet hadsereg szinte órák alatt eleget tudott tenni ennek a hívásnak, ami arra mutat, hogy számított valamiféle magyarországi zavargásra. (Ezt a később napvilágra került moszkvai dokumentumok is megerősítették.) Akcióba lépése azonban paradox hatású volt, mert úgy látszik, csak az erőfitogtatásra volt felkészülve, arra azonban, hogy egy nagyvárosban szétszórt, minden központi terv nélkül működő, alkalmilag a lakosság támogatását is élvező gerillasereg ellen hogyan kell fellépni, már nem. A tankok és az ágyúk erre bizonyosan nem voltak alkalmasak,[17] gyalogsági erőkkel ezzel szemben a szovjet parancsnokság nem rendelkezett, a felderítés vonatkozásában pedig a magyar fegyveres erők segítségére számított. Ennek hiánya és a budapesti felkelők leleményes partizántaktikája már a beavatkozás első óráiban reménytelen helyzetbe hozta a beavatkozó szovjet osztagokat. Hiába volt a tűzerő, egy rosszul felderített és kivédhetetlen praktikákkal élő ellenséggel szemben csak vagdalkozni lehetett, győzni nem. Az már egy másik kérdés, hogy a szovjet tűzerőnek ez a bevetése milyen hatalmas károkat okozott a főváros épületeiben, s hogy a célpontokra vakon lövöldöző szovjet géppuskák a (csak részben eltalált)

[16] Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában.* A szerző kiadása, Bécs, 1986.

[17] Ráadásul a páncélosok nem is voltak egészen hadrakészek: benzintankjaikat kívül hordták…

fegyveres harcosok mellett hány véletlenül ott tartózkodó budapesti polgárt találtak és pusztítottak el. Ebből a szempontból a szovjet beavatkozás súlyos nyomokat hagyott, katonailag azonban nem bizonyult célravezetőnek. Arról nem is szólva, hogy a szovjet fegyveres erők puszta jelenléte is gerjesztette az ellenállást, s ennyiben – az október 23-ától november 3-áig terjedő időszakban – sokkal kevésbé segítette a pártállam védekezését, mint amennyire a felbomlását gyorsította.

Ha Magyarország nem birodalmi provincia, akkor egy váratlanul kitörő néplázadás leverése elsősorban a helyi hatóságok és a fegyveres erők feladata lett volna. Mivel magyarázható, hogy a magyarországi szigorúan centralizált párthatalom ilyen ütőképes védelmi szervezettel nem rendelkezett, holott papírforma szerint nagyon is megvoltak az ehhez szükséges eszközei és emberei? A magyar honvédelmi vezetés szakmai alkalmatlanságán túl ez leginkább a párthatalom belső meghasonlásával magyarázható. Volt azonban a gyengeségnek egy olyan tényezője is, amelyet bizonyos fokig a fegyveres erők szocialista neveltetése idézett elő.

Kezdjük az utóbbival. Az ötvenhatról szóló irodalomban lépten-nyomon találkozunk azzal a megállapítással, hogy a néphadsereg tisztjei sok esetben nem tudták rászánni magukat, hogy a tömegre – saját népükre – lövessenek.[18] Ehhez sem ideológiailag, sem katonailag nem voltak felkészülve. A szovjet hadsereg ebből a szempontból edzettebb volt; fellépésének brutalitását az is megkönnyítette, hogy idegen és ismeretlen népre kellett lőnie. Akcióba lépése ennek ellenére sem volt problémamentes, hiszen katonái hamar észrevették, hogy ugyanolyan egyszerű emberek állnak velük szemben, mint amilyenek ők maguk. Ez már az október 25-i átmeneti csönd idején fraternizálásokhoz vezetett. (Egyes elemzők ebből vezetik le a 25-i Kossuth téri vérengzést, melyet az orosz katonapolitikai vezetés kezdeményezett volna pontosan azzal a céllal, hogy véget vessen a magyar lakosság és az orosz sorkatonák közti barátkozásnak.) A Magyar Néphadsereg helyzetére visszatérve: ez az októbervég azt a tanulságot is hozta, hogy nem lehet éveken át a nép és a hadsereg összeforrottságát

[18] Erről legrészletesebben Gyurkó László ír. Lásd Gyurkó László: *1956.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1996; Uő.: *A bakancsos forradalom.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 119–127. o.

hirdetni, majd pedig – a felkelt néppel találkozva – lőparancsot kiadni, s arra számítani, hogy annak „a szocializmus katonái" majd minden habozás nélkül eleget fognak tenni. A Magyar Néphadsereg zavarodottsága – legalábbis részben – erre az ideológiai gátlásra vezethető vissza. Bebizonyosodott, hogy nincs olyan torzító szemüveg, amely egy valamennyire is normálisan gondolkodó katona szeme elől elfedhette volna a felbolydult köztereken előtte feltáruló helyzet „népi" valóságát.

Egy másik tényező, amely a fegyveres felkelők elleni kormányzati fellépést bénította, a katonai-rendőri vezetés „szakmai" felkészületlensége, inkompetenciája, valamint az ennek folytán soraiban kialakuló zűrzavar és fejetlenség volt. A Belügyminisztérium operatív vezetőinek csakúgy, mint a hadsereg vezérkarának, halvány fogalma sem volt arról, miként is kell tüntetőkkel szemben fellépni, azok vezetőivel tárgyalni, akciójukat mederbe terelni, és ha lehet, lecsendesíteni. Még kevésbé volt elképzelésük arról, hogy mit lehet tenni városi gerillák ellen. Ezt tovább súlyosbította az a körülmény, hogy az utasításokat kibocsátó különféle helyi vagy központi egységek között nem volt megfelelő együttműködés, amit aztán még a szovjet hadsereg öntörvényű mozgása is tovább komplikált. Számos alkalommal a hatalom különféle osztagai egymásra lőttek. A kormányzati oldal október 23-a és 30-a között képtelen volt egységes vezetés, eljárás és módszer felállítására. Az első napokban még azt hitték, hogy „néhány suhanc" egy-két elszigetelt pontra korlátozódó magányos akcióját gyerekjáték lesz felmorzsolni. Amikor a továbbiakban azt látták, hogy a fegyveres felkelés sem nem elszigetelt, sem nem magányos, hogy Budapest számos kerületére kiterjed s a vidéken is felüti fejét, valósággal pánikba estek, mert felmérték, hogy a rendelkezésükre álló erők elégtelenek a lázadás megfékezésére.

A kormányzati zűrzavar hátterében volt aztán még egy politikai tényező is: nevezetesen, hogy a kormányfő nem ugyanazt akarta, mint a pártközpont. Erre az alábbiakban még bővebben ki fogunk térni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a pártközpont által még a vész első óráiban létrehozott rendkívüli Katonai Bizottság (melynek élén olyan pártpolitikusok álltak, mint Kovács István vagy Apró Antal) végül is hamvába holt kezdeményezésnek bizonyult, mert Nagy Imre egészen másképp képzelte el a rend helyreállítását, mint ez a testület, ezért aztán mindent megtett,

hogy annak utasításait keresztezze. A központi hatalom megosztottságát látva a pártállam helyi képviselői – ahogy Filep Tibor helyesen írja – „elbizonytalanodtak és a lehető legkülönfélébb módon válaszoltak az eseményekre".[19] Volt, ahol a tüntetéseket szétverték, volt, ahol maguk is kezdeményezték munkástanácsok vagy polgárőrség megalakítását, volt, ahol megfutamodtak. Szakolczai Attila egy nemrég megjelent összegező tanulmányában ötféle helyzetet különböztet meg a néplázadás vidéki városok forradalmának történetében.[20] Volt olyan hely (Esztergom, Kecskemét), ahol erőszakos eszközökkel sikerült megakadályozni a forradalom híveinek győzelmét. Egy második csoportba sorolhatók azok a városok és területek, ahol a pártállami szervek agresszivitása a forradalmi erők hatalomátvételét eredményezte. Egy harmadik csoportot képeznek azok a megyeszékhelyek, amelyekben a forradalmi szervezetek még nem vették át a hatalmat, de az addigi (párt- és tanácsi) vezetés már nem mert őket megkerülve intézkedni, vagyis ahol egyfajta sajátos egyensúlyhelyzet alakult ki a régi és az új hatalom között. A negyedik változatot képezik azok a megyeszékhelyek és más városok (pl. Debrecen, Győr, Nyíregyháza, Szolnok és Veszprém), ahol az állampárt szervezete „jószerivel ellenállás nélkül omlott össze". Az ország 19 megyéjét áttekintve szerzőnk mindössze kettőt talált „ahol a helyi vezetést nem érte komolyabb kihívás": a kommunista fellegvárnak számító Nógrádot és Tolnát. Az utóbbiról megjegyzi, hogy annak területén jelentős magyar belügyi és szovjet katonai erők állomásoztak.

Mindeddig némileg homályban hagytuk a háborút magát: azt a vakmerő és szívós harcot, amelyet a felkelők vívtak, másfelől a védekező hatalomnak erre adott, sokszor fékeveszett, temérdek rombolással és nagy emberáldozatokkal járó válaszait. Nemigen szóltunk eddig arról sem, hogy az egyik napról a másikra kivívott szabadság milyen részegítő hatással volt az ország népére, egyszersmind mennyi nem várt és szokatlan következménnyel járt, jókkal és rosszakkal egyaránt. Holott „alulnézetben" ez volt a forradalom, s ennek emléke rögződött meg leginkább (mint

[19] Filep Tibor: A vidék forradalma. In: *Magyar '56. I. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Budapest, 1996. 81. o.

[20] Szakolczai Attila: *i. m.*

például a ledöntött és apró darabokra vágott Sztálin-szobor vagy a betört kirakatok, amelyekben az áru érintetlen maradt). Nem azért szólunk ezekről csak utalásszerűen, mert nem tartjuk fontosnak, hanem mert ismertnek vesszük őket. Már a bevezetésben aláhúztuk, hogy fejtegetésünk célja nem az események pontról pontra való felidézése, hanem azok belső dinamikájának és távolabbi hatásainak felvázolása.

A forradalom dinamikájáról

1956 minden megfigyelőjének, az események közvetlen résztvevőitől a távoli diplomatákig, szemet szúrt a magyar forradalom azon egyedülálló sajátossága, hogy a politikai hatalom látható feje október 23-a éjjelétől egészen november 4-e hajnaláig egyugyanazon személy volt: Nagy Imre. Ő állt a kormány élén azokban az első napokban, amikor a felkelőket hivatalosan még veszélyes ellenségnek minősítették, és szétzúzásuk volt a cél. De ő maradt e helyen az október 28-án bekövetkezett politikai fordulat után is, s szervezte át a nemzeti forradalom reprezentatív képviseletévé azt a kormányt, amely alig pár nappal korábban még a pártállam védelmét szervezte, statáriumot hirdetett a fegyveres lázadók ellen, s összetételében is a kommunista káderkiválasztás jellegzetes produktuma volt. Némi túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezen a véres és tragikus őszön Nagy Imre egy személyben volt Tisza István és Károlyi Mihály (ami, valljuk be, elég egyedülálló teljesítmény).

A magyar forradalomnak ezt a sajátosságát azért kell észben tartani, mert a legfontosabb – az október 23-a és november 4-e közé eső – szakasz hatalmi dinamikája ebből a furcsa, már-már hihetetlen adottságból vezethető le. Mielőtt azonban ennek elemzésére rátérünk, azt kell megértenünk, milyen okokból került Nagy Imre ebbe az összetett és ellentmondásos szerepbe.

Az egyik okról az előző fejezetben már szólottunk: a kommunista mozgalomnak ez a neveltje, aki előbb mint agrárpolitikus, aztán mint kormányfő többször is szembekerült az MDP sztálinista vezetésével, a hatalomból való kiakolbólítása (1955) után mindinkább megtestesítette egy

másik politikai vonal, a rendszer esetleg mégis lehetséges megjavításának reménységét. Nagy ráadásul személyében sem volt a pártállammal tipikusan azonosítható: annak más képviselőitől, például Rákositól vagy Gerőtől egyebek között abban különbözött, hogy emberi arculata volt, továbbá hogy modorában, beszédmódjában és egész megjelenésében volt valami vidékiesen magyar. Ez 1956 folyamán, még jóval a válság hónapjai előtt, olyan „civil" népszerűséget kölcsönzött neki, amellyel egyetlen más kommunista vezető sem rendelkezett. (A szürke és tétova Kádár János sem, akire pedig a Rákosi börtönéből való kiszabadulása után a budapesti kommunisták közül sokan tekintettek várakozással, s aki Nagyhoz hasonlóan szintén nem volt zsidó származású.) Nagy tehát nemcsak politikája, hanem személyisége miatt is került az október 23-i fellángolás követeléseinek középpontjába.[21]

A második ok Magyarország szovjet megszállásával és birodalmi alárendeltségével függ össze. Az adott helyzetben sem Budapesten, sem az országon kívül senkiben nem merült fel annak a lehetősége, hogy Magyarországon a Moszkva-függő pártállami rendszert valamilyen más politikai képlet váltsa föl. „Változásra" csak abban a szűk értelemben lehetett gondolni, hogy Moszkva engedélyével – ha nem épp az ő akaratából – a lejáratott rossz magyarországi vezetést valamilyen más, de továbbra is pártállami keretekben maradó kormányzó csapat váltja fel. Valahogyan úgy, ahogyan ez pár nappal korábban Varsóban történt. Addig a pillanatig, amíg a felkelők oldaláról el nem dördültek az első lövések, ez volt a politikai módon gondolkodók fejében a változás egyetlen elképzelhető formája, sőt „non plus ultrája". Ennél tovább a reménykedésben még azok a régtől félreállított és üldözött kisgazdapárti vagy szociáldemokrata vezetők sem merészkedtek, akik ez időben egyáltalán figyelemmel kísérték, hogy mi is történik a fennálló rendszer belső köreiben. Mármost egy

[21] Nagy személyiségéről lásd Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála. I. m.*; Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar.* JATE, Szeged, 1989. (Új kiadás: Noran, Budapest, 2006. Eredetileg angolul 1959-ben. Magyarul először 1961-ben, majd 1982-ben Münchenben.); Molnár Miklós– Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Adalékok az újabb kori magyar történelemhez, II. Magyar Füzetek Kiadása, Párizs, 1983; valamint Rainer M. János: *i. m.*

ilyenfajta változáshoz Magyarországon is kellett egy Gomulka-típusú vezető. Amely szerepre viszont csakis Nagy személye kínálkozott. S bár az október 23. előtti hónapokban a Kreml urai rosszallóan figyelték Nagy Imre viselkedését, a robbanás utáni kritikus helyzetben mégis ő testesítette meg azt a magyar alternatívát, amelyről még hajlandók voltak gondolkodni. A Moszkvából jött magas rangú küldöttség többnapos budapesti tartózkodása idején elsősorban vele tárgyalt. Nagy Imre tehát kulcsember volt, és a kormányba behívott nem kommunista személyiségek számára is vitathatatlannak látszott, hogy amíg a dolgok valamilyen nyugvópontra nem jutnak, a késhegyen táncoló országnak csak a kommunista Nagy Imre lehet a kormányfője, senki más.

Nagy helyén maradásának volt azonban egy harmadik oka is: mégpedig az, hogy *a felkelő Magyarországnak nem volt országosan ismert, saját szűkebb csoportján túl is számításba jövő vezére.* A forradalmi helyzet a körülmények váratlan felpörgéséből keletkezett, s már csak ezért sem „termelhetett ki" – a robbanás előtt – a tömegek nevében föllépni képes s erre jogosultnak tekintett vezetőt. Sem egyet, sem többet. Ez persze a kommunista diktatúra következménye is volt, amennyiben egy ilyen rendszerben lehetetlen az állampárt keretein kívül politikailag létezni s tevékenykedni. Ez a megállapítás elsőre nem evidens, hiszen valamiféle mozgás már az előző években is volt. Az 1953 utáni enyhülés korszakában a legkorábbi „ellenzéki" hangulatú megmozdulásokra újságírói és írói körökben került sor. A fővárosi olvasóközönség „ellenzéki" lapként tartotta számon az *Irodalmi Újság*ot, s 1956 nyarától kezdve minden újabb számának megjelenése előtt csődület támadt az újságos standok körül, mert sokan és mind többen voltak azok, akik az elsők között akartak valamilyen keményen odamondó cikk olvasói lenni. Egy dolog azonban az irodalom, s más a politikai élet. Írók olykor vállalják az igazság kimondójának szerepét, de ennél tovább nem mennek. A Petőfi Kör nevezetes sajtóvitáján Déry Tibor váteszi pontossággal jósolta meg a hatalmon lévők csúfos eltakarodását (egyúttal azt is, hogy a „sánta paripák" helyébe „sánta szamarak" fognak lépni), de semmi sem állt tőle messzebb, mint hogy népvezéri szerepet tulajdonítson magának. Amikor a budapesti utcán kitört a lázadás, egyenesen magát okolta azért, hogy óvatlan szavaival ártatlan vér hullását idézte elő. A szellem embereiről ennyit. Mármost a forradalmi vezetés

problémájára visszatérve: amikor a vész pillanata eljött, a fegyveres csoportok körében óhatatlanul teremtek parancsnokok, hacsak időlegesen és szűk helyi hatókörrel is. Igaz, eleinte még kapcsolat sem volt a különböző helyeken összeállt csoportok vezetői között, de valami aztán elindult ebben az irányban, sőt a kormányoldal is kereste velük az összeköttetést. Arra azonban nem került sor, hogy a fegyveresek helyi parancsnokai közül bárki is alávesse magát a másiknak, egy harmadikban pedig nemzeti képviselőjét ismerje el. Pontosan erre céloztam abban a fentebbi mondatban, hogy *„a felkelő Magyarországnak nem volt elismert vezére"*. A november 4-ét megelőző napokban még a forradalom fegyveres karjának szánt nemzetőrség vezetőit is Nagy Imre jelölte ki. Mint ahogy a többpárti forradalmi kabinet tagjait is ő válogatta össze.

Mindezen tényezők együttes következménye volt, hogy *a forradalom felfelé ívelő fázisának dinamikája a kulcshelyzetben lévő s megkerülhetetlen kormányfő személyéhez kapcsolódott.* Az október 23. – november 4. közé eső napok nagypolitikai története csakis az ő helyzetéből bontható ki.

Amint ezt az előző fejezetben láttuk, október 23-án este, a Parlament előtti téren Nagy Imre személyes képlete törést szenvedett. Az ezt követő éjjel meghozott s kormányfővé emelése után az ő nevéhez is kapcsolódó kormányzati döntések (statárium stb.) pedig egy csapásra megszüntetni látszottak azt a bizalmi tőkét, amellyel addig rendelkezett. Alig néhány óra leforgása alatt a reményeket megtestesítő államférfiből a gyűlölt párturalom és a ruszki rendfenntartás jelképe lett. (Ezt a Szabad Európa Rádió nem győzte hangoztatni.) Miközben az ország lakóinak többsége számára az sem volt egészen világos, hogy kik és milyen céllal fogtak fegyvert az október 24-ére virradó éjjelen. A szovjet tankokra tüzelő „srácok" képe sokak rokonszenvét váltotta ki – sokak félelmét is –, ámde józanul elgondolható politikai célokkal nem volt összekapcsolható. Vidéken a változó ütemben lángra kapó népharag a párturalom helyi központjait és embereit közvetlenebbül vette puskavégre, de ennek a mozgásnak sem volt világosan megfogalmazható iránya azok után, hogy a (rendszeren belüli) változás reménye az előző este összeomlott. Nagy Imre látszólagos átállásával tehát zsákutcába jutott az október 23-án elindult mozgás. A kitört lázadás, amelynek előző napi békés tömegeit a semmiből kilépő fegyveres suhancok és más „ellenőrizetlen elemek" váltották fel, egy olyan megtorló hatalommal találta magát szemben, amely mögött a világ legerősebbnek tudott katonai ereje állott, s amely falragaszain és az éter hullámain a „fasiszta hordák"-nak minősített lázadók gyors felmorzsolását ígérte.

Ebből a reménytelennek látszó zsákutcából húzta ki az országot Nagy Imre. Mintegy ösztönszerűen (hiszen arra, hogy mi a teendő egy forradalmi helyzetben, neki sem volt programja).

Nagy Imre már az Akadémia utcai első napokban, barátaitól elszakítva és a párthatalom megzavarodott vezetői közé beszorulva sem vetette alá magát száz százalékig annak a szűk látókörű államvédelmi szemléletnek, amely ebben a sajátos környezetben kialakult. Minden jel szerint nem gondolta, hogy „a múlt erői" jelentek meg a pesti utcán, akikkel szemben csakis a fegyvereké lehet a szó. Nem értett egyet a szovjet csapatok behívásával sem, aminek bizonyítéka, hogy nem volt hajlandó az erre vonatkozó – egyébként csalárdul antedatált – írásos kérést nevével hitelesíteni.[22] A meghirdetett statáriumot is csak vonakodva fogadta el, és – a fegyverletétellel járó büntetlenség újabb és újabb meghirdetésével – mindent megtett, hogy ez gyakorlatilag ne kerüljön kivitelezésre. A Corvin köz bombázását is letiltotta. E vonakodásaival nyilvánvalóan összezavarta a rend kemény eszközökkel történő helyreállításának hivatalosan szövögetett terveit (ezért is vádolták őt már akkor, s a későbbiekben még inkább belső szabotázzsal), s ugyanakkor nyitva hagyta az ajtót a felkelőkkel való kapcsolatfelvétel előtt.

A sztálinista rendpolitikának ebben a megopponálásában Nagy nem volt egészen egyedül. Ebbe az irányba nyomták őt legközelebbi barátai közül azon kevesek (Losonczy, Donáth), akik vele együtt kerültek be a felső pártvezetésbe október 23-a éjjelén. S valamicske támogatásra számíthatott az addigi pártvezetés néhány hajlékonyabb beállítottságú vezetője részéről is. Ezek közül a legbefolyásosabb – ha nem is a legelvszerűbb – Kádár János volt, akiben Nagy maga is szövetségest látott. A sokak által kulcsembernek tartott Kádár október 25-én a menesztett Gerő Ernő helyébe került mint a névleg még mindig monopolhatalmat gyakorló MDP első titkára. Ezt a személyi választást az előző napon Budapestre érkezett

[22] A jelenetet leírja Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában. I. m.* és Uő.: *A történelem és a hatalom igézetében.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

magas rangú szovjet vezetők is jóváhagyták. Mint ahogy azzal is egyetértettek, hogy Gerőnek és a korábbi vezetőség legexponáltabb tagjainak el kell tűnniök a színről. Nagy Imre kormányfői kinevezéséért nem lelkesedtek, de úgy gondolták, hogy sakkfiguraként még mindig jobb, mint alkalmatlannak bizonyult addigi elődje, a Gerő árnyékában felnőtt Hegedűs András.

A Magyarországon kívül akkor még mindenki által bábfigurának tartott Nagy Imre következő húzása az volt, hogy barátai tanácsát követve otthagyta az állampárt Akadémia utcai bunkerét, és átköltözött kormányfői hivatalába, a Parlament épületébe. Ez véget vetett többnapos elszigeteltségének, és lehetővé tette, hogy másokkal is kapcsolatba kerüljön, ne csak a pártház szűrőjén átjutó egyoldalúan informált kevesekkel. Kormányfői hivatala ettől kezdve az ország minden részéből érkező delegációk fő célpontja lett, egyszersmind a legfontosabb politikai tárgyalások színhelye. Nagy Imrére nyilvánvalóan nagy hatást tett az a körülmény, hogy az ajtaján kopogó, petíciókkal és reklamációkkal érkező látogatók között a munkásküldöttségek voltak többségben: ezek pedig arról tájékoztatták őt, hogy az a bizonyos dolgozó nép, amelyre a hatalom hivatkozni szokott, nem akármilyen rendet akar, hanem olyat, amely az október 23-án megfogalmazódó követelések irányában halad. Ezt erősítették meg a munkástanácsok és más hasonló jellegű forradalmi bizottságok alakulásáról szóló, mindenünnen befutó hírek is.

Erre a közhangulatra Nagy először is a kormány kiszélesítésével akart válaszolni. Olyan személyiségek miniszterré való kinevezésével, akiket a közvélemény reformerekként tarthatott számon (mint például a filozófus Lukács Györgyöt vagy az egykori NÉKOSZ-főtitkár Kardos Lászlót). Ez az elgondolás nem számolt azzal, hogy október 23-a óta Magyarország már nem a Petőfi köri reformviták országa volt, hanem forrongó, utcai harcok által tépett, ugyanakkor szovjet tankok által letiport ország, melyet pusztán minisztercserékkel vagy szép fogadkozásokkal már nem lehetett megnyugtatni. Nagy Imre azonban ezekben a napokban csupán ilyen nyitásokra mert gondolni, ami arra mutat, hogy még ekkor is tartott október 23-i eltájoltsága. S persze tartott a szovjet csapatok jelenléte által gerjesztett zűrzavar is, aminek járulékos oka az volt, hogy a szétzilált kormányzati erők nem tudtak a kis létszámú, de szívósan kitartó fegyveres

felkelőkkel megbirkózni. A velük való politikai kapcsolat felvétele nélkül a kialakult helyzeten úrrá lenni nem lehetett. Ehhez viszont a hatalomnak őket illetően is új beszédmódra kellett áttérnie, mindenekelőtt pedig szembenéznie a rendteremtésnek azzal az akadályával, amelyet a szovjet csapatok jelenléte képezett.

Ennek a kettős követelménynek tett eleget az október 28-i irányváltás. Kádár János és a leszűkített új pártvezetés támogatását maga mögött tudva, Moszkvát azonban bizonyos fokig kész helyzet elé állítva, Nagy ezen a napon jelentette be a rádió hullámain sugárzott beszédében, hogy a kitört felkelést kormánya nem ellenforradalomnak tekinti, hanem „az egész népet átfogó és eggyé forrasztó, az előző korszak súlyos bűneire válaszoló nemzeti demokratikus mozgalomnak". A kormányfő elrendelte az „általános azonnali tűzszünetet", bejelentette az államvédelmi hatóság megszüntetését és egy újfajta karhatalom létrehozását, amelyben a honvédség és a rendőrség alakulatai mellett „a munkások és az ifjúság felfegyverzett osztagai" is helyet kapnak. Arról is tájékoztatta az ország népét, hogy „megállapodott a szovjet kormánnyal" a fővárosban tartózkodó szovjet csapatok kivonulásáról, s hogy tárgyalások indulnak a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról.

Ez a beszéd, bár egy csapásra nem teremtett új helyzetet (hogy is teremthetett volna?), teljesen átrajzolta a frontokat. E pillanattól kezdve a budapesti kormányzat a szovjet birodalmi erőkkel vállalt addigi szövetséget felváltotta – legalábbis a kinyilvánított szándékok síkján – az október 23-án kitört felkeléssel való azonosulásra. A szándékoktól az „egész népet eggyé forrasztó" nemzeti összefogásig az út még hosszú volt, s olyan buktatókkal teli, mint a szovjethű Katonai Bizottság utasításait követő Államvédelmi Hatóság (melyet még fel kellett oszlatni), a sorkatonaság, illetve annak pártállami tisztikara (melynek átállása a forradalom oldalára korántsem volt befejezett tény), a kommunista pártapparátus (amely fejetlenül is inkább Gerőék, mint a meghirdetett új politika szellemében viszonyult a felkelés erőihez), s végül, de nem utolsósorban: az országot megszállva tartó szovjet hadsereg, amelynek visszavonásáról lehetett ugyan tárgyalásokat *kezdeményezni,* de hogy ezek eredményre vezetnek-e, az bizony még nyitott kérdés volt (sőt maradt is). Mindezekre a buktatókra még visszatérünk, egyelőre azonban

folytassuk a frontok október végi átalakulásának a központi kormányzat szemszögéből történő elemzését.

Az október 28-i fordulat három nagy kérdést vet fel: Nem ment-e Nagy Imre túl messze? Volt-e ehhez támogatottsága? Elfogadható volt-e új pozíciója a szovjet vezetés számára? Kezdjük az első kérdéssel: nyilvánvaló, hogy Nagy Imre még a saját szempontjából is sokkal messzebbre ment, mint amit lehetséges szerepéről valaha is gondolt, de ha meg akarta őrizni a néppel eggyé forrott, a nemzet igazi érdekeinek és mélyebb akaratának elébe menő vezető képét, nemigen volt más alternatívája.[23] Október 23-a estéjén talán még volt egy másik ütőkártyája is: az, ha a Kossuth téren összegyűlt tömeget arra szólítja fel, hogy zárkózzon fel reformprogramja mögé, a pártvezetést pedig arra, hogy azonnali hatállyal bízza meg őt e program kivitelezésével. Meglehet, Gerőék ezek után nyomban lefogták volna, a tömeget azonban nem idegenítette volna el magától, s pár órával később nem került volna abba a helyzetbe, hogy még a szovjet csapatok megjelenéséért is őt tegyék felelőssé. *Az október 28-i fordulattal Nagy valamiképpen a 23-a éjjelén és az ezt követő napokban történtek árát fizette meg.* Ennél kisebb változási ígéret ekkor már nem lett volna elég.

Volt-e Nagy Imrének mindehhez elegendő politikai támogatottsága? Az ezt követő öt-hat napban úgy tűnt, hogy igen. Az állampárt vezetése előbb gyökeresen átalakult, majd saját feloszlatását is kimondta, s a helyébe lépő MSZMP-vezetés részben Nagy Imre személyes híveiből, részben a velük egyetérteni látszó Szántó Zoltánból, Lukács Györgyből és Kádár Jánosból állott. Az új párt nevében Kádár még négy nappal később is (november elsején) egy olyan forradalmi programot hirdetett meg, amely teljes összhangban állott az október 28-i fordulattal. Nyitott kérdés azonban, hogy az állampárt sok tízezer főnyi káderrétegében – a minisztériumok és más állami szervek élén álló személyzetet is ideértve – mekkora lehetett ennek a politikai fordulatnak a tényleges támogatottsága. Vajon nem volt illúzió abban reménykedni, hogy a régi bűnök jelképéül szolgáló államvédelmi szervezet feláldozása árán a pártállami rendszer többi tartozéka

[23] Nemrég elkészült könyvében Charles Gati azt állítja, hogy volt, de ezt nem tudja meggyőzően alátámasztani. Lásd Gati, Charles: *Vesztett illúziók*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

minden ellenállás nélkül elfogadja az egypárti diktatúrából való kilépést és az október 23-i országos lázadás eszméit megvalósító rendszerváltozást? Hiszen ez egész múltjuk megtagadását követelte meg tőlük, egyszersmind annak az elfogadását is, hogy az a forradalom, amit a rendbontók követelnek, ők pedig elsöprésre ítélt, rossz ügyért harcoló ellenforradalmárok. S ha voltak is közöttük néhányan – nem is kevesen –, akik erre az önfeladással felérő átállásra hajlamosak lettek volna, a lezajlott véres események hatása alatt ekkor már olyan ellenséges hangulat vette őket körül, amelyben a forradalomhoz való csatlakozás meglehetősen bajos, sőt kockázatos volt.

A harmadik kérdésre (elfogadható volt-e a 28-i fordulat a szovjet vezetők számára?) egy későbbi fejezetben fogunk visszatérni. Annyit azonban már itt is meg kell jegyezni, hogy Nagy Imre olyan fordulatot hirdetett meg, amely még a helyben tartózkodó szovjet fődelegátusok számára is nehezen volt megemészthető. A velük folytatott tárgyalásokról nagyon keveset tudunk, s azt a keveset is csak közvetve. A Kreml két képviselője – Mikojan és Szuszlov – természetesen látta a magyarországi helyzet súlyosságát, ennélfogva azt is megértette (ez Mikojan jelentéseiből tételesen kiolvasható), hogy komoly politikai engedmények nélkül nem képzelhető el a felkelő erők leszerelése. Biztosra vehető azonban, hogy a szovjet vezetők által lehetségesnek tartott engedmények horizontja a pártállami határokon belül maradt, más szóval – némi jó akarattal – kiterjeszthető volt Nagy Imre *korábbi* eszméire, talán még azoknak egy titóista változatára is, de egy ennél továbbmenő „nemzeti demokráciára" már aligha. Ami pedig a szovjet csapatok kivonását illeti, erre nézve Mikojanék semmiféle felhatalmazással nem rendelkeztek. Explicit megállapodás csak a *Budapesten* tartózkodó csapatok visszavonulásának megkezdéséről volt.

Az október 28-i kormányfői beszéd azonban egy olyan fordulat kezdetét jelentette, amely értelem szerint nem állhatott meg a szándékok kinyilvánításánál. A forradalom jogosultságának hivatalos elismerése számottevő hatást egyébként is csak a hatalom oldalán tett, a fegyveres felkelők szinte tudomást sem vettek róla. Pontosítsunk: a pártállam híveire tett megrökönyítő hatás mellett Nagy Imre rádióbeszédének volt felszabadító hatása is, nevezetesen az ellenzéki érzelmű pártértelmiség körében, amely ekkor kezdett ismét lélegezni. Képviselői lelkesült nyilatkozatokkal

és lázas sajtótevékenységgel álltak be – október 23-a óta először – a forradalmi változást követelők táborába. Az újból megszólaló írók, költők és más szellemi tekintélyek abban is a kormány segítségére siettek, hogy a fegyveres felkelőket *megbékélésre* szólították fel. Ezt azonban a megszólítottak vagy meg sem hallották, vagy a fülük mellett eresztették el, hiszen harcászatilag még semmi sem dőlt el, a kormányzati ajánlatok hitelességéhez pedig többre volt szükség, mint szép szavakra. Nagy Imre maga is tudta, hogy szándéknyilatkozatait csak olyan gyakorlati lépések hitelesíthetik, mint egy ténylegesen beálló tűzszünet, az államvédelmi csapatok lefegyverzése s a kormány olyan mélységű átalakítása, amely nem pusztán belső reformerek vagy társutasokként leszerepelt egykori demokraták bevonásából áll. Tulajdonképpen elképesztő, hogy október utolsó napjaiban Nagy milyen gyorsasággal értette meg, hogy nem tartható fenn az állampárt politikai monopóliuma, ezért vissza kell térni a háború utáni demokratikus koalícióhoz, sőt, ezen túlmenően a valódi szabad választásokhoz. Ennek elfogadását deklarálta a kormányfő október 31-én, és ezt erősítette meg Kádár János november 1-jei rádiónyilatkozata is. *Magyarország ezzel kilépett a szovjet típusú államiságból,* s értelem szerint abból a birodalmi rendszerből, amelybe addig tartozott. S hogy a mutáció teljes legyen, a koalíciós alapon újjászervezett kormány meghirdette az ország semlegességét, s bejelentette, hogy nem kíván többé annak a katonai szövetségnek a részese maradni, amelynek jogcímén a szovjet csapatok megszállva tartották az országot.

Ez az utolsó lépés azonban nem volt előre betervezett: ebbe maguk az oroszok sodorták bele Nagy Imrét és nemzeti kormányát, amennyiben kivonulás helyett be- és felvonultak. Igaz, a Varsói Szerződésből való kilépést napok óta petíciók százai követelték.[24] Az ominózus szerződés felmondása a kormány részéről november elsején azonban kétségbeesett válaszlépés volt egy olyan helyzetben, amelyben a moszkvai tárgyalófél hallgatása – illetve a helyette megszólaló Andropov nagykövet nyilvánvaló mellébeszélése – minden dialógust lehetetlenné tett. Azt, hogy Magyarország legális kormánya nem járult hozzá a szovjet csapatok október végén megkezdett második beözönléséhez, már csak így lehetett kinyilvánítani. Ugyanakkor – és ez már Nagy Imre november 4. hajnali rádióbeszédének értelmezéséhez viszi át a fejtegetést – a szovjetek által sarokba szorított kormányfő a fegyveres ellenállásra sem adhatott parancsot, hiszen ezzel a *kiegyezés* addig követett politikáját mondta volna fel. Attól a pillanattól kezdve, hogy megindult a forrongó ország második lerohanása, a nagy nehezen (s inkább szimbolikusan, mint valóságosan) létrejött nemzeti egységkormány feje mást – többet – nem mondhatott, mint hogy „csapataink harcban állnak" és „a kormány a helyén van". Amivel azt hozta a világ tudomására, hogy a szovjet vezetőség a magyar kormány akarata *ellenére* határozta el Magyarország visszahódítását, s hogy ezzel a magyar nép *szembeszegül.*[25]

Nagy Imre szerepébe ennyi fért be. E szerep belső logikája egyszersmind a magyar forradalom kormányzati dinamikáját is meghatározta: ezt próbáltam megmutatni e szerep alakváltozásainak felvázolásával. Nagy Imre nélkül az október 23-án kitört felkelés még eddig sem jutott volna. Egy másik vezérrel talán egy másik történelmet írt volna Magyarország. Más vezér azonban nem volt kéznél, ilyet sem az október előtti társadalmi erjedés, sem a mozgásnak indult felkelés nem termelt ki magából.

November negyedike után

Történetünket ettől kezdve négy vonalon kellene folytatni: az első a katonai fejleményeket tárgyalná, a második a kommunista állam restaurációjának politikai vonatkozásait, a harmadik az országban néhány hétre kibontakozó politikai ellenállást, végül a negyedik a magyar ipari és nagyvárosi dolgozóknak azt az utóvédharcát, amely a munkástanácsok keretében folyt. Mint korábban, az alább következőknek sem a dátumszerűen és nevekkel pontosított leírás a célja, hanem csupán a fő vonalak felvázolása.

[24] Magam is követeltem ezt a *Magyar Szabadság* című rövid életű forradalmi lap november elsejei számának vezércikkében. („A független Magyarország legyen semleges!")

[25] Lásd erről Rainer M. János rendkívül alapos fejtegetését. (*Nagy Imre. i. m.* 121–123. o.)

A forradalom leverésének katonai története már november elsejével megkezdődik, amikor is a szovjet kormány – korábbi ígéreteit is megszegve – nemhogy nem lát hozzá csapatainak Magyarországról való kivonásához, hanem Ukrajnából és Romániából friss erőket küld be (minden lehetséges szállítási eszközt felhasználva). Ma már tudjuk, hogy a Magyarország elleni eme második támadás tervét a Kreml október 31-én fogadta el, és a megvalósításukra történő előkészületek nyomban megkezdődtek.[26] Katonai és civil (például vasúti) megfigyelőknek köszönhetően az újjászerveződőben lévő honvéd vezérkar és védelmi minisztérium számos egybehangzó jelentést kapott és továbbított a kormány vezetői felé, akik azonban vagy nem akartak hinni a híreknek, vagy úgy gondolták, hogy a folyamat tárgyalásokkal még visszafordítható. A forradalom történetének egyik legkülönösebb mozzanata, hogy ugyanaz a közvélemény, amely bőséges tájékoztatást kapott a világban körülötte folyó eseményekről (a szuezi háborúról, az ENSZ-közgyűlés összehívásáról, a kínai kormányfő kelet-európai utazásáról stb.), a számára legfontosabbról szinte semmit nem hallott: az újságok éppen csak megemlítik, hogy a szovjet csapatok távozása körül rendellenességek vannak. November első napjaiban Magyarország népe önfeledten ízlelgette a kivívott szabadságot, s úgy viselkedett, mintha nem is gyanítaná, hogy néhány óra múlva rászakad a pokol.

A kilencvenes években napvilágra került adatok szerint a szovjet kormány hatvanezer fős sereget vont össze Magyarország november 4-i lerohanására. Hogy terve végrehajtásában semmi kellemetlen meglepetés ne érje, minden korábbi befolyását felhasználva és a legkülönbözőbb megtévesztő praktikákkal élve (ezek közé tartozott Maléter Pál tőrbecsalása is) idejében gondoskodott arról, hogy ne találja magát szembe szervezett katonai ellenállással. Zsukov marsall és a moszkvai katonai vezetés minden bizonnyal azért is sürgette október végétől az újabb s a korábbinál erőteljesebb beavatkozást, mert attól tartott, hogy ha még néhány napot hagy a függetlenné vált Magyarország polgári és katonai újjászerveződé-

[26] Lásd Szereda, Vjacseszlav–Rainer M. János: *Döntés a Kremlben, 1956.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; Horváth Miklós: *1956 hadi krónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest,* 2003.

sére, sokkal nehezebb körülmények között kell az országot visszahódítani. Hogy ezzel tisztában legyen, nem volt szüksége friss hírszerzőkre: bizalmi emberei – ideértve a magyar „muszkavezetőket" is – mindenütt jelen voltak az országban, működtek az állomáshelyükön jól beágyazott szovjet parancsnokságok, a politikai információt pedig hatékonyan centralizálta a sok száz munkatárssal dolgozó budapesti szovjet nagykövetség. Mint ez későbbi pályafutásából is kiolvasható, Andropov nagykövet hatékonyan, fölöttesei teljes megelégedésére töltötte be funkcióját (ámbár megbízatásai közül az egyik legfontosabbat – Nagy Imre félrevezetését – nem tudta kielégítően végrehajtani). Mint már mondottuk, a Varsói Szerződésből való kilépéssel a Nagy Imre-kormány Andropov nyilvánvaló hazudozására is replikázott.

A november 4-én megkezdődött szovjet hadműveletek nyolcadikára lényegében lezárultak. A benyomuló szovjet erők ebben a néhány napban sem találták szemben magukat reguláris hadsereggel; legfontosabb ellenfelüket most is a kis csoportokban fellépő budapesti felkelők képezték, ezeken kívül helyi szabotázsakciókkal és a fejetlenül maradt magyar honvédség néhány hátráltató kísérletével kellett szembenézniük. Kisebb ellenálló csoportok egészen november 12-éig fejtettek ki elszigetelt akciókat. Ebben az értelemben nem volt „háború"; a magyar társadalom még szimbolikus értelemben is alig egy-két ezer fegyveres ellenálló személyén keresztül folytatott védelmi harcot: küzdelmük a szabadságért folyt, de sem méreteiben, sem időtartamában nem mérhető össze Kossuth és Görgey szabadságharcával. A halált megvető bátorsággal a szovjet tankok elé ugró magányos harcosok ezúttal is egy ország helyett cselekedtek, s mint ahogy két héttel korábban is ők változtatták felkeléssé, inszurrekcióvá az erkölcsi lázadást, most is ők és csak ők akadályozták meg, hogy a Vörös Hadsereg diadalmenetben vonuljon be az országba. Szembeszegülésük hősiességét azonban nem az erő és nem is a győzelem reménye fűtötte, hanem a veszett ügy igazába vetett hit – s talán annak a homályos tudata, hogy egyszer majd a késői utódok erőt fognak meríteni az ő helytállásukból. Lelkileg persze az ország mérvadó többsége úgy érezte, hogy háborúba keveredett az oroszokkal: ezt mondotta ki Nagy Imre is emlékezetes november 4-i hajnali nyilatkozatában, s erre célzott a nemzetőrség Nyugatra menekült parancsnoka, Király Béla tábornok is emigrációban írt

tanulmányában, melyben a novemberben történteket úgy emlegeti, mint „az első háború[t] szocialista országok között".[27] Ez a háború azonban, mint láttuk, villámháború volt, és még ebben a minőségében is felemás, mert csak *egy* hadsereg vett benne részt. 1956 novemberében már csak azért sem folyhatott háború „szocialista országok között", mert az a Magyarország, amelyet a Szovjetunió maga alá akart gyűrni, már nem volt pártállami szerkezetű.

A Vörös Hadsereg 1956. novemberi hadműveleteiről a rendelkezésre álló szovjet források felhasználásával megbízható szakmonográfiák jelentek meg az elmúlt években; ezek részletes ismertetésére itt vállalkozni nincsen mód, sem szükség. A szovjet birodalom számára már csak presztízsokokból is fontos volt, hogy minél gyorsabban elfeledtessék az első beavatkozás viszonylagos sikertelensége által keltett benyomást. A magyarországi beavatkozás csupán módszereit illetően volt katonai, a lényeget illetően politikai műveletről volt szó: egyrészt megmutatni a világnak a birodalom erejét és elszántságát, másrészt véget vetni a Magyarországon kialakult abnormális állapotoknak, helyreállítani a magyar provincia „normalitását".[28] Azt a szót, hogy „normalizáció", Moszkva ebben az időben ugyan még nem használta, a dolog veleje azonban ez a rendszerpolitikai művelet volt. A magyarországi rendteremtés azt a normalizációs sort nyitja meg, amelynek további pontjain Csehszlovákiát (1968), majd Lengyelországot (1981) fogjuk látni.

Minthogy a cél a kommunista államrend restaurációja volt, ennek kezdőpontján először is azt a kényes problémát kellett megoldani, hogy legyen a helyszínen valamilyen politikai csoportosulás, szervezet vagy intézmény, amely a Szovjetunió segítségét kéri, s ezzel a szovjet katonai beavatkozásnak némi jogcímet ad. A szovjet vezetők és külföldi elvtársaik szemében a beavatkozás legitimitását maga a szolgált ügy adta (vagyis hogy Magyarországon a „szocializmus veszélybe került", aminek elhárítása „internacionalista kötelességként" jelentkezett). A beavatkozók jó lelkiismeretéhez ez az ideológiai konstrukció teljesen elegendő volt, ahhoz azonban, hogy ezt a külvilággal is elfogadtassák, mégiscsak kellett valami – mégoly átlátszó – „legális" jogcím. Ezt a jogcímet testesítette meg az ellenkormány megalakításával megbízott Kádár–Münnich-csoport. November 4-e hajnaláig ugyan nem volt nyoma annak, hogy egy ilyen csoportosulás létezik, s arra készül, hogy – Magyarország legitim kormányával szembeszegülve – a szovjetek visszatérését és katonai segítségét kérje, november 4-ének hajnalán azonban egy Kárpát-Ukrajnából sugárzó rádióadó bejelentette, hogy Kádár János vezetésével „forradalmi munkás-paraszt kormány" alakult, amely a szovjet fegyveres erők segítségét kérte. A nevezett ellenkormány megalakulásának színhelye egyelőre homályban maradt, miként az a tény is, hogy pontosan kik azok, akik Kádárt és társait erre a lépésre felhatalmazták.

Ezeket a kérdéseket csak a helyzet abszurditásának érzékeltetésére tettük fel, hiszen ma már pontosan tudjuk, hogy mi történt. Attól kezdve, hogy október 31-én Magyarország erőszakos visszahódítása mellett döntöttek, a Kreml vezetői keresték az ennek megvalósításához szükséges magyar politikai személyzetet. Október vége óta Moszkvában Rákosival és Gerővel az élen egy csomó bukott magyar kommunista vezető káder tartózkodott, akik – mintegy magánszorgalomból – arról győzködték szovjet pártfogóikat, hogy tenni kell valamit a Nagy Imre miniszterelnöksége alatt kibontakozó „ellenforradalom" ellen. A Kreml vezetői azonban nem túlságosan bíztak kimenekített védenceikben, inkább azt keresték, hogy a Budapesten állva maradt kommunisták közül kire támaszkodhatnának Nagy Imrével szemben. Hruscsov Münnich Ferencet részesítette előnyben (ezt a Titóékkal folytatott tárgyalásokból tudjuk), aztán hagyta magát meggyőzni arról, hogy Kádár János minden szempontból megfelelőbb volna a körvonalazódó ellenkormány vezetésére: először is, mert Münnichhel ellentétben van neve és tekintélye Magyarországon, másodszor pedig, mert a forradalom válságos napjaiban ő lett az átalakuló, majd MSZMP néven új arculatot öltő kommunista párt névleges feje, s ebben a roppant sajátos, ötvenéves távlatunkból már-már komikusnak tűnő

[27] Király Béla: *Az első háború szocialista országok között.* Magyar Öregdiák Szövetség–Bessenyei György Kör, New Brunswick, USA, 1981.

[28] E politikai művelet része volt az is, hogy a beavatkozás első napjaiban sok ezer polgári személyt vettek őrizetbe, s szállítottak a Szovjetunió területére. Nemzetközi tiltakozás hatására ezt a rosszul átgondolt akciót – amely ellen még a Kádár-kormány is felemelte a szavát – leállították, és a deportáltak nagy részét visszaszállították Magyarországra.

értelemben – a kommunista legitimitás értelmében – ő adhat jogcímet a kívülről való beavatkozáshoz. Hruscsov ráérzett arra, hogy Kádár János személye egyidejűleg testesíti meg a kommunista folytonosságot és a politikai kiigazításnak azt az igényét, amely a magyar kataklizmában megfogalmazódott.

Kádár János Moszkvába kerülésének pontos történetét valószínűleg soha nem ismerjük meg. November elsején még részt vett a Nagy Imre-kormány tanácskozásain, sőt, egy nagy hatású beszédet is magnószalagra mondott, melyet a Szabad Kossuth Rádió előbb a délután végén, aztán este 22 óra tájban még egyszer sugárzott. Ebben a beszédben olyan határozottan állt ki a népfelkelés forradalmi jellege és demokratikus programja mellett, hogy ezt később Magyarországon ugyanúgy tilos volt idézni, mint Illyés Gyula zsarnokságról írott „egy mondatát". El kell azonban ismerni, hogy Kádár ebben a beszédben nagyon határozottan szólt a forradalom jövőjét fenyegető „ellenforradalmi" veszélyekről is, s az ezek ellen való határozottabb fellépést sürgette, illetve ígérte. Münnich Ferenc segítségével azonban az oroszoknak sikerült Kádárt még ugyanezen a napon, valamikor a délutáni órákban a Bajza utcai nagykövetségre csalogatni, ahonnan azután – máig ismeretlen körülmények között (azt sem tudjuk, hogy jószántából vagy kényszer hatása alatt) – a tököli szovjet katonai repülőtérre került, s innen másnap hajnalban Moszkvába. Kádár felkészületlenségére mutat, hogy kiskabátban érkezett a már téliesedő Oroszországba. Mindjárt megérkezésekor, november 2-án, az ülésező prezídium elé vitték, ahol is ő első felindulásában a magyar forradalmi követelések jogosultságáról mondott néhány ott és akkor nyilván meglepően hangzó mondatot. Ez utóbbit Hruscsov titkárának feljegyzéseiből tudjuk.[29] Hruscsov ekkor nem tartózkodott a Kremlben, ugyanis Malenkov társaságában előző nap ment látogatóba Tito marsallhoz és a vele együtt tartózkodó jugoszláv vezetőkhöz. Nem tudjuk, hogy erről a – brioni szigeti, jól dokumentált[30] – útjáról pontosan mikor érkezett vissza Moszkvába,

[29] Lásd Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János: *i. m.* 75–77. o.

[30] Lásd Mićunović, Veljko: *Tito követe voltam. Moszkva. 1956–1958.* Interart, Budapest, 1990. (Eredetileg angolul, 1980-ban jelent meg.); Hruscsov, Nikita Szergejevics: *Khrushchov Remembers.* A. Deutsch, London, 1971. A szovjet pártve-

s hogy ekkor fogadta-e különmegbeszélésen Kádár Jánost.[31] Az azonban tény (ezt megint a magántitkár, Malin feljegyzéseiből tudjuk), hogy a prezídium november harmadiki ülésén Kádár János már minden fenntartás nélkül vett részt a magyarországi beavatkozásra vonatkozó politikai tárgyalásokon. Föltehetőleg itt határozták el azt is (de erre nincsen írásos bizonyíték), hogy az ellenkormány „forradalminak" fogja nevezni magát, s persze munkás-parasztnak is. Az ezt követő órákban készült el (oroszul) az a proklamáció, amelynek magyarra fordított szövegét november 4-e hajnalán Kádár maga és társai nevében az ungvári rádió stúdiójából beolvasta. Hogy ennek megfogalmazásában ő maga mennyire vett részt, szintén nem tudható, s most már nem is fog kiderülni.

Az orosz katonai betörés után Magyarország néhány napra kormány nélkül maradt. A Budapesten működő legális kormányt elsöpörte a támadás, az Ungvárról hamarosan Szolnokra szállított Kádár Jánost pedig még jó néhány napig nem lehet kormánynak tekinteni. Még november 7-i formális beiktatása után sem volt több mint a rászakadt feladatot végrehajtani próbáló, teljes egészében a szovjet „elvtársaknak" kiszolgáltatott s az ő kénye-kedvük szerint mozgó politikus, aki keresi, hogy kire támaszkodhat a kialakult polgárháborús helyzetben. Az úgynevezett munkás-paraszt kormánynak és személy szerint Kádár Jánosnak még hónapokig kell a szovjet vezetők közvetlen felügyelete alatt dolgozni: a műveletet irányító szovjet tábornokok és a KGB már november elejétől Budapesten tartózkodó főnöke (Szerov) mellett november közepén megjelenik Kádár környezetében két olyan magas rangú moszkvai vezető politikus is, mint Szuszlov és Malenkov, akiknek ez a budapesti missziója egészen 1957 elejéig eltart. Akármit kért is tehát Kádár november első napjaiban

zér leváltása után készített visszaemlékezéseinek Nyugatra kicsempészett, nem egészen teljes változata. A teljes orosz szöveg a *Voproszi Isztorii* című folyóirat 1993–1995. évi számában jelent meg.

[31] A két, egymástól függetlenül született forrásszöveg a november 1-jei szovjet–jugoszláv találkozást illetően teljesen egybevág. Hruscsov emlékezéseinek egy újabb és teljesebb változata szerint (amelyet 1989 után a szerző által magnószalagra diktált szövegből állítottak elő) Moszkvába való visszatérte után csakugyan találkozott Kádárral, és „meggyőzte" őt. (Rainer M. János szíves közlése.)

a moszkvai prezídiumtól, Budapesten egy *bábkormány* feje lett, s ezt az sem másítja meg, hogy a bábfigura később saját politikai intuícióval rendelkező államférfinek bizonyult. Helyén maradásának nyilvánvaló föltétele az volt, hogy 1956 novemberétől kezdve hónapokon át szó szerint és szolgaian kövesse a Moszkvából jövő direktívákat.

S mi lett eközben a másik kormánnyal? A szovjet támadás hírére november 4-én hajnalban felébresztették az akkor már jó néhány napja a Parlament épületében lakó Nagy Imrét, aki ezután rögtönzött tanácskozásba kezdett kormánya néhány ott tartózkodó vagy sebtiben odaérkező tagjával és munkatársával. Egyértelműen az a vélemény alakult ki, hogy fegyveres ellenállásra nincsen lehetőség, annál is kevésbé, mert Maléter honvédelmi miniszternek és vezérkari kíséretének nyoma veszett. Ebben a helyzetben született meg az a néhány mondatos kormánynyilatkozat, amelynek helyességéről vagy igazságtartalmáról máig is vita folyik, de amelynek a rádióban történő ismételt beolvasásával Nagy Imre az ország és a nagyvilág tudomására hozta, hogy: 1) a szovjet hadművelet Magyarország legális kormányának tudta és akarata nélkül kezdődött meg, 2) annak „nyilvánvaló" célja e kormány megdöntése, 3) Magyarország ennélfogva ipso facto hadban áll. A kormányfőnek ez a nyilatkozata eleve elütötte a szovjet kormányt, valamint annak esetleges magyarországi segítőtársait attól a lehetőségtől, hogy a megindított támadást és az ebből keletkezett hadiállapotot „belső magyar ügynek" tüntessék fel. (Pontosabban: a lehetőségtől nem, de attól igen, hogy ennek a próbálkozásnak a kommunista eszmevilág határain kívül hitele legyen.) Nagy Imre november 4-i, utolsó kormányfői nyilatkozata tehát történelmi tett volt, a magyar függetlenségnek olyan horderejű kinyilvánítása, amely egymagában is kitörölhetetlen cezúrává tette 1956-ot a szovjet világrendszer történetében.

Nyitva marad a kérdés, hogy jól tette-e a kormányfő, amikor röviddel e nyilatkozat megfogalmazása és beolvasása után elfogadta a budapesti jugoszláv nagykövetség menedékajánlatát. Ha nem fogadja el, és a Parlamentben marad, minden valószínűség szerint már azon a napon szovjet őrizetbe kerül, vagyis 18 nappal előbb, mint ahogy erre ténylegesen sor került. További személyes története lényegileg ez esetben is feltehetőleg ugyanúgy alakul, mint ahogyan a november 22-én történő elrablás és az

ezt követő romániai házi őrizet után: vagyis halad tovább az 1958. júniusi kivégzésig. Csak akkor alakul másként, ha Nagy e hajnali órákban megtalálja annak a módját, hogy az oroszok karmaiból kicsúszva külföldre meneküljön – például abba a Jugoszláviába, amelyben ekkor még baráti szövetségest látott. (A budapesti jugoszláv követségre való bevonulásával is alkalmasint cselekvési szabadságát akarta fenntartani, ez a számítása azonban nem vált be.)

November 4-től kezdődően az országnak napokig nem volt kormánya (még névlegesen sem), és hetekig olyan *exlex* állapotban élt, amelynek csupán két biztos pontja volt: az egyik, hogy „megint bent vannak az oroszok", a másik pedig, hogy élni kell, s akármi lesz is, „az élet megy tovább". A magyar társadalom nagy többsége számára mintegy magától értetődő volt, hogy a meghatározó alapadottság ez az újabb szovjet jelenlét, s habár nem tilos reménykedni valami kedvező fordulatban, addig is arra kell berendezkedni, amit a helyzet magával hozott. Az ötvenhat novemberén készült naplókból jól kiolvasható a megdöbbenés mint a többség alaphangulata – de az a bujkáló gyanú is, hogy ami történt, talán nem is lehetett másként. „Mi mást várhattunk az oroszoktól?" Hogy a forradalom idején „az egész világ velünk volt", s mindaz a bátorítás vagy segély, amelyben Magyarországnak november első napjaiban része volt, most a Nyugat ellen fordult, amely „megint elárult bennünket", mert hagyta az oroszokat bejönni. Ez a tudat is azokat erősítette, akik az első pillanattól fogva a beletörődés mellett döntöttek.

Utólag azt kell gondolni, hogy ők voltak a többség, különben nem lett volna sem „pacifikáció", sem „normalizáció", illetve egyik sem sikerülhetett volna olyan gyorsan, mint ahogy a továbbiakban sikerült. A ténykelyzet elfogadása természetesen kényszerű volt, nem örömteljes, s nem akadályozta meg a magyar társadalom többségét abban, hogy hősökként gyászolja az elesetteket, tragédiaként élje meg a régi rend visszaállítását, s minden lehetséges módon kimutassa a „muszkavezetőknek" tekintett új-régi urak iránti megvetését és fojtott gyűlöletét. Ezen a göröngyös talajon indult meg a kommunista államrend újjáteremtése.

Az a körülmény azonban, hogy a többség túlélésre rendezkedett be, nem feledtetheti, hogy 1956 novemberét követően még hónapokig létezett egy ellenállásban gondolkodó kisebbség, amely különösen két kö-

zegben volt számottevő: a szellemi-politikai elitben és az ipari munkásságban. A november 4-e utáni történetnek szerves és fontos része az ő ellenállásuk is.

Kezdjük azonban a legszorosabb értelemben vett politikai ellenállással. A november első napjaiban demokratikus koalícióba szerveződő új politikai pártok és személyiségek egy része még a szovjet fegyveres erők betörése után is úgy gondolta egy ideig, hogy nincsen minden veszve, hiszen az orosz vezetőknek, ha normálisan gondolkodnak, látniok kell, hogy egy *egész nép* felkelésével állnak szemben, amellyel valamiképpen még akkor is meg kell találniok a modus vivendit, ha megtartják, illetve visszahozzák fennhatóságukat. Nagyjából így lehet összefoglalni azoknak a politikai tervezeteknek az alapgondolatát, amelyek az említett irányzatok körében november folyamán készültek, s amelyek legreprezentatívabb megfogalmazását a december 5-én a K. P. S. Mennonhoz, India Budapestre küldött s ott tájékozódó moszkvai nagykövetéhez eljuttatott többpárti memorandum képezte.[32] Ugyanezt a reménykedést és ugyanezeket az érveket találjuk Bibó István november 4-e után készült fogalmazványaiban is, ideértve azt a nagy hatású tanulmányt is, amelyet először a bécsi *Die Presse* közölt 1957 januárjában.[33]

A november folyamán országszerte terjesztett, de főleg Budapesten készült ellenálló röplapok és kőnyomatosok (ezek közé tartozott az Obersovszky Gyula által szerkesztett *Élünk,* és a Gimes Miklós alapította *Október huszonharmadika* is) ennél jóval radikálisabb hangot ütöttek meg, s abból a tévesnek bizonyult feltevésből indultak ki, hogy az országban gyakorlatilag – vagyis „a muszkavezetők" kivételével – senki sem fogadja el a bekövetkezett fordulatot, ezért aztán folytatni kell a régi rend visszaállítása elleni küzdelmet, ami előbb-utóbb az oroszokat is meghátrálásra kényszeríti majd. Ma már tudjuk, hogy ez a helyzetértékelés összetévesztette az indulatokat a társadalmi többség tényleges szándékaival; az ellenállni akarók száma azonban november első felében még jóval nagyobb volt, mint a rákövetkező hetekben, s ezért időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a kiállásra buzdítók felismerjék relatív elszigeteltségüket. Könnyen átlátható egzisztenciális okokból a magyar társadalom többsége számára még az új-régi rendszerrel való együtt nem működés – a passzív rezisztencia – sem volt reális célkitűzés. Ami pedig az aktív politikai ellenállókat illeti, azokat a Kádárék által újjászervezett rendőri gépezet elég hamar azonosította, és letartóztatásba helyezte. A fegyveres ellenállók felmorzsolása után a politikai ellenállás felszámolása nem volt túlságosan nehéz feladvány egy olyan hatalmi gépezet számára, amelynek politikai képzeteiben az „illegalitás" ismerete volt a legerősebb.

A deklarált ellenállóknál nehezebb falatot képeztek a hatalom számára az országszerte létrejött nemzeti bizottságok és tanácsok, amelyek november 4-e előtt helyi szinten úgyszólván mindenütt átvették a pártállami „tanácsok" szerepét, s amelyeknek tekintéllyel bíró és többnyire mérsékelt beállítottságú vezetői általában számíthattak községük lakóinak bizalmára és együttműködésére. A forradalom eme vonulatának felszámolására a Kádár-kormány az első hetekben nem is törekedett, nemcsak azért, mert akut veszély a forradalomban megújult helyi önkormányzatok oldaláról nem fenyegette, hanem azért sem, mert politikai hatósugarának ilyen mértékű kiterjesztésére nem lett volna ereje. Ebből következően a november 4-ét követő hónapokban furcsa duális világ jött létre Magyarországon: a városokban és ipari központokban kemény megtorló eszközökkel élő kommunista hatalom, a restauráció osztagai által megkímélt falvakban pedig valamiféle bizonytalan (s persze egyre aggodalmasabb) kontinuitás a november 4-e előtt eszközölt változtatásokkal.[34]

A szovjet rend visszajövetelével szembeni ellenállás legnépesebb és leghatalmasabb erejét, mint már mondottuk, az üzemi tanácsok és az ő vezetésüket követő ipari-közlekedési (stb.) munkásság alkotta. A forra-

[32] Lásd *Az igazság a Nagy Imre ügyben.* Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989. 164–168. o. (*Századvég füzetek, 2.*) Ez a mű az 1958. júniusi Nagy Imre-perről kiadott hivatalos kommüniké részletes és tételes cáfolatát tartalmazza. Eredetileg franciául jelent meg Párizsban, 1958 őszén, majd 1959-ben angolul, spanyolul, németül és még más nyelveken is. Első magyar kiadása: 1960, Brüsszel, az Európai Petőfi Kör kiadása. Az 1989-es budapesti új kiadás az előbbi hasonmása Kende Péter új előszavával, valamint Hegedűs B. András és Varga László jegyzeteivel.

[33] Uo.: 168–178. o.

[34] Ezek közül a legfontosabb a téeszek felbomlása volt.

dalom követeléseiért folyó sztrájkokat már november 4-e előtt is a munkástanácsok vezették. (Csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy ebben az akcióban egy ideig a pártállami hajtószíjból „szabad szakszervezetekké" átvedlő volt szakszervezeti funkcionáriusok is részt vettek.) Az újabb szovjet betörés után a munkástanácsok a fővárosban csakúgy, mint vidéken, általános sztrájkot hirdettek és valósítottak is meg. Ennek leküzdése Kádárék számára már csak azért is nehéz dió volt, mert hiszen ők a „munkás-paraszt forradalmiság" zászlaja alatt vonultak be az országba a szovjet páncélosok nyomában, ennélfogva kerülniük kellett a valóságos munkássággal való direkt konfrontációt. A Kádár-rezsim első heteinek a munkástanácsok léte, harca és tömegbefolyása volt az Achilles-sarka. Kádárnak és pártjának először úgy kellett tennie, mintha a munkásságnak ezt a spontán önszerveződését legitimnek tekintené, és az országban kialakult „nehéz helyzet" megoldására keresné a vele való együttműködést is. A munkástanácsok – különösen a fővárosiak – pedig kihasználták a kormányzatnak ezt a szervi-ideológiai gyengeségét, és úgy próbáltak a hatalommal megalkudni, hogy közben saját intézményeiket is konszolidálják. Ennek az átmeneti állapotnak a Kádár-féle hatalmi gépezet fokozatos megerősödése, majd pedig a munkástanácsok vezetőinek ily módon lehetővé vált letartóztatása vetett véget. Ezt az igen tanulságos történetet sincs módunkban részletesen felidézni; tény azonban, hogy a Nagy-budapesti Munkástanács tőrbecsalt vezetőinek (a kormányfő meghívására mentek a Parlamentbe) december közepi lefogása gyakorlatilag véget vetett az addig több-kevesebb sikerrel folytatódó általános sztrájknak.

Szót kell ejtenünk végül, hacsak röviden is, arról a felháborodásról és arról a méltóságteljes tiltakozásról, amely a november 4-e utáni hetekben a magyar szellemi elit magatartását jellemezte. Ebben az elitben csak elvétve akadtak olyanok, akik hajlandónak mutatkoztak a restauráció nyílt szolgálatába lépni. A Tamási Áron által fogalmazott és az írók túlnyomó többsége által aláírt „Gond és hitvallás" című szöveg jól kifejezi a magyar szellem embereinek azt a döbbenetét, amelyet a forradalom brutális leverése idézett elő.[35] Ebben a döbbenetben a magyar társadalom jelentős része osztozott ekkor és még jó ideig. Hosszú hónapoknak, ha nem éveknek kellett eltelnie ahhoz, hogy azt kiszorítsa – ha nem is a tudatok mélyéről, de a mindennapok gyakorlatiasabb megfontolásaiból – az „ez van, ezt kell szeretni" cinikus életelve.[36]

[35] Lásd Szakolczai Attila: *i. m.*230–232. o.

[36] A „Gond és hitvallás" ellenpontja az a lesújtó nyilatkozat, amelyet – Illyés Gyulával és Németh Lászlóval az élen – 1957 szeptemberében írt alá a magyar írók túlnyomó többsége, s amely az ellen tiltakozik, hogy az ENSZ közgyűlése a magyar ügyet tárgyalja.

3. fejezet
Kinek a felkelése, milyen forradalom?

Egy „forradalmi" kihatású tömegmozgás jellegének megértéséhez két dolgot kell szem előtt tartani: az egyik, hogy milyen társadalmi csoportok vesznek benne részt; a másik, hogy milyen célokért indul el a mozgás, illetve hogy ezek a célok hogyan módosulnak az események sodrában. Ez az elvi megállapítás nemcsak az 1956-os magyarországi eseményekre alkalmazható, hanem úgyszólván minden olyan eseményre, amelyet néplázadás, forradalom, ellenforradalom vagy hasonló címen tart számon az újkori történelem. Az ilyen események jellegének meghatározása csak a célok és az azokat hordozó erők tárgyilagos elemzésére épülhet. További kérdés azután az esemény megnevezése, amely többnyire nem a tudományos pontosság követelményeinek tesz eleget, hanem történelmi esetlegességek, hangulatok és szeszélyek szerint alakul. Az angolok például az 1689-ben lezajlott rezsimváltást „dicsőséges forradalomnak" nevezik, holott hiányzott belőle a „forradalomnak" nevezhető mozgások legtöbb ismérve. Az 1989-es év kelet-közép-európai fejleményeit egyik-másik országban (Csehszlovákia, Románia) forradalomként emlegetik, másutt viszont (mint például Magyarországon) nem, holott lefolyásukban is, hatásukban is hasonló természetűek voltak.

Mindezt szem előtt tartva ebben a fejezetben először is az 1956-ban megmozdult társadalmi erőkkel és azok kimutatható céljaival foglalkozunk, ezt követően szemügyre vesszük az esemény különböző elnevezéseit és a névviták mögött meghúzódó hátsó gondolatokat, s csak ezután bocsátkozunk az 1956-os népmozgalom politikai-szociológiai jellegének szaktudományos elemzésébe. A fejezet végén arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy milyen értelemben volt vagy nem volt „ellenforradalom" 1956-ban.

E kérdés elemzésekor nem elégedhetünk meg azzal a közkeletű klisével, amely szerint a magyar nép ötvenhat októberében „egy emberként" kelt fel a kommunista diktatúra és a szovjet megszállás ellen. Nem kétséges persze, hogy október 23-ától – sőt mint láttuk, az egyetemi ifjúság körében már az előző napoktól kezdve is – az események ebben az irányban indultak el. Az is bizton állítható, hogy azok a fegyveres és politikai erők, amelyek a tömegeknek ezzel a mozgásával akartak volna szembeszállni, gyengék és végső soron hatástalanok voltak, amit az is bizonyít, hogy „külső" fegyveres erők segítségét kérték. Az a körülmény azonban, hogy erőtlenek és – a november 4-én meginduló ellenakció felülkerekedéséig – sikertelenek voltak, nem jogosítja fel a tárgyilagos elemzőt arra, hogy nem létezőnek nyilvánítsa őket. Ez ugyanis azt jelentené, hogy *ugyanazok*, akik október végén „egy emberként" lázadtak fel az addig fennálló rend ellen, néhány héttel vagy hónappal később többségükben alávetették magukat a szovjet beavatkozás folytán kialakult új helyzetnek, sokan közülük oly mértékig, hogy a helyreállított egypárti uralom szolgálatába álltak. Annak, hogy egy ilyen átfordulás bekövetkezzék, nyilvánvaló föltétele, hogy már az előző hetekben is lettek légyen a társadalomban olyan csoportok, amelyek a lázongás eseményeit inkább csak figyelték, de abban tevőlegesen nem vettek részt, esetleg nem is egészen értettek vele egyet.

Erről azért lehet csak hipotetikusan beszélni, mert szakszerű és megbízható közvélemény-felmérések ebben a rendkívüli helyzetben természetesen nem voltak (megjegyzendő, hogy előtte és utána sem), továbbá mert – minden ellenkező képzelődéssel szemben – az emberek többsége még a legnagyobb szabású történelmi mozgások idején is passzív. A budapesti lakosság nagy többsége például október 24-étől november közepéig lakása ablakából, kapualjakba húzódva vagy éppen a pincékben megbújva várta-figyelte az események alakulását. Nemcsak a fegyveres harcban nem vett részt, hanem még a tüntetésekről is távol maradt, leszámítva azokat a pillanatokat, amikor gyertyagyújtással vagy a frissen ásott sírok körül ácsorogva valamit gyászolni lehetett. Az eseményekben való tevőleges részvétel lehetősége a vidéki városokban és különösen falusi körülmények között még ennél is kisebb volt. A kommunista rend összeom-

lása a jelek szerint széles körű egyetértéssel találkozott, de ez minden, ami biztonsággal állítható. A hallgatólagos egyetértés vagy a leplezetlen öröm ugyanis nem tekinthető aktív részvételnek, még az erről való diadalmas beszéd sem. Azt sem szabad továbbá elfelejteni, hogy az emberek legőszintébb érzései sincsenek mindig kőbe vésve. Különösen olyan gyorsan változó helyzetben, mint amilyet a magyar társadalom 1956 októbere és decembere között átélt.

A történelmi leírásokból és a kortársak emlékezéseiből egyaránt az a következtetés szűrhető le, hogy 1956 októberében elsőre három nagy társadalmi erő mozdult meg: az ifjúság, a gyári munkásság és „az utca"; az így elinduló akcióhoz azután további csoportok csatlakoztak, amelyek – szociológiai értelemben – az egész magyar városi és falusi népességet lefedték. (Az abban aktívan résztvevők számáról és arányáról azonban pontosabb ismeretekkel nem rendelkezünk.) Jóllehet a megmozdult erőkről már a második fejezetben is bőven esett szó, engedtessék meg, hogy szociológiailag pontosítsuk az ott felrajzolt képet.

Amikor a megmozduló erők között az ifjúságot említjük, elsősorban arra az egyetemi-főiskolai diákságra célzunk, amelyben október 20–23-a között a politikai követelések megfogalmazódtak, illetve első ízben nyíltan elhangzottak. Soraiban azonban szükségképpen ott voltak a fiatal tanátok, ezek mögött pedig azok az értelmiségiek, akik az előző hónapokban a Petőfi Kör rendezvényeinek fő közönségét alkották, például az 1949-ben feloszlatott NÉKOSZ nemzedéke. E generációs réteg jellegzetessége, hogy politikai gondolkodását többnyire az 1945 utáni évtized formálta, maga elé tűzött céljai pedig megmaradtak a fennálló rendszer (valamiképpen békés) átalakításánál. Ezt a körülményt azért húzom alá, mert október politikai dinamikája csak ennek függvényében érthető. A népmozgást '56-ban nem azok a társadalmi csoportok indították el, amelyeket az 1945-ös „korszakváltás" (Szabó Zoltán kifejezése) félreállított, hanem azok, akiket ez a változás helyzetbe hozott, akik valamilyen értelemben a kommunista szocializmus fő haszonélvezői voltak, azaz a fiatal, új, népi származású vagy annak soraiban tevékenykedő, illetőleg azzal „ideológiailag" azonosuló értelmiség. Azon másik, régebbi értelmiség, amelyet az 1945 utáni változások kiszorítottak az aktív életből, és amely többnyire a társadalom margójára került, nemcsak hogy nem vett részt az októberi események

előkészítésében, de szándékosan is távol tartotta magát attól. A jeles kisgazdapárti politikus, Kővágó József visszaemlékezéseiben olvasható, hogy mindazt, ami 1956 őszén a Petőfi Körben történt, ő és barátai a kommunisták belső ügyének tekintették, s óvták egymást attól, hogy abba belekeveredjenek.[37] Tulajdonképpen az október 23-i tüntetés névleges ürügye is egy „kommunista esemény" volt, nevezetesen a lengyelországi pártállamon belül végbemenő változás, illetve ennek magyarországi visszhangja, amelyet egy kommunista pártvezér (Gomulka) programadó beszéde váltott ki. A későbbiekben is nagyrészt a kommunista párt soraiból kikerülő ellenzéki értelmiségieket találunk az olyan forradalmi szervezetek tagjai sorában, mint mondjuk az Értelmiség Forradalmi Tanácsa. Ugyanez mondható el a Petőfi Körről. Talán csak a MEFESZ összetétele volt némileg különböző: annak helyi vezetői az események hevében toborzódtak, országos csúcsszervezetében olyanok is helyet kaptak, akik (mint például Jónás Pál) az ötvenes években súlyos börtönbüntetést szenvedtek. De indulásuk szerint még ők is részben az „1945-ös generációhoz" tartoztak.

A megmozdulok második fontos csoportja a gyári munkásság volt. Ez nem minden történelmi leírásból tűnik ki első olvasásra. De a részletes kronológiákból kiderül, hogy a diákparlamentek mellett több nagyvárosban a nagyüzemek dolgozói is elkezdtek új alapon, vagyis a hivatalosság ellenében szerveződni. Így például a miskolci DIMÁVAG-ban az október 15-e óta mozgolódó munkások 23-án 17 pontos követeléssel álltak elő. Ugyanezen a napon Debrecenben a tüntető egyetemi és középiskolai diákok a város különböző üzemeihez is kiszálltak, hogy csatlakozásra bírják a munkásokat. Litván György szerint „már október 23-ának estéjén, a diákok által kezdeményezett, de menet közben sokszorosára nőtt tüntetés után a radikális munkástömegek vették át a kezdeményezést ezzel az egyszerű jelszóval: »Most vagy soha!«"[38] Október 24-től kezdve úgyszólván mindenütt az országban alakulni kezdenek az üzemi munkástanácsok, amelyeknek összekötő szerve október 31-én azt az ünnepélyes határozatot hozza, hogy „az üzem a munkásoké", s hogy minden vál-

[37] Kővágónak ez a visszaemlékezése Emlékek, emberek, remények címmel az *Irodalmi Újság* 1981. évi 11–12. számában jelent meg.
[38] Litván György: *Októbernek üzenete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 349. o.

lalat „legfőbb irányító szerve a dolgozók által demokratikusan választott munkástanács", amelynek az igazgató is csak alkalmazottja.[39] A forradalom első fázisában, mint tudjuk, nagy szerepet játszottak a Parlamentnél megjelenő munkásküldöttségek, amelyek fellépése nélkül Nagy Imre politikai radikalizálódása valószínűleg soha nem következett volna be. Ezekben a küldöttségekben egyébként kommunista párti funkcionáriusok is részt vettek[40], akiknek jelenléte megerősítette a kormányfőt abban a hitében, hogy a felkelőkhöz csatlakozva jó ügyet támogat. A továbbiakban a sztrájkbizottságok váltak a legfontosabb nyomásgyakorló csoporttá, minthogy a velük való egyezkedés nélkül az ország élete megbénult volna. A munkásság irányultságára az alábbiakban még visszatérünk; amit azonban már itt alá kell húznunk, az a gyári munkásság és a társadalom többi rétege közötti teljes egyetértés abban, hogy az ország – úgy is mint nemzet, úgy is mint politikai társadalom – minden értelemben vissza akarja szerezni a szabadságát. Az ő tudatukban ez volt a 23-án megindult népmozgás fő iránya.

November 4-e után a munkásság szerepe a magyar forradalomban még jelentősebbé vált. Ez az eddig említett tényezőkön kívül azzal a körülménnyel is összefügg, hogy a szovjet rajtaütéssel és a Nagy Imre-kormány eltűnésével a forrongó, harcoló és nemzeti kiszolgáltatottságába belenyugodni nem akaró ország látható politikai vezetés nélkül maradt. A különféle értelmiségi bizottságok és pártpolitikai tömörülések mellett – amelyek mozgástere egyre szűkült – a mindenütt jelen lévő és helyzetüknél fogva nyomásgyakorlásra képes munkástanácsok váltak a forradalmi tábor leginkább reprezentatív, még a szovjetek mozgatta Kádár-féle ellenkormány által is valamennyire megtűrt képviselőjévé. A helyzet természetesen színvallásra kényszeríti a volt kommunista párttagokat, akiknek mostantól kezdve választaniuk kell a szerveződő MSZMP és a forradalmi követelések melletti hűség között. Minden túlzás nélkül kijelenthető, hogy többségük a forradalmat választja, s ez a körülmény még hosszú évekig érzékenyen szűkíti az újból mindenhatóvá váló egypárt lehetőségeit a munkásság soraiban való szerveződésre. Ugyanakkor az az

[39] Lásd Szakolczai Attila: *i. m.*

[40] Ezek között Földvári Rudolf személyében egy megyei párttitkár is volt.

állítás is kétségbe vonható, amely szerint Kádáréknak kezdetben semmi munkástámogatásuk nem volt. Ennek a továbbiakban bekövetkező konszolidáció mond ellent. Jóllehet szakszerű szociológiai kutatások soha nem voltak erre vonatkozóan, elszórt életrajzi utalásokból az a hipotézis valószínűsíthető, hogy a szerveződő MSZMP a minden helyzetben kéznél lévő opportunisták mellett azokra is számíthatott, akiket az 1945 utáni évtized nagyon erősen „helyzetbe hozott", s akik hajlandók voltak elhinni, hogy az ötvenhatos forradalom a munkásság társadalmi állását, szociális jogait (ezen belül persze az általuk élvezett személyes privilégiumokat) veszélyeztette. Ezzel együtt az ipari munkásság aránylag gyors engedelmességre kényszerítése a magyar társadalom 1956 utáni fejlődésének egyik *legtalányosabb* vonatkozása. Annál is inkább, mert a november 4-i fordulat első hatása a forradalomban részt vállaló munkások között az antikommunizmus erősödése volt. Ekkor jelent meg s vált egyre népszerűbbé a „munkástanácsokat, de kommunisták nélkül!" jelszó (amely mint ismeretes az 1920. évi kronstadti lázadás „szovjeteket, de bolsevikok nélkül" kiáltásának késői visszhangja volt).

Harmadik főszereplőnek „az utca népét" neveztük. Miközben e kifejezés szociológiai tartalma bizonytalan, mindenki tudja, hogy az adott helyzetben mit kell érteni alatta. „Az utca népe" duzzasztotta több százezresre a 23-án eredetileg a tanuló ifjúság köreiből elinduló tüntetéseket. „Az utca népéhez" tartozó személyek szorgalmazták, hogy a tüntetők ne csak kiáltozva várják a csodát, hanem kényszerítsék ki követeléseiknek a rádióban – a legfontosabb országos médiumban – való beolvasását. „Az utca népéből" kerültek ki a Sztálin-szobor ledöntői, s közülük verbuválódtak ugyanazon az éjjelen a hidakat lezáró, a szovjet osztagok jövetelére felkészülő első fegyveres csoportok. S amikor a következő napokban e csoportok többé-kevésbé fix hadállásokat építettek ki Budapest különböző pontjain, megint csak az utca szolgáltatta azokat a „srácokat", akik a szovjet hadsereg és az őt rövid ideig támogató államvédelmi vagy más magyar fegyveres osztagok elleni városi gerillaháborút vívták. Hogy hányan voltak a fegyveres harcosok, azt soha senki nem számította ki, és valószínűleg már nem is fogja, de nemcsak azért, mert sokan közülük meghaltak vagy november 4-e után külföldre távoztak, hanem azért sem, mert a harcosok egy része alkalmi csatlakozókból állott, akik néha csak egy-egy

órára fogtak fegyvert. De igazában véve a „hányan voltak?" kérdés pontos megválaszolása nem is nagyon fontos. Akár kétezren, akár öt- vagy tízezren voltak, annyi tény, hogy *az ő fegyvertényük folytán lett az október 23-i néplázadásból forradalom vagy* – ha így jobban tetszik – *szabadságharc.*

Ez olyan pont, amelyben a magyar forradalom külországi történetírói is kivétel nélkül egyetértenek. Az akaratnyilvánítás puszta ténye ugyanis még nem forradalom: ez utóbbihoz látványos, a fennálló hatalom egész apparátusát kihívó s megoldhatatlan próbatétel elé állító cselekedetek is kellenek. A fegyveres harc ezt a látványos, puszta ráolvasással meg nem szüntethető elemet hozta be az események menetébe. Az a körülmény pedig, hogy a fegyveres felkelés spontán, decentralizált (azaz kis csoportokban szerveződő) és fej nélküli volt, tovább növelte a forradalmi (vagy nevezzük akárhogy) káoszt, tovább erősítette a szétzilált hatalom abból fakadó tanácstalanságát, hogy nem volt kivel tárgyalnia. Napokig hihetetlennek és szinte nevetségesnek tűnt, hogy egy kormányzatnak, illetve az ennek védelmével megbízott szervezetnek (a szétbomlóban lévő fegyveres erőknek) olyan alkalmilag összeverődött osztagokkal kelljen tárgyalnia, akik néha még abban sem voltak bizonyosak, hogy kik a vezetőik.[41] És mégis, ebből a kaotikus helyzetből nőtt ki az a rendszerváltozás, amelyet a Nagy Imre-kormány újabb és újabb átalakítása képez. November első napjaira Magyarországnak már nem kommunista kormánya volt, hanem olyan, nemzeti és demokratikus irányultságú országvezetése, amelyben a '45 utáni magyar demokrácia majdnem minden színárnyalata képviselve volt. Magyarország tehát virtuálisan kilépett a kommunista világrendszerből, s tulajdonképpen ez a változás érdemeli ki a „forradalom" nevet.

Most azonban vissza kell térnünk az „utca népe" szociológiai pontosításához. Ha jobban belegondolunk, ez a kissé hányaveti fogalom már a budapesti utca vonatkozásában is, de különösen akkor, ha érvényességét az egész országra kiterjesztjük, és beleértjük azokat a társadalmi csoportokat, amelyek Budapesttel egy időben a kisebb városokban és a falvakban mozogtak, tulajdonképpen az egész népet, az ország minden társadalmi rétegét magában foglalja. E megállapítással a forradalmi mozgásban résztvevők körét minden elégedetlenkedőre kiterjesztettük, vagyis mindazokra, akiket a szovjet kommunista rendszer megsértett, megkárosított, kiközösített, üldözött, megnyomorított vagy pusztán elvi okokból idegenített el. Hogy ez hány embert jelent, azt megint nem lehet pontosan megmondani, másfelől azonban azt is sietve bele kell venni a számításba, hogy *nem minden megsértett, megkárosított vagy más okokból ellenségessé tett ember csatlakozott aktívan a kitört lázadáshoz.* Minden társadalomban sokan vannak olyanok, akik szeretik kivárni egy konfliktusos helyzet alakulását, s legszívesebben akkor csatlakoznak az egyik félhez – a kihívóhoz vagy a kihívotthoz –, amikor az már győzött. Ez a magyar ötvenhat történetében sem volt másképp. S talán ezzel is magyarázható, hogy az 1956-ot követő fél évszázad politikai változásai során annyian gondolták hol azt, hogy a forradalom oldalán voltak, hol azt, hogy ellenkezőleg, minden óvatlan hőzöngéstől bölcsen tartózkodtak, hol megint azt, hogy ők is a valamikori szabadságharc hősei között tevékenykedtek. A szociálpszichológia által feltárt lelki mechanizmusok értelmében még az sem zárható ki, hogy e meggyőződések őszintén váltogatták egymást az érdekelt kebelében. Maradjunk tehát annyiban, hogy *a forradalmi fellángolásban így vagy úgy a magyar társadalom minden rétege részt vett,* s hogy ennyiben egy egész ország össznépi mozgása állt szemben a külföldről irányított hatalomnak azzal a próbálkozásával, hogy a harcolókat elhallgattassa, mozgásukat és hangosan megfogalmazott törekvéseiket vérbe fojtsa.

Egy dolog bizonyos: az újjászerveződő szovjet kommunista hatalomnak az a görcsös igyekezete, hogy az október–novemberi hetek dinamikáját az 1945 *előtti* világ feltámadásának tüntesse fel, hogy azt a régi rendhez tartozó csoportok és személyek tevékenységének számlájára írja s *ebben* az értelemben „ellenforradalminak" nyilvánítsa, ténytörténetileg tarthatatlan.[42] A próbálkozás egyébiránt világviszonylatban is kudarcot vallott, kivéve persze a kommunista pártok köreiben, akik azonban a magyar

[41] Lásd erről Eörsi László: *Ferencváros, 1956.* 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 71. és 80. o.; Uő.: *Corvinisták, 1956.* 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 104–108. o.

[42] Egy november közepén kiragasztott budapesti röplap találó humorral hívta fel „a főváros polgárainak figyelmét" arra, hogy „a letűnt arisztokrácia negyedeiben, például Csepelen és Kispesten több tízezer földesúr, tőkés, tábornok és bíboros sáncolta el magát".

eseményekről vallott álláspontjukkal elszigetelődtek, és már-már szánalmasan nevetségessé váltak saját közvéleményük szemében is.

Névcsata, avagy minek nevezzelek?

Az elnevezés problémájával az olvasó már eddig is többször szembesült, s talán azt is észrevette, hogy e munka szerzője, ahol csak módja volt rá, igyekezett elkerülni a tárgyalt események ilyen vagy olyan elnevezése melletti végleges elköteleződést. Azt azonban nem titkolta, hogy személyesen a „forradalom" szót preferálja (amivel persze nem áll egyedül). Ez a névválasztás elég könnyen igazolható.

Az 1956 utáni magyar köznyelvben az a kitétel, hogy „a forradalom" ugyanolyan egyértelműen jelölte 1956 őszének eseményeit, mint „az ostrom" 1944 telét, vagy – régebbi szóhasználatban – „a békeidő" az első világháború előtti korszakot. Egy népmozgalom jellegét lehet és szabad megkérdőjelezni, de azon a kijelentésen, hogy „a forradalom alatt leutaztam krumpliért az apósomékhoz", nincs mit vitatni. Ugyanis senki sem indult krumplibeszerzésre „az ellenforradalom idején" (vagy „a szabadságharc idején"), legalábbis családi körben senki nem emlékezett a történtekre ilyen szavakkal. Az 1956. évi népfelkelés sajátos privilégiuma, hogy a köznyelvben „a forradalom" epitheton ornansát éppen ő nyerte el, nem pedig 1848 vagy 1918–1919. Petőfiék forradalma végül is „a szabadságharc" címkéje alatt vonult be a magyar köznyelvbe, 1919 márciusáról pedig „a kommün"-ként vagy „a tanácsköztársaság"-ként szoktak megemlékezni. Egyedül 1918 októbere osztozik még „a forradalom" minősítésben, de azzal a kissé lefokozó kiegészítéssel, amelyet a bágyadt „őszirózsás" jelző hordoz. Virágok és jelzők válthatják egymást a történelemben – jelző nélküli forradalma Magyarországnak végül is csak egy volt: 1956.

A köznyelv egyszerűségét a továbbiakban persze megbontotta az 1956-ról értekező politikusoknak vagy szakíróknak az a késztetése, hogy az események folyamát valamilyen fogalmi skatulyába szorítva azokat történelmileg vagy politikailag minősítse. Már a nemzeti felkelés csúcspontján, november 3-án, a rádióban megszólaló Mindszenty József hercegprímás

nem forradalomnak, hanem szabadságharcnak nevezte a történteket. Ugyanezekben a napokban kezdődött meg Moszkvában és a szovjet hatalom által hangszerelt propagandában annak a – szándéka szerint becsmérlő – állításnak a hangoztatása, hogy Magyarországon „ellenforradalmi" események zajlanak le. Mindamellett feltétlen egyetértés azok között a szakírók vagy politikai elemzők között sem volt, akik 1956-ot forradalomként könyvelték el. Forradalom ugyanis nem csak egyféle van. S egy pontosabb minősítésnek illik az így emlegetett eseménysor tulajdonképpeni irányultságát is meghatároznia. Egy forradalom lehet „demokratikus" (vagy „polgári demokratikus"), lehet „nemzeti", lehet „szocialista", hogy csak a leggyakrabban használt jelzőkre emlékeztessünk. 1956-tal kapcsolatban ugyanúgy szokásos kiemelni a „nemzeti demokratikus", mint a „nemzeti függetlenségi" irányultságot, de a múlt század hatvanas éveitől kezdve volt a nyugati szakíróknak egy olyan csoportja (az angol Bili Lomaxot hoznám fel például), amely 1956-ban elsősorban a munkások forradalmát látta, s már-már hajlamos volt arra, hogy – a munkástanácsok elsőrendű szerepvállalására való tekintettel – a magyar ötvenhatban lássa az európai történelem egyetlen „igazi szocialista" forradalmát.[43]

Snagovi fogságában, 1957-ben készült naplójegyzetei tanúsága szerint[44] Nagy Imre „nemzeti felszabadító forradalomnak" szerette nevezni azt, ami 1956-ban történt. Irataiból ítélve ő abból a megfontolásból indult ki, hogy „a megelőző korszakok [...] nemzeti felszabadító forradalmi harcaiban meg nem valósított demokratikus feladatok közül 1945-ben következetesen és forradalmi módon csak a feudális maradványok megszüntetését, a földreformot hajtottuk végre. Ugyanezt nem tettük meg a másik nagy forradalmi demokratikus örökség, a nemzeti függetlenség, szuverenitás és egyenlőség kérdésében. Ez kísért most a néptömegek forradalmi mozgalmaiban."[45] Nagy ezzel kapcsolatban még azt is aláhúzta, hogy „a nemzetet sem erőszakkal vagy fegyveres terrorral, sem rábeszéléssel nemzeti

[43] Lásd Lomax, Bill: *Magyarország 1956-ban.* A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1982.

[44] Lásd Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek.* Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006.

[45] Uo.: 145. o.

törekvéseitől eltávolítani nem lehet. Nincs és nem lehet olyan kormány, amely ezt a nemzeti elhatározást meg tudná törni." Az igazsághoz tartozik, hogy Nagynak ez utóbbi feljegyzése 1956 decemberéből származik.

Az ötvenhatos eseményeknek tehát kezdettől fogva sokféle elnevezése volt. Az eddig említetteken kívül az olyan látszólag semmitmondókról is illendő megemlékezni, mint „az események" vagy „az októberi forró napok", amelyek a Kádár-rendszerben honosodtak meg, s olyan közírók vagy nyilvánosan megszólalók számára nyújtottak egérutat, akik semmilyen határozott minősítés mellett nem akarták magukat elkötelezni. Tulajdonképpen erre szolgálhatott volna a „felkelés" szó is, amelynek nincs nagyon erős politikai tartalma. Mindamellett a Kádár-korszak közíróinál még ez a szó sem fordult elő, valószínűleg azért, mert a felkelés a néplázadással rokon, márpedig ilyesmi nem fért bele a kommunista rendszer önképébe. Jellemző, hogy amikor 1989. január végén Pozsgay Imre el akart szakadni 1956 akkori hivatalos minősítésétől, a történteket óvatosan még nem forradalmi jellegűnek, hanem „népfelkelésnek" nyilvánította. Ezzel, mint tudjuk, lavinát indított el. Az 1989–1990-ben végbement fordulat után azonban megint történt valami nyelvileg különös: nevezetesen, hogy szinte kötelezővé vált 1956-ot „forradalom és szabadságharc"-ként emlegetni, mintegy kánonná rögzítve azt a kiegészítést, amelyet a népnyelv addig nem tartott szükségesnek a forradalom elnevezéshez odaragasztani.

Fontos-e az ötvenhatos események társadalomtörténeti jellegét egyetlen minőségi ítéletben összesűríteni? Remélem, hogy az olvasó már az eddigiek alapján is osztja ezzel kapcsolatos kételyeimet. Minden éles szemű megfigyelő előtt kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az 1956. októberi robbanás nagyon különféle elégedetlenségeket összegezett és egyidejűleg többféle törekvés előtt nyitotta meg az utat. A forradalom eszméiről és irányzatairól írott fontos tanulmányában[46] Litván György teljes joggal különböztetett meg az egymás mellett munkálkodó politikai-társadalmi erők között legalább négyféle irányultságot. Ezek közül az elsőt „demokratikus szocialistának", a másodikat „nemzeti demokratikusnak", a harmadikat „konzervatívnak", végül a negyediket „szélsőjobboldali radikalizmusnak" nevezte. Az elsőhöz sorolta Nagy Imre körét, az újjászerveződő szociáldemokrata pártot, valamint a munkástanácsok önigazgató irányzatát. A második csoportot a kisgazdapárt, a valamikori népi mozgalom hívei és mindazok a nemzeti bizottságok képviselték, amelyek ezzel rokonítható eszmék mentén működtek. A harmadik tábor vezéregyénisége és hangadója Mindszenty József bíboros volt. A negyedik irányzatba végül Litván „a konzervatív polgársággal és középosztállyal szemben inkább plebejus lumpen elemekből álló" csoportokat sorolja, amelyek egy része a fegyveres harcokban is részt vett, más elemeik pedig az utcai lincselésekben jeleskedtek. Ez utóbbiakkal kapcsolatban szerzőnk „artikulálatlan indulati jelenségekről" beszél, amelyek vezéregyéniségek és saját értelmiség híján nem is tudtak világosan kifejeződni. Ha elfogadjuk az ötvenhatos eseményekben szerepet játszó erőknek ezt a négyes felosztását, akkor ebből az is következik, hogy *többféle forradalom* játszódott le egymás mellett, és ezeknek csak egy adott pillanatban adott közös irányt az a szabadulási törekvés, amelyről Nagy Imre fentebb idézett szövege szól. Más szóval: „egység" csak azzal a külső hatalommal szemben jött létre, amely a függetlenség útjában állt, s amely azért tudott egyesíteni minden fentebb felsorolt politikai irányultságot, mert – totalitárius természetéből következően – differenciálatlanul akarta elfojtani valamennyit.

Szükséges-e azonban az 1956-os őszi események társadalomtörténeti jellegét egyetlen minőségi ítéletben összesűríteni? Ha Magyarország a 20. században egy normális világban élt volna, válaszunk nemleges volna. Végtére is nem a címkétől válik egy esemény „történelmivé", s nagyobb nemzetek egész sora él nyugodtan anélkül, hogy múltjának minden pontjára vonatkozóan egyetértés alakult volna ki. Úgy tűnik, mintha ez a magyar ötvenhat esetében nem volna lehetséges. Sem a forradalmi harcot pozitív értelemben vállalók, sem a szovjet kommunista oldalról ellenük küzdők részéről az elnevezés nem volt közömbös. A november 4-e után hatalomra került kommunista vezetőknek életfontosságú volt a megelőző hetek eseményeit „ellenforradalminak" minősíteni, hiszen egész önigazolási rendszerük arra épült, hogy egy ilyen kísérletet segítettek meghiúsítani. A minősítés ádáz hangoztatásával szinte saját maguk fejében is ellensúlyozni akarták azt a fölöttébb kellemetlen tényállást, hogy a szovjet hatalom intését követve és annak szolgálatába szegődve a magyar nép

[46] Litván György: *i. m.* 347–356. o.

érezhető (általuk is nagyon jól észlelt!) többségével kerültek szembe.[47] De ötvenhat minősítése fontos volt a velük szemben állóknak is, méghozzá két különböző okból. Pozitív értelemben azért, mert a forradalom szó 1956-ot a magyar történelem népi-nemzeti, demokratikus, szabadságszerető és előremutató („haladó") törekvéseihez kapcsolta. Ezt aztán kiegészítette egy taktikainak nevezhető, védekező motiváció. A forradalom csúcspontján minden komolyabb megfigyelő tudta, hogy az események felszínre hoztak kétes elemeket, sőt az 1945 előtti rend restaurálására törekvő irányultságokat is: Kéthly Annától Németh Lászlóig bőven találunk erre vonatkozó megnyilvánulásokat. Attól kezdve azonban, hogy visszajött a szovjet uralom, ezekről a negatív jelenségekről beszélni vagy pláne azt elismerni, hogy volt „ellenforradalmi" veszély, egyet jelentett volna a kommunista restauráció támogatásával. A továbbiakban az „ellenforradalom" emlegetése olyan szitkozódó-kiátkozó beszéd lett, amely eleve reménytelenné tette a lezajlott eseményekről szóló tárgyilagos elmélkedést: s a puszta szó bunkóként csapott le az újra berendezkedő kommunista rend ellenfeleire. 1956 hívei arról ismerték fel egymást, hogy ezt a szót *nem mondták ki.*

1956 minősítése tehát harmincvalahány évig a magyar politikai közgondolkodás egyik központi kérdése volt, s talán nem is csak az „egyik", hanem a legkényesebb, a legneuralgikusabb. A Kádár-rendszer egész legitimációja arra épült, hogy – szerinte – megmentette Magyarországot az 1945 előtti állapotokhoz való visszacsúszástól. Ezen a címen nevezte magát a Moszkvában megalakított és Kádár János névleges vezetése alatt Magyarországra küldött ellenkormány „forradalminak" és egy füst alatt „munkás-parasztinak", figyelmen kívül hagyva azt a mindenki által megélt szociológiai tényt, hogy a kommunista rendszernek október–novemberben az értelmiség mellett éppen a munkássággal és a parasztsággal volt a legtöbb baja.

Ezért is került olyan kutyaszorítóba az MSZMP késői reformirányzata, amikor 1988-ban, Kádár János hidegre tételével párhuzamosan, az a gondolat érlelődött benne, hogy 1956 megítélése tekintetében közeledni fog a feltételezett nemzeti többséghez. Ugyanis – amint ezt e sorok írója akkoriban megjegyezte – „tűzről vízre átváltozni nem olyan egyszerű". Nem lehet egyik napról a másikra a rituális átkok célpontjáról olyan deklarációt tenni, hogy „pardon, tévedtünk, az ördög angyal volt". Kellettek legalábbis olyan átmenetek, mint „bukott angyal", „sikertelen angyal", „bizonyos fokig rossz útra tévedt angyal".[48] Ebben a lelki diszpozícióban került elő a Pozsgay Imre vezette bizottság tagjainál a szelídebb „népfelkelés" szó hol tisztán, hol pártnyelvezeti szószban tálalva („ellenforradalmi tendenciák is vegyültek bele"). Itt emlékeztetni kell arra, hogy az ellenforradalommal vegyített népfelkelés említése az MSZMP legkorábbi, 1956. november–decemberi határozataiban is előfordult, sőt e felemás minősítésnek már akkor is áthangolási célzata volt. Csak éppen az áthangolás iránya volt más: 1956 telén az ellenforradalmi minősítés elfogadása felé terelte az állampárt soraiba visszasompolygó párttagokat, míg 1989-ben épp ellenkezőleg arról volt szó, hogy Kádár pártja, illetve annak reformszárnya valamilyen szóbeli piruettel kiszabaduljon a saját maga által addig használt kiátkozó minősítés csapdájából.

Hogy ez a manőver mennyire volt sikeres, máig sem tudjuk. Korántsem bizonyos, hogy Kádár pártja és népe – amelynek számszerűségéről még lesz szó e könyv későbbi fejezeteiben – lelke mélyén is szakított a harminc éven át belé sulykolt szemlélettel. Pozsgay Imre 1989. januári kijelentése természetesen felszabadító hatással volt a pártja soraiban tevékenykedő politikai újítókra, akik addig úgy érezték, hogy ki vannak rekesztve valamiféle láthatatlan, de mégis tapintható „közmegegyezésből", akiknek tehát 1956 hivatalos újraminősítése mintegy *lelki* szükséglete volt. Hogy azonban az akkoriban már többséginek feltételezett forradalompárti és harminc éven át vérig sértegetett nemzeti közvélemény mekkora részét sikerült ilyen módon visszahódítani, az nagyon is kérdéses.

Elgondolkodtató végül, hogy 1956 elnevezése, noha egészen másképpen, mint az előző évtizedekben, 1989 után is politikai fontosságot nyert. Mindjárt a kezdetben kiderült, hogy a „forradalom" szó nemcsak a szovjet marxisták szemében szálka, hanem a magyar nemzeti érzület ápolóinak

[47] Lásd erről alább Kádár János elejtett szavait. (406. o.)

[48] Lásd Kende Péter: *A párizsi toronyból.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991. 46. o. A vonatkozó szöveg eredetileg a Szabad Európa Rádióban került felolvasásra 1989 októberében.

sem egyértelműen tetszik. Nevezetes november 3-i beszédében már Mindszenty hercegprímás is szabadságharcról beszélt és nem forradalomról. A Nyugatra menekült magyarok egy része szívesebben nevezte magát „szabadságharcosnak", mint forradalompártinak; ötvenhat forradalmi minősítését csak akkor fogadta el, ha az a „nemzeti" jelzővel egészült ki. Persze túlzás volna azt állítani, hogy a magyar emigrációs irodalomban vagy közbeszédben nagy jelentőséget kapott volna ez a szóhasználati vita. Akárhogyan volt is, az 1990-ben megválasztott országgyűlés első ünnepélyes határozata nagyon tudatosan kapcsolta össze a „forradalom" szót a szabadságharccal. Ez ellen senkinek sem lehetett érdemi kifogása, s mindaddig nem is lehet, amíg e minősítés nem válik mintegy rituális kötelességgé.

A probléma, amelyet ez a minősítés fölvet, a „szabadságharc" szó által keltett képzetekkel kapcsolatos. Ha egy átlagos iskolai végzettségű magyar azt mondja, hogy „szabadságharc", akkor Kossuth hadjárataira, a 1848–1849-es csapatmozgásokra, a császári hadsereg fölött aratott győzelmekre, Damjanichra, Görgeyre és Bem Józsefre, honvéd csapatok toborzására, vonulására, beszállásolására és hasonló dolgokra gondol. 1956-tal kapcsolatban ilyesféle emlékeknek nyoma sincsen. Akik ötvenhat őszén a bevonuló szovjet osztagok ellen harcoltak, azt kis létszámú csoportokban tették, egyéni elhatározásból, amelyet a pillanat szült, s többnyire a legszorosabb értelemben vett helyi szinten, messzebbható koordináció vagy logisztikai támogatás nélkül. Azt, hogy ez a szembeszállás hősies volt és „nemzeti önvédelmi", senki sem tagadhatja, de az emlék, amelyet a magyar társadalomban hagyott, nem hasonlítható össze az 1848–1849-es szabadságharchoz fűződő képzetekkel. A gond az elnevezés *befogadása* körül van, mert egy dolog, hogy mit mond a protokoll és megint más az, amit erről a közember magában gondol. Erre a kérdésre még vissza fogunk térni könyvünk utolsó fejezetében.

Forradalom és ellenforradalom mint tudományos probléma

A szavak történelmi hangulatát és politikai helyi értékét észben tartva lássuk mármost az ötvenhattal kapcsolatban használt minősítések tudományos értékét. Egy történelmi vitát természetesen nem lehet pusztán definíciós alapon, fogalmi tisztázással megoldani. De azért jó, ha észben tartjuk, hogy minden értelmes beszéd alfája a szavak pontos használata, s ha ez valamilyen okból nehézségbe ütközik, akkor szükségessé válik annak vizsgálata, hogy miből is ered a használt fogalom két- vagy többértelműsége. Meglehet, a terminológiai vita ezután sem zárul le, de legalább tudjuk, hogy miről beszélünk.

A fentebb említett minősítések közül a „népfelkelés" a legegyszerűbb és legkevésbé vitatott. Annak megállapítására, hogy egy országban vagy egy városban „népfelkelés van", elég kinézni az ablakon. Ha azt látjuk, hogy sokaság mozog az utcán, amelyből elszánt csoportok válnak ki, hogy a sokaság követeléseket hangoztat, amelyeket erőszakos cselekedetekkel is nyomatékosabbá tesz, ügyet sem vetve a közrend szokásos előírásaira, akkor bízvást kijelenthetjük, hogy lázongás vagy felkelés van. Azt, hogy ez a cselekmény a társadalom mekkora részére terjed ki, természetesen nem tudjuk az ablakból eldönteni, de a rádióból vagy más hírforrásokból igen, s még ha a hírek bizonytalanok is, olyan közvetett jelekből, mint a hatalom képviselőinek magatartása, már menet közben is következtethetünk a felkelés méreteire. Finomíthatnánk még az elemzést, de már ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy a „népfelkelés" szó értelme nagyon erősen tárgyi, értékítéletet úgyszólván nem tartalmaz, ennélfogva annak megállapításához, hogy „felkelt a nép", majdnem mindegy, hogy az esemény pillanatában a barikád melyik oldalán tartózkodunk. A benne résztvevők számára a lázadásnak már a puszta ténye is felemelő, de ebből nem következik, hogy a lázadás mint olyan „szép és nemes", vagyis hogy a dolog minősítéséhez esztétikai vagy etikai ismérvek kellenének. A középkori parasztháborúkról vagy a múlt század dekolonizációs népfelkeléseiről mindenki tudja, hogy szépnek aligha voltak mondhatók, olyanokkal is véresen leszámoltak, akiknek semmiben semmi felelősségük nem volt – ennek ellenére kimerítik a „népfelkeléssel" szemben táplált fogalmi igényt. Ez a megállapítás a budapesti utca '56 októberében lincselő népére is vonatkoztatható.

Egészen más a helyzet a „forradalom" szóval. Vagy pontosabban: más a helyzet azóta, hogy megjelent a színen a marxista társadalomelmélet, s az európai értelmiségben kitermelődött előbb a romantikus, majd ké-

sőbb a hivatásos forradalmár típusa, akinek világszemléletében a Forradalom (nagy kezdőbetűvel) központi helyet foglal el. A két fejlemény kapcsolatban áll egymással, bár nem egészen ugyanaz. A marxista forradalomelmélet intellektuális természetű, míg a romantikus-hivatásos forradalomkultusz vallásos fejlemény, amelyhez észérvek nem mindig férnek hozzá. A két szemlélet azonban megegyezik abban, hogy a forradalom fogalmának eleve pozitív töltést ad: vagy azért, mert a társadalmi haladás szükséges állomásának tekinti, vagy azért, mert teremtő világégést lát benne. (Ez utóbbi felfogás különösen a latin nemzetek fiaiban hódított és hódít mind a mai napig.) A hivatásos forradalmiságnak van egy szimmetrikus ellenreakciója, a forradalomtól való irtózás, a forradalmiság démonizálása. (Bibó István és mestere, az olasz G. Ferrero ezt az attitűdöt a francia forradalomtól eredeztette.) A forradalom fogalmának az ellenforradalmi világképben is van értéktöltése, de ez negatív. E ponton máris tetten értük az ötvenhatos eseményeknek azokat a konzervatív szellemű minősítőit, akik – mint például Mindszenty hercegprímás – a magukénak érezték a megindult népmozgást, de nem szívesen látták abban „forradalmat". De közelebb kerültünk annak a megértéséhez is, hogy a szovjet-marxista oldalon miért kellett ötvenhat forradalmi minősítése ellen ideológiailag berzenkedni. A magyar forradalom csak akkor fért volna bele a marxista fejekbe, ha azt nem töltötte volna ki a társadalom egyirányú haladásának Marxtól és Lenintől megörökölt szemlélete. Ha nem abból indultak volna ki, hogy Magyarországon 1956 előtt „már a szocializmus alapjait rakták le", az ellene való lázadozás ezért csak a társadalmilag retrográd törekvéseknek kedvezhetett.

Azoknál a történészeknél, társadalomtudósoknál vagy politikusoknál, akik sem nem forradalmárok, sem nem ellenforradalmárok (a fentebb vázolt ideologikus értelemben), a forradalom szó használati módja lényegében alig különbözik más leíró fogalmak – háború, polgárháború, gazdasági válság – használatától. Egy pusztán ténymegállapító szóhasználatban a forradalomnak nincsen eleve pozitív vagy negatív értéktöltése, s nem is szükségképpen része valamilyen teóriává emelt (társadalmi haladás alapú) eseményláncolatnak. A forradalom olyan tény, amely magyarázatra szorul, s amelynek következményei vannak, de nem sarokpont, sem nem

posztulátum. Nem föltétlenül „előremutató", de ettől még lehet szükséges és elkerülhetetlen.[49]

Ha elfogadjuk, hogy a forradalom szónak lehetséges egy ilyen értékmentes használata is, akkor érdemes megnézni, mi tartozik a jelentéstartományába. Először is két szótárt fogunk idézni. A francia *Robert* legelterjedtebb változatában a következő két meghatározást adja a forradalomról szóló szócikkben: 1. „Lökésszerű nagy változás a társadalmi vagy erkölcsi rendben; teljes átalakulás." 2. „Egy nagyobb közösségben (rendszerint nemzet) lezajló ama történelmi események egésze, amelyek során a csoport egy része fölkelés révén hatalomra kerül, és mély (politikai, gazdasági, társadalmi) változások következnek be a társadalomban."

Az angol nyelv oxfordi szótára pedig – ugyancsak „revolution" címen – a szó csillagászati értelme mellett annak következő jelentését adja meg: „Teljes változás, a fönt lévők lesüllyedése, nagy fordulat a viszonyokban, mélyreható újjászervezés, a régi helyett új uralkodó vagy irányvonal kikényszerítése az alattvalók által." Ez utóbbira az 1911-ben készült patinás angol szótár az alábbi példákat hozza: „*a forr.*, második Jakab elűzése, 1688; *francia forr.*, a monarchia megdöntése, 1789. etc.; *amerikai forr.*, a brit uralom megdöntése, 1775. etc."

Mint látható, a két tudós szótár hasonló eredményre jut, csak éppen a francia analitikusabb, az angol pedig empirikusabb. A *Robert*-féle definíciót alapul véve látható, hogy a „forradalom" szónak a közhasználatban két fő értelme van: az egyikbe olyan jelenségek tartoznak, mint a technikai forradalom vagy a közerkölcsök mélyreható átalakulása, a másikba pedig a nagy politikai váltások. Minket itt az utóbbiak érdekelnek. A *Robert*-féle meghatározás azokat a nemzeti méretű *fölkeléseket* tekinti forradalomnak, amelyek megváltoztatják a politikai hatalmat, és mélyreható változásokat indítanak el a társadalomban. *A politikai forradalomnak tehát egyik fontos ismérve a kormányzati rendszer összeomlása.* Az események drámai alakulása még nem feltétlenül forradalom a szó teljes értelmében, azt már a „népfelkelés" is magával hozza. Ez utóbbi akkor fordul át forradalomba,

[49] A forradalom fogalmának legmarkánsabb elemzését Hannah Arendt híres könyve adja. (Arendt, Hannah: *A forradalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. Pap Mária fordítása.)

amikor a tömeges elégedetlenség hatása alatt a kormányzat lemond vagy elmenekül, vagy átadja a helyét egy olyan politikai csoportnak, amely inkább képes a közhangulat elébe menni. Még egyszerűbben: *akkor beszélhetünk forradalomról, amikor a fennálló politikai rendet egy attól gyökeresen eltérő másik váltja fel.* Hogy aztán ebből milyen társadalmi változások következnek, ha egyáltalában következnek, az már egy másik kérdés. Ehhez a definícióhoz egy neves francia történész-szociológus (Jean Baechler) egyik könyvéből merítettem az inspirációt,[50] s egy ponton eltértem a fentebb adott francia szótári értelmezéstől. Értelmezésemben ugyanis a forradalomnak elégséges ismérve az, hogy politikai rendszerváltozást kényszerít ki, miközben *Robert*-nél a további mély következmények is a fogalom integráns részét képezik. (Örömmel állapítom meg, hogy az *Új Magyar Nagylexikon* 8. kötetében [Bp., 1999] található forradalom-szócikk teljesen összecseng az itt leszűrt következtetésekkel.)

Ha 1956 forradalmiságát nem ideológiai alapon közelítjük meg, akkor pontosan ez itt a probléma. Lehet-e forradalomnak nevezni egy olyan népfelkelést, amely országos méretű volt ugyan, és politikai fordulatot kényszerített ki, de amelyet további – társadalmi és egyéb – hatásaitól megfosztott az a körülmény, hogy teljes kifutását külső erők lehetetlenné tették? A november 1-jei rendszerváltozás nemzeti szinten tulajdonképpen csak órákig tartott (bár mint láttuk, helyi szinten néhol még hetekig kitartott), és *inkább a fejekben történt meg, mint a valóságban.* Az 1956-ot követő mintegy 30 évben az országban voltak ugyan szerkezeti és stílusbeli változások, de nem történt meg az a radikális fordulat, amelyet a forradalom erői követeltek és szükségesnek tartottak.

Ez az állítás két ellenvetést válthat ki. Az egyik, hogy ilyen alapon egyetlen levert forradalom sem nevezhető forradalomnak. Ez Magyarország esetében már csak azért is meggondolandó, mert ezek szerint egyetlen forradalma sem lett volna a szó teljes értelmében. A másik ellenvetés az ötvenhatot követő harminc év változásaival kapcsolatos: igaz-e, hogy ezek nem hozhatók összefüggésbe 1956 követeléseivel? Általános vélemény szerint ez nem áll. Nemcsak Molnár Miklós beszélt 1956-ról írt fontos

[50] Baechler, Jean: *Les phénomènes révolutionnaires.* PUF, Paris, 1970.

könyvében[51] „egy vereség diadaláról", hanem a Kádár-korszak jellegzetességeit boncoló külföldi megfigyelők túlnyomó része is azon a véleményen volt, hogy az 1956 novemberében helyreállított rendszer kezdettől fogva magán viselte ötvenhat hatását.

A forradalom szónak ebben a fogalmi elemzésében arra a kérdésre, hogy mi volt a felkelés célja, nem kell visszatérnünk; láttuk, hogy igazuk van azoknak is, akik 1956-ot „nemzeti forradalomnak", de azoknak is, akik elsődlegesen „demokratikusnak", sőt még azoknak is, akik sok tekintetben „szocialista" indíttatásúnak tekintik, a szó közösségi és egyenlőségpárti értelmében. Az erről hébe-hóba fellángoló viták egymás ellen tüzelő résztvevői megfeledkeznek arról, hogy ezek a különböző hangsúlyú értelmezések egyáltalán nem zárják ki egymást – miközben persze megmarad az a fontos tény, hogy mindegyik esetben másra tevődik a hangsúly. De ha már a forradalom jellegének pontos meghatározásáról van szó, akkor talán érdemes itt még egy szóhasználatról említést tenni, arról, amely a magyar ötvenhatot „antitotalitárius forradalomként" emlegette. Ezt a tartalmi definíciót két olyan nagy formátumú politikai filozófus tette magáévá még 1956-ban, mint a francia Raymond Aron és a német–amerikai Hannah Arendt.[52] Nyomukban a magyar felkelésnek ez az értelmezése szinte közkinccsé vált a nyugati liberális demokrata gondolkodásban.

Az általuk javasolt kifejezés használata mellett szól, hogy a magyar októbernek mint politikai forradalomnak a legfőbb, senki által nem tagadható teljesítménye a kommunista egypártrendszer felszámolása volt. Ezt a teljesítményt a maga módján még Moszkva is elismerte, hiszen pontosan ennek ellensúlyozására határozta el egy ellenkormány alakítását, s másfél évvel később Nagy Imrét is „a népi demokratikus államrend megdöntése" címén ítélték halálra. A magyar forradalom „antitotalitárius" volt, amennyiben *valami mással* akarta felváltatni a kommunista állampárt

[51] Molnár Miklós: *Victoire d'une défaite.* Arthème Fayard, Paris; 1968. A könyv 1988-ban magyarul is megjelent *Egy vereség diadala* címmel (Magyar Füzetek kiadása, Párizs), ugyanez Budapesten, 1991-ben *(Educatio).*

[52] Lásd Raymond Aron: Egy antitotalitárius forradalom. In: Molnár Miklós (szerk.): *1956 és a franciák.* Font Kiadó, Budapest, 1993. 29–60. o.

monopolisztikusan gyakorolt hatalmát, s e törekvésében *eredményes* is volt, amennyiben csapásai alatt szétfutott az addig osztatlanul uralkodó párt- és rendőri apparátus. S noha az így beállt vákuumban még igazából nem állt össze cselekvőképes főhatalom, a frissen kiharcolt szabadság légkörében új politikai erők léphettek fel, és szerveződtek is volna – ha a szabadság valamivel tovább tart. Az „antitotalitárius" irányultság abban is kifejezésre jutott, hogy az egypárti kormány helyébe lépő koalíciós kabinet szabad választásokat helyezett kilátásba. Ebben az értelemben az ötvenhatos magyar forradalom mintegy előképe volt az 1989 utáni átfordulásoknak, amelyeknek antitotalitárius jellege nem szorul bizonyításra.

Az „antitotalitárius forradalom" fogalmi használata mellett szól még az a közismert tény is, hogy a forradalomban az antikommunista néppel együtt haladt a volt kommunisták egy számottevő része (például a munkástanácsokban vagy az értelmiség forradalmi tanácsában), más szóval nem úgy állt össze a képlet, hogy „nép kontra kommunisták", hanem *szabadságot követelő elit és nép* kontra *szovjetrend-pártiak.* Moszkva játékát ez a körülmény nehezítette.

A Raymond Aron által bevezetett minősítés szélesebb körű elterjedését talán csak az az ellenszenv gátolta, amelyet a totalitarizmus fogalmával szemben a szovjetológia angol–amerikai művelőinek egy része táplál mind a mai napig. Nyugati szociológus körökben a hatvanas–hetvenes években divattá vált a szovjet kommunista rendszer totalitárius jellegét azon az alapon kétségbe vonni, hogy a hatalom sok tekintetben megosztott volt, hogy nem minden szál futott egyetlen kézben össze. Témánk szempontjából nem szükséges e vitában állást foglalni. A magyar ötvenhat irányultságát ugyanis egészen bizonyosan az a körülmény szabta meg, hogy a kommunista rend ellen fellépő erők a velük szemben álló önkényuralmat „totalitáriusnak" érzékelték szándékai és propagandagépezete szerint csakúgy, mint az elnémításukra alkalmazott módszerek miatt. A magyar '56 első törekvése – jellemző módon – a szólásszabadság visszahódítása, más szóval a totalitárius hazugság megtörése volt (a rádió ostroma!). Feltehető persze a kérdés, hogy lehetséges-e forradalomba forduló országos néplázadás egy olyan politikai rendszer uralma alatt, amely száz százalékig totalitárius (mint mondjuk a jelenlegi észak-koreai rendszer, vagy amilyen a szovjet birodalom különösen Sztálin életében

volt), vagyis amelyik semmilyen mozgásteret nem hagy az ellene szervezkedni próbáló erőknek. A válasz valószínűleg nemleges (erre bővebben a következő fejezetben fogunk kitérni). De ha „totalitáriusnak" egy olyan politikai rendszert nevezünk el, amely minden hatalmat magának, azaz saját elvbarátainak igyekszik fenntartani, „antitotalitáriusnak" pedig egy olyan forradalmi mozgást, amely ezt a hatalmi monopóliumot akarja megszüntetni, akkor a Raymond Aron és mások által ajánlott szóhasználat érvényes és tartalmas marad.

A totalitarizmusra való utalás arra a különbségre is ráirányítja a figyelmet, amely az 1956-ban ostrom alá vett hatalmi önkény és – mondjuk – az 1848-as forradalom által célba vett önkényuralom között fennállt. Bár október 23-án a magyar ötvenhat úgy kezdődött, mintha az 1848. március 15-i események némileg teátrális megismétlése volna, mégsem folytatódhatott ugyanúgy, tekintve, hogy a szovjet politbüró és a magyarországi pártállam egészen másképp nehezedett rá a magyar társadalomra, mint a bécsi uralkodó 1848 márciusában, áprilisában vagy akár a későbbi hónapokban is. S bár a továbbiakban szokásos volt az ötvenhat utáni megtorlást „új Bach-korszaknak" nevezni, mindenki tudta, hogy az a jelenkori zsarnokság, amelyet Illyés Gyula verse oly tökéletesen jelenített meg, egészen másképp köti gúzsba a társadalmat, mint tette azt egy hagyományos, monarchikus alapokon nyugvó abszolutizmus. Engedtessék meg, hogy e különbség taglalásától ehelyütt eltekintsek, és beérjem annak puszta említésével. Az „antitotalitárius" forradalom kifejezés egyszerűen a felkelők által célba vett zsarnoki rendszer 20. századi jellegére, a társadalom minden pórusát átható szuperszervezetére világít rá, s mint ilyen, akkor is szolgálatot tesz, ha a „totalitarizmus" fogalma máskülönben vitatható.

Mennyiben volt a magyar ötvenhat „polgárháború" is? Nem kell, hogy ez a kérdésfeltevés megbotránkoztassa azokat, akik 1956-ban a nemzet egységes megmozdulását látják egy külső hatalmi rendszerrel szemben. Az a többségi támogatás ugyanis, amelynek a forradalom október végén és november első napjaiban örvendett, nem szünteti meg azt a másik tényt, hogy az átmenetileg megdöntött szovjet kommunista rendszernek *voltak* magyar védelmezői, s hogy a november 4-e után visszaállított régi-új rendnek igen hamar akadtak támogatói. Tulajdonképpen *majdnem*

minden rendszerváltozásra törő forradalom szükségképpen (latens vagy nyílt) *polgárháború is*, amennyiben a megtámadott hatalomnak van valami társadalmi bázisa. Ez különösen így volt azokban a 20. századi (az imént totalitáriusnak nevezett) politikai rendszerekben, amelyek – mint a nácizmus vagy a kommunizmus – meghatározott politikai célok megvalósítására jöttek létre, eleinte széles körű támogatottsággal, s ahol az e célokkal való azonosulás még olyan rétegeket is megmozgatott, amelyek alacsony helyet foglaltak el a hatalmi hierarchiában. Nem vitás, hogy még az október végi összeomlás pillanatában is szép számmal voltak Magyarországon olyanok, akik a bukott rendszerrel kisebb-nagyobb mértékig még mindig azonosultak, s akik mintegy traumaként élték át, hogy az szinte egyik óráról a másikra véget ért. A forradalmi események utcai látképén ezek az emberek azért nem tűntek fel, mert többnyire otthonukba zárkóztak, várva, hogy mi történik, s abban reménykedve, hogy a dolgok menete talán mégiscsak megfordul. Közülük nagyon kevesen próbáltak politikai szimpátiájuknak megfelelően tenni is valamit. Mindamellett még a forradalmi események csúcspontján is voltak itt-ott ellenforradalmárok, nem ideológiai értelemben, hanem valóságosan, tehát olyanok köréből, akik több-kevesebb elszántsággal kitartottak szovjet-kommunista meggyőződésük mellett, s ezért a forradalom *ellen* voltak. Ezek a személyek olykor csoportosan is feltűntek a pártépületek körül, de egyénileg bőven jelen voltak a minisztériumokban, a tanácsházak vagy más hasonló intézmények körül, a legtöbben persze otthonukban vagy barátaiknál rejtőzve. A november első napjaiban Moszkvában létrehozott, majd Keletről lassan hazaszivárgó ellenkormány nyilvánvalóan ezekre az emberekre támaszkodott, nekik kínált „új politikai központot" (saját kezdeti szóhasználata szerint). Lehetetlen megmondani, hogy egy adott pillanatban – mondjuk november 3-án vagy két nappal később – e régi/új kommunisták hányan voltak, hiszen egy részük saját érzelmeivel sem volt tisztában. Mint ismeretes, az MSZMP-be formálisan belépők száma a november 4-i fordulatot követően is csak lassan növekedett. Ezzel együtt is marad a tény, hogy a szovjet katonai közigazgatásnak kezdettől fogva volt kire támaszkodnia, s hogy a Kádár János vezetése alatt újjászerveződő kommunista pártnak minden szinten akadtak „káderei". Utólag persze sokkal többen dicsekedtek azzal, hogy „a nehéz napokban is kitartottak", mint ahányan tényleg

aktívan művelték az „ellenforradalmat" (a szó imént adott praktikus értelmében). A dolgoknak ez a cseppfolyós volta a fegyveres erők példáján is szemléltethető. Az október végi robbanásban, mint láttuk, a néphadsereg egy jelentős része elpárolgott; még a tiszti karból is sokan álltak át a forradalom oldalára. Amikor azonban a játszma eldőlt, s a Kádár-féle ellenkormány többé-kevésbé szilárdan berendezkedett, a néphadsereg tiszti állományának mintegy kétharmada újra felesküdött a pártállami rendszerre és a Szovjetunió iránti hűségre (ez az eskü volt ugyanis a katonai hivatásban való megmaradás egzisztenciális feltétele).

Még egy utolsó megjegyzés e tárgykörben az eseményeknek arról a minősítéséről, amelyre a Kádár-rendszer épült. A szovjet kommunista hivatalos szóhasználatban 1956 „ellenforradalom" volt: lehet ezt a kifejezést nemcsak politikai helyi értéke szerint, hanem a történelmi és társadalmi tények alapján is vizsgálat alá venni? Európában, mint tudjuk, a 19. és 20. században nemcsak forradalmak voltak, hanem „ellenforradalmak" is, értve ezen azt a körülményt, hogy a régebbi rend restaurálására törekvő erők erőszakos eszközöket latba vetve jutottak vissza a hatalomba, s eközben többé-kevésbé népes társadalmi csoportok támogatására is számíthattak. 1919–1920-ban Horthy Miklós vezetése alatt Magyarországon ellenforradalom ment végbe, s ezt nemcsak azért kell így mondani, mert ez volt Horthyék akkori és későbbi szóhasználata, hanem azért is, mert az ország élére kerülő politikai hatalom csakugyan azt akarta visszafordítani, amivel az 1919-es kommün, sőt még azt is, amivel az őszirózsás forradalom próbálkozott. E szóhasználatban tehát nem a társadalmi haladás mércéje vezet bennünket, hanem pusztán arra szorítkozunk, hogy egy cselekvést az előző állapothoz viszonyítsunk. Ha feltesszük, hogy az 1918-as összeomlás pillanatában Horthy Miklós és Teleki Pál tábora veszi át a hatalmat, valószínűnek mondható, hogy az ezt követő 25 év nem különbözik lényegesen attól, ami az 1918–1920 közti intermezzo után Magyarország sorsa lett, csak éppen nem hívhatnánk „ellenforradalminak" a monarchia helyébe lépő rendszert (hiszen nem előzte volna meg „forradalom"). Valami hasonló gondolatmenet szerint vehetjük szemügyre azt is, hogy 1956 esetében a forradalom vagy az ellenforradalom kifejezés helyénvalóbb. Ha ki lehetne mutatni, hogy Magyarországon 1945 és 1956 között „forradalom" volt, s az ötvenhatos felkelés ennek eredményeit akarta vissza-

csinálni, akkor semmi akadálya nem volna annak, hogy ezt a népfelkelést „ellenforradalminak" nevezzük, megint csak nem azért, hogy ideológiailag minősítsük, hanem hogy kapcsolatba hozzuk egy előbbi „forradalommal". Tudom, hogy az elfogulatlan ítéletalkotás ilyen kérdésekben nagyon nehéz, mégis meg kell próbálkoznunk vele.

A továbbiakban egy majdnem ötven évvel ezelőtti francia nyelvű tanulmányomból fogok idézni,[53] ahol is abból indultam ki, hogy a háború utáni új rendet Magyarországra kívülről oktrojálták rá. Nagy horderejű politikai és társadalmi változások voltak, de ezeket egy külhatalom erőszakos nyomása kényszerítette ki. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy e változásoktól a magyar nép teljes egészében távol tartotta magát, de szó sem volt olyan eltökélt és kiérlelt akaratról, olyan szuverén cselekvésről, amely a forradalmakra jellemző. A népi demokrácia kiépítése egy olyan függőségi állapotban történt, amely az önrendelkezésnek még az illúzióját sem hagyta meg. A kommunista katekizmusban szereplő „népi demokratikus forradalom" tehát merő fikció volt, illetőleg ha ezt a nevet adjuk bizonyos társadalmi változásoknak, akkor hozzá kell tennünk, hogy ez a forradalom importált volt, a lelkek nagy részében sohasem zajlott le.[54] Ebben az értelemben tehát 1956 nem lehetett „ellenforradalom". Másfelől viszont egy népnek, amely csalódott egy forradalomban, vagy megelégelt egy rendszert, éppúgy joga van „ellenforradalomhoz", mint ahogy előzőleg joga volt a forradalomhoz, vagy mint ahogy joga volna egy újabb forradalomhoz (ellenforradalom – ellenreformáció...). Pusztán sorrendiségi alapon végül Kádár János „forradalmi munkás-paraszt" kormányalakítása volt „ellenforradalom", megint csak a szó tárgyszerű, „ellenmozgásra" utaló értelmében. Mindezeken túl azonban nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy 1956 napjaiban *az 1945 előtti világhoz való visszatérést senki sem szorgalmazta.* Hadd idézzük itt – szinte találomra – a református egyház frissen rehabilitált vezetőjének, Ravasz László püspöknek

[53] Ce que la révolution hongroise était et ce qu'elle n'était pas. *Politique Étrangère*, 1958. 5. (M. Szegedi álnéven.)

[54] Jászi már 1919-ben az orosz „inkubátorban" kikeltett forradalomról beszélt. (Litván György szíves közlése.)

a Kossuth Rádióban november 1-jén elhangzott szavait: „Még gondolni se merjen senki az elmúlt korszakok rendszerének visszaállítására!"[55]

15 évvel az után, hogy a szovjet birodalmi rend a nemlétbe zuhant, ennek az ötven évvel ezelőtti gondolatmenetnek természetesen már csak történeti értéke van. Ugyanis nincs „kitől megvédeni" a magyar forradalmat. Az sem igazán vita tárgya, hogy mikor volt és mikor nem volt szuverenitása birtokában a magyar társadalom, a magyar nemzet. Maradhatunk tehát a dolgok tárgyszerű leírásánál, és nem kell azon aggódnunk, hogy szavainkkal vagy ténymegállapításainkkal valaki majd visszaél...

Vagy mégis kell?

[55] *A forradalom hangja.* Századvég Kiadó, Budapest, 1989. 368. o. (*Századvég Füzetek, 3.*) A forradalom alatti magyarországi rádióadások lejegyzett szövege. A két háború között magas méltóságokat betöltő Ravasz László ugyanebben a megszólalásában még ezeket is mondotta: „Az egyház büszke arra, hogy ez a forradalom tiszta volt és a nemzeti becsület alatt állott. És nincs hőbb imádsága, mint hogy az is maradjon." Végül hallgatói figyelmébe ajánlotta, hogy „a forradalomnak nemcsak a reakció az ellensége, hanem az anarchia is".

4. fejezet
Miért éppen Magyarországon?

Ez a kérdés azért vetődik föl, mert a szovjet birodalmi rendszeren belül 1989 előtt – tehát majdnem háromnegyed évszázad alatt – csupán egyetlen országban volt igazi forradalom, mégpedig Magyarországon. Az előző fejezetek értelmében forradalmon nem egyszerűen néplázadást vagy politikai forrongást értünk, hanem olyan, az egész politikai közösségre kiterjedő politikai mozgást, amely a fennálló politikai rendszert megdönti és valami mással helyettesíti. Nos, ilyen kiterjedésű és hatású mozgás a szovjet uralmi rendszeren belül a kezdetektől egészen 1989-ig sehol másutt, mint Magyarországon nem volt. Helyi jellegű lázongásokra sok helyütt sor került, egyesek ezek közül a szovjet rendszer történetébe is beíródtak – mint például a kronstadti matrózlázadás, vagy az 1953. júniusi kelet-németországi munkásfelkelés –, de a szó teljes értelmében vett forradalommá egyik sem tudott kifejlődni. Tizenkét évvel a magyarországi események után a cseh és a szlovák társadalom is világra szóló erővel juttatta kifejezésre a kommunista rendszerrel szembeni elégedetlenségét („Prágai Tavasz"); ez az értelmiségi körökből elindult mozgás széles körű társadalmi támogatásra tett szert, s még a helyi kommunista vezetőséget is elérte, de csak egy konszenzuális reformprogramig jutott el, forradalminak mondható kitörésig nem. A szóban forgó háromnegyed évszázadban a magyaron kívül csak egyetlen nemzet volt – a lengyel –, melynek körében több forradalmi fellángolásra került sor. A legnevezetesebb kettő ezek közül az 1956. évi, könyvünkben már többször fölidézett politikai válság, majd 24 évvel később, a Gdanskban kezdődő és onnan az egész országra kiterjedő munkabeszüntetési és társadalmi önszerveződési mozgalom *(Solidarność) volt, de egyikből sem alakult ki olyan teljes értékű forradalom, mint amilyen a magyar ötvenhat volt.*

A szovjet uralomnak alávetett országok és népek eltérő magatartása közötti különbség egy olyan tényre irányítja rá a figyelmet, amelyet a közvélekedés többnyire nem vesz figyelembe. Ha a művelt ember (vagy bárki) forradalomról hall, első reakciója az, hogy ahol a dolgok idáig jutottak, a hatalom bizonyára szörnyű dolgokat művelt, kegyetlenül elnyomta a népet, tobzódásaival vagy visszaéléseivel felbőszítette a társadalmat és így tovább. Holott ugyanez a többé-kevésbé művelt közember történelmi olvasmányaiból nagyon is tudhatja, hogy *nem minden elnyomás „szül" forradalmat.* Ennélfogva nem nagyon jutunk előre az oknyomozásban, ha pusztán abból indulunk ki, hogy 1956 előtt mi volt „vérlázító", mi volt „elviselhetetlen" a magyar néptömegek számára. Hiszen 1956 előtt (olykor még utána is) ugyanilyen lesújtó, nagyon sok esetben még ennél is elviselhetetlenebb állapotok jellemezték a szomszédos Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát stb., mégsem robbantottak ki forradalmat egészen 1989-ig. Az 1917-es forradalmak és az 1920-ig tartó polgárháború után lassan konszolidálódó Szovjet-oroszországban ugyanezek az elfogadhatatlan állapotok több mint hatvan éven keresztül tartottak, mégsem vezettek újabb forradalomhoz. Ebben az értelemben az 1948–1956 közötti korszak kelet-európai adottságait (külső diktátum, a nem kommunista politikai erők felszámolása, a gazdaság brutális átállítása egy központosított, alapjában véve háborús gazdálkodásra, a szellemi élet ideológiai béklyóba fogása, a társadalom túlnyomó többségének terroreszközökkel való megfélemlítése stb.) tekinthetjük ugyan a magyar robbanás előzményének, *elégséges okának* azonban aligha, lévén hogy mindezen dolgok Magyarországon kívül nem váltottak ki forradalmi erejű robbanást.

A magyar forradalom kiváltó okairól szóló irodalomban gyakran esik szó a magyarországi terror különleges méreteiről, a helyi pártvezetők otromba túlbuzgóságáról, a sztálinista gazdaságpolitika különösen nagy méretű kudarcairól mintegy magyarázatként arra, hogy miért éppen itt tört ki forradalom. Engedtessék meg e sorok írójának, hogy ezt az állítólagos oksági kapcsolatot kétségbe vonja. Nem igaz, hogy a magyarországi sztálinista gazdaságpolitika kudarcosabb volt, mint ugyanebben az időben

a bolgár, a román, a lengyel, az albán vagy (ameddig sztálinista csapásokon haladt) a jugoszláv. Nem igaz az sem, hogy Magyarországon a rendőrterror szélesebb rétegeket sújtott, mint Csehszlovákiában és az összes többi felsorolt országban. Az ideológiai alapon történő felbőszítés jellege sem volt más a Baltikumtól az Adriáig húzódó világ többi országában, mint nálunk. Milan Kundera, Petru Dumitriu vagy az albán Kadare regényei (hogy csak három neves szerzőt ragadjunk ki a sok száz felidézhetőből) egyértelműen a Kelet-Európában uralkodó viszonyok lényegbeli hasonlóságáról tanúskodnak. Ezen a csapáson tehát nem érdemes elindulni.

Kínálkozik azonban két másik megközelítés, amely ha a „miért éppen Magyarország?" kérdésre teljes választ nem szolgáltat ugyan, valamennyire mégis közelebb visz az oksági kapcsolatok felderítéséhez. Ezek közül az egyik a magyarországi sztálinista rendszer 1953 utáni megrendülését veszi kiindulópontnak, a másik pedig Magyarország 1945 utáni „nemzeti" helyzetét. Kezdjük az utóbbival.

Első látásra Kelet-Közép-Európa országai az 1945-től kezdve meginduló szovjetizálás hatása alatt nagyon hasonló helyzetbe kerültek, függetlenül attól, hogy a hitleri Németország ellen folyatott háborúból a győztesek vagy a vesztesek oldalán kerültek-e ki. Ez azonban mégsem volt így; Magyarország kivételével ugyanis valamennyi kelet-európai ország *kapott* is valamit: Románia Észak-Erdélyt, Lengyelország a Német Birodalomról leszakított új, nyugati területeket, Bulgária a Romániától átcsatolt Dél-Dobrudzsát és így tovább. Ha eltekintünk magától Németországtól, akkor Magyarország volt az 1944 utáni előbb fegyveresen kiharcolt, majd a fegyverszüneti megállapodásokban rögzített, végül pedig az 1947. évi párizsi békeszerződésekben szentesített új-régi területi rend egyetlen abszolút vesztese. A háború után beköszöntő új világ *magyar* olvasatban tehát a nemzeti megalázás korszaka, amit aztán a szovjet rend és a példátlan brutalitással érvényesített szovjet függőség – a térség népeinek e közös sorsa – még csak elmélyített. Ezt azért érdemes aláhúzni, mert e megaláztatás elleni lázadás az 1956-os magyar forradalomnak nyilvánvalóan az egyik legfontosabb – ha nem is egyetlen – tartalma volt. A lengyel 1956-os magatartás is ebben a megvilágításban válik érthetővé. Országuk orosz megszállását és kíméletlen szovjetizálását a lengyelek ugyanolyan súlyos nemzeti sérelemként élték meg, mint mi, magyarok, sőt, talán még

nálunk is érzékenyebben (tekintve, hogy Lengyelország elvben a háború győztesei közé tartozott, ennek ellenére Sztálin hatalmi gépezete megtörendő ellenséget látott benne, s így is bánt el vele). Talán ezért is kezdődött el 1956 másik (majdnem) forradalma éppen Lengyelországban.

Néhány hangsúlyos szó kívánkozik ide a szovjet hadsereg 1956. évi jelenlétéről. Magyarország katonai megszállásának, mint tudjuk, elvben véget kellett volna érnie 1947-ben, a békeszerződés aláírásával. A Szovjetunió azonban, mint az Ausztriát megszálló hatalmak egyike, jogot formált arra, hogy hadtápbiztosítás címén két országban – Magyarországon és Romániában – továbbra is tartson csapatokat. (Lengyelország 1989-ig tartó megszállására a német helyzet rendezetlensége képezte a jogcímet.) Mindamellett 1955-ben, az osztrák államszerződés megkötésével, ennek az állapotnak le kellett volna zárulnia. Ekkor találta ki a szovjet kormány azt a nemzetközi jogi konstrukciót – Varsói Szerződés –, amely lehetővé tette számára megszálló csapatok állomásoztatását a tábor bármely országában, amelynek kormánya ehhez hozzájárul. A Rákosi–Gerő–Hegedüs-féle magyar vezetés a maga részéről minden további nélkül belenyugodott abba, hogy továbbra is maradjanak szovjet csapatok az ország területén, sőt, ahogy Hegedüstől tudjuk, még örült is ennek, minthogy biztonsága erre épült.[56] Oknyomozó elemzésünk szempontjából ez azért fontos, mert nyilvánvaló, hogy az október végi események egészen másként alakulnak, ha nincsenek a helyszínen azok az egyetlen könnyed intéssel mozgósítható szovjet csapatok. Lett volna-e ezek nélkül fegyveres felkelés?

Itt valaki közbevethetné, hogy az orosz megszállás nélküli kommunizmus térségünkben fogalmi képtelenség. Ez azonban óriási tévedés. Először is, a nevezett időpontban sem Csehszlovákiában, sem Bulgáriában nem állomásoztak szovjet csapatok (természetesen Jugoszláviában sem). Másodszor, a Varsói Szerződésből fakadó helyzetet még a román vezetőség sem tekintette olyan magától értetődőnek, mint a magyar: ez ügyben már 1955 augusztusában tárgyalásokat akart kezdeni Moszkvával. Harmadszor, emlékezzünk arra, hogy az orosz katonai jelenlét az NDK népében és Lengyelországban is hasonló reakciókat váltott ki, mint az 1956. októberi Magyarországon, s ugyanebben az időben a Gomulka-féle új

[56] Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában. I. m.*

lengyel pártvezetés egyebek között azzal szerezte meg nemzete előlegezett bizalmát, hogy *a szovjet csapatmozdulatokkal is dacolva* fenntartotta reformálláspontját (egyidejűleg leváltotta hadügyminiszteri tisztségéből a még Sztálinék által odaküldött Rokosowski marsallt). Ezzel szemben Gerőék, midőn 23-án kitört a vész, szinte reflexszerűen kérték fel beavatkozásra a Székesfehérvárott állomásozó szovjet csapatokat, amitől aztán – a pártvezetés számára váratlanul, de mindenki más számára magától értetődően – kinyíltak a pokol kapui.

A fentiek már a „mitől robbant ki?" kérdéskörébe csúsztak át. Holott arról, hogy miképpen *keletkezhetett* forradalmi helyzet, még egy fontos dolgot kell elmondani. Nem a szovjet uralom nyomorúságáról általában, mert hiszen, mint már mondottuk, „általában" nem robbantak ki forradalmak a szovjet világ országaiban. Hanem arról, hogy a magyarországi belső közhangulat radikalizálódását milyen különleges helyi adottságok segítették elő. Nos, ilyen sajátos körülmény volt a kommunista hatalom belső demoralizációja vagy másképp fogalmazva azon társadalmi csoportok különleges frusztrációja, amelyekre ez a hatalom leginkább számított; egy másik pedig a hatalmi elit belső széthúzása, a csúcson keletkező s persze attól lefelé is érezhető hatalmi harc.

Az első ponthoz: 1956-ot (amint erre már korábban is utaltunk) egy olyan nemzedék készítette elő, amely az 1945 utáni változásoktól demokratikus fordulatot remélt, és amelynek ezen várakozásában végül is csalódnia kellett. Ez a nemzedék, amely a kisgazdáktól és a szociáldemokratáktól a parasztpárton és a NÉKOSZ-on át a vészkorszak formálta zsidó kommunista értelmiségig terjedt, társadalmi és politikai nézeteivel a háború utáni Európa akkoriban többnyire balra tartó szellemiségéhez kapcsolódott. A sztálini rendszertől a '45-ös nemzedék számos tagja megundorodott (ez persze nem mindenkinél egyszerre következett be!), s 1956-ban olyan követeléseket fogalmazott meg, amelyek a hatalomtól részben (sőt nagy részben!) saját ígéreteit kérte számon. A forradalomnak ezzel a szellemi gyökerével magyarázható, hogy az 1956. őszi magyar társadalom Nagy Imrében, az 1953–1954-ben előnyösen bemutatkozó reformkommunistában nemcsak a pillanat emberét, hanem – valamennyire – természetes zászlóvivőjét is látta. E megállapítással nem kívánjuk a magyar '56-ot egyetlen szellemi vonulatra leszűkíteni, sem kiiktatni belőle

a társadalomnak azt az igen széles, talán többséginek is mondható részét, amely az 1945-ös változásokra kezdettől fogva bizalmatlanul vagy ellenségesen nézett, s amely 1945-ben a kisgazdapártban, 1956-ban pedig Mindszenty hercegprímásban találta meg reprezentatív képviselőjét. A kirobbant lázadás a magyar társadalomnak ezt a részét is magával ragadta, *de a kezdő lökést nem ez adta.*

A „kezdő lökés" fogalma azonban félrevezető. A forradalmak nem mesterséges képződmények, s nemcsak hogy nem tervezhetők, de menet közben is többnyire minden számítást keresztülhúznak. Nyilvánvaló, hogy '56-ban is *egy jó ideje útban* lévő belső folyamat jutott el végkifejlődéséhez. De mégis hogyan? Elvégre a totális diktatúrák sajátja az, hogy eszköztáruk gátlástalan alkalmazásával a lázadásnak még a lehetőségét is lefojtják. Mint ahogy ezt a Rákosi-rendszer elnyomó gépezetének őrjöngő működtetésével maga is tette. Amikor az elhurcolás veszélye még a pisszenőt is fenyegeti, bizony nem szükségképpen „cinkos, aki néma". Nos, itt jutunk el a forradalmi helyzet keletkezésének ahhoz az oksági láncszeméhez, amely 1956-ot az előtte lezajló két-három évvel összeköti, s Magyarország esetét különlegessé teszi a szovjet kelet-európai világ egészén belül. Mint ezt a történelmi szociológia már Tocqueville óta tudja, ***változás reménye** nélkül nincs forradalom.* (Az 1980–1981-es lengyel népmozgalom, amely potenciálisan képes volt a rendszerváltásra, éppen azért állt meg a forradalom határán, mert vezetői közül ez időben senki sem gondolta lehetségesnek a rendszer gyökeres átalakítását.) Hogy milyen változásokra számít a politikai folyamatban részt vevő vagy azon kívül álló társadalom, az természetesen mindenkor a helyzet függvénye, és azzal együtt módosul. A forradalmaknak ugyanis egy adott pillanattól kezdve szuverén, alig kormányozható, ámbár az adott politikai közösség élményanyagából táplálkozó és ennyiben logikus önmozgásuk van. Ami előző nap még lehetetlen vágyálomnak tűnik (mondjuk a szólásszabadság vagy a függetlenség helyreállítása), másnapra már reálisan kitűzhető célnak gondolható el és mondható ki. Jellegzetesen ilyen volt 1956 októberében a „ruszkik haza!" jelszó: október 22-e előtt képtelen fantazma, amelyet még suttogva sem mertek volna kiejteni, 23-tól kezdve pedig ezrek szájából hangosan kibuggyanó követelés, a társadalmi többség által spontán kialakított „forradalmi program" integráns része. Október 23-a

belső dinamikáját, ahogy ezt az első fejezetben láttuk, az 1848 márciusával megvonható, előbb csak képzelt, de aztán valóságossá váló történelmi analógia is fűtötte.

Most pedig vegyük szemügyre közelebbről azt a második oksági tényezőt, amelyre fentebb céloztunk: a magyarországi sztálinista rendszer 1956 előtti megrendülését. Régi igazság, hogy *minden forradalom előtörténete valahol az elitben kezdődik.* Ha nincs válság a vezetők között, ha nincs meghasonlás, széthúzás és ebből eredően olyan látható (vagy legalábbis érezhető) hatalmi harc, amely mögül a *változás esélye sejlik fel,* még a társadalom legmélyebb elégedetlensége is legföljebb helyi szikrákban csapódhat ki. Az elit válsága esetén viszont még egy aránylag korlátolt méretű lázongás is elvezethet a kormányzati szerkezet összeomlásához, vagyis forradalomhoz.

1956 előtörténetét ebbe a fogalmi keretbe helyezve világos, hogy „a helyzet" kialakulása akkor kezdődött, amikor a moszkvai főhatalom 1953 kora nyarán nyilvánosan „lebőgette" Rákosit és a magyar állampárt egész felső vezetését. Nagy Imre miniszterelnökké tételével Moszkva új fejezetet nyitott az '56 előtti Magyarország történetében, s ezzel – akaratán kívül – megteremtette a budapesti hatalmi eliten belüli széthúzás feltételeit.

Ennek a fordulatnak az eredete – ezt kár volna tagadni – Magyarországon kívüli volt. A kommunista elit megrendülésének történelmileg pontosítható oka Sztálin halála volt, amelyre a szovjet felső vezetés alig-alig volt felkészülve. A moszkvai őrségváltás nagy kapkodások közben ment végbe. A Sztálin helyébe lépő alvezérek egy része az első perctől fogva tisztában voltak azzal, hogy a mesterük által meghonosított hatalmi módszerek nem folytathatók, de ahhoz, hogy ezt nyíltan kimondják, még hónapokra, sőt évekre volt szükségük. (A szovjet kommunista pártnak arra a bizonyos XX. kongresszusára 1956 februárjában, vagyis csak három évvel Sztálin halála után került sor.) Magyarországot és néhány más kelet-európai csatlósállamot illetően azonban a desztalinizáció szándéka már 1953 tavaszán megnyilvánult. Valami okból, ami aztán Magyarország helyzetét egy csapásra megkülönbözteti a szomszédos országokétól, a moszkvai vezetők gyökeres fordulatot írnak elő az 1953 májusában raportra hívott magyar

pártvezetőknek.[57] Ezt azonban nyomban kiegészíti egy – papírforma szerint egyáltalán nem szükségszerű, a szovjet szándékok szempontjából véletlennek is mondható – személyi adottság, éspedig hogy az általuk előírt, gazdaságilag ésszerűbb és sok más szempontból is normálisabb vonalvezetésnek Nagy Imre személyében akadt egy *csakugyan meggyőződéses* híve. Miniszterelnöki kinevezésével és az általa július elején meghirdetett kormányprogrammal Magyarország, amint ezt már az első fejezetben aláhúztuk, a desztalinizáció előőrsévé vált. S a fordulatot kísérő kavarodás ellenére az új kormányfő színre lépése, programja és az addig megszokottól eltérő személyisége sikeres is volt, amennyiben a magyar társadalom tíz éve felhalmozott feszültségei enyhültek, s egyfajta reménykedő várakozás keletkezett, különösen falun. Még az sincs kizárva, hogy ha Nagy Imre reformpolitikája több éven át folyamatosan érvényesül, a rendszer egy időre konszolidálódik, és az ötvenes évek közepére nem válik válsággócponttá. Ez persze tényellenes spekuláció, hiszen fogalmunk sincs arról, hogy egy kormányon maradó Nagy Imre kezdeményezéseire hogyan reagált volna 1955-től kezdve a magyar társadalom.

A valóságban, mint láttuk, 1954 végére olyan helyzet alakult ki Moszkvában, amely Rákosi számára lehetőséget nyújtott Nagy Imre eltávolítására, valamint az 1953 előtti keményvonal részleges visszaállítására. Nagy Imrét nemcsak eltávolították, de meg is bélyegezték. Lehetséges, hogy a Rákosi-rendszer agóniája ezzel vette kezdetét. Miért? Mert Nagy Imre kiebrudalásával felszínre került a pártelit belső megosztottsága, a régi politika visszahozatalával pedig a mindenkori „partvonal" megkérdőjelezhetősége. Persze az is lehet, hogy ez a dinamika már 1953 nyarán beindult. Ezt azonban Nagy Imre leváltása nemhogy nem fékezte, inkább felgyorsította. Az 1953-ban óvatlanul megindított belső mozgás mind vészesebb lengésbe hozta a politikai hatalom állványzatát. A Moszkvához – mint mindig – most is igazodni akaró, de annak ingásait egyre nehezeb-

[57] Vásárhelyi Miklós szerint azért volt ez a kezdeményezés, mert Magyarország két olyan országgal határos, amellyel a Kreml urainak már akkor tervei voltak, ti. Ausztriával és Jugoszláviával. (Lásd Vásárhelyi Miklós: *A történelemben.* Az *Élet és Irodalom* kiadása, Budapest, 2006. 92. o.)

ben követő Rákosi–Gerő-csapat már nem talált olyan szilárd pontot, ahol megvethette volna a lábát. S főleg: nem tudott mit kezdeni azzal a Nagy Imrével, akit 1953–1954. évi szereplése „a megújulás" vagy ha úgy tetszik, egy élhetőbb Magyarország felé való elindulás jelképévé tett. A hatalomból kirekesztve ez a minden sémából kilógó reformer még nagyobb kihívássá lett, mint kormánytag és pártvezető korában.

Ezzel a szándékosan rövidre fogott előtörténettel eljutottunk a kirobbanás közvetlen okaihoz. Nagy Imre személye ráadásul a kulcskérdést *(reform vagy forradalom?)* is elénk vetíti.[58] Tudniillik, mint minden nagy forradalomnak – például a franciának 1789-ben, az orosznak 1917-ben, vagy a magyar 1848-nak –, kezdetben a magyar '56-nak is jámbor önmérséklettől áthatott reformkövetelései voltak. Ezekből forradalom azért lett, mert – mint a történelemben annyiszor – a hatalmon levők ezúttal sem tudtak idejében annyit koncedálni, amennyi a felgyülemlett feszültség levezetéséhez elég lett volna. Hogy csak egy példát hozzunk: 1956 nyarán Moszkva az ellehetetlenült Rákosi helyébe alteregóját, Gerő Ernőt állította, holott a belső elégedetlenségek lecsendesítésére olyan váltás kellett volna, amely egy teljesen megújított csapatot állít Rákosiék helyébe – nyilván Nagy Imrével az élen. Hogy ez megelőzte volna-e a robbanást, azt persze utólag megint nem lehet kijelenteni, az viszont tény, hogy a radikális irányváltás elmaradásával tovább mélyült a válság. Három hónappal később pedig Nagy Imre kényszerű visszahívása a miniszterelnöki székbe már semmit sem ért, pláne egy olyan fatális lépés (a szovjet csapatok segítségül hívása) kíséretében, amely csak olajat öntött a tűzre. Az a személycsere, amely júliusban talán még megnyugvást hozott volna, ekkor már biztosan nem volt elegendő. Minderről az első fejezetben már szóltunk.

De térjünk vissza a magyar pártelit belső megrendüléséhez! Az 1953. júliusi részleges vezetőségváltással – szerintem – valami olyan, alig megemészthető dolog történt Budapesten, amitől a magyar helyzet egészen különlegessé vált. Hatalmon maradó vezetőcsoportot még soha nem égettek úgy le, mint Rákosiékat az 1953. júliusi párthatározattal és az ezt követő kormányfő-váltással. A Moszkvában összeállított hosszú és éles

[58] Erről szólt Molnár Miklós és Nagy László 1959-ben írt igen gondolatgazdag könyve. *I. m.*

hibalista nyilvánosságra hozatala után az lett volna a normális, hogy a hiba elkövetői lelépnek a színről. Ehelyett csak néhány, a legfelsőbb kört alig érintő személyi változás történt, s főleg: helyén maradt maga Rákosi, aki személyében úgyszólván egyedül is megtestesítette mindazt, amiről Moszkvában ítéletet mondtak. Ez nyilvánvalóan kérdőjeleket hagyott maga után.

Ugyanakkor, mintegy láthatatlanul, más is történt a magyar társadalommal. 1953-ban kiderült, hogy az 1948-ban megindult s addig végzetesnek hitt folyamatok – mint például a szövetkezetesítés – *visszacsinálhatók.* A kommunista párt uralma alatt álló nemzetek közül ekkoriban úgyszólván még egy sem tett szert ugyanilyen tapasztalatra. Másodszor: megrendült a pártelit önbizalma, méghozzá nemcsak politikailag, hanem morálisan is. Elvégre nem lehet büntetlenül éveken át kirakatpereket rendezni, emberek ezreit (benne a rendszer nem egy aktív támogatóját is) minden törvényt lábbal tiporva börtönökbe és kínzókamrákba zárni, majd pedig kijelenteni, hogy mindez „hiba" volt, de a helyükön hagyni azokat, akik azért felelősek! Ne csodálkozzunk hát azon, hogy Magyarországon a hatalmon belül valami fontos érzék, az önbizalom és az összetartás egyik lényeges eleme megzavarodott. Harmadszor: a közvélemény – s e kifejezésben most szándékosan összemosom a hatalmon kívül és belül állókat – tudatára ébredt annak, hogy a rendszer központja nem egységes, hogy a zárt redőnyök mögött belső harcok dúlnak, s hogy amit a főhatalom az egyik szájával mond, azt a másik szájával másnap esetleg az utolsó betűig visszavonja, hogy harmadnap aztán mégis részlegesen érvényesnek nyilvánítsa. A rendszer tekintélye ezzel tovább nyirbálódott, amit az is mutat, hogy 1954 őszén Budapesten már utcai zavargások is voltak.

Rákosiék úgy képzelték, hogy az 1955 elejei minirestaurációval helyreáll a tekintélyük. Már ez is illúzió volt, hiszen nem számolt az 1953 júliusa után megindult lelki folyamatok maradandó hatásával. A keményvonal egyenlege ezzel együtt is talán valamivel jobb lett volna, ha időközben nem mennek végbe újabb, ellenkező előjelű fejlemények Moszkvában. A Titóval való kiegyezés fényében Rákosiék ellenkező irányú mozgása még visszásabbnak tűnt, sőt még egy csipetnyit komolytalannak is. Hiszen Magyarországon senki sem felejtette el, hogy Rákosi volt „Sztálin legjobb magyar tanítványa", sem azokat a minősíthetetlen szavakat, ame-

lyekkel Rákosi és társulata a Tito-féle „imperialista ügynökök" és „láncos kutyák" ellen tüzelt. Akinek nem volt nagyon rövid az emlékezete, még azon is eltöprenghetett, hogy Titóék „nemzeti kommunista útjának" szovjet rehabilitációja után voltaképp mi marad a Rajk-per politikai konstrukciójából. Márpedig az a per a rendszer szimbolikus talapzatához tartozott, megbolygatása – mint ez utólag kiderült – a rendszert magát tette kérdésessé.

Összefoglalóan arra a következtetésre juthatunk, hogy 1953 júniusától kezdve az ország végzetesen sodródott az 1956. őszi krízis felé. Abban a nem egészen másfél évben, amíg Nagy Imre állt a kormány élén, és érvényben volt az általa meghirdetett reformpolitika, talán még volt valami esély a társadalomban érlelődő feszültségek békés levezetésére, valahogyan úgy, ahogy ez Lengyelországban 1956 októberétől kezdve Gomulka visszatérésével és vezetése alatt történt a rákövetkező években. Nagy Imre 1955 elejei elkergetésével és folyamatos megbélyegzésével ez a lehetőség – mármint az állampárt esélye arra, hogy privilégiumait fenntartva megreformálja magát és áttér a hatalom konszenzuálisabb gyakorlására – valószínűleg reménytelenül elveszett. 1956 tavaszától kezdve a krízist tovább mélyítette, hogy a hatalom birtokosainak már a lecsapásra sem volt ereje, s hogy a társadalmat olyan külső fejlemények bátorították, amelyek fölött sem Rákosinak, sem Gerőnek nem volt hatalma. Így lehetett Magyarországon forradalom – míg azokban a szomszédos országokban, ahol ugyanolyan komisz viszonyok uralkodtak, mint magyar földön, de ahol a kommunista párthatalom kezéből nem csúszott ki a gyeplő, hasonló fejleményre nem került sor.

5. fejezet
Mit hozott a világnak?

Hogy a budapesti utcán lejátszódó eseményekre az egész világ figyel, hogy Magyarország „világtörténelmet csinál" – ahogy ezt az egyik korabeli budapesti újság szalagcíme mondotta –, azzal a magyar közember szinte kezdettől fogva tisztában volt. Vagy pontosabban szólva: tisztában volt az események hevében, és még egy ideig utána is. A továbbiakban azonban ez a tudat elhalványult, bizonytalanul gomolygó kételyeknek adta át a helyét, hogy majd csak három évtizeddel később támadjon fel újra, akkor sem eredeti formájában, hanem innen-onnan felszedett mítoszokba burkoltan.

Erre a lelki folyamatra, amely 1956 utóéletének talán a legfontosabb, mindenesetre a legidőszerűbb vonatkozása, a későbbiekben (7–8. fejezet) még bőven vissza fogunk térni. Ezúttal azonban megmaradunk 1956-nál, illetve az azt közvetlenül követő korszaknál, s arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy mit hozott a magyar forradalom a világnak: nemcsak a Magyarországot körülvevő szovjet-szocialista világnak, hanem a távolabbi nagyvilágnak. Hogy milyen nyomot hagyott ez az esemény a korabeli köztudatban, különös tekintettel arra a szovjet-szimpatizáns baloldalra, amely a legkevésbé volt felkészülve a magyar '56-ra, s amely számára az nagyobb kihívást jelentett, mint a megelőző évtized legtöbb fejleménye. De az alábbiakban kitérünk arra a kérdésre is, hogy a magyar '56 miként befolyásolta a világpolitikai nagyok játszmáját.

1956 a szovjet világrendszer történetében

A szovjet világrendszer kezdetei az 1917. évi orosz forradalomra nyúlnak vissza. Ennek terméke volt a lenini hatalomkoncentrációs elv alapján Sztálin és segítőtársai által felépített s félrevezetően „szovjet"-nek (tanácsköztársaságnak) nevezett állam, amely földrajzi kiterjedését tekintve nagyjából az 1917 előtti orosz birodalom kereteit örökölte meg, azzal a különbséggel, hogy nyugati határszélein le kellett mondania Finnországról és Lengyelországról, valamint a Baltikumról és Besszarábiáról.

1944 után ez az állam jelentős területi növekedésnek indult, amely a fent említett területek egy részének visszaszerzésével részben már 1939–1940-ben megkezdődött, de az 1941. évi német behatolás után bizonytalanná vált, s csak a hitleri, illetőleg azzal szövetséges katonai erők kiszorítása után, a náci Németország felett aratott teljes győzelemmel, illetve az azt szentesítő jaltai és potsdami megállapodásokkal, végül – ami a volt magyar, román és finn területeket illeti – az 1947. évi párizsi békeszerződéssel vált véglegessé.

Ennél is jelentősebb változást hozott a szovjet hatalom történetében a kommunista csatlós államok európai rendszerének kiépülése 1945 és 1948 között, aminek eredményeképpen Moszkva már nemcsak a tulajdonképpeni Szovjetunió, hanem egy nyugati irányban Prágáig, Lipcséig és Berlinig, délnyugati irányban pedig az Adriáig nyúló birodalom fővárosa lett.

E birodalomnak nemcsak az államvallása volt marxista–leninista–sztálinista, hanem (amint erre Annie Kriegel francia történésznő oly találóan rámutatott) az egész politikai szerkezete is, nevezetesen annak következtében, hogy a függőség rendszere egyszerre volt állami, pártszervezeti és ideológiai. A központ és a periféria közti nem szokványos viszony a Kriegel asszony által felvázolt modell szerint a koncentrikus körök elvének értelmében működött, ahol nemcsak államoknak, hanem a nyugati és a harmadik világbeli kommunista pártoknak is megvolt a kijelölt helyük.[59] Az európai úgynevezett „népi demokráciák" a birodalom ázsiai és

[59] Annie Kriegel: Les dimensions de l'expansion soviétique. In: Kende, P.– Moisi, D.– Yannakakis, I.: *Le système communiste, un monde en expansion.* IFRI, Paris, 1982. 249–277. o.

később keletkező afroamerikai részeihez hasonlóan egy belsőbb körhöz tartoztak; de még a hatalmon nem lévő olasz és francia kommunista pártvezetés is belsőbb körön gravitált, mint mondjuk az indiai kommunista párt vagy a nemzetközi nőmozgalom.

A földrajzi vonatkozásokhoz visszatérve: a háború végével – vagyis a japán vereséggel – kezdetét vette a birodalom keleti és délkeleti irányban való terjeszkedése is. Ennek legnagyobb dátuma 1949, a Kínai Népköztársaság kikiáltása volt, pontosabban fogalmazva Mao Ce-tungék hatalomátvétele egész Kína felett, de ide sorolható az Észak-Koreában, illetve Észak-Vietnamban 1945-től berendezkedett szovjet típusú pártdiktatúra is. Másfél évtizeddel később, a hatvanas években a szovjet befolyás újabb hódításokat tesz majd az afroázsiai világban, sőt – Kubával – az amerikai kontinensen is: de engedtessék meg, hogy a szovjet világrendszer történetének ezt a fejezetét itt elhanyagoljuk, sőt még a belső körhöz tartozó kommunista Kína politikai szerepéből is csak azt vegyük figyelembe, ami abból a szovjet birodalom európai rendszerére kihatott.

Ez, mint tudjuk, nem kevés, hiszen a kínai párt- és államvezetés Sztálin halála, vagyis 1953 után egyre magabiztosabban és nyomatékosabban mondott véleményt a moszkvai birodalmi központ politikájáról. Az egyetértést – amely egyébként Sztálin életében sem volt felhőtlen – mindinkább a rosszallás váltotta fel, már 1956 kritikus évében is, de még inkább az ezt követő, 1964-ig Hruscsov nevéhez fűződő korszakban. Ez végül is szakadáshoz és egy úgyszólván permanens, egészen 1991-ig, a szovjet rendszer összeomlásáig tartó Peking–Moszkva-viszályhoz vezetett. Témánk szempontjából említésre érdemes, hogy a moszkvai ellenféllel szemben a kínai kommunista alközpont európai támogatókra is szert tett, nevezetesen Albániában és Romániában (sőt egyedi szimpatizánsok formájában másutt is, de ezek elhanyagolhatók). Albánia átállása Kína mellé csakúgy, mint a román pártvezetés kacérkodása a pekingi Nagy Testvérrel, a Szovjetunió európai hatalmi rendszere szempontjából kellemetlen volt, de nem tragikus. Sokszorosan nagyobb horderejű volt ennél egy másik, már 1948-ban bekövetkező szkizma, mármint a jugoszláv, amely még Sztálin életében s alapjában véve Sztálin hibás számítása folytán következett be. Akárcsak a későbbi Peking–Moszkva-viszály, eredetileg ez is „ideológiai" vitának indult (ámbár hátterében komolyabb dolgok álltak), de végül – nagyon is

gyorsan és meglepően – oda vezetett, hogy Jugoszlávia, *miközben kommunista berendezkedésű állam maradt,* kiszakadt a szovjet hatalmi övezetből, s független, Nyugat és Kelet felé egyformán távolságot tartó tényezőként jelentkezett az európai és a világszínpadon. Azért kell erre emlékeztetni, mert abban a történetben, amelynek a magyar forradalom is része, a jugoszláv különállás és a Tito-féle elvek képezte ideológiai kihívás nagyon is fontos szerepet játszott.

A magyar forradalomnak e történetben elfoglalt helyét meghatározandó, egy kronológiai megállapítással kell kezdenünk. *1956 pontosan a közepére esett annak a történelmi időszaknak, amely az 1917–1919 között végbement szovjet-orosz államalapítással indult és a kiteljesedett szovjet világrendszer 1989–1991 között végbemenő összeomlásával fejeződött be.* Az ötvenhatos magyarországi krízis a szovjet kommunista rendszer „felezési idejére" esett, vagy hogy egy másik metaforával éljünk: a nevezett időpontban váltott irányt a szovjet rendszer történeti görbéje. Lássuk hát közelebbről, mi is történt ezen az „inflexiós ponton"?

Három dolog: 1) megrendült az addig mozdíthatatlannak hitt szovjet birodalom; 2) megkezdődött a szovjet szocializmus mítoszának leépülése; 3) Magyarország modellértékű példát szolgáltatott egy olyan forradalmi erejű népmegmozdulásra, amely végez a lenini elvek szerint létrehozott egypárturalommal. Első látásra úgy tűnik, mintha ezek a megállapítások kizárólag pozitív töltésű értékítéletekből állnának, ez azonban nincs így. Amikor ugyanis a szovjet propaganda és a hozzá kapcsolódó Kádár-rendszer 1956. november 4-től kezdve azt a tézist próbálta a fejekben elültetni, hogy a magyarországi események a maguk „ellenforradalmi" jellegével „veszélybe sodorták a szocializmus vívmányait", és „a néphatalom ellen törve" kiszakították volna Magyarországot a Szovjetunió vezette „béketáborból", tartalmilag ugyanazt mondották, mint ami a fentebb felvázolt pontokban található. Csak a szavak értéktartalma különbözött, a hivatkozott tényállás ugyanaz volt.

A szovjet világrendszer története szempontjából természetesen az első pont az, amely a legnagyobb figyelmet érdemli, és ebben az alfejezetben erre fogunk koncentrálni. A szovjet birodalom élén álló szűkebb politikai vezetést – a moszkvai „prezídium" tagjait – a magyarországi események természetesen kevésbé lepték meg, mint a nyugati világ vezetőit. Hiszen

a kelet-európai csatlós rendszerek megbizonytalanodását az 1953-ban elindított desztalinizációs folyamat váltotta ki, amivel Moszkvában nagyon is tisztában voltak. A sztálini módszerek részleges felülvizsgálatától ők persze rendszerük megszilárdítását várták, ezért aztán mindaz, ami 1953–1956 között Kelet-Berlintől Poznańon át Budapestig történt az övezetükben, nem egészen volt érthető számukra. Mintha nem lettek volna tisztában uralmi rendszerüknek azzal a sajátosságával, hogy egy hirtelen irányváltozás hatására – különösen, ha az a diktatúra enyhítésével jár – a rendszer törékenyebbé és ingatagabbá válik. Holott ez bizony a politikai szociológia alfája, amelyről Arisztotelésztől Machiavellin át Tocqueville-ig minden jó szerző tudott és ennek megfelelően értekezett is. A Lenin és Sztálin politikai ábécéskönyvein nevelkedett szovjet kommunista vezetők azonban sosem voltak hajlandók szembenézni azzal a ténnyel, hogy rendszerük nem „néphatalom", hanem kisebbségi diktatúra, amelyre ennélfogva épp az ilyen uralomra jellemző törvényszerűségek vannak érvényben. Zsigerileg persze a legtöbb kommunista pártvezér a diktatúra kíméletlen gyakorlásához volt szokva, de azokat a keveseket, akik közülük nagyobb békülékenységben, a demokrácia irányába mutató reformokban vagy „törvényességben" gondolkoztak, mindig újból és újból meglepte az a kellemetlen tény, hogy a nép a picikével nagyobb szabadságokkal azonnal „visszaélt", azokat nem a rendszer dicsőítésére, hanem kritikájára, sőt felbomlasztására használta fel. Malenkovtól Nagy Imrén és Dubčeken át egészen Gorbacsovig ez a meglepett csalódás ismétlődött – Sztálin elföldelése után – szinte évtizedről évtizedre. A magyarországi történet azonban e meglepetéssorozatban különleges helyet foglalt el. A szovjet világrendszer történetében ugyanis (1989 előtt) ez volt az egyetlen pillanat, amikor – ha csak napokra is – összeomlott az addig mozdíthatatlannak hitt hatalmi rendszer. Ez a körülmény a külvilágot is nagyon meglepte: ennek lehetőségében ugyanis még annyira sem hittek, mint a szovjet vezetők. Ez utóbbiaknak azért volt különösen kínos ez a fejlemény, mert ekkor még korántsem zárult le köztük a Sztálin halála után a „merre tovább" kérdése körében megindult vita, sőt épp ez idő tájt csapott a legmagasabbra.

Moszkvai nézetben a magyar forradalom mindenekelőtt a birodalmi centrum és az európai csatlóspártok közötti kapcsolatrendszert érintette. Ennek felülvizsgálata is Sztálin halálával kezdődött. Minden jel szerint az

új szovjet vezetőcsoportnak vagy legalábbis e csoport újítóinak (Malenkovnak, Hruscsovnak, Mikojannak) szándékában állt a birodalom nyugati peremén elhelyezkedő kommunista államok vezetőit olyan szövetségesféleként kezelni, akiknek saját belső ügyeikben van némi szavuk (szemben a Sztálin életében meghonosodott gyakorlattal, amely őket csupán végrehajtóknak tekintette). Abban, hogy a kelet-európai csatlósokat puszta kivitelezőkből konzultáló partnerekké léptessék elő, lehetett némi szerepe annak is, hogy időközben a birodalom kiterjedt Kínára és Vietnamra, ahol is a helyi kommunista erőkkel való szovjet együttműködés kezdettől fogva másképp alakult: Mao Ce-tung vagy Ho Si Minh soha nem volt olyan értelemben csatlós, mint Rákosi, Bierut vagy Ulbricht. A birodalom nyugati térségében ugyanennek a stratégiának volt része a Tito-féle jugoszláv disszidencia visszahódítása is. Titóék esetében persze nehézséget képezett, hogy számukra az *egyenrangú* szövetséges pozíciója volt a minimum, 1948-ban kiharcolt függetlenségükből még a legkisebb darabot sem akarták viszszaadni Moszkvának. Jugoszlávia 1955. évi visszafogadása „a szocialista államok közösségébe" ennélfogva a – Hruscsov által túl könnyen elfogadott – „szuverén egyenjogúság" kihívásával tetézte a csatlósokkal kiépítendő partnerség amúgy sem egyszerű feladványát. Ez a kihívás a magyar forradalom idején drámai formát öltött, a Belgrádnak adott engedményt azonban visszaszívni nem lehetett – amint ezt a szovjet kormány október 30-án tett meglehetősen talányos szövegű nyilatkozata is bizonyítja.[60] E nyilatkozat tartalma (minden szocialista állam „szuverén egyenjogúsága" stb.) és az egy nappal később elhatározott magyarországi hadművelet között éles ellentmondás állt fönn. 1956. november elején Hruscsov és társai gyakorlatilag már egy egészen más elvet követtek: annak a tételnek a szellemében jártak el, amely szerint „a szocialista államok közösségének" joga van a soraikban fejüket felütő veszélyek ellen „közösen fellépni". Mint tudjuk, ezt ezekkel a szavakkal csak 12 évvel később, a csehszlovákiai krízis idején hirdették meg. 1956-ban Hruscsov és társai ezt az elvet követték, de az ehhez tartozó szavakat nem mondhatták ki.

A dolgokat erről az oldalról vizsgálva az a benyomásunk keletkezhetik, hogy a magyar forradalom tulajdonképpen *megzavarta* azt az óvatos korrekciós manővert, amellyel a szovjet vezetők Sztálin utáni első generációja kísérletezett, s amely végső formáját az 1956 utáni években nyerte el. Zavart okozott, hiszen a birodalom nyugati felére érvényes „szövetségi rendszer" átalakításának még a legradikálisabb változata sem tartalmazhatta a külső-belső szuverenitásnak azt a mértékét, amely a magyar forradalom csúcspontján megfogalmazódott. A moszkvai korrekciós terveknek 1956-ban minden jel szerint a Gomulkáékkal, vagyis az új varsói kommunista vezetéssel kötött megállapodás képezte a szélső határát: nagyobb belső cselekvési szabadság, de azon a határon innen, amely a birodalom ideológiai-politikai formáiba való betagolódást tenné kétségessé. A többpártrendszerre való áttérés és a semlegesség – úgy, ahogyan ez a követelés Budapesten fölvetődött – ebbe a képletbe nem fért bele. A válság pillanataiban azonban a határok kontúrjai még korántsem voltak világosak. Ezt bizonyítják az azóta napvilágra került jegyzőkönyvek a moszkvai legfelsőbb vezetésben október vége felé lezajlott belső vitákról.[61] Ezek ugyanis pontosan arról szóltak, hogy mennyi engedményt lehet vagy kell tenni a néplázadás mederbe terelésén dolgozó új magyar kormányzati erőknek. Volt olyan tagja a szovjet prezídiumnak, aki kisebb rossznak tartotta a merész engedményeket, mint a katonai beavatkozást. E vita végül is a fegyveres beavatkozásra konkludált, de pusztán az a tény, hogy néhány napig más álláspontok is megfogalmazódtak, megkérdőjelezi azt a közkeletű vélekedést, amely szerint a szovjet birodalomnak akkor és ott „nem volt más választása", mint a magyarországi lázadás brutális eltiprása. A moszkvai prezídium sztálinista szárnyának állandó nyomása alatt működő Hruscsovnak talán csakugyan ez a döntés volt a legajánlatosabb, ebből azonban nem következik, hogy a szovjet vezetésnek nem volt más választása. Még csak az sem következik, hogy ez volt „az érdeke". Erre a kérdésre még visszatérünk a következő fejezetben.

[60] Lásd Ripp Zoltán: *i. m.* 149–150. o.

[61] Lásd Szereda, Vjacseszlav–Rainer M. János: *i. m.*

Európában 1956 söpörte el a negyvenes évek közepéről fennmaradt utolsó nagyhatalmi illúziókat. Ez a megállapítás mindenekelőtt Nagy-Britanniára és Franciaországra vonatkozik. E két ország, melyek közül az első megnyerte a második világháborút, a második pedig egészen 1940-ig kontinentális nagyhatalomnak számított, 1956-ban egy utolsó kísérletet tett arra, hogy a világpolitikában önálló kezdeményezéssel s önálló erőként jelentkezzen, de számításuk téves volt, amit az Egyesült Államok kormánya nyomban értésükre is adott. London és Párizs, mint ismeretes, Izraellel szövetségben arra készült, hogy az egyiptomiak által elzárt Szuezi-csatorna megnyitásával móresre tanítsa a Nasszer ezredes vezetése alatt előretörő, nagy étvágyú arab nacionalizmust. Ez a próbálkozás azonban – miközben Izrael helyzetén valamit javított – csúfos kudarcot vallott, minthogy az Egyesült Államok élesen elhatárolta magát tőle. Az ENSZ határozataiban formát öltő amerikai–szovjet összjáték hatására az angoloknak és a franciáknak visszavonulót kellett fújniuk. Ezzel a szánalmas történettel, amely egyébként az angol kormányfő, Anthony Eden bukásához is vezetett, világosan demonstrálódott az a tény, hogy az Egyesült Királyság és Franciaország középhatalommá csúszott te, más szóval, hogy a második világháború következményeként kialakult világhatalmi konstellációban már csak két igazi nagyhatalom van: az USA és a Szovjetunió. Ezt követően kezdték ezt a két államalakulatot „szuperhatalomnak" nevezni, talán azért is, hogy a korábbi európai nagyoknak és az Ázsiában keletkező újaknak ne kelljen teljesen lemondaniok a nagyhatalmi képzetről.

Szuezzel kezdtük ezt a fejtegetést, holott időrendben a kelet-európai válság megelőzte az angol–francia–izraeli szövetség által kitervelt és október végén már a megvalósítás fázisába lépő szuezi akciót. Némi rosszindulattal arra lehetne gyanakodni, hogy e hamvába holt vállalkozás időzítése nagyon is kapcsolatban volt a szovjet birodalom kelet-európai gondjaival: kitervelői 1956 kora őszén jó alappal feltételezhették a szovjet vezetésről, hogy a lengyel–magyar válság kihívása elé állítva aligha lesz módja és kedve egy közel-keleti védencével, Nasszer Egyiptomával törődni. Ez a számítás minden bizonnyal könnyelmű lett volna – ha ugyan lett volna ilyen számítás. Az azóta napvilágra került diplomáciai okmányokból azonban az derült ki, hogy az angolok és a franciák – jóllehet valamit tudtak arról, ami Lengyelországban és Magyarországon e késő nyári és őszi hónapokban érlelődött – számításaikban ügyet sem vetettek erre a tényezőre, kivéve, amikor (közvetlenül a szuezi hadművelet megindítása előtt) megkönnyebbülve regisztrálták a magyarországi történéseket. Ekkor azonban már arra sem volt idejük, hogy egy esetleges fordított összefüggést latolgassanak: tudniillik, hogy Moszkvát éppen a szomszédságában elszenvedett kettős kihívás (Varsó és Budapest) ingerelné arra, hogy a legnagyobb keménységgel álljon ki közel-keleti védence mellett. Ezt a szempontot nem kívánjuk bővebben elemezni, hiszen erről kitűnő szakmunkák állnak rendelkezésre. Ráadásul, ami minket e történetben leginkább érint, az nem a szuezi kaland megalapozatlansága, hanem Párizs és London Kelet-Európa iránti érdektelensége. Diplomatáik a szovjet szférába került országokra úgy tekintettek, mint amellyel külön teendőik nem lehetnek. Tizenkét évvel később Csehszlovákia inváziója sem tűnt számukra szóra érdemes nemzetközi incidensnek.

Ha tehát 1956-ot világpolitikai kontextusba akarjuk helyezni, akkor figyelmünket arra kell összpontosítanunk, amit ez az esemény az amerikai politika számára jelentett, vagyis ami ez ügyben Moszkva és Washington között történt. Említést érdemel továbbá az Egyesült Nemzetek Szervezete és ezzel kapcsolatban az, amit a két szuperhatalom egymáshoz való viszonyulásában az úgynevezett harmadik világ képezett.

A második világháborúból nagy erőfölénnyel kikerülő Amerika már 1945-ben is, de különösen az ezt követő években egyre nehezebben fogadta el Kelet-Közép-Európa szovjet bekebelezését. A diplomáciatörténetben meghonosodott „hidegháború" szó nem ad igazán számot arról, ami az Egyesült Államokat a Szovjetunióval szemben motiválta. Az amerikai kormány szemében (mint ahogyan a nyugati közvélemény nagyobb része számára is) a Szovjetunió 1945-től kezdve szerződésszegő és kiszámíthatatlan hatalomnak bizonyult, amelytől – ha az erőviszonyok ezt lehetővé tennék – kitelne, hogy katonailag lerohanja Nyugat-Európát. (Ma már tudjuk, hogy erre vonatkozó tervek csakugyan készültek Moszkvában.) Amerika számára ezért volt olyan fontos a szovjet befolyási övezeten kívül maradt európai országok konszolidációja és a keletről jövő esetleges támadással szembeni védekezés eszközeinek megteremtése (NATO). Ez

nem „hidegháború" volt, hanem a megőrzött pozíciók feletti őrködés. A Varsói Szerződéstől eltérően az Atlanti Szövetségnek nem voltak olyan tervei, amelyek a szovjet zóna bármely országának katonai lerohanását tartalmazták volna. A nyugati stratégia oldalán nem folyt – melegítésre váró – „hidegháborús" előkészület. Amerikai csapatok nem azért állomásoztak Nyugat-Európában, hogy majd egyszer Kelet felé vonuljanak, hanem hogy elvegyék a moszkvai vezetők kedvét egy esetleges nyugati kalandtól.

Ugyanakkor Amerika – s vele együtt a nyugati közvélemény nagyobb része (kivételt csupán a kommunista pártok képeztek) – elfogadhatatlannak tartotta azt, amit Sztálin Oroszországa a befolyási zónájába került kelet-közép-európai nemzetekkel művelt. Bulgária és Románia esetében tulajdonképpen már 1945 tavaszán kiderült, hogy a szovjet fennhatóság olyan uralmat jelent, amely ellen nincs apelláta. 1947–1948 között Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia teljes bekebelezése is megtörtént; egyedül Finnország kerülte el ezt a sorsot. Az amerikai államvezetők szemében a jaltai és potsdami megállapodásoknak ez a szemérmetlen megszegése elfogadhatatlan volt, s e vélekedésüket a nyugat-európai politikusok egy része is osztotta. Miközben gyakorlatilag az úgynevezett „feltartóztatás" politikáját folytatták, úgy gondolták, hogy a klasszikus diplomácia erőtlen eszközein túl direktebb kapcsolatba kell lépniök a szovjet uralom által elnyomott népekkel, megértetve velük, hogy nincsenek elfelejtve. Ezt sem nevezném „hidegháborúnak", tekintve, hogy a kifejezésére használt eszközök vagy szimbolikusak voltak (mint például a Kelet-Európából menekült emigráns politikusok nemzeti tényezőként való elismerése), vagy pusztán verbálisak, mint a rádiós propaganda. A szovjet uralom által kiszorított politikai tényezők visszaültetése a hatalomba nem tartozott e nem hivatalos kapcsolattartás céljai közé. Még az érdekeltek közül is alig voltak, akik ilyesmiben reménykedtek volna.

Az amerikai–szovjet szimbolikus kapcsolatrendszerben némileg új fejleményt jelentett az 1952-ben elnökké választott Eisenhower tábornok külügyminisztere, John Foster Dulles stratégiai irányváltásként jelentkező retorikája. Dulles azt állította, hogy a „feltartóztatás" politikáját a „visszaszorítás" fogja felváltani. Ezt a fogadkozást a külföldre sugárzott amerikai propaganda élesedő hangvételén kívül semmi nem támasztotta alá. Ellenkezőleg. Dulles is részt vett azokon a négy- és öthatalmi tárgyalásokon (Berlin, 1954; Genf, 1955), melyek során a nyugati hatalmak Sztálin utódaival dialógusba lépve próbálták normálisabb útra terelni a kelet-nyugati kapcsolatokat. Ezeken egyetlen szó nem esett a szovjet pozíciók visszavételéről. Az egyetlen ilyen irányú lépést – Ausztria szuverenitásának helyreállítását, amely értelemszerűen magában foglalta a szovjet csapatok Ausztria keleti részéből való kivonását – a Sztálin helyébe lépő új szovjet vezetés maga kezdeményezte. Ezzel együtt a Dulles-féle „visszaszorítási" retorika mégiscsak megérdemli a „hidegháborús" minősítést, s azért is felelőssé tehető, hogy térségünk egy részében elterjedt a „majd aztán jönnek az amerikaiak" hangulat.

E kissé hosszadalmasra nyúlt felvezetés után végre elérkeztünk 1956 világpolitikai kontextusához. Mint láttuk, az Egyesült Államok politikáját a Szovjetunióval szemben ez időben a normalizáció törekvése uralta, s ebben a maga módján Moszkva is partner volt. Az amerikai kormányzat tudta, hogy Kelet-Közép-Európában sokasodnak a szovjet uralom előtt meredező, részben már régebb óta fennálló, részben a Sztálin utáni irányváltás által gerjesztett problémák, s azt is tudta, hogy ezek különösen Lengyelországban és Magyarországon okoznak gondot a szovjet vezetésnek. Arra azonban nem volt fölkészülve, hogy ezen országok bármelyikében egyik napról a másikra olyan válság robbanhat ki, amely a szovjet uralom fennmaradását teszi kérdésessé, s ennyiben stratégiai feladványt állít Amerika, illetőleg nyugati szövetségesei elé. Az amerikai politika egyik gyengesége az volt, hogy nem ismerte a kommunista hatalomgyakorlás belső viszonyait, ennélfogva értetlenül állt azon mozgások előtt, amelyek 1956-ban Lengyel- és Magyarországon beindultak. A követi jelentések tanúsága szerint a fejlemények amerikai percepciója olyan címkékre szorítkozott, mint „a moszkoviták" egyik vagy másik csoportja, „titóista szimpátiák" vagy „nemzeti kommunizmus", de hogy ebből pontosan mi következik, azt nemigen tudta fölmérni, sőt mintha nem is akarta volna, tekintve, hogy ezzel a másik világgal neki közvetlen dolga nem lehetett. (A szovjet világban akkoriban elterjedt közkeletű nézettel szemben nem az amerikaiak találták ki a „titóizmust", hanem Tito és csapata jött rá, hogy a szovjet fenyegetéssel szemben a nyugatiakra is támaszkodhat. Tito nagy játszmája ebben az időben az „el nem kö-

telezettek" harmadik világbeli erőinek megszervezése volt, s a jugoszláv politika az amerikai vezetők szemében 1956-ban is főleg ebben a minőségében jelentkezett.) Az amerikai kormányzat tehát *valamicskét* figyelt Kelet-Közép-Európára, de arra, hogy ott fontos dolgok történhetnek, nem számított.

Az USA politikai cselekvőképességét egyébként 1956 őszén erősen korlátozta a november elején esedékes elnökválasztás, amelyen az akkor első ciklusának végén járó Eisenhower elnök maga is jelölt volt. A szuezi válság kirobbanásától kezdve pedig az USA úgyszólván minden energiáját ennek leküzdése kötötte le. Az amerikai kormányt az angol–francia–izraeli hadművelet meglepetésként érte, s teljesen összezavarta évek óta gondosan építgetett közel-keleti stratégiáját. Amerika, az európai gyarmatosító hatalmaktól elhatárolódva, a „harmadik világ" barátjaként és szövetségeseként kívánt fellépni, amit az Egyiptom elleni katonai akció nyilvánvalóan keresztezett. 1956. október végén a belpolitikailag korlátozott cselekvőképességű, külpolitikailag pedig a szuezi ballépés ellensúlyozásával elfoglalt Amerika végül is nem volt abban a helyzetben, hogy a váratlanul rászakadó és napokig átláthatatlan magyar ügyben érdemleges lépéseket tegyen. Jellemző, hogy a magyar ügyet október végén először az angol és a francia kormány akarta az ENSZ éppen összehívott rendkívüli közgyűlése elé vinni, Amerika viszont akkor még – egészen november 4-ig – ragaszkodott ahhoz, hogy e közgyűlés *csak a szuezi válságot tárgyalja.*

Amikorra kiderült, hogy Magyarországon egy mindaddig hihetetlennek tűnő képlet van megvalósulóban – a kommunista rend összeomlása és egy új nemzeti kormány bizonyos mértékig a szovjetek által is eltűrt formálódása –, az USA már maga is szorgalmazta a magyar ügy napirendre tűzését az ENSZ közgyűlésén, és a továbbiakban igyekezett ennek tárgyalását maximálisan kihasználni. De ez csak november 4-e után volt így. Ezt megelőzően *az amerikai kormány fő törekvése annak elkerülése volt, hogy a magyar válság szovjet–amerikai konfliktussá nője ki magát.* Vagyis „békepolitika", nem háborús szellem vezette. Az ügyben mindvégig rosszul informált amerikai külügyi vezetés mindenekelőtt afelől akarta Moszkvát megnyugtatni, hogy az Egyesült Államok nem tekinti Magyarországot jövőbeni befolyási övezetének. Az amerikai külügyminiszter október 29-én ilyen értelmű üzenetet küldött Moszkvába,[62] amivel azt hozta a szovjet vezetők értésére, hogy érvényesnek tekinti az 1947 után kialakult európai állapotokat. Európa 1945 után kialakult politikai megosztottságát a néphiedelem egy évtizeden át a jaltai konferencia nem létező titkos záradékainak tulajdonította, s egészen 1989-ig „Jalta" néven emlegette. Holott a Jaltában aláírt angol–amerikai–szovjet megállapodások ennek pontosan az ellenkezőjét tartalmazták, s ilyen értelmű titkos paktum nem létezett Moszkva és a Nyugat között egészen 1956-ig. Ezzel szemben, amikor ez év október végén Dulles az említett értelemben tájékoztatta Moszkvát kormánya szándékai felől, nemcsak szabad kezet adott a második szovjet intervenciónak, de még azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a továbbiakban Moszkvának nem kell attól tartania, hogy a Vörös Hadsereg kelet-közép-európai szerzeményeit a nyugati hatalmak bármikor is kétségbe fogják vonni. Békés Csaba helyesen jegyzi meg, hogy ebből a szemszögből nézve a magyarországi népfelkelés tulajdonképpen a szovjet birodalom konszolidációját segítette elő.[63]

A valóságban persze csak egy tényhelyzet nyert megerősítést. Amint ezt csaknem harminc évvel ezelőtt egy angolul publikált esszében leírtam,[64] *az úgynevezett jaltai paktumot a magyar forradalom idején írták.* Ugyanis „az 1956-os kritikus pillanatban mutatkozott meg az a valóságos erőhelyzet, amelyet azóta a Nyugat – Európában és Európán kívül – abszolút érvénnyel respektál". Ehhez még azt is hozzáfűztem, hogy az erőviszonyok e drámai megmutatkozásának kitörölhetetlen következményei voltak Nyugat-Európa külpolitikai mentalitására. „Nem tudjuk, milyen paktum volna érvényben – írtam 1977-ben, ha akkor a Nyugat másképpen reagál."

[62] Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 58. o.

[63] Békés Csaba: Győzhetett-e volna a magyar forradalom 1956-ban? In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 355–356. o.

[64] Kende Péter: *The Impact of the Hungarian Revolution on Western Europe.* In: Kiraly, B. K.–Jonas, P. (szerk.): *The Hungarian Revolution is Retrospect.* Columbia University Press, New York, 1978. 135–144. o. Bővített, magyar változata megtalálható in: Kende Péter: *A párizsi toronyból. I. m.* 57–71. o.

1956 és a nyugati társadalom

A nyugat-európai politikai életben 1956 elsődleges hatása vitathatatlanul a kommunizmus visszaszorulása és az antikommunista közhangulat térhódítása volt. Ez utóbbi azért is erősebben terjedt, mivel volt egy nem nagyon távoli előzménye: 1947–1948. A demokratikus politikai áramlatok kíméletlen kiirtása a szovjet befolyási zónában – Romániában és Jugoszláviában 1945-től kezdve, Magyarországon és Lengyelországban 1947-ben és azt követően, Csehszlovákiában 1948-ban – a Moszkvától függő kommunista pártokat egész Nyugat-Európában pestises hírbe hozta, s gyakorlatilag kiközösítette a nemzetközi életből. Ez a virulens kommunistaellenesség az ötvenes évek közepére egy kissé lanyhult, annál is inkább, mert a Sztálin halála után jelentkező új kurzus világszerte várakozásokat keltett. Hruscsov nevezetes leleplezései Sztálin „hibáiról és bűneiről" minden korábbi *szovjetellenes* „rágalmat" igazoltak, ugyanakkor helyt adtak annak a feltételezésnek, hogy valami mégiscsak megmozdult a szovjet világban.

A magyar felkelés hatása körülbelül száz Hruscsov-vádbeszéddel ért föl. S még e merész számaránnyal is alatta maradunk a valóságnak, mert amíg a hivatalos desztalinizálás csak a politikai szakközvéleményt foglalkoztatta, addig a magyar ügy a csecsemőktől az aggastyánokig mindenkinek a tudatába belerobbant. Képszerűen, élményszerűen, egy közelről szemlélt nyilvános tragédia megrázó erejével. 1956 nemcsak Magyarországon volt az utca eseménye, hanem Párizsban, Koppenhágában, Linzben, Glasgow-ban és Calabria legkisebb falujában is. Az évek során hányan és hányan mondották nekem 35–40 év körüli barátaim és ismerőseim közül, hogy *a magyar forradalom eseményeivel ébredtek rá a nemzetközi élet tudatára.* Volt olyan család, ahol a szülők vagy a nagyszülők esténként a magyarokért imádkoztatták a gyermekeket. Itt érhető tetten, hogy Magyarország 1956-ban világtörténelmet írt.

A nácizmus óta Európában még egy ilyen szemléltető oktatás nem volt imperializmusból. Ilyen egyszerűen, ilyen közérthetően, ekkora meggyőző erővel már rég nem demonstráltatott a kortársak előtt, milyen is az, amikor egy állig felfegyverzett behemót nagyhatalom vérbe fojtja egy kicsiny lázadó provincia szabadságtörekvéseit. Ezt a leckét pártállástól és

ideológiáktól függően majdnem mindenki megértette. Az a néhány hang, amely az oroszokat próbálta igazolni, kitette magát a közmegvetésnek, sőt magára vonta a tehetetlenségükben felfokozott közember-indulatokat. A kommunista pártházak felgyújtása – Franciaországban és több más helyen is – nemcsak mimézise volt a Budapestről közvetített híradóképeknek, hanem az esemény által kiváltott tényleges felindulásnak adott kifejezést. A francia kommunisták meg is tanulták a leckét, s tizenkét évvel később már nem merték ugyanolyan szemérmetlenül „felszabadításnak" nevezni Csehszlovákia szovjet elözönlését.

A magyar ügy Nyugat-Európában a kommunista pártok mély krízisét vonta maga után. Ausztriától Angliáig ezrével történtek kilépések. Az addig nem jelentéktelen dán kommunista párt megszűnt, mert teljes élgárdája – Larsen főtitkárral együtt – otthagyta, hogy új, független szocialista pártot alakítson. A Francia Kommunista Párt elvesztette a háború alatt hozzácsapódott értelmiség nagy részét, s választási befolyása is megrendült: szavazóinak száma, amely 1956 elején még 5,5 millió volt (az összes szavazatok 26 százaléka), a következő választásokon, azaz 1958 őszén 3,9 millióra csökkent (19 százalék). Igaz, hogy ebben az algériai krízisnek és de Gaulle hatalomra jutásának is lényeges szerepe volt. Egyedül az Olasz Kommunista Párt vészelte át ezt a korszakot nagyobb törés nélkül: köszönheti ezt Togliattinak, aki már ebben az időszakban valamennyire elhatárolta magát az oroszoktól. De a politikai elszigetelődést a kommunisták még Itáliában sem kerülhették el: a kommunista-szocialista egységfront 1956-ban szűnt meg véglegesen létezni. Több mint egy évtized kellett ahhoz, hogy a nyugat-európai kommunista pártok valahogyan kitörjenek abból a karanténból, amelybe az '56-os események szorították őket.

Aláhúzandó, hogy ez az elszigetelődés nemcsak erkölcsi, hanem politikai is volt. 1956 tanulságát a mérsékelt baloldali erők gyakorlatilag úgy vonták le, hogy minden kapcsolatot megszakítottak a kommunistákkal. Pedig ez utóbbiaknak létkérdés volt egy ún. „baloldali egységfront" vagy legalábbis egy látszólagos „dialógus" fönntartása a szocialista pártokkal. (Mármint azokban az országokban, ahol valami politikai szerepük volt: Nyugat-Németország és Anglia esete itt tehát nem jön számításba.) 1956 következtében nemcsak a mérsékelt szocialisták fordítottak nekik hátat, hanem még a „társutasok" is faképnél hagyták őket. A Nenni vezette bal-

oldali olasz szocialista párt minden kötelékét elvágta a kommunistákkal, a francia kriptokommunista „progresszisták" politikai csoportja pedig egész egyszerűen megszűnt.

Aki e korszak sajtó- és irodalmi megnyilatkozásait fellapozza, azt gondolhatná, hogy a mérsékelt baloldalnak ez az elhatárolódása végleges volt. A történelemben azonban semmi sem végleges, s az érdekek többnyire elmossák az erkölcsi fogadkozásokat. Franciaországban másfél évtizednek sem kellett eltelnie ahhoz, hogy a kommunisták „egység"-ajánlata megint megértő fülekre találjon a szocialisták részéről.

1956 őszén tehát a Budapesten átgázoló szovjet tankok nemcsak a magyar szabadságot tiporták el, hanem a szovjet szocializmus eszméjét is. A Nyugat szemében Oroszország megszűnt a proletárforradalom messiása lenni, s az imperialista nagyhatalom ridegen köznapi képét öltötte fel. Sok baloldali fejében ugyanakkor az a gondolat is tért hódított, hogy a szovjet rendszer voltaképpen a totális hatalomgyakorlás egy – immár semmiképpen sem példamutató – változata. Mi ebben az új? – kérdezheti az olvasó, aki még emlékszik a korai ötvenes évek antitotalitárius irodalmára. Czesław Miłosz, Hannah Arendt, Raymond Aron és társaik nem mondtak-e el mindent, amit a lenini–sztálini államrendszerről – a nácizmussal párhuzamot vonva s a különbségeket is regisztrálva – el lehetett mondani? Az ellenvetés jogos, kivéve, hogy bizonyos igazságok nem rögződnek meg egyszer s mindenkorra. A korai ötvenes évek liberális kritikája alapvető volt az eszmei tisztázás síkján, de a magyar forradalom „fegyvereinek kritikája" (ez a szép kifejezés Marxtól való) másképp hatolt be a baloldali agyakba. A szovjet fegyvereken nyugvó kelet-közép-európai rend kiábrándító valósága az elméletgyártók egy egészen új nemzedékét inspirálta a szélesebb értelemben vett marxista iskolán belül. A totalitárius szemfényvesztés „szétpukkanása" – ahogy ezt egy francia baloldali katolikus folyóirat a magyar eseményekre hivatkozva megfogalmazta – új aktualitást adott a szovjet mintát elvető, demokratikus elvű és a modernitás útját járó szocializmusnak (legalábbis egy-két évtizedre).

A nyugati közvéleménnyel kapcsolatban még egy furcsaságról kell említést tenni. A magyarországi robbanásnak olyan nagy volt a füstje – értve ezen a bulvársajtó szenzációra törekvő beszámolóit –, hogy a nyugati közönség fejében még a valóságosnál is véresebben pusztító háború emléke

maradt meg róla. Az ötvenhatos forradalom áldozatainak száma, mint tudjuk, ezrekben mérhető, miközben a nyugatiak fejében, valószínűleg a világháború közelsége miatt is, sok százezer halott képe sejlett fel. Nehéz volna megmondani, hogy ebből ki milyen következtetést vont le. Az azonban tény, hogy az 1957 után Magyarországra látogató külföldieket némileg meghökkentette, hogy – saját elképzeléseikhez viszonyítva – aránylag ép városokat és békésen munkálkodó lakosságot találtak. Kevésbé lepődtek volna meg, ha felperzselt földet és kiégett házakat látnak. Ez visszamenőleg arról tanúskodik, milyen kataklizmaként maradtak meg az 1956. őszi magyarországi események a külvilág történeti emlékezetében.

A magyar forradalom és a rab népek

A „rab népek" ebben az összefüggésben a szovjet birodalomba betagolt, annak politikai viszonyai között élő társadalmakat jelenti. A nyugati közvéleménytől eltérően a szovjet uralom alatt élő népek csak nagyon töredékesen értesülhettek arról, mi is történt Magyarországon. Kivételt ebből a szempontból Jugoszlávia és Lengyelország képezett, továbbá megint más okokból, saját politikai uraik akaratán kívül azok a határon túli magyar népközösségek, amelyek a budapesti vagy más magyarországi rádióadásokból értesülhettek az október 23. és november 4. közötti fejleményekről. Ez utóbbiak közül a legsajátosabb helyzetben a délvidéki magyarok voltak, akik a jugoszláv kommunista sajtó nagyobb szabadságának köszönhetően is meglehetősen pontos információkat olvashattak arról, hogy mi folyik Magyarországon, novembertől kezdve pedig a magyar–jugoszláv határon átözönlő menekültáradat tükrén keresztül is felmérhették az események alakulását.

A magyar forradalom „keleti" hatása sokáig rejtve maradt, minthogy erről hírek nem szűrődhettek ki. Az évek múlásával azonban kiderült, hogy ez a hatás egyáltalán nem volt jelentéktelen. Ma már tudjuk, hogy Romániában a hatóságok ezerszámra tartóztatták le azokat a (nem csak magyar) fiatalokat és értelmiségieket, akik a magyar október hatására maguk is politikai követeléseket fogalmaztak meg, vagy legalábbis aktí-

van terjesztették egymás között a magyar felkelésre vonatkozó híreket. Hasonló mozgolódás Szlovákiában csak nyomokban volt, a délvidéki magyarok között pedig úgyszólván egyáltalában nem. Mindkét országban élt még a háború utáni magyarellenes intézkedések és tömeges megtorlások traumája, túlságosan kockázatos lett volna nyíltan vagy akár titokban szolidaritást vállalni a kommunista hatalom ellen felkelt magyar néppel.

A magyar forradalom kelet-európai hatása azonban korántsem szorítkozott a Kárpát-medence országaira, illetve az ott élő magyarokra. Valamilyen értelemben a magyar '56 híre az egész szovjet birodalmi rendszert megérintette, amennyiben azt a gondolatot ültette a fejekbe, hogy a kommunista rend nem egyirányú mozgás, nem is végleges állapot, hanem – mint minden más a történelemben – *megapellálható és visszacsinálható*. Potenciálisan, egyszersmind függetlenül azoktól a helyi adottságoktól, amelyekből a magyar '56 kinőtt, ez tette a Budapesten kirobbant népforradalmat *modellértékűvé*. A magyar események a legközvetlenebb és a legmélyebb hatást minden bizonnyal arra a Lengyelországra tették, ahol még élénken élt a magyarokkal való testvériség érzelmi és politikai hagyománya, s ahol ennek kifejeződését a magyar forradalmat közvetlenül megelőző és 1956–1957-ben még javában tartó desztalinizációs fordulat is lehetővé tette. A magyarokkal való szolidaritás október végén és az ezt követő hónapokban oly erős volt a lengyeleknél, hogy ennek hatása alól még a pártállami vezetés sem vonhatta ki magát. Nyíltan szovjetellenes politikát Gomulka természetesen nem követhetett (ez nem is volt szándékában), de elhatárolta magát a szovjet katonai beavatkozástól, és – amíg lehetett – nem akadályozta a magyarok iránti társadalmi szolidaritás szóbeli vagy gyakorlati (például véradás formájában történő) kifejeződését. Fennállásának rövid napjai során Nagy Imre forradalmi kormánya teljes mértékben élvezte a budapesti lengyel diplomaták támogatását, a lengyel sajtó pedig sokkal valósághűbb és sokszorosan részletesebb tájékoztatást nyújtott a Magyarországon történtekről, mint a szovjet kommunista világ bármelyik más országának sajtója. Talán ennek is köszönhető, hogy a későbbi évtizedek lengyel ellenzéki mozgalmaiban a „magyar téma" mint tanulság és feladvány mindig elsőrendű helyet foglalt el. A kommunista államrend megváltoztatásának lehetőségein töprengő lengyel értelmiségiek nagy rokonszenvvel idézték fel a magyar forradalmat, ugyanakkor azon is

törték a fejüket, hogy adott esetben milyen módon kerülhetik el egy olyan helyzet kialakulását, amely a Szovjetunió automatikus beavatkozását vonja maga után. Mint tudjuk, a hetvenes évek végén ebből a megfontolásból született az a „társadalmi önvédelmi mozgalom", amelynek közvetlen célja nem a hatalmi rendszer megváltoztatása, hanem a kommunista állammal való szembehelyezkedés szervezett formáinak kialakítása volt. 1980. augusztus végén ebből a törekvésből nőtt ki a Szolidaritás Szakszervezet, s minden túlzás nélkül kijelenthető, hogy ennek közvetett előzményeibe az ötvenhatos magyar forradalom is beleszámít. Az ellenállás vezető elméinek, mint Jacek Kuroń vagy Adam Michnik, korabeli írásaiból ez világosan kiolvasható.

Említsük meg végezetül, hogy a magyar forradalom gondolkodásra és ellenállásra bátorító hatása még a Szovjetunió egyes távoli vidékein is megmutatkozott. Nemcsak a moszkvai nem kommunista értelmiség, hanem az orosz elnyomás ellen küzdő balti, örmény, sőt közép-ázsiai érzelmi ellenállók is felfigyeltek a magyarországi eseményekre, jóllehet annak valóságos tényeiről alig-alig szerezhettek tudomást. Erről a hatásról csak évtizedekkel később lehetett valami pontosabbat megtudni. De közvetve ennek létezéséről tanúskodott, hogy a szóban forgó távoli vidékekről a hatvanas–hetvenes években a várhatónál többen jöttek Magyarországra tanulni. (A későbbiekben még látni fogjuk, hogy Magyarország 1956-ban keletkezett jó híréből valamiképpen a Kádár-rendszer is részesedett.) A magyarokkal való rokonszenv-érzés egyáltalában nem a szovjet népek testvériségéről szóló mítoszt követte, a világnak ebben a keleti, szovjetizált felében 1956 mint kimondatlan mítosz lebegett a levegőben, s hatott még olyanokra is, akik visszakérdezni sem mertek rá, vagy ha vették volna a bátorságot erre, nem is egészen tudták, hogy mire kellene rákérdezni...

6. fejezet
Győzhetett volna-e a felkelt Magyarország?

Ebben a fejezetben három kérdéssel szeretnénk röviden foglalkozni. Azért röviden, mert mind a háromban vannak hipotetikus elemek, ennélfogva erre vonatkozó mondanivalónkat nem tudjuk ugyanúgy megtörtént tényekkel alátámasztani, mint az eddig leírtakat.

Az első kérdés, amelyet itt megvizsgálunk, arról szól, hogy a Szovjetunió miért úgy járt el Magyarországgal, ahogy eljárt, más szóval, hogy milyen célszerűségeknek és milyen kényszereknek engedelmeskedett. A közhittel ellentétben a szovjet rendszer „természete" nem ad egyértelmű választ erre a kérdésre, hiszen ugyanezzel a „természettel" a Szovjetunió más helyzetekben másképp is el tudott járni. Ugyanígy nem dönti el a kérdést a világpolitikai konstelláció elemzése sem, minthogy az, amint már a fentiekben jeleztük, igenis nyújtott alternatívákat a szovjet vezetés számára. A világpolitikai konstelláció 1956 őszén és telén azért volt az, aminek ma tartjuk, mert Moszkva a magyar lázadás fegyveres leverése mellett döntött. Pusztán elvileg, s még saját világpolitikai érdekeit is figyelembe véve, dönthetett volna másképp is.

A második kérdés az előbbihez kapcsolódik. Ez arról fog szólni, hogy győzhetett volna-e a magyar forradalom, s ha igen, akkor milyen módon, kiknek a vezetése mellett és milyen irányban. Fejtegetésünknek ez a része nyilvánvalóan tényellenes spekuláció. Ezt a spekulációt azonban az a körülmény teszi lehetővé, hogy visszatekintésünk olyan távlatból történik, amelyben a magyar társadalom már túllépett a kommunizmuson, és van némi fogalmunk arról, hogy egy ilyen fordulat milyen társadalmi törekvéseket és politikai irányzatokat hoz felszínre.

E fejezet harmadik részében végül azt a problémát fogjuk szemügyre venni, hogy milyen társadalmi-politikai állapotok vártak volna Magyarországra, ha nem tör ki 1956 októberében forradalom, vagyis ha a desztalinizációs folyamat a birodalomnak ebben a tartományában is a moszkvai vezetés elképzelései szerint megy végbe. Természetesen ez is tényellenes spekuláció, de támaszkodhat azokra a képletekre, amelyek az ötvenes és hatvanas években (s persze később is) a velünk szomszédos országokban kialakultak. Ez a nézőpont azért termékeny, mert ahhoz segít adalékokat összeszedni, hogy mit is hozott Magyarországnak a levert forradalom.

Miért döntött Moszkva a katonai beavatkozás mellett? Volt-e más opciója?

E kérdés elemzésében abból indulok ki, hogy a Szovjetunió előtt 1956 őszén ugyanúgy nyitva állott a magyar forradalommal való egyezkedés, mint ahogyan 1947-ben Angliának lehetősége volt arra, hogy Indiának függetlenséget adjon, vagy 1962-ben de Gaulle-nak arra, hogy megszavaztassa Algéria elszakadását Franciaországtól. A Sztálin által követett politika felülvizsgálata keretében a szovjet vezetés igenis rászánhatta volna magát arra, amit jó harminc évvel később Gorbacsov mint célszerű lehetőséget fontolgatott, vagyis hogy a nyugati határövezetben (Közép-Európában) olyan államokra építi szövetségi rendszerét, amelyek saját nemzetük részéről valódi támogatást élveznek, s csak külpolitikailag tekintik magukat a Szovjetunió lekötelezettjeinek. Ez ugyan „ideológiailag" kétségkívül nagy engedményeket követelt volna Moszkva részéről, katonai szempontból azonban éppoly kevéssé lett volna számára veszélyes, mint a Finnországnak meghagyott korlátozott szuverenitás, illetve az 1955-ben Kelet-Ausztria katonai kiürítése ellenében kialkudott osztrák semlegesség.

Hogy Moszkva nem ezt, hanem a katonai rendcsinálás útját választotta, annak magyarázata nem annyira a világpolitikai helyzet objektív adottságaiban, mint inkább a szovjet vezetők szubjektív helyzetmegítélésében és

a soraikat megosztó desztalinizációs vita pillanatnyi állásában keresendő. Tehát „esetlegességekben". Pusztán elvileg a moszkvai prezídium tagjai elfogadhatták volna tárgyalási alapnak az utolsó napok Nagy Imre-kormányának irányvételét, hozzájárulhattak volna ahhoz, hogy Magyarország bizonyos fokig a saját útját kövesse, még azon az áron is, hogy ezzel egyfajta második Ausztriává vagy második Finnországgá alakul. Hogy mégsem ezt tették, az elsősorban szemléletükből vezethető le, nem pedig a diktatúra vastörvényeiből.

Itt először is azt kell figyelembe venni, hogy Hruscsovnak és társainak a magyarországi helyzetre való rálátását különféle szemellenzők korlátozták, amelyek közül az egyik az a tévhit volt, hogy minden látszat ellenére Magyarországon erős és életképes kommunista erők vannak, amelyek csak azért nem tudnak a helyzeten úrrá lenni, mert a Rákosi–Gerő-féle vezetés kezéből kicsúszott a gyeplő, és mert a minden szempontból gyanús Nagy Imre olyan kettős játékot űz, amely lebénítja a rendszer híveit. Ez az értékelés nyilvánvalóan túlbecsülte a magyar kommunista mozgalom saját belső potenciálját, miközben Nagy Imre október végi irányvételéről valószínűleg helyesen gondolta, hogy az (a birodalom szempontjából) problematikus. Ugyanakkor a szovjet vezetőknek a „Nagy Imre-vonalról" sem volt egészen világos képük. Azt képzelték róla – ez volt a másik szemellenzőjük –, hogy az a Tito-féle nemzeti kommunizmus egyik változata, ami viszont csak részben volt igaz. Titóék kommunizmusában ugyanis a jogállamiságnak és a demokratikus szabadságoknak semmi helye nem volt, szemben Nagy Imre antisztálinizmusával, amelyben demokratikus értékek is helyet kaptak. Nagy felfogása már 1953 óta ebben tért el vezető társai többségének álláspontjától. 1956 októberében pedig ez a körülmény tette őt képessé arra, hogy tényleges szövetségesként kezelje a szociáldemokratákat, az addig üldözött kisgazdapártiakat, valamint a „népi tábor" olyan nem társutas képviselőit, mint Bibó István vagy Németh László. Nagy Imre október végén csakugyan nemzeti-függetlenségi irányban indult el, de nem úgy, mint 1948-ban a Tito-féle Jugoszláv Kommunista Párt, amely a Szovjetunióval való szembekerülése mellett is kérlelhetetlenül kitartott a totalitárius egypárti diktatúra gyakorlata mellett: Nagy egy valódi demokratikus koalíció szellemében gondolkodott. Amikor tehát Moszkvában azt feltételezték, hogy személyén keresztül egy új jugoszláv típusú kihívás érlelődik, nagyot tévedtek. A forradalmi Magyarország nem Tito–Jugoszlávia, hanem Ausztria és Finnország irányába indult el. Erre viszont a moszkvai prezídiumnak még címkéje sem volt. Pontosabban: amikor „ellenforradalomról" beszéltek, abban valószínűleg az osztrák és a finn demokrácia is benne foglaltatott.

A kommunista pártvezetők fejében megjelenő képzeteket azért kell pontosan felidézni, mert ezek világítják meg, hogy október utolsó napjaiban a Kreml urai miről is döntöttek. Egy el nem kötelezett, semleges Magyarország lehetősége már 1944-ben sem szerepelt a szovjet békerendezési tervekben. Sztálin ugyan egy pillanatig rábólintott Winston Churchill ilyen irányú terveire (a Churchill által elképzelt ütköző zóna Jugoszláviát és Csehszlovákiát is magában foglalta volna), de Anthony Eden és V. Molotov 1944. decemberi megállapodásában Magyarország ebből már kiesett.[65] Ezt követően a Szovjetunió látszólag elfogadta a magyarországi szabad választásokat és az ezzel együtt járó demokratikus jogállamiságot, de azzal a nyilvánvaló hátsó gondolattal, hogy ezt csak átmeneti nyűgként vállalja, csak addig, amíg az általa megszálló erőként támogatott és minden szempontból kivételes helyzetet élvező Magyar Kommunista Párt a szovjetizálás irányába billenti el a politikai és társadalmi állapotokat. Az így elért pozíció feladása nem fért bele a Sztálin helyébe lépő szovjet vezetők világképébe: már 1953-ban sem, s az 1956. októberi vészhelyzetben még kevésbé. Magyarországnak minden ellenszolgáltatás nélküli semlegesítése ellenkezett azokkal az elgondolásokkal is, amelyeket a Kreml urai a kelet-nyugati erőviszonyok állásáról és jövőbeni kívánatos alakulásáról magukban melengettek. Ebben az értelemben „logikus", hogy úgy döntöttek, ahogyan döntöttek, és igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a forradalom november elejei győzelmében reménykedni önáltatás volt a magyarok részéről.

A szovjet döntésben azonban más megfontolások is közrejátszottak: például azok a világpolitikai következmények, amelyeket Magyarország kiszakadása a szovjet birodalomból maga után vonhatott volna, illetve ugyanennek az eseménynek a szomszédos országok körében várható ha-

[65] Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. Században.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 276. o.

tása (az a bizonyos „dominó-effektus"). De még ennél is konkrétabban behatárolta Hruscsov mozgásterét az a konfliktus, amely a szovjet legfelső vezetésen belül a sztálini politika kiigazítása körül 1953 óta folyt és az 1956-os év során a végsőkig kiéleződött. A vezetésen belüli újítóknak kezdettől fogva meg kellett küzdeniök azzal a (nem egészen alaptalan) váddal, hogy a Sztálin utáni korszak zavarai és rendellenességei voltaképpen a sztálintalanításra – Kornai János szavaival: a „klasszikus modelltől" való eltávolodásra[66] –, illetve annak elhamarkodott kezdeményezéseire vezethetők vissza. Amikor a lengyel lázadással és a magyar forradalommal mintegy tetőzött a válság, a desztalinizáció ellenfelei joggal vélelmezhették, hogy a XX. pártkongresszus gyújtogató titkos beszéde nélkül sem a lengyel lázadásra, sem a magyar „ellenforradalomra" nem került volna sor. A Varsói Szerződés megkérdőjelezése a szovjet katonai vezetést is sokkolta (függetlenül attól, hogy volt-e kedvük magyarországi hadműveletre, hogy ezt tekintették-e adekvát válasznak a kialakult helyzetre). Ilyen körülmények között Nyikita Hruscsov, a moszkvai legfelső vezetés első embere aligha adhatta áldását egy olyan „politikai kibontakozásra" Magyarországon, amely vezetőtársai szemében a háború után elért magyarországi pozíciók feladásával lett volna egyenértékű.

Mindezek az elemzések újból és újból arra az eredményre vezetnek, hogy 1956. november elején a Kreml nem hozhatott más döntést, mint azt, amelyet hozott. Ebből azonban nem következik sem az, hogy ez a döntés szükségszerű volt, sem pedig az, hogy „elkerülhetetlenül" csak ez következhetett be. Tudom, hogy ez a fogalmazás meghökkentő, mert látszólag ellentmondó állításokat tartalmaz, de megpróbálom ezeket az alábbiakban összhangba hozni.

„Szükségszerűnek" kell tekintenünk a víz forrását, ha a lábast tűzre tesszük, vagy egy cserép lehullását a háztetőről, ha tartógerendája szétkorhad. Ebben az értelemben a Kreml döntése nem volt szükségszerű, mert hiszen azt nem természeti törvények idézték elő, hanem a világpolitikai és a belső helyzet egy bizonyos konstellációja, továbbá azok a stratégiai elképzelések, amelyek a Kreml urait ebben az időben vezették. Márpedig ennek a konstellációnak és ennek a stratégiai irányultságnak *minden egyes eleme*

[66] Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG Kiadó, 1993. 51–66. o.

egy szubjektív tényezőhöz, a vezetők helyzetképéhez kapcsolódott. Hogy ez milyen messzemenően igaz, a harminc évvel később lejátszódott kelet-európai fejlemények bizonyítják. A nyolcvanas évek végén Moszkvának ugyanúgy „érdeke" volt közép-európai befolyási övezetének fönntartása, mint harminc évvel korábban. Valamilyen értelemben a rendszer belső megreformálása sem volt kevésbé aggályos, mint az ötvenes évek közepén (ámbár elfogadható ellenvetés volna itt az, hogy egy jól bejáratott, sok évtizedes múltra visszatekintő politikai hatalmi rendszer könnyebben vállalhatja a kísérletezés kockázatát, mint tehette azt uralma kezdeti stádiumában). De akárhogyan vélekedünk is a két időszak viszonyainak különbségéről, tény az, hogy a nyolcvanas évek második felében Moszkvában hatalomra kerülő első számú vezető, Mihail Gorbacsov mélyreható reformokra szánta el magát, s az általa lehetségesnek tartott változások a birodalom közép-európai befolyási zónájában lévő országok „finnlandizációját" is tartalmazták mint ígéretes lépést a nyugatiakkal való bizalmi viszony megteremtésére. A következményeket ismerjük: 1989-ben előbb Lengyelországban egyezett ki a hatalmon lévő kommunista párt a nyugatias demokráciát követelő irányzatokkal, azután Magyarországon jött létre ugyanez a képlet, s ezt követte gyorsuló iramban a kelet-német, a cseh, a román és a bolgár átalakulás. Ezekről az eseményekről mindenki szívesen elismeri, hogy nem voltak „szükségszerűek", hogy olyan kezdeményezések és szubjektív helyzetmegítélések tették őket lehetővé, amelyeket bízvást nevezhetünk történelmi vagy politikai „esetlegességnek". De ez az érvelés visszafordítható! Miért ne tekinthetnénk ugyanígy *esetlegességnek* azt a külső-belső konstellációt, amely az 1956 őszi események irányát megszabta? Miféle szükségszerűségből következik, hogy a Szovjetunió élén csak Hruscsov és Molotov típusú vezetők állhattak? Milyen „elvi" érvek szólnak az ellen, hogy egy Gorbacsov típusú reformer került légyen a Szovjetunió élére már a Sztálin utáni első években, illetőleg, hogy a magyar forradalom akkor törjön ki, amikor Moszkvában valami ehhez hasonló konstelláció van kialakulóban? Hogy ez a kérdés nem egészen nevetséges, azzal is alátámasztható, hogy Hruscsov desztalinizációs programja 1955–1956-ban fogalmazódott meg, és 1957-ben, a program magyarországi megbicsaklása ellenére, Molotovék eltávolítása után újból előkerült. A börtönök és koncentrációs táborok politikai lakóit

a Szovjetunióban ekkortájt kezdték szabadon bocsátani, és a szovjet szellemi életet is ebben az időben, vagyis 1957 után érték el a szabadság első fuvallatai. Ekkor nőtt fel az a reformpárti generáció, amelyből harminc évvel később Gorbacsov szakértői és legbiztosabb támogatói kerültek ki, de amelyik Hruscsov leváltása után két évtizeden át kényszerű téli álmát aludta. De visszautalhatunk itt a Kreml október 31-i döntését megelőző belső vitákra, sőt arra a híradásra is, amely szerint Hruscsov egy külföldi diplomatával folytatott moszkvai beszélgetésen – október 30-a táján – igenis fontolgatta azt a lehetőséget, hogy Magyarország esetleg a finnekéhez hasonló státust kapjon.[67] Az időrendet és a tények sorrendjét tehát csak egy kicsit kellene megforgatni ahhoz, hogy a valóság közelebb kerüljön tényellenes spekulációnkhoz.

Azt, hogy „minden ez ellen szól", csak azért gondoljuk, mert ténylegesen nem így történt. Az a körülmény azonban, hogy az események láncolata egy adott helyzetben így és így alakult, sem logikailag, sem az érdekekre vagy más efféle tényezőre hivatkozva nem bizonyítja azt, hogy a dolgok másképp nem történhettek. Ne felejtsük el, hogy „érdekek" mint olyanok nincsenek, csakis érdekekre vonatkozó megfontolások vannak. Az 1956 őszén Moszkvában élen álló vezetők végső soron úgy *gondolták*, hogy a magyar forradalom megfékezése és a kommunista rendszer bármi áron történő restaurálása Magyarországon birodalmuk eminens érdeke. Egy másféleképpen okoskodó vezető azonban ellenkezőleg is vélelmezhette volna a kialakult helyzetet. Megalkudhatott volna némi presztízsveszteséggel, arra számítva, hogy Magyarország vagy más közép-európai országok belső önállósodásának engedélyezésével gyökeres változást ér el a nyugati hatalmakkal való viszonyában, ráadásul jelentős gazdasági erőket szabadít fel az érintett országokban, amelyeknek egy része neki is szolgálatot tesz (amint ez Finnország esetében évtizedeken át így is történt). Valószínű persze, hogy egy magyar fordulat esetén Lengyelország sem adta volna alább, s hogy Csehországban is előbb következik be „a Prágai Tavasz", de ha ezekre a kihívásokra Moszkva rugalmasan válaszol, akkor még az is elképzelhető, hogy a világpolitikai játszma egészen másként alakul, mint a nyolcvanas évek végén. Tudniillik egy olyan helyzetben ér

[67] Fontaine, André: *Histoire de la Guerre Froide, II.* Fayard, Paris, 1967. 256. o.

véget az úgynevezett hidegháború, amikor a szovjet gazdaság előtt vannak még kifutási lehetőségek, és a birodalom élén állóknak nem a belső összeomlás talaján kell a Nyugattal egyezkedniük. Készséggel elismerem, hogy mindez fantáziajáték, olyan spekuláció, amelyet az akkor megtörtént események nem támasztanak alá: a képzelet eme szabadjára engedésével csak azt akarom illusztrálni, hogy ami történt, nem egyedüli lehetőség volt, hanem csupán a történelmi esetlegességeknek egy bizonyos irányban való alakulása.

S ha a forradalom győzött volna...?

Mi történt volna tehát, ha a szovjet vezetés tényként fogadja el Magyarország csatlósrendszerének belső összeomlását, és a Nagy Imre által november elején kidolgozott politikai képletet a legkisebb rossznak elismerve nemcsak látszólagos tárgyalásokba kezd a budapesti kormánnyal, hanem – saját feltételeit megfogalmazva s azok teljesítése esetén – megkezdi csapatai kivonását Magyarországról? Ahogy már a fejezet elején megjegyeztem, a latolgatás itt különösen tényellenessé válik, hiszen fogalmunk sem lehet arról, hogy miként *alakulhattak volna* a magyar társadalom belső erőviszonyai, ha november 4-én nem zúdulnak rá a szovjet hadosztályok a fővárosra, valamint az ország minden más stratégiailag fontos pontjára. Fogadjuk el mégis, legalább egy pillanatra ezt a hipotézist, és próbáljunk belehelyezkedni a magyar szuverenitás visszanyerésének ebbe a (csupán harminc évvel megelőlegezett, ennyiben tehát mégsem abszurd) perspektívájába!

Milyen következményekkel járt volna a győzelem Magyarországon? A választ megnehezíti a november 4-e előtti napok néhány olyan adottsága, amelyekről könyvünkben már többször említést tettünk. Az egyik, hogy a forradalomnak még ekkor sem volt teljesen kikristályosodott programja. Hiszen a kommunista rendszer elleni harc nagyon különböző irányzatokat kapcsolt össze, amelyek törekvése csak a függetlenség kérdésében volt konvergens. A másik (s itt Molnár Miklós egyik tételét idézem), hogy az októberi napokban egyidejűleg legalább három forradalom futott egymás mellett: az utcáé, a különféle forradalmi bizottságoké és

munkástanácsoké, valamint a politikai elité.[68] Nagy Imre politikai képlete – az 1945. évi demokratikus koalícióhoz való visszatérés – megfelelt a politikai elit várakozásainak, de nincs bizonyítva, hogy a forradalmi bizottságok és az utca számára is elfogadható volt ez a válasz.[69] Sőt még a politikai eliten belül is kielégületlenül maradt egy fontos csoport: az a katolikus rész, amely 1947-ben Barankovics pártjának átütő sikerét hozta, s amely a forradalom napjaiban elsősorban az üldözött hercegprímás szimbolikus alakjához kötődött. Egy további körülmény, amely megnehezíti a választ: már az októberi követelésekre is, de november 4-től kezdve minden leírt programra döntően rányomta bélyegét a szovjet jelenlét. November 4-e után a forradalom utóvédharcosai – a munkástanácsok, az írók, az indiai közvetítést kérő politikai csoportok – abból a megfontolásból indultak ki, hogy kompromisszumot kell találni nemcsak a Szovjetunió nagyhatalmi szempontjai és a magyar nemzeti célok között, hanem a szovjet ideológiai követelmények és a magyar forradalom demokrácia-igényei között is. Bibó István kibontakozási javaslatai minden más korabeli fejtegetésnél tudatosabban tükrözték ezt a kompromisszumkeresést. Ha tehát a magyar forradalom jövőjét ezekből a dokumentumokból akarnánk kiolvasni, akkor inkább vereség, mintsem győzelem alapon közelítenénk meg az itt tárgyalásra kerülő, be nem következett jövőt. Ha viszont a forradalom győztes, azaz november 4-e előtti szakaszának dinamikáját hosszabbítjuk meg, akkor figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a politikai erőket, amelyek november első napjaiban kezdtek szerveződni, aztán pedig már nem volt lehetőségük a pályára lépni. Ez a módszer a politikai

[68] Molnár Miklós: *Victoire d'une défaite. I. m.*

[69] Maga Nagy Imre 1957. elejei snagovi feljegyzéseiben a következőképpen fogalmazta meg 1956 novembere elképzeléseit: „Ha végigjárhattuk volna a forradalmi kibontakozás útját [...], a demokratikus fejlődésnek új típusa jött volna létre, amely lényeges különbségeket mutatott volna a ma teljesen azonos típusú népi demokráciákkal szemben, s a fogalmak, szocializmus, demokrácia, függetlenség, szuverenitás stb., a szocialista terminológia, amelyet a sztálinizmus valójából kivetkőztetett, visszanyerte volna eredeti, valódi marxista tartalmát..." Lásd Nagy Imre: *i. m.* 126–127. o. E szövegrészben, mint látható, Nagy úgy próbálja interpretálni 1956. november elejei megnyilatkozásait, hogy azok egy kommunista fül számára is befogadhatók legyenek.

családok többségének elhanyagolását vonná maga után, hiszen nemcsak a hercegprímás körül szerveződő katolikus irányzatnak nem volt ideje kikristályosodni, de voltaképpen még a nemzeti kormányban többé-kevésbé képviselethez jutó irányzatoknak sem, beleértve a parasztpártiakat, a szociáldemokratákat, sőt a reformszocialistákat is. Egyiküknek sem volt programja a kialakult helyzetre. S minthogy a forradalom napjaiban szakszerű közvélemény-kutatás nem volt, sem a politikai rokonszenvek akkori megoszlásáról, sem a vélemények folyamatos alakulásáról nincsen hiteles képünk. Legfeljebb annyit tudunk, hogy november első napjaiban sokan hitték, Magyarország az osztrák úton halad, *ebből azonban november 4-ig semmilyen elképzelés sem fogalmazódott meg pontosan,* még konzervatív körökben sem. November elejei nyilatkozataiban a hercegprímás maga is várakozó álláspontra helyezkedett, ami tulajdonképpen összhangban volt az ország nagy többségének akkori hangulatával.

Volna azonban egy teljesen másféle orientációs irány, amely az előbbieknél szilárdabb tényekre támaszkodik: ez pedig az 1989-es esztendő és az utána következő másfél-két évtized. Hogy mit tett volna a győztes vagy félig győztes politikai nemzet 1956-ban, azt nem tudjuk kiolvasni a múltból. Ezzel szemben ismereteink vannak arról, hogy miként éledt fel Magyarország a kommunizmus három évtizeddel később bekövetkező összeomlásakor, s hogy merre fejlődött ezt követően. Igaz persze, hogy az 1989 utáni magyar társadalmat meghatározta a több mint négy évtizednyi szocializmus is (erről még az alábbiakban bőven lesz szó), szemben az 1956. évi társadalommal, amelyet alig több mint egy évtized választott el a háború előtti és alatti világtól, s ennélfogva azzal még szinte közvetlen kapcsolatban volt. Különbséget képez az is, hogy 1956-ban még a szocializmusnak mint eszménynek sokkal erősebb presztízse volt, mint harminc évvel később. Nagy különbség végül, hogy az ipari munkásság számaránya és szimbolikus szerepe egészen más volt 1956-ban, mint három évtizeddel később. E fontos különbségek ellenére a két kulcsdátum (1956 és 1989) annyiban mégis párhuzamba állítható, hogy mindkettőre a kommunizmus veresége és az újrakezdés élménye nyomta rá a bélyegét. A párhuzam azért lehet termékeny, mert az 1989 utáni évtizedek azokra az irányultságokra vetnek visszamenőleg fényt, amelyek 1956 részegítő napjaiban még csak a szavakat keresték.

Ha érvényesnek fogadjuk el ezt a párhuzamot, akkor néhány fontos következtetés vonható le belőle. Az egyik az, hogy az 1945 utáni antifasiszta koalíciós demokráciához való visszatérés csak egy rész politikai és érzelmi irányultságának felelt meg: egy vele számban nagyon is vetekedő másik rész még mindig az 1945 előtti Magyarország szellemiségét tekintette a magáénak, s mihelyt erre lehetősége nyílt, politikai–társadalmi–spirituális igényeit ennek megfelelően fogalmazta meg. Ezt a megállapítást az 1989 után történtek ismeretében tesszük, de 1956-ra vonatkozóan legalább annyira alkalmazhatónak tartjuk. Mondanivalónk talán világosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy *egy győztes forradalom potencialitásába már 1956-ban is bele tartozott a politikai jobboldal feléledése és erőteljes színrelépése.* Ennek kifutási lehetőségeiről azonban csak akkor mondhatnánk valamit, ha tudnánk, hogy a forradalom képzelt győzelme esetén az új erőre kapó magyar jobboldalnak milyen külső korlátokkal kellett volna szembenéznie. Kiinduló feltételezésünk ugyanis – ezt ne feledjük – nem az, hogy a Szovjetunió megszűnt létezni, hanem hogy a szovjet vezetés kompromisszumot köt a forradalmi Magyarországgal. Egy ilyen kompromisszum nyilvánvalóan tartalmazott volna olyan korlátozó elemeket, mint amilyenekre Bibó István gondolt erre vonatkozó 1956-os tervezeteiben, vagyis hogy az új Magyarország pártjai kötelezettségeket vállalnak bizonyos 1945 utáni dolgok tiszteletben tartására. Ez a gondolatmenet mellesleg még egyszer aláhúzza annak a ténynek a fontosságát, hogy a botcsinálta miniszterelnök Nagy Imre azonosulni tudott a forradalom alapkövetelésével, a szuverenitás visszaszerzésével, s hogy még a november elején újjászerveződő nemzeti vezetést is ő személyesítette meg. A Szovjetunióval történő esetleges kiegyezésnek ugyanis ez volt – ez lehetett volna – a személyi feltétele...

Az 1989 utáni fejlődés egy másik fontos tanulsága: a politikai differenciálódás. Általános érvényű történelmi tapasztalat, hogy egy forradalmi átalakulás résztvevői közötti egység a közös cél elérése után megbomlik. Magyarországon a közös cél a nemzeti szuverenitás visszaszerzése és a közszabadságok helyreállítása volt: a továbbiakban minden egyéb szükségképpen vita tárgyát képezte volna. Ez különösképpen vonatkozik az úgynevezett szocialista vívmányokra, tehát a magángazdaság korlátozására, amely a fő célhoz kapcsolódva még elfogadható kompromisszumnak tűnhetett, de aztán kihívta volna maga ellen a különféle nem szocialisták és antiszocialisták elvi és gyakorlati ellenzését. Aligha képzelhető el, hogy Magyarország demokratikus alapokon történő újjászervezése esetén, még a munkástanácsok jogosítványainak széles körű megtartása mellett is, ne törtek volna utat maguknak a piacgazdaság szempontjai és követelményei. Emellett szól nemcsak az osztrák és a finn modell, hanem a jugoszláv pártállami rendszer 1956 utáni fejlődése is, továbbá, hogy a magyarországi közgazdász társadalomban már 1954-től kezdve gyors ütemben hódított teret az a nézet, hogy hatékonyan egy nemzetgazdaságot csakis kapitalisztikus alapokon lehet megszervezni. Szövegszerűen ez a gondolat még a Kádár-rendszer első hónapjaiban is kifejezésre jutott (itt a Varga István-féle reformbizottság tevékenységére célzunk) – egészen addig, amíg a Kádárék által végrehajtott kommunista restauráció ezt a reformgondolatot hosszú évekre le nem fagyasztotta. A magángazdaság elsőbbségének még az 1945-ös koalíción belül is befolyásos hívei voltak (Kisgazdapárt, Polgári Demokrata Párt): föltehető, hogy az államosított gazdaság 1949–1956 közti csődje hosszú távon az ő programjaiknak szolgáltatott volna érveket.

Egy győztes forradalomnak természetesen nemcsak hosszú távú strukturális következményei vannak, hanem indulati kísérőjelenségei is. Az október végén regisztrált erőszakos cselekményeket (utcai lincselések stb.) ebből a szempontból jelzésértékűnek kell tekinteni, még ha azt feltételezzük is, hogy a megszilárduló forradalmi kormányzat rendfenntartó erői hamar megszerveződnek, és véget vetnek a népítélet mezében fellépő magánerőszaknak. E pontot illetően az 1989 utáni fejleményekkel bajosan vonható párhuzam. Az 1989–1990-es rendszerváltozást ugyanis megszabta az a körülmény, hogy a fennálló legalitás talaján és a leváltott hatalommal történő megállapodások útján ment végbe. Ebből kifolyólag megtorlás vagy igazságtétel már csak törvényességi okokból sem volt lehetséges, amint ezt az Alkotmánybíróság szinte brutális nyíltsággal szögezte le nevezetes 1991. évi döntésében. Az '56-os, itt győztesnek feltételezett forradalom intézkedéseit (a törvényeket is beleértve) ilyen fajta hallgatólagos szabályok nem korlátozták volna. Már október végén is nyilvánvaló volt, hogy a Rákosi-féle terrorrendszer felelőseit, amennyiben az országban maradnak és kézrekeríthetőek, bíróság elé fogják állíta-

ni (a szóban forgó felelősök egy része ezért is menekült ki Moszkvába). Ez azonban a dolognak csak a legális oldala. Fontosabb ennél, hogy milyen indulati tényezők határozták volna meg a helyi szinten történő felelősségre vonást és annak formáit. 1989 után ez az indulati elem csak egy kisebbséget mozgatott meg. Nehéz elképzelni, hogy 1956 után is így lett volna: az ezt megelőző 10–12 évben a kommunista diktatúra a sérelmek olyan tömegét halmozta föl a társadalom minden rétegében, amilyenre kevés példa van egy nemzet történetében. Az irányítás szintjén természetesen még egy győztes forradalom is lehet önkorlátozó, az egész társadalom szintjén azonban aligha. Minthogy ebben a gondolatmenetben úgyszólván minden elem hipotetikus, határozott következtetések nem vonhatók le belőle, de valószínű, hogy a felgyülemlett indulatokkal a forradalom legális hatalmi tényezői csak részlegesen tudtak volna megbirkózni, itt ismét emlékeztetni kell arra, hogy 1956-ot csak egy évtized választotta el 1945-től s alig néhány év a sztálinista terrorkorszak csúcspontjától.

S ha nem lett volna forradalom...?

Ezek után még egy kérdés vár megválaszolásra: jobb lett volna-e Magyarországnak, ha nincsen '56-os forradalom? Ez még úgy is megfogalmazható: jobb lett volna-e az országnak, ha nincsen szovjet beavatkozás és vérbefojtott szabadságharc? Ebben a megfogalmazásban szinte már a válasz is benne van: persze, hogy jobb lett volna, hiszen nem folyik el annyi vér, elmarad a töméntelen – bár máig sem pontosan felmért – anyagi kár, nem kerül sor a nemzeti öntudatnak arra a megalázására, amely az első Kádár-kormány berendezkedését kísérte, sem arra az energia- és szürkeagysejt-veszteségre, amelyet az 1956 utáni tömeges exodus jelentett. Ez a képzeletbeli pozitív mérleg még javítható is, ha a Lengyelország által 1956 után bejárt utat vesszük alapul (persze csak az első éveket, figyelmen kívül hagyva a Gomulka-rendszer megtorpanását és az ország későbbi súlyos válságait).

Egy föntebbi fejezetben arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1954 után kialakult magyarországi helyzetben a forradalom Magyarországon szinte elkerülhetetlen volt. De ha azt feltételezzük, hogy a moszkvai vezetés 1955-ben nem állítja vissza Rákosi uralmát, s hogy a Nagy Imre által 1953–1954-ben folytatott kormánypolitika megmarad, illetve saját logikája szerint halad előre, akkor képzeletben egy olyan „nemzeti kompromisszum" jeleníthető meg a pártállami rendszer és a magyar társadalom között, amely elkerüli a robbanást, s ezzel megtakarítja annak tetemes költségeit. A mérleg pozitív oldalára kell helyeznünk azt a megfontolást is, hogy egy forradalom mindig teli van ijesztő elemekkel. Nemcsak azért, mert élesen megosztja a társadalmat, és többnyire – 1956 esetében biztosan – sok áldozatot követel, hanem azért is, mert egy forradalmi erejű népmozgás garázda elemeket szabadít rá a társadalomra és olyan bizonytalanságot teremt, amely az inaktív többség számára rettegések forrása. Ha a történetírás forradalompárti, akkor a továbbiakban hajlamos fátylat borítani ezekre a kedvezőtlen dolgokra; ha viszont forradalomellenes, akkor mérhetetlenül eltúlozza őket úgy, hogy a végén már a legtárgyilagosabb elméknek is nehezére esik az igazság helyreállítása. A magyar forradalom esetében mindkét torzításra sor került, s egyáltalában nem biztos, hogy ezek egymást kiegyenlítették.

1956 esetében egy másik módon is el lehet jutni ahhoz a válaszhoz, hogy „jobb lett volna forradalom nélkül". A múlt század hatvanas–hetvenes éveiben – különféle okokból, amelyek nem egyformán tiszteletreméltók – közhellyé vált az a nézet, hogy a Kádár-rendszer, ha késleltetve és sok tekintetben megkurtítva is, végül is azt a reformprogramot valósította meg, amely a magyar társadalomban 1953–1956 között érlelődött. Hivatalos oldalról ezt a nézetet persze nemigen hangoztatták, sőt, attól tartva, hogy ezzel ötvenhat történelmi jelentősége értékelődne fel, még közvetett módon sem nagyon szerették megerősíteni. Magában a társadalomban, annak nem hivatalos eszmecseréiben ezzel szemben nagyon is virágzott ez a nézet, amelyet a közvélekedés mellett a forradalomról szóló külföldi irodalom is táplált. Mármost: ha van igazság ebben a vélekedésben, akkor a gondolatsor meg is fordítható, mi több, a forradalom ellen is kijátszható. Ha ugyanis a hatvanas évek az 1953-ban elkezdődött trendet folytatták, akkor úgy is lehetne okoskodni, hogy az ötvenhatos őszi robbanás sajnálatos kitérő volt, amely csak késleltette a Nagy Imre által megalapozott reformvonal érvényesülését, arról nem is szólva, hogy elvéreztette e program egy részét, és hosszú éveken át kínos megtorlásnak tette ki a magyar társadalmat.

E sorok írója úgy véli, hogy az összefüggéseknek ez a visszafordítása – téves. Ennek belátására elegendő arra gondolni, hogy miként fejlődtek Kelet-Közép-Európában azok a csatlós országok, amelyek *nem* mentek át egy magyar vagy lengyel típusú forradalmon. Ahhoz, hogy a kommunista pártállam vizet öntsön a leninizmus borába, és olyan kompromisszumokra szánja rá magát, amelyek a hatalom szempontjai mellett a társadalom kívánalmait is bizonyos fokig számításba veszik, nagyon is kellett a forradalmi megrázkódtatás traumája. A budapesti néphumor által Kádár szájába adott mondás („Csak '56 ne legyen!")[70] jól kifejezi azt az aggodalmat, amely a pártállami restauráció vezérének megfontolásait szinte halála pillanatáig vezette.

Aki azt mondja, hogy jobb lett volna forradalom nélkül, figyelmen kívül hagyja az ország ötvenhat őszi megmozdulásának erkölcsi hozamát is. Nevezetesen, hogy a forradalom még elbukásával együtt is az újabb kori történelem legnagyobb dicsőségét hozta Magyarországnak. Úgy is mondhatnám: az egyetlent, amelyet a külvilág azóta is rendkívüli és egyedülálló nemzeti teljesítményként tart számon. Hagyjuk itt nyitva azt a kérdést, amelyről az előző fejezetben volt szó, tudniillik, hogy új fejezetet nyitott-e a magyar ötvenhat a huszadik század történetében, hogy modellértékű példája volt-e az ezt követő három évtized rendszerellenes mozgolódásainak, s hogy vele indult-e meg a szovjet birodalomnak az a bomlása, amely a nyolcvanas évek végére vált befejezetté. Akármit gondoljunk is ezekről a távolabbi hatásokról, elvitathatatlan történelmi tény marad, hogy 1956 messzire szóló kiáltás volt, amelyre a maga idejében az egész világ felfigyelt, s amelyet még évtizedek múltán sem szűnt meg emlegetni. 1956-nak azonban nemcsak „híre" volt: ez az esemény állította helyre Magyarország *jó hírét* a világban. 1956 előtt Magyarország neve Nyugat-Európában a német háborús szövetséges vagy szerencsésebb esetben a Habsburg birodalmi tartomány képét idézte fel. Forgalomban volt még az országról egy-két ártatlanabb, habár nem túlságosan hízelgő klisé is (csikós, puszta, Tokaji...), Bartók Béla világhíre épp csak indulóban volt. Az első pozitív képzetet a magyarságról a sportélet, ezen belül is a futball teremtette. 1956 októberében viszont Magyarország – vagy pontosabban: Budapest

[70] Tudniillik bármennyi forint lehet a hús ára, csak 56 ne legyen...

– világfogalommá lépett elő abban a szimbolikus értelemben, ahogyan más helynevek is (mondjuk Thermopülai vagy Waterloo) valami nagyot és fontosat idéznek. A nagyvilág emlékezetében az ötvenhatos dátum talán már feledésbe is merült, de Budapest mint helynév továbbra is az elszánt hősiesség jelképe maradt. Ez aztán levette a magyarságról a „Hitler utolsó csatlósa" infámis bélyegét, s ismét beiktatta őt a rokonszenvesen példamutató nemzetek közé. (Csak mellesleg említem, hogy az elmúlt fél évszázad során a világban 1956-ról több könyv és képszerű megemlékezés született, mint az egész magyar történelemről együttvéve.)

Még egy szempont, amelyről nem volna szabad elfelejtkezni: *az* önkény elleni lázadásnak az a felszabadító hatása, amelyet a magyar társadalom azokban a kritikus napokban átélt. Bibó István írta egyik sokáig kiadatlanul maradt tanulmányában, hogy minden népnek szüksége van legalábbis *egy nagy* forradalomra, mert ez az az aktus, amellyel a modern korba lépve megalapozhatja méltóságérzetét és az egyenlő elbánásra való jogosultságát. 1956 forradalma véleményem szerint messzemenően eleget tett ennek a – spirituális – követelménynek.

7. fejezet
Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?

Ez a történet nemcsak 1956 utóéletéről szól, hanem sok szempontból 1956-ról magáról is. Egy forradalom ugyanis sohasem ér véget azon a fordulóponton, amely értelmileg vagy a kortársak tapasztalata szerint lezárja a vele legközvetlenebbül összekapcsolható korszakot (esetünkben november 4-ével, 7-ével vagy azzal a pillanattal, amellyel megkezdődött a munkástanácsok felszámolása). A forradalmak élete többnyire még sokáig folytatódik a fejekben, vannak, akik számára soha nem ér véget, ennélfogva annak a nagy történetnek, amely a közösség emlékezetébe beíródik, az utóélet is szerves része. Az utóélet – nemcsak a valóságos, az eseményszerűen megragadható, hanem az is amely a fejekben játszódik le – sokszor átírja a történetet. Magyarország esetében ez éppúgy megtörtént 1849 után, mint 1919 után – hogy csak két jól dokumentálható példánál maradjunk. A folyamat, amelyről beszélünk, a 19. század második felében úgy írta át az 1948–1949-es forradalom és szabadságharc történetét, hogy – Görgey állítólagos árulását leszámítva – úgyszólván minden zavaró mozzanatot kiküszöbölt belőle: egyetlen egységes nemzeti megmozdulássá formálta azt, ami a maga idejében konvulziók, kétségek, éles belső csatározások közepette végbemenő mozgás volt. A Károlyi-forradalom és az 1919-es Kommün esetében a rákövetkező hónapokban hatalomra jutó fehér ellenforradalom festette a történetet sokkal feketébbre, mint ahogy azt a kortársak átélték (hiszen a magyar társadalomnak alig volt olyan tényezője, még a régi tisztikart is beleértve, amely legalábbis néhány pillanatra ne kacérkodott volna a háborús vereséget lezáró társadalmi és politikai átalakulásban való részvétellel; ez nemcsak a forradalom polgári demokratikus szakaszában volt így, hanem a szocialista utópia ködevő hónapjaiban is). Az 1918–1919. évi eseményeknek az a képe, amely a magyar társadalom nagy részébe beivódott, 1920 után alakult ki, mellesleg olyan erővel (például Trianon és a forradalmak kapcsolatát illetően), hogy ezen a szaktörténészek tényfeltáró és pontosító erőfeszítései mind a mai napig alig bírtak valamit változtatni. Ebben persze nagyban elmarasztalható az 1945 utáni kommunista történetírás is, amely a maga ellenkező előjelű túlzásaival jó időre diszkreditálta a szóban forgó korszak valóságos történetének helyreállítását célzó törekvéseket.

E néhány odavetett megjegyzéssel csak azt szeretném világossá tenni, hogy 1956 utólagos megítélésének drámai cezúrákkal tarkított és sok tekintetben fájdalmasan alakuló története nem tekinthető rendkívülinek. Mint ahogy az sem szokatlan, hogy az utóélet folytatja a történetet. Ez már csak abból is következik, hogy a szereplők – azok kivételével, akiknek a forradalom, illetve annak erőszakos visszavétele elvette az életét – még egy ideig jelen vannak, évtizedekkel is túlélhetik a kulcseseményt, s ez utóbbi éppen attól „fejlődik tovább", ahogyan hatásai a további fejleményekbe, s még inkább azoknak szubjektív megítélésébe beépülnek. Ebben az értelemben az 1956-ot követő évtizedek kritikus szemrevétele nemcsak az utóélet viszontagságait, nyomorúságait és próbálkozásait világítja meg, hanem magát 1956-ot is. S bár az 1989–1990-es fordulat sok tekintetben '56 szimbolikus feléledése is volt, közben azt is tudjuk, meg nem történtté mégsem tehette az előző évtizedeket: a dicsőséges előzményekre való sűrű hivatkozások ellenére a '89-es fordulat alapjában véve a forradalmat követő évtizedekből, nem pedig a forradalomból magából nőtt ki.

Ebben a fejezetben végül is a következő kérdésekre keresem a választ: 1) Hogyan élte meg a magyar társadalom a forradalom leverését és drámai gyorsasággal lezajló visszavonását? 2) Létrejött-e a továbbiakban hatalom és társadalom között egyfajta hallgatólagos paktum, s ha igen, mi volt annak a tartalma? 3) Hogyan reagált a magyar társadalom az ötvenhat utáni megtorlásokra, volt-e az ellenállásnak valamiféle becsülete, voltak-e az '56-os szellem továbbélésének rejtett vagy nyílt színi csatornái? 4) Összekapcsolhatók-e a Kádár-korszak különféle reformkísérletei 1956 tudatosan vállalt örökségével?

A kapituláció objektív és szubjektív rugóiról

1956 történetének tulajdonképpen két nagy talánya van: az egyik a robbanás maga, a másik a behódolás gyorsasága. Meglehet, hogy a két talány összefügg, vagyis hogy az elsőre adott válasz a második megértését is elősegíti.

E könyv első részében megpróbáltuk nemcsak eseménytörténetileg, hanem logikailag is kibogozni azt a rejtélyt, hogy miként törhetett ki az egész társadalmat magával ragadó lázadás egy olyan politikai rendszeren belül, amelynek – részben kívülről fenntartott lenyűgöző ereje majdnem egy évtizeden át minden szervezett ellenállást lehetetlenné tett, méghozzá nemcsak az ellene alkalmazott eszközök erejénél fogva, hanem szubjektíve is. A Rákosi-rendszer ugyan sok tízezer embert vetett politikai címen börtönbe, illetve kárhoztatott olyan fegyencéletre, amely még a börtönnél is rosszabb volt (Recsk), köztudomású azonban, hogy a büntetőeljárások alapját a legtöbb esetben mondvacsinált vádak képezték, nem pedig olyan ellenállási tevékenység, amelyet valóságos hatalmi érdekből is szükség lett volna szankcionálni. Az ellenállással próbálkozók néhány maroknyi csoportját leszámítva a nagy többség szemében a hatalommal való szembeszállás nemcsak fizikailag, hanem pszichológiailag is képtelenségnek tűnt. Ez volt majdnem tíz éven át az alaphelyzet, amely azonban – mint ezt két fejezetben is (első és negyedik) megmutattuk – Sztálin halálát követően lényeges módosulásokat szenvedett. A Sztálin által meghonosított uralmi módszerek 1953-tól meginduló óvatos belső kritikája bátorította fel a felhalmozódott bajok szóvá tételét. Lehetővé vált a fennálló rendszer először csak halk, aztán mind hangosabb bírálata, annál is inkább, mert valamiféle elbizonytalanodás a hatalom csúcsán is érezhető volt. A robbanás azonban három évig váratott magára. Az októbert megelőző fejlemények részletekbe menő elemzése érthetővé tette a „hogyan"-t, teljes mélységéig mégsem világította meg, hiszen a sok egybecsengő „hogyan" mindegyike más irányt is vehetett volna egy-egy adott pillanatban.

Ehhez az első talányhoz kapcsolódik az, amely ebben a fejezetben foglalkoztat bennünket: mivel magyarázható, hogy az október utolsó napjaiban látszólag teljes egységbe forrt magyar társadalom, amely november első napjaiban oly átütő eltökéltséggel készült valamiféle még nem egészen

világosan kirajzolódó, de a régitől mindenképpen különböző politikai és társadalmi rendszer alapjainak lerakására, ugyanolyan gyorsan csendesedett le, mint amilyen gyorsan mozgásba lendült?

Az első és legnyilvánvalóbb okról már a második fejezetben beszéltünk. A magyar társadalom szinte egyik óráról a másikra szembe került azzal a ténnyel, amit 20–30 évvel később a pártállami rendszer maga is „geopolitikai realitásként" emlegetett. A nyilvánvaló túlerővel szemben bármiféle ellenállás reménytelennek tűnt, az csak az áldozatok számát szaporíthatta. De miközben a november 4-ével mellbevágóan jelentkező erőhelyzetnek sem a lesújtó, sem a bénító hatása nem szorul különösebb magyarázatra, egy dolog nem vezethető le belőle: a kollaborációra való hajlam. Ez a hajlam különösen a volt párttagoknál és „társutasoknál" jelentkezett, de mint mindjárt látni fogjuk, nemcsak náluk.

Mielőtt rátérnénk azokra, akiknek megalkuvási motivációi között a személyes vagy csoportérdek felismerése is szerepet játszott, szólni kell a szovjet betörés kiváltotta kollektív lelki trauma egy második tömeges következményéről. Egy nemzeti méretű kollektív megmozdulás céljaival és módszereivel kapcsolatos kételyek zárójelbe szoktak kerülni mindaddig, amíg a mozgalom felfelé ívelő pályán van, s olyan eredményeket mutat fel, amelyek megfelelnek a többség erkölcsi és politikai érzületének. Így volt ez a magyar forradalommal is, ha nem is a kitörés napjaiban, de a függetlenség és a demokrácia kivívásának pillanataiban egészen bizonyosan. Amikor azonban a mozgalom váratlan nehézségekkel kerül szembe vagy pláne elbukik, sokakban szabad utat nyernek azok a kételyek, amelyeket addig magukba fojtottak. Ez történt Magyarországon is, talán nem mindjárt november 4-én, de ettől kezdve mindinkább láthatóan és mind szélesebb körben. Az egyik ilyen feltörő érzés a vérontással és az erőszakkal volt kapcsolatos. Az igazság kedvéért már az október 23-án éjjel kezdődő fegyveres felkelésről is meg kell állapítani, hogy annak első aktusai sokakból váltottak ki szorongást és értetlenséget: „Kik ezek a lövöldöző suhancok, s minek viszik vásárra a bőrüket? Ennek csak rossz vége lehet." Az utcai harcok áldozatainak sebtiben elhantolt sírjai körül a gyász egyértelműen „a nemzet gyásza" volt, de még e gyász fölött is lebegtek kérdőjelek: szükséges, hasznos, értelmes volt-e ennyi áldozat? November 4-e után ezek a kérdőjelek elszaporodtak és egyre általánosabbá

váltak. Sokatmondó az a tény, hogy az 1956-tal kapcsolatos, sokáig csupán titokban folytatható, egy-két évtizede azonban már szabadon történő megemlékezéseknek mindmáig *uralkodó regisztere a gyász:* ötvenhat hőseit a síroknál ünnepeljük, ha fel akarjuk idézni harcaik emlékét, temetőkbe zarándokolunk ki...

A november 4-i sokk további két fontos kérdésben nyitott utat a kételyeknek. Az egyik, hogy nem volt-e alapjában véve abszurd vállalkozás a megszálló hatalommal szembeszállni, amikor ennek világpolitikai támogatottsága olyan nyilvánvalóan korlátozott volt. (Erről itt most csak ennyit, hiszen fejtegetésünkben ez a probléma már többször helyet kapott.) A másik a forradalom felszabadító hatásával – vagyis talán a legfontosabb jellegzetességével – volt kapcsolatos: nem hozott-e az október végére kiharcolt szabadság olyan irányzatokat, politikai és társadalmi erőket is „helyzetbe", amelyek – ha szerephez jutnak és megerősödnek – nem kívánt irányba sodorhatják az országot? A „nem kívánt" szó ebben az esetben persze mást és mást jelent a szerint, hogy kinek a fején suhan át ez a gondolat. Sokakat már a forradalom csúcspontján is zavart, hogy különféle kalandor személyiségek bukkantak fel a közéletben. Mások – mint például a parasztpárti írók – az úri világ feltámadásától tartottak, s annak képviselőivel való kritikátlan együttműködéstől óvták híveiket. Egyes szociáldemokrata vezetők szeme előtt is ott lebegett a Horthy-rendszer idő előtti rehabilitációjának veszélye (Kéthly Anna erről többször is nyomatékosan említést tett). Sokakat izgatott végül a forradalmi időkre jellemző anarchia, amelyben kétes elemek ugyanúgy szóhoz juthatnak, mint a tisztességesek. Ezen az anarchián a demokratikus szerveződés természetesen előbb-utóbb úrrá lehetett volna, a magyar közvéleménynek azonban nem sok fogalma volt arról, hogy egy szabad választásokból kiformálódó modern képviseleti demokrácia hogyan teszi helyükre a „kétes elemeket" (még ha teljesen nem tud is megszabadulni tőlük). Arra is vissza kell itt utalnunk, hogy a szabadság rövid napjaiban nem alakult ki mindenki számára világos és elfogadható koncepció arról, hogy milyen politikai rendszer fog a megdöntött a kommunista diktatúra helyébe lépni.

A fentebb említett kételyeket a maga módján a restauráló hatalom is igyekezett hivatalosan hangoztatott önigazolása részévé tenni, de persze nem úgy beszélt róluk, ahogyan azok a társadalom egyik vagy másik

csoportjában megfogalmazódtak. A hatalmon kívül álló közember titkos töprengéseivel még leginkább a kollaboráns szépirodalom talált hangot, amint ezt György Péter a forradalom titkos utóéletéről írott könyvében oly meggyőzően kimutatja.[71] A szépirodalom fogalmába a filmeket is beleértjük: ez a messzemenően cenzúrázott műfaj 1956-ról alapjában véve csak ferdítve és a legfontosabb tények elhallgatásával foglalkozhatott, néha azonban egy-egy helyzet életszerű megjelenítésével közelebb került a történelmi igazsághoz, de akkor is csak úgy, hogy a föllebbentett erkölcsi dilemmák a kételyek közepébe találjanak bele, s azok erősítésével (olykor szerzőik szándékával ellentétben) szolgálatot tegyenek a fennálló rendszernek. A műfaj csak a nyolcvanas években kezdett felszabadulni e kényszer alól.

Most pedig hadd térjünk rá a volt párttagok és kommunista társutasok sajátos motívumvilágára. Az ötvenhat októberében összeomlott kommunista állampárt 800 ezer tagja közül természetesen rengetegen voltak, akik e pártba vagy annak kiegészítő szervezeteibe csak kényszerűségből vagy karriervágyból léptek volt be. De föltehetően százezer számra voltak olyanok is, akiknek párttagsága világnézeti meggyőződésen és őszinte politikai elkötelezettségen alapult. Ez utóbbiak számára az egypárti rendszer összeomlása és a már-már győztes forradalom egész addigi életútjukat tette kétségessé. Az események hevében még úgy látszott, hogy sokan közülük azonosultak a forradalomnak azzal az irányával, amelyet a tüntető diákok, később a munkástanácsok és az értelmiség forradalmi bizottságai képviseltek. Ez bizonyára így is volt. Kérdés azonban, hogy közülük hányan érezték volna otthon magukat egy olyan Magyarországon, amelyben a Nagy Imre és elvbarátai által megújított kommunista párt a szabad választások folyományaként törpe kisebbséggé válik. (Hogy így lesz, azt november elején e mozgalom két jeles embere jósolta be számszerűen: Lukács György és Kádár János.) Egy nem egészen azonos jellegű, de mégis ehhez kapcsolódó kérdést azoknak az embereknek a helyzete vet föl, akiket a Rákosi-féle szocializmus – e pontatlan kifejezést most szándékosan használjuk – társadalmilag felemelt: nincstelen zsellérből, lenézett gyári munkásból vagy üldözött zsidóból vezető pozícióba emelt. A for-

71 György Péter: *Néma hagyomány.* Magvető Kiadó, Budapest, 2000. 85–95. o.

rongás napjaiban mindenütt – a termelőegységekben csakúgy, mint a hivatalokban vagy a falusi közigazgatásban – nyilvánvalóvá vált, hogy a régi vezetők nem maradhatnak a helyükön (s a „vezető" fogalmába itt még a főkönyvelő vagy az üzletvezető is belesorolódott). Ebben az értelemben a forradalom a megelőző évtized szociális mobilitását kérdőjelezte meg, attól függetlenül, hogy az események pillanatában az érintettek tudatában voltak-e ennek vagy sem. November 4-e után azonban föltehetően azok is rádöbbentek érdekeik visszamenőleges veszélyeztetettségére, akik addig gyanútlanul vagy éppen egyetértően sodródtak a forradalommal. Ha maguktól nem ébredtek volna rá, a Kádár-rendszer egész propagandagépezete ezt harsogta a fülükbe. Ők tehát ebben az értelemben váltak fogékonnyá az „ellenforradalomról" szóló hivatalos beszéd elfogadására.

De folytassuk a kapituláció okainak elemzését. Ha november 4-től kezdve a Szovjetunió pusztán katonai megszállás alá helyezi Magyarországot, akkor együttműködőkre csak nagyon csekély mértékben számíthatott volna. Moszkva azonban, mielőtt csapatait megindította volna, ellenkormányt alakított, ráadásul ez utóbbinak olyan programot engedélyezett, amely valami keveset elfogadott a magyar október forradalmi követeléseiből. Hadd emlékeztessek itt arra, hogy a Kádár-kormány első nyilatkozatai élesen elhatárolták magukat a Rákosi–Gerő-korszak politikájától és módszereitől, s azt próbálták a közvéleménnyel elhitetni, hogy céljaik valahol a középúton állnak a sztálinista diktatúra és az 1945 utáni vívmányok ellenforradalmi visszacsinálása között. Ennek a hitegetésnek csak kevesen ültek fel, hiszen mindenki értette, hogy a november 4-i beavatkozás célja alapjában véve a kommunista egypárti uralom helyreállítása. Ezzel együtt nem kevesen voltak – különösen a volt párttagok körében –, akikre a Kádár vezetése alatt bevonuló ellenkormány hangszerelése némi hatást azért tett. S még azok közül is, akik november 4-ét nemzeti katasztrófaként élték meg, voltak – ugyancsak nem kevesen –, akik abban reménykedtek, hogy a Rákosi–Gerő-korszak „talán mégsem" fog visszatérni, mert azt, hogy Magyarországot azon a régi módon kormányozni nem lehet, alkalmasint még az oroszok is belátták. Ennek a változásnak az ígéretét paradox módon éppen annak az embernek a neve és előélete táplálta, aki e drámai fordulóponton a leggyűlöltebb áruló szerepében lépett föl. Hruscsov tudta, hogy miért Kádár Jánost, nem pedig az ismeretlen Münnich Ferencet állítja az élre: a Rákosi által meghurcolt s Nagy Imrével egy ideig együtt haladó Kádár János *személye* azt az ígéretet hordozta, hogy vele a kommunizmus más lesz, mint elődeivel. A Kádár által újjászervezett MSZMP és az úgynevezett „forradalmi munkás-paraszt" kormány ezt a rejtett ígéretet a régi ideológia elvén, nagyon ügyetlenül és kétértelműén fogalmazta meg, sokan azonban igyekeztek inkább a biztatót, mint a fenyegetőt kihallani belőle. A Kádárhoz csatlakozók fő motivációja természetesen az opportunizmus volt, ennek azonban kezére játszott az önáltatás. „Azért csatlakozom az új párthoz, mert az más lesz mint a régi, s mert ha *én*, aki jót akarok, kívül maradok, akkor a párt megint azoknak a kezébe kerül, akik ötvenhat előtt voltak hatalmon."

A megtorlásról

Az eddigiekben mintha elhanyagoltuk volna a szovjet–magyar megszálló erők által gyakorolt erőszakot. A hadműveleteket kiegészítő politikai erőszakról eddig azért nem esett szó, mert az eleinte inkább csak Damoklész kardjaként lógott az ország fölött. Kádárék tevékenysége nem a megfélemlítéssel, hanem a hitegetéssel kezdődött, egyebek között azzal a többször megismételt állítással, hogy a forradalmi eseményekben való részvétel miatt senkinek nem lesz bántódása. S bár ennek túl sok hitelt senki sem adott, a társadalom csendes kapitulációja már úton volt, amikor elkezdődött a megtorlás. A ma ismert adatok szerint 1956 novembere és 1959 decembere között több mint 35 ezer személy ellen indult eljárás politikai okokból, vagyis – pár száz kivételtől eltekintve, akikről még szó lesz – 1956-os cselekményekkel kapcsolatban. Ebből börtönbüntetésre ítéltek 22 ezer embert, halálra pedig 229-et. Szakolczai Attila aprólékos és gondos kutatásai a szóban forgó korszakban kivégzettek tényleges számát valamivel több mint 350-re teszik, ebből azonban csak 232 személy tevékenysége azonosítható egyértelműen forradalmi tevékenységgel.[72] Az elítéltek szá-

[72] Lásd Kende Péter (szerk.): *1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és Emlékezés.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 9. o.

mát a meghurcoltakéval az kapcsolja össze, hogy ezekben az években bírói ítélet nélkül mintegy 13 ezer személy került internálótáborba.

A politikai megtorlás fogalma természetesen szélesebb, mint az elítélteké vagy az őrizetbe vetteké. Az 1957-tel kezdődő időszakban a pártállam újjászerveződő hatóságai alaposan megvizsgálták mindazok ötvenhat előtti vagy alatti tevékenységét, akiknek a különféle igazgatási vagy szolgáltató apparátusokban (ideértve a közoktatást is) valamennyire vezető beosztásuk volt. E vizsgálatok eredménye csak a súlyosabbnak minősülő esetekben volt vád alá helyezés, az ennél enyhébb esetekben a szankció állásvesztés, áthelyezés vagy leminősítés volt, s ezeknek pontos számáról tulajdonképpen semmiféle statisztikával nem rendelkezünk országos méretekben. Egészen más okokból elbocsájtás vagy lefokozás lett osztályrésze a Rákosi-idők néhány politikusának és jó néhány államvédelmi alkalmazottjának is: az ő esetükben azonban nem annyira megtorlásról volt szó, mint inkább a Kádár-rendszernek arról az elhatárolódási kísérletéről, amelyről fentebb már említést tettünk.

Mennyire csengett egybe a megtorlás a restauráció politikai programjával? A magyar társadalom 1956 utáni pszichológiai állapotára visszatekintve úgy tűnik, hogy csak részben, mi több, csak kis részben. A kommunista diktatúrák természetrajzának ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy az újra berendezkedő szovjetcsatlós állampárt igyekszik minél előbb megszabadulni a számára megbízhatatlan elemektől, s a saját maga elé tűzött átnevelési feladatok szempontjából ártalmatlanná tenni – azaz egzisztenciális süllyesztőbe rakni – azokat a tanárokat, írókat, újságírókat vagy más közéleti szerepet játszó személyeket, akik 1956 próbáján a párthatalom szemszögéből nézve könnyűnek találtattak. A rendcsinálás logikáját alapul véve, vagyis egy politikailag semleges külső megfigyelő álláspontjára helyezkedve a büntetőjogilag minősíthető erőszakcselekmények vád tárgyává tételét sem lehet kifogásolni. Ugyanebben az optikában még azt sem lehet a restauráló hatalom szemére hányni, hogy kereste az októberi robbanás és az ahhoz vezető folyamat felelőseit (nemcsak azért, hogy valamilyen módon eljárjon ellenük, hanem azért is, hogy a politikai szólamokon túl mintegy büntetőjogilag is kikövezze a szólásszabadság *és* a cselekvés újonnan felállított határait). 1957 első hónapjaiban voltak ilyen irányú kísérletek, ezek közé tartozott például az *Igazság* szerkesztői (Obersovszky Gyula és Gáli József) ellen indított bűnper, valamint az a nevezetes íróper, amelyben az 1956 előtti kommunista értelmiség néhány kiemelkedő alakját (Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor, Zelk Zoltán stb.) ültették a vádlottak padjára, és ítélték több évi börtönbüntetésre. Ezek a perek és ítéletek bőségesen elegendőek voltak ahhoz, hogy a társadalmat megfélemlítsék, egyszersmind pontosan kijelölték a „szabadság" határait is.[73] Ehhez még hozzátehetnénk, hogy amennyiben a hatalom célja a pacifikáláson és a rendteremtésen túl a társadalom együttműködésének megszerzése is volt – márpedig kezdeti nyilatkozatai erre engednek következtetni –, akkor ennek logikáját a nyilvánosan és szabályszerűen lefolytatott perek bizonyára jobban szolgálták, mint a titkosan meghozott ítéletek, amelyekről még az érintett családok is csak késve kaptak valamiféle töredékes értesítést.

A titkos paragrafusok alapján történő, minden törvényes biztosítékot nélkülöző és a nyilvánosság teljes kizárásával lefolytatott eljárásokra való áttérés már az 1957-es év első hónapjaiban megtörtént. Más szóval, szöges ellentétben Kádár János kezdeti fogadkozásaival, *a rendcsinálás vonalán a sztálinizmus gyakorlata folytatódott,* annak minden brutalitásával és törvénytelenségével. A maga idejében úgy hírlett (de ezt írásos források alig-alig támasztják alá), hogy Kádár János az újjászerveződő rendőri hatóságoknak megtiltotta azokat a túlkapásokat és embertelen eljárásokat, amelyek a Rákosi-korszak politikai represszióját jellemezték. Az ötvenhat után elítéltek visszaemlékezéseiben van, ami erre mutat, van, ami nem. A politikai hatalom természetesen nem mindig képes teljes ellenőrzést gyakorolni azok fölött, akik az általa elrendelt megtorlást kivitelezik. Ezt figyelembe véve illendő valamennyire különbséget tenni a politikai intenciók és a végrehajtók magatartása között. Az 1956 utáni megtorlásnak azonban számos olyan vonatkozása van, ahol a politikai intenciók nagyon

[73] Nem tárgyalom ebben az összefüggésben az Obersovszky–Gáli-pernek azt a jellegzetesen sztálinista vonását, hogy egy újságkiadás ügyét a Tóth Ilona és társai által zavaros körülmények között elkövetett (és sokak által kétségbe vont) gyilkossággal kapcsolták össze. Arra is csak röviden emlékeztetek, hogy Gáliékat előbb halálra ítélték, s ezt az ítéletet csak nemzetközi tiltakozás hatására enyhítették.

is tetten érhetők. Így például az eljárási szabályokra vonatkozó szövegekben vagy azokban a vádiratokban, amelyek értelmében ilyen vagy olyan követelések hangoztatását, ilyen vagy olyan szervezetek alakítását, ilyen vagy olyan üzemi vagy helyhatósági választásokat bűncselekménnyé lehetett nyilvánítani. Az is roppant jellemző, hogy a berendezkedő Kádár-rendszer nyilvános politikai perekkel csak a kezdet kezdetén próbálkozott (ezek közé tartoztak a már fentebb említett esetek is). Hogy ezt a gyakorlatot miért nem folytatták, azt csak sejteni lehet. Minden jel szerint megijedtek a nyilvánosság következményeitől, különösen az ítéletek nemzetközi visszhangjától, amelyre – érthetetlen okokból – nem számítottak. Ezzel együtt kijelenthető, hogy a totalitárius terrormódszerekhez való visszatérés *politikailag irracionális volt,* hiszen hosszú évekre lehetetlenné tette, hogy bizalmi szálak is szövődjenek a társadalmi többség és a párthatalom között.[74]

A kezdeti Kádár-éveknek ez a politikai ésszerűtlensége első megközelítésben magyarázható a kommunista diktatúráknak azzal a közismert vonásával, hogy soha nem elégedtek meg a hatalmi bebiztosítás elégséges mértékével, *mindig túlbiztosításra törekedtek.* A magyar párturalom történetében ennek egyik legeklatánsabb példája az, hogy a szovjet csapatok fizikai jelenlétéről egészen 1989-ig nem mertek lemondani, holott egy második ötvenhat kitörésének már 1957-ben sem volt pszichopolitikai valószínűsége (a „márciusban újra kezdjük" jelszó nem volt több önbiztatásnál – ha ugyan nem rendőri manipulációt kell mögötte keresnünk), a hatvanas évek közepétől kezdve pedig egyenesen képtelenség lett volna arra gyanakodni, hogy a rendszert lázadás fenyegeti:

[74] A sajnos korán elhunyt Fehér Ferenc egy, a fentiekkel homlokegyenest ellenkező, de ugyanakkor tetszetős és sok tekintetben elgondolkoztató tézist fejtett ki. A nyolcvanas években a Kádár-rendszerről közzétett egyik tanulmányában Machiavellire hivatkozva azt fejtegeti, hogy egy zsarnoki hatalomnak érdeke mindjárt kezdetben rövid időre koncentráltan terrorisztikus eszközök alkalmazásával lenyűgözni az alattvalókat, mert ez megkönnyíti, hogy a továbbiakban békésebb eszközökkel kényszerítse ki az engedelmességet. „Egy hódítónak úgy kell intéznie a dolgát, hogy egyszerre kövessen el minden kegyetlenséget, nehogy mindennap vissza kelljen térnie hozzájuk" – olvasható *A fejedelem*ben. (Fehér Ferenc: A hruscsovista mintaállam. *Magyar Füzetek*, 8. 33. o.)

Kádár mégsem kérte Moszkvától a megszálló csapatok kivonását. A kezdeti megtorlás korszakára visszatérve, valószínű azonban az is, hogy annak módszereit jelentős mértékben meghatározta *az apparátus önmozgása.* Az ijedtségükből éppen csak felocsúdó régi káderek már 1956 decemberétől kezdve követelték a lezajlott válságért felelősek „példás megbüntetését". A sztálinizmus korában kinevelt erőszakapparátus pedig legfeljebb mérsékelni tudta magát, de attól a szellemtől megszabadulni nem, hogy mindenütt gyanús jeleket és ellenséges szándékokat fedezzen fel. Még kevésbé volt arra alkalmas, hogy a „törvényességet" az európai civilizációban kialakult jogszokások szellemében értelmezze. (Megjegyzendő, hogy Nagy Imre 1953. júniusi kormányprogramja is csak „szocialista törvényességről" beszélt.) A hatalom politikai-rendőri apparátusa – ebbe a csúcson lévők is beletartoznak – fokozatosan belelovalták magukat abba, hogy a továbbra is jelen lévő „ellenforradalmi veszélyt" csak a legkeményebb erőszak alkalmazásával lehet letörni, s ennek során fölösleges tekintettel lenni a nyugati imperialisták és helyi ügynökeik által számon kért jogszokásokra. Addig-addig tüzelték magukat ebben a keménykedésben, amíg végül a kivégzett „ellenforradalmároktól" még az elhantolás jogát is megtagadták. (1989-ben ezért bizony majd keserves árat kell fizetniök!)

Külön említést érdemel ebben az összefüggésben a Nagy Imre és társai elleni, 1957 kora tavaszán elkezdett és 1958 júniusában szörnyű végéhez érkező eljárás, amelynek tényleges körülményeit évtizedeken át titok vette körül, s amelynek minden részletét talán még ma sem ismerjük egészen pontosan. Az új-régi párthatalom szemében, amely nem szeretett különbséget tenni a belső lázadók és a külső ellenfelek között, Nagy Imre és politikai köre viselte az október–novemberben lezajlott politikai robbanás teljes felelősségét. Már a vádlottak listája kapcsán is szemet szúr, hogy Nagy Imre legszűkebb körét találjuk benne, vagyis hogy Tildy Zoltán kivételével tulajdonképpen csak kommunistákat vagy volt kommunistákat (mint mondjuk Gimes) vontak e perben felelősségre.[75] Ebből is

[75] A per egyik első forgatókönyvében Király Béla tábornok neve is megjelent a fővádlottak között, de minthogy neki sikerült külföldre menekülnie, a perben végül is nem szerepeltették. Itt jegyzem meg, hogy Gimes Miklós révén, aki mintegy

látható, hogy ez a per a belső ellenzékiséget, „a politikai elhajlást" akarta mindenekfölött diszkreditálni. Ebben az értelemben a sztálini koncepciós eljárások sorába illeszkedik bele, hiszen a vád fő állításai csak nagyon távoli kapcsolatban voltak az ötvenhat őszén megtörtént eseményekkel, s a vádlottakra ráerőszakolni akart vallomások is inkább a feltételezett szándékokra, mint az elkövetett, azaz büntetőjogilag minősíthető cselekedetekre vonatkoztak. A per teljes titkossága kiáltó ellentétben állt azzal a propagandacéllal, hogy a büntetőeljárás az elítéltek bűnösségét saját szavaikkal támassza alá. A bizonyítási eljárás ismertetése még utólag sem történt meg (ami talán azzal is összefügg, hogy a vádlottak egy része, elsősorban maga Nagy Imre nem játszotta el a neki szánt szerepet). Az a tény, hogy a közvélemény a per lefolytatásáról és a benne meghozott ítéletekről csak az eljárás másnapján, a halálos ítéletek végrehajtása után értesült, mindenki számára egyértelművé tette, hogy nem volt büntetőper, hanem csak bosszú, s hogy az ítéletek előre meg voltak írva. Magyarországon a Nagy Imre-per és a június 16-i ítélet-végrehajtás kihirdetését dermedt csend fogadta, a nyugati világban pedig olyan széles körű felháborodás, amelynek mérete és hangereje csak a november 4-i szovjet betörés keltette megrökönyödéssel vethető össze. Kádár János rögös pályafutásának valószínűleg ez a nap volt az erkölcsi mélypontja.

A Nagy Imre-per ugyanakkor a Kádár János néven ismert személy egyik nehezen kibogozható talánya is. A világ sokáig abban a hiszemben volt, hogy Nagy Imrének, Losonczy Gézának, Maléter Pálnak, Gimes Miklósnak és Szilágyi Józsefnek – tehát a Nagy Imre-per fővádlottainak – megölését az oroszok kényszerítették rá magyarországi védencükre. Az utóbbi években előkerült titkos iratokból azonban inkább az a következtetés vonható le, hogy a nevezett perben meghozandó ítéletekre vonatkozóan *nem jött* határozott utasítás Moszkvából.[76] Az árulók példás megbüntetését természetesen az MSZMP-n belül is sokan követelték hangosan és nyomatékkal (például Marosán György és Kállai Gyula, Révai József és Biszku Béla, hogy csak a legismertebbeket említsük). De Kádár

testvérbátyám volt, ez a per személyes ügyem is volt, s annak kimenetele felett fél évszázad múltán sem tudok napirendre térni.

[76] Lásd Rainer M. János: *Nagy Imre. I. m.*

egyik életrajzírója azt is kiderítette, hogy Kádár mint pártvezér és mint kormányfő ez ügyben az alapvető döntéseket teljesen egyedül hozta, még legközelebbi vezetőtársait is úgy manipulálta, hogy azok a végső döntéssel mint kész ténnyel kerültek szembe.[77] (A többször megszakított per részletes leírására itt nem kell vállalkoznunk, az több jelentős szakmunkában megtalálható.)[78] Nagy Imre megölése és Kádár János politikai pályája között tehát nemcsak „történelmi", hanem személyes összefüggés is van, s ez az összefüggés Kádár János belső tudatára oly mélyen rányomta bélyegét, hogy haláláig nem tudott szabadulni tőle, sőt, minden jel szerint élete végén ebbe háborodott bele. 1989 februárjában az MSZMP Központi Vezetősége előtt elmondott zavarodott szavaiból pontosan nem deríthető ki, hogy mi is volt Kádár személyes titka, de valószínűsíthető, hogy az, amire fentebb utaltunk: vagyis hogy a döntést ő maga hozta.

Ha ez csakugyan így van, akkor a személyes motívumok felderítése már szinte gyerekjáték. Kádár János 1956 novemberében büntetlenséget ígért Nagy Imrének, eközben azonban tudta, hogy „a moszkvai elvtársak" egyáltalában nem akarják, hogy Nagy és elvbarátai simán megússzák a történteket. Továbbá azt is tudta, hogy amíg Nagy az országban van – s különösen, ha némi cselekvési szabadsággal rendelkezik – addig a „forradalmi munkás-paraszt"-kormány nem lehet legitim. A jugoszláv diplomatákkal való tárgyalásaik során Kádár János és Münnich Ferenc első számú követelése az volt, hogy Nagy Imre mondjon le a miniszterelnökségről.[79] Az ezt követő másfél évben azonban Kádárban talán az a gondolat is felmerült, hogy uralma – akár csak a szűkebb pártközvéleményen belül is – aligha számíthat legitim elfogadottságra, ha valahol egy börtöncellában vagy egy távoli száműzetési ponton még él a magyar nemzeti méltóság szimbolikus megtestesítője. Belátom, hogy fejtegetésem e ponton spekulatív útra

[77] Lásd Huszár Tibor: *Kádár. A hatalom évei.* Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 55–56. o.

[78] Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. I. m.*; Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999. stb.

[79] Hogy e bűvös szó („ezennel lemondok") nem hangzott el, még harminckét évvel később is kísértette Kádár Jánost, hiszen erre többször is visszatért abban a bizonyos utolsó nyilvános megszólalásában. Lásd még alább.

tévedt. De számos jel szól amellett, hogy Kádár János a Nagy Imre-dilemmát szinte rögeszmeszerűen újból és újból átélte, s végül – még az oroszoktól is függetlenül s közvetlen vezetőtársai beleegyezését adottnak véve – úgy határozott, hogy az megnyugtatóan csak az egykori harcostárs eltüntetésével oldható meg. Hogy a veszélyes riválisnak még sírja sem lehetett a kommunista Magyarországon (még őrzött sírja sem!) – ez persze a bolsevik túlbiztosításnak is egyik épületes példája.

Ötven év múltán és az oly sokáig titkosan tartott iratok részleges birtokában érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy Kádár János maga hogyan képzelte el az 1956 utáni megtorlást. 1957 folyamán az MSZMP vezető testületei több ízben is foglalkoztak a megtorlás gépezetével és az annak működésére vonatkozó irányelvekkel. Megint kidolgozták az úgynevezett „osztályellenség" irányadó képét, melynek alapján több mint egymillió személyt tartottak nyilván. Kádár János ezt a számot sokallta, ő beérte volna kétszázezer fő nyilvántartásba vételével, „ezen a körön belül külön számon tartva azt a hatezer embert, akik halálos ellenségei a rendszernek".[80] Az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. október 22-i ülésén Kádár úgy vélekedett, hogy minél előbb be kell fejezni a széles körű megtorlást, mert az idő múlása ez ellen dolgozik. Mint mondotta, 1956 novemberében még *„1600 fasisztát másvilágra lehetett volna küldeni, decemberben már úgy nem lehetett volna küldeni, januárban még kevésbé, és minél tovább megyünk, annál kevésbé. A lehetőségeink kezdetben voltak a legjobbak, később gyengültek, az erőink viszont akkor voltak a legzilálltabbak."*[81] Egy másik alkalommal Kádár minden további nélkül elismerte, hogy *1956 végén az országban még „az ellenzék volt többségben".*[82] A Nagy Imre-ügyre vonatkozólag Kádár majdnem élete végéig hallgatásba burkolódzott, kivételt ez alól csak az a bizonyos 1989-es zavarodott megszólalás képezett. E megszólalás után Kádár valamennyire megnyugodott, visszavonult saját hivatali helyiségébe, ahol fogadta Nyers Rezsőt, s újból hasonló dolgokat mondott, de már valamivel nyugodtabban. Nagy Imre ügyét megint szóba hozva azt mondotta beszélgető partnerének (aki utóda is volt a megszűnőben lévő MSZMP elnöki tisztségében): *„Hidd el, a tragédia azért történt, mert nem volt hajlandó aláírni a lemondását."*[83]

[80] Lásd Huszár Tibor: *i. m.* 71. o.
[81] Uo.
[82] Uo.: 175. o.

Szemben az új-régi hatalommal

2002 decemberében Kertész Imre Stockholmban, a Nobel-díj átvételekor a következőképpen emlékezett vissza a forradalom leverésére: *„Ezúttal [...] felnőtt fejjel figyelhettem meg, hogyan működik egy diktatúra. Láttam, hogyan tagadtatják meg egy néppel az eszményeit, láttam az alkalmazkodás kezdeti, óvatos taglejtéseit, megértettem, hogy a remény a gonosz instrumentuma, s hogy [...] az etikum az önfenntartás hajlékony szolgálóleánya csupán."*

Minden társadalom egyénekből áll, és ezek az egyének szükségképpen más és másképp élik meg, ami velük történik. 1956 után az életérzések és vélekedések már csak azért is szétágaztak, mert hiszen a forradalom mindenki számára – a hatalomba visszaköltözők számára is – cezúrát jelentett, amely után elkerülhetetlen volt az újrakezdés nemcsak politikailag, de sokak számára szakmailag, sőt még magánéletileg is. A mintegy 200 ezer külföldre távozott magyar esetében a pályamódosítás szinte természetes következménye volt a környezetváltozásnak, a tevékenység tartalmának és jellegének módosulása azonban az otthon maradók körében is tömeges volt, s nem is mindig csak külső kényszerből.

Ez utóbbiak esetében két domináns magatartást emelnék ki: 1) tudomásul venni az erőviszonyokat, és nem lázadozni, nem kockáztatni tovább, hanem kidolgozni a túlélés személyes stratégiáit; 2) aktívan hozzálátni annak kereséséhez, hogy miként lehet az új helyzetben kitáruló lehetőségeket személyes előnyökre átváltani, hogyan lehet ebben a nem egészen új, de nem is egészen régi „szocialista világban" boldogulni.

Az első magatartásra emblematikus példaként hozható fel ifjabb Antall József példája, aki barátai visszaemlékezése szerint – de a ráállított ügynökök jelentéseiből kivehetően is – 1957 elejétől kezdve el volt szánva

[83] Uo.: 314. o.

arra, hogy átvészeli, „kibekkeli" a bekövetkezett helyzetet. De amint ez Rainer János kutatásaiból kitűnik, Antall esetében a forradalmat követő évtized két korszakra oszlott: az elsőben még az volt a cél, hogy fönnmaradjon a forradalom lángja, s csak a másodikban állt be a túlélésnek az a lelkiállapota, amely számot vet az aktív cselekvés lehetetlenségével, illetve reménytelenségével. Egy közelmúltbeli újabb tanulmányában Rainer párhuzamosan figyeli Antall József és az egyik ráállított hálózati ügynök („Egri Gyula") élétútjának alakulását. A szóban forgó ügynök maga is aktív forradalmár volt, s minden jel szerint a fenyegető börtönbüntetés elkerülése végett szegődött el környezete megfigyelésére és besúgására. „Egri" maga is ambiciózus, sőt politikailag is öntudatos ember volt, akinek fő problémája az volt, hogyan szabadulhatna meg „ötvenhatossága" terhétől. Esete azért érdekes, mert a hatóságokkal való titkos együttműködés jó ideig az ötvenhatos üggyel való látszólagos azonosulásra kötelezte. Tudniillik olyanokról kellett jelentenie, akik 1956-hoz egyértelműen a nemzeti függetlenség nevében kötődtek. Ez a kötődés azonban fokozatosan hallgatássá kopott, s ekkor merült fel a besúgó lelkében is, hogy helyes volt-e az, amit a forradalom alatt tett, „s ha nem, akkor hogyan szabadulhat meg tőle [...], hova találhat vissza, hogyan építheti fel (régi) új azonosságát".[84]

1957 azért is volt cezúra a magyar társadalom életében, mert a forradalommal, pontosabban annak leverésével zárult le az 1945 utáni évtized ideiglenesség-érzete. A szovjet megszállás következtében kialakuló politikai viszonyokat a magyar társadalom egy jelentős része olyan természetellenes állapotként élte meg, amely nyilvánvalóan nem lehetett tartós (ma már tudjuk, hogy történelmileg nem is volt az), ennélfogva szabad volt arról fantáziálni, hogy „valami majd csak történik", mert „így ez nem maradhat". A forradalom leverésének talán éppen az volt a legsúlyosabb terhe, hogy ez alól a várakozás alól húzta ki a talajt. Szinte függetlenül attól, hogy a világ dolgai hogyan alakulnak, ettől a pillanattól kezdve fogant meg a magyar társadalomban a „most már ez van, ezzel kell együtt élni" alapérzése. Könnyen belátható, hogy ez nagyobb hajlamot fejleszt ki a rendszerrel való együttműködésre, mint amekkorára Rákosiék rendszere, a külháborús ve-

[84] Rainer M. János: Az ötvenhatos és az állambiztonság. („Egri Gyula" esettanulmánya.) *Élet és Irodalom*, 2006. május 12.

reség politikai talajára épült első diktatúra számíthatott. Ebből a megváltozott alaphelyzetből vezethető le a fentebb említett magatartástípus is.

A szocialista világba való beilleszkedésnek és az azzal való aktív kollaborációnak persze az is feltétele volt, hogy a rendszer ne legyen ugyanolyan kirekesztő, mint elődje, hogy utat nyisson az együttműködés szándékának nemcsak az egykori proletárok vagy nincstelen zsellérek részéről, hanem azok oldaláról is, akiket a kommunizmus első szakasza mind a továbbtanulásból, mind a szakmai és társadalmi érvényesülésből kizárt. Itt elsősorban a régi magyar középosztály tagjaira gondolunk, azon belül is a jobboldali kötődésűekre, arra a „keresztény középosztályra", amely megtépázva, súlyosan leminősítve és abszolút idegenségben élte végig a Rákosi- rendszert, és amelynek szemében 1956 a nemzeti Magyarország újjászületése volt. A forradalom azonban nem az ő soraiból indult el: azt tőle alkatilag idegen proletárivadékok, valamint a kommunista rendszerben járatos, azzal sokáig együttműködő elemek robbantották ki. Hozzájuk képest a régi középosztály inkább csak a lelkes szurkoló vagy az óvatos várakozó szerepét játszotta. Kádár János oly sokáig szunnyadó politikai tehetségének első tanújele az volt, hogy valamiképpen, a maga módján – s külön hangsúlyozandó itt, hogy minden elméleti konstrukció mellőzésével – felismerte a fentebb leírt szociológiai helyzetben rejtőző politikai esélyt. Kádár azt az alapállást foglalta el, hogy nem célszerű bántani azokat, akik nincsenek aktívan a fennálló rendszer ellen, hogy nem visszalökni, hanem bátorítani kell „a szocializmushoz" közeledőket. Ez a megengedő „szövetségi politika", amely nyilvánvaló szakítás volt Rákosiék dogmatikusan kirekesztő „osztálypolitikájával", kihúzta a talajt az ellenállás lehetséges erőinek lába alól, s megnyitotta az utat a hatalom és társadalom közötti kompromisszum előtt.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, még két, statisztikailag marginális, de a pacifikálás szempontjából nagy jelentőségű rétegről kell említést tennünk. Az egyik: az emigráció. Valamilyen értelemben ez a legsajátosabb, az otthonmaradási stratégiáktól legélesebben eltérő életút. Az 1956 utáni kivándorlás – amelynek fő formája a sietős, előkészületlen menekülés volt – a korábbi élettel való teljes szakítást jelentette. (Itt megint tapasztalatból beszélek.) Soha senki nem elemezte ki egészen pontosan, hogy a menekülők szociológiai és pszichológiai profilja miben tért el az otthon

maradókétól – ha ugyan eltért. Fölvethető azonban a kérdés, hogy a Nyugatra meneküléssel nem történt-e a magyar társadalomban valamiféle önszelekció: eltávozott az, aki radikálisan szakítani akart, s maradt, akit nem vitt rá a lélek, hogy kilépjen a megszokottból. Ez a sarkított megállapítás talán némi árnyalásra szorul, hiszen a fiatalokra vonatkozóan nem lehet érvényes, s a teljes szakítás motívuma még az idősebbek esetében is kétségbe vonható. Nem állja meg a helyét az a feltevés sem, hogy 1956 őszén–telén a fennálló rend legaktívabb ellenfelei mentek el: ezeknek egy része ilyen vagy olyan okokból itthon maradt, az elmenők körében pedig a gazdasági boldogulás motívuma legalább olyan erős volt, mint a kommunista rendszer érzelmi elutasítása. Sok esetben végül a véletlen döntött az elmenés kontra maradás dilemmájában. Ezzel együtt is valószínűnek mondható, hogy az '56 utáni tömeges emigráció „megszabadította" a berendezkedő új-régi rendszert legádázabb ellenfeleinek egy részétől, s ezzel megkönnyítette a későbbi társadalmi kompromisszumot. Ugyanakkor problémát is teremtett a rendszer számára. Az eltávozottak többsége ugyanis nem szakította meg minden kapcsolatát az elhagyott országgal, ennek következtében családi levelezésük is, későbbi hazalátogatásaik is egy addig ismeretlen, élő kapcsolatba hozták a nyugati világgal a magyar társadalom egy jelentős hányadát. A Kádár-rendszer arculatát ez a sajátos, más kommunista államok számára úgyszólván ismeretlen adottság is alakította. Megjegyzendő azonban, hogy az otthon maradottak viszonya az eltávozottakhoz nem volt ambivalenciáktól mentes. Sokak szemében az emigránsok olyan szökevények voltak, akik a boldogulás önös motívumát követve cserbenhagyták honfitársaikat. (Ezt fejezte ki a némileg becsmérlő, a hivatalos minősítéssel sok tekintetben egybecsengő „disszidens" szó is.) Ez az ambivalencia még a későbbi találkozásokon is átütött, amikor is az otthon maradottak – néha egészen önkéntelenül – Nyugatra szakadt honfitársuk értésére adták, hogy azt az embert látják benne, aki a könnyebb utat választotta, aki még a legjobb segítőkészség mellett sem tudhatja, mit éltek végig a hazába bezártak...

A második s talán még az előbbinél is marginálisabb réteget azok az 1956 előtti párttagok alkotják, akik a forradalom előtti időszakban Nagy Imre vonalát támogatták, s valamilyen módon (ha csak érzelmileg is) részt vettek a forradalomban. Ebben a csoportban november 4-e után újra kialakult az az érzés, hogy meg kell keresni a rendszer belülről való javításának lehetőségeit, ennélfogva *azért* kell belépni az MSZMP-be, hogy ott ne a régi rákosisták kerüljenek többségbe. S bár nagyrészük a későbbiekben hasonult a Kádár-féle állampárt mindenkori fővonalához, egy részük megmaradt titkos reformernek; belőlük kerültek ki a hatvanas évek reformpolitikájának legelszántabb támogatói. Volt ugyanakkor az 1956 előtti párttagok körében egy másik típus is: azoké, akik megmaradtak a Petőfi Kör generációjának szemlélete mellett, nem tudták elfogadni az 1956. novemberi restaurációt, s nem léptek be az újjászerveződő állampártba. Ezeknek a nem együttműködőknek, a rendszerből és a közéletből visszavonulóknak a száma talán jelentősebb volt, mint azt korábban gondolni lehetett. Életútjuk alakulására hadd hozzak fel egy példát. Egy 1928-ban született 1945–1956 között párttag, lelkes marxista, a Lenin Intézetben diplomázó, de 1956 után minden politikai tevékenységtől visszavonuló asszonnyal valamikor a '80-as években életútinterjú készült, amelyben a következő szívbemarkoló mondat olvasható; „a mi életünk látszólagos... a mi egész nemzedékünk 1956-ban meghalt".[85] Tömör kifejezése ez a mondat annak, hogy miként hervadt el és szűnt meg az a népes nemzedék, amely 1945 után nagy hittel, akarással indult, az ötvenes években már többé-kevésbé megcsalva érezte magát, 1953 és 1956 között pedig fontos kezdeményező szerepet játszott az események alakulásában.

Az a bizonyos hallgatólagos „paktum"

Az 1989-et követő években szinte közhellyé vált, hogy a Kádár-rendszer valamiféle hallgatólagos társadalmi szerződésen nyugodott, melynek értelmében a nép megfogadta, hogy nem ismétli meg 1956-os csínytevését, a hatalom pedig, hogy nem fog 1956 előtti hibáiba esni. Persze senki sem állítja, hogy a kölcsönös alkalmazkodásnak ez a szerződése valaha is olyan, pontokba foglalható megfogalmazást nyert, amelyre a továbbiak

[85] Lásd Majtényi György: „Nekem a hatvanas évek..." In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok.* 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 231–242. o.

során hivatkozni lehetett volna. Inkább a Kádár-rendszer konszolidációjából szokás arra *visszakövetkeztetni,* hogy a restaurált egypárti hatalom és a neki alávetett társadalom között kialakult valamiféle hallgatólagos paktum. S mi más képezhette ennek alapját, mint 1956 – vagy szélesebb értelemben: az 1947–1956 közötti évtized – mindkét fél számára tanulságos, keserves, meditálásra érdemes tapasztalata. A hatvanas és a hetvenes években Kádár János néhány személyes megnyilatkozásából – illetve annak fogadtatásából – egyesek odáig fejlesztették ezt a gondolatot, hogy egyenesen „cinkosságról" beszéltek. A Kádár-rendszer lassú hanyatlását pedig azzal magyarázták, hogy kimerültek az 1957 után „megkötött" paktum tartalékai, illetve azzal, hogy az életkörülmények további javulásába vetett remény megrendült, s ezért a társadalom egyre több szegmentuma mondja föl az engedelmességet.

Az 1956 utáni társadalmi közérzetnek ez az ábrázolása sok igazságot tartalmaz, csupán az értelmezésével van baj. A paktum fogalma ugyanis, még ha íratlannak képzeljük is, olyan tudatos szándékokat és (mindkét oldalról) olyan kötelezettségvállalásokat feltételez, amelyekre nemcsak közvetett utalás nincsen elhangzott vagy leírt szavakban, de tárgyi bizonyíték sem. Jó másfél évtizede hozzáférhetők az MSZMP vezető szerveiben lefolytatott tanácskozások jegyzőkönyvei: *sehol nincsen bennük szó arról,* hogy a népnek a maga módján igaza volt 1956. október végén, s hogy ezt a párt politikájának – jól felfogott érdekből – kötelessége figyelembe venni. Ellenkezőleg, szinte az utolsó pillanatig az volt a hivatalos vonal, hogy a robbanást az ellenforradalmi és imperialista ügynökök ármánykodása idézte elő egy olyan hatalommal szemben, amelynek minden erőfeszítése – még a kis hibák mögötti szándékot is beleértve – a népet szolgálta. Egyesek talán még ma sem felejtették el, hogy 1986 őszén, Berecz János propagandafőnöksége alatt, az MSZMP hogyan emlékezett meg a forradalom 30. évfordulójáról.

Ami a viszonyrendszer másik oldalán álló felet, az egypárti hatalomnak alávetett társadalmat illeti, arról persze szabad gondolni azt, hogy próbált „egyezkedni": a kérdés csak az, hogy van-e jogunk így nevezni azokat a spontán magatartásformákat, amelyekkel a társadalom különböző csoportjai a mindenkori helyzethez igazodtak, s próbálták az abban rejlő lehetőségeket a maguk számára kihasználni. Több mint húsz évvel a forradalom után mondotta Bibó István: „Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá [...] vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, [...] közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal."[86] Bibó szövege, mint látható, semmiféle megállapodásra nem utal, ehelyett a rezignáció közösségére mutatott rá: egy lendületét vesztett, ambícióiban megtépázott kommunista párt békült össze azzal a magyar társadalommal, amelyet az ötvenhatos megrázkódtatás nem kevésbé kiábrándulttá és cinikussá tett, mint a felette uralkodókat.

Jogosult-e az így kialakuló viszonyrendszert „kiegyezésnek" s pláne „hallgatólagos társadalmi paktumnak" nevezni? A kiegyezés fogalma – függetlenül attól, hogy milyen konkrét történelmi képzetek tapadnak hozzá a magyar közgondolkodásban – olyan helyzetet feltételez, amelyben a felek tisztában vannak azzal, hogy szemben állnak egymással, de a másik legyűrésére nincsen elég erejük, ezért aztán szerződésre lépnek, *amelyet mind a ketten kötelező erejűnek tudnak,* s már csak azért is tiszteletben tartanak, mert megszegéséből beláthatatlan zavarok keletkezhetnének. Ebben az értelemben 1956 után a helyreállított párthatalom és a katonailag levert magyar nép között még hallgatólag sem köttetett semmiféle paktum, kiegyezés is csak a szó legtágabb értelmében volt, abban a politikán túli (vagy inneni?) értelemben, hogy tényszerűen *kialakult valamiféle magatartási kánon.* A nép oldaláról ennek része volt nemcsak az engedelmeskedés, hanem az is, hogy bizonyos dolgokról nem beszél, mi több, úgy tesz, mintha az újra bevezetett „szocializmus" a dolgok hőn kívánt, sőt természetes rendje volna. Az állampárt oldaláról tulajdonképpen még kánon sem volt, csupán újonnan kialakított rutin. Amikor az egyik fél úgy tesz, mintha ötvenhatot elfelejtette volna (s a lényeget illetően talán el is felejtette), a másik fél pedig fölismeri, hogy már nem ostromlott várban él, akkor persze oldódik a feszültség és a kölcsönös rettegés, s lehetőség nyílik a hatalmi módszerek bizonyos mértékű felülvizsgálatára is. A „kiegyezés" fogalma azonban az ösztönszerűen módosuló viszonyrendszer indokolatlan felértékelése. Valódi kiegyezéshez szükség van a szabadságnak valamiféle minimumára, továbbá olyan intézményesített

[86] Bibó István: Az 1956 utáni helyzetről. (1978) In: Bibó István *Válogatott tanulmányok IV. 1935–1979.* Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 735. o.

párbeszédre, amelyben a két szerződő fél világosan megkülönbözteti egymást, *vagyis ahol a Hatalom nem állíthatja magáról, hogy ő egyszersmind a Nép is.* Az 1860-as években a korona és a nemzet közötti kiegyezésnek ezek a feltételei megvoltak, s mindenki tudta, hogy a politikai tárgyalásokon ki kit képvisel. 1956 decemberétől kezdve ezzel szemben a magyar társadalom egyetlen képviselőjének sem volt módja legálisan kifejezésre juttatni azt, amit kívánatosnak vagy elérendőnek tartott, a rátelepedő hatalomnak pedig esze ágában sem volt saját akaratát *a másik fél* beleegyezésének alárendelni, legfeljebb arra volt hajlandó, hogy kényszerűségből és örömtelenül bizonyos engedményeket tegyen, félszemmel mindig azt figyelve, hogy a moszkvai főhatalom nem fogja-e ezeket rossz néven venni és a maga eszközeivel keresztülhúzni.

Kiegyezés tehát nem volt, ezzel szemben a Rákosi-rendszer helyébe lépő új egypárti hatalomnak sikerült bizonyos fokig elfogadtatnia magát. (A „konszolidáció" is ezt a körülményt jelöli.) Ha mármost azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mi tette a Rákosiénál *elfogadhatóbbá* a Kádár-rendszert, akkor olyan – kiigazításnak is tekinthető – tényszerű változásokról kell említést tennünk, mint a leggyűlöltebb régi vezetők félreállítása, a hatalom által követett gazdasági célok reálisabbá válása, az életviszonyok tényleges javulása, az ideológiai szempontok visszaszorulása. Mindez közismert. Következtükben az élet normálisabbá vált, mint az ötvenes évek első felében, amit még az is erősített, hogy a sztálinista típusú önkényt kiszámíthatóbb szabályrendszer váltotta fel, amely szabadságot ugyan nem hozott, valamiféle nagyobb biztonságérzetet viszont igen. E változás része volt az is, hogy az „osztályalapú" üldözés kikerült a rendszer talapzatából, miközben a valódi képesség és a szaktudás bevonult az előléptetés kritériumai közé. Ezzel kapcsolatban írja Szilágyi Ákos – véleményünk szerint találóan –, hogy a régi úri középosztály túlélő maradéka sikeresen integrálódott a Kádár-kori „középosztályba", bár habituálisan mindig távolságot tartott annak elsőgenerációs politikai elitjétől, „ami hol viszolygó fölényérzet, hol megvetés és utálat, hol pedig behódolás és túlbuzgóság formájában jutott kifejezésre".[87]

[87] Szilágyi Ákos: Rendszerválasztás 2006. *2000*, 2006. 3–4. Ugyanebben a tanulmányában írja Szilágyi, hogy ez a Kádár-kori „középosztályi konglomerátum fenn-

Visszamenőleg hajlamosak vagyunk az 1956 utáni évtizedeket egyetlen egységes korszaknak tekinteni, miközben tudjuk, hogy a párthatalom helyreállítását kíméletlen represszió vezette be, s hogy az uralkodó politikai vonal még ezt követően sem volt egyirányú, egyértelműen kiengesztelődő: a reform és a szigorodás szinte periodikusan váltotta egymást. Azokat a politikai változásokat, amelyet a konszolidált Kádár-rendszer hozott, az ország élére helyezett politikai csoport nem egy lépésben hajtotta végre, hanem egymást követő cikcakkokban, többnyire a szovjet birodalmi irányvonallal összhangban, illetőleg annak váltásaira a maga módján reagálva. (Hruscsov 1964-ben történt puccsszerű leváltását például Kádár János majdhogynem rosszallással fogadta, ami tulajdonképpen első jele volt önállósodási törekvéseinek.) A később „kádárizmusnak" vagy „a szocializmus magyar modelljének" nevezett hatalomgyakorlás egy olyan világrendszeren belül alakult ki, ahol általában Moszkva diktált, s elvben még a magyar helyi vezetés is úgy tett, mintha távlatilag „a kommunizmus" felé menetelne. Ezzel együtt élhetőbb viszonyok megteremtésére törekedett, mint a legtöbb szomszédos kommunista kormányzat. Ez utóbbiakkal összehasonlítva a Kádár-rendszer visszafogott magatartása aránylag vigasztaló volt, sőt még némi nemzeti büszkeségre is okot adott (amint erre Lengyel László több írásában is felhívta a figyelmet). E viszonylagos előnytől függetlenül is tényként könyvelhető el, hogy Magyarország modernizációja a Kádár-rendszer évtizedeiben nagy ugrást tett, melynek eredményei mind az 1914 előtti, mind a két világháború közti modernizációval összevethetők. (Romsics Ignác a 20. századi Magyarországról írott nagy munkájában ezt az összevetést el is végezte.)[88] A Kádár-rendszer társadalmi elfogadottságának okai ezekben a tényszerű változásokban keresendők, nem pedig a hatalom és nép közötti titkos cinkosság fikciójában.

tartással vagy éppen nyílt ellenszenvvel nézett minden ellenzéki mozgolódást, éspedig nem azért, mert politikai érzelmek fűzték a rendszerhez, hanem mert keservesen kiharcolt [...] nyugalmát, gyarapodását, előmenetelét féltette minden [...] konfrontációtól".

[88] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. Században. I. m.* A társadalom életéről lásd még a *Múlt századi hétköznapok* című kötetet. I. m.

Az ötvenhat utáni évtizedekkel kapcsolatban még két kérdést szeretnék röviden érinteni. Az egyik az ellenállás becsülete, a másik pedig a korszak reformkísérleteinek tudatosan vallott kapcsolata az ötvenhat előtti örökséggel.

Hogyan reagált a magyar társadalom a forradalom leverésével kezdődő, 1957 és 1960 között tetőző, de kihatásaiban még a nyolcvanas évek közepén is érezhető megtorlásokra? Erre a kérdésre azért nehéz válaszolni, mert szabad sajtó és szavahihető, öncenzúra nélküli naplók híján semmiféle állításra nincsen megbízható támpont, még az utólagos visszaemlékezésekkel kapcsolatban is felmerülhet a gyanú, hogy vajon az áll-e bennük, amit az illető *akkor* érzett és tapasztalt, vagy inkább az, amit erről az emlékezés pillanatában gondolt. A kollektív emlékezetnek majdhogynem pótolhatatlan vesztesége az, hogy a tárgyalt időszakban még az íróasztalfiókok számára sem készültek szókimondó művek vagy feljegyzések. A kor hangulatára még leginkább az emigrációs irodalomból értesülünk vagy egy-egy bátrabb hangú és külföldre kijuttatott levélből. Az utóbbi műfajban Sárközi Márta feljegyzései valószínűleg egyedülállók.[89]

Az 1990-es évek második felében az 1956-os Intézet egy érdekes kutatást folytatott a forradalmi tevékenységük miatt kivégzettek vagy bebörtönzöttek hozzátartozói körében, melynek eredményeit Molnár Adrienne és Körösi Zsuzsanna publikálta a *Titokkal lelkemben éltem* című kötetben.[90] Ez a könyv alulnézetből, az áldozatok gyermekeinek tapasztalatán keresztül mutatja meg, hogy miként reagált a magyar társadalom a megtorlásokra. Az derül ki belőle, hogy a hatvanas–hetvenes években, de igazában még a rendszerváltás előtti évtizedben sem volt könnyű ennek a sorsnak a terhét cipelni: nem a személyek voltak társadalmilag kiközösítve vagy félreszorítva, hanem az az ideál, amelynek oltárán áldozatokká váltak. Egy még frissebb, az ötvenhatos elítélteknek a szabadulásuk utáni helyzetét vizsgáló kutatás pedig az alábbi szikár megállapítással zárult: „A hivatalos szféra általában elutasító, a társadalom tagjainak többsége

[89] Lásd in: Sárközy Mátyás: *Levelek Zugligetből*. Kortárs, Budapest, 2003.
[90] 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

közömbös volt az ötvenhatosokkal, a civil szférában azonban sok szolidaritási gesztussal találkoztak."[91]

Az elítéltek tapasztalatával sok tekintetben analóg az a válasz, amely arra a kérdésre adható, hogy milyen volt a Kádár-korban a politikai ellenállás köznépi megítélése. Eszerint egy olyan korszakban, ahol egyre általánosabbá vált az egyéni boldogulás keresése és a rendszerbe való sikeres, de legalábbis problémamentes betagolódás szándéka, szükségképpen társadalmi elszigetelődésre volt ítélve az ellenálló-ellenzéki magatartás úgyszólván minden formája. (Kivételt talán csak az írói virágnyelv képezett.) A rendszer működéséről természetesen még a konformista többség sem gondolta, hogy az minden szempontból kielégítő – lelke mélyén inkább az ellenkező ítélet bujkált –, egy szellemi vagy politikai ellenálló felbukkanása azonban egyrészt morális zavart keltett, mert arra adott példát, hogy így *is* lehet viselkedni, másrészt azt a veszélyt idézte fel, hogy „ebből megint baj lesz". A negatív megítélés különösen ebből a gyakorlatias megfontolásból táplálkozott. Az ellenállás mint olyan, egy újabb helyi vagy országos kellemetlenség rémképét hívta elő, valamit, amitől a hatvanas–hetvenes években az emberek többségének borsódzott a háta. Némi sarkítással úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezekben az évtizedekben a magyar társadalom őszintén *ellenforradalmár* volt (abban az értelemben, hogy „jaj, csak forradalom ne legyen!"). Ez a viszolygás még a nyolcvanas évekre is fönnmaradt, holott a hivatalosság akkor már sok minden szellemi kihágással megalkudott. A megtorlás visszatéréséről való félelem a legáltalánosabb magyarázata annak, hogy 1989 előtt a szellemi ellenállás különféle formáinak és termékeinek olyan szerény visszhangja volt a magyar társadalomban. Egészen addig a pillanatig, amíg össze nem omlott az egypárti rendszer, az ellenállóhoz mint társadalmi típushoz fűződő uralkodó képzet az volt, hogy olyan ember, aki meggondolatlanságból bajt hoz a maga fejére, de valószínűleg a többiekére is… Ez a széles körben elterjedt népi bölcsesség volt az 1956 utáni társadalmi átalakulás egyik leglesújtóbb következménye.

1956 távolítása valamiképpen a reformkísérletekre is kihatott. A sztáli-

[91] Molnár Adrienne: Szabadlábra ítélve. In: *Múlt századi hétköznapok*. I. m. 19. o. Az ötvenhat utáni elítéltek személyes emlékeire vonatkozóan lásd még uő.: Elévülés nélkül. In: *Évkönyv X*. 1956-os Intézet, Budapest, 2002.

ni eredetű, végsőkig központosított tervezési és gazdaságirányítási módszerek bírálata, mint ismeretes, Magyarországon már az első Nagy Imre-kormány alatt, 1953–1954-ben megkezdődött. A témát, amellyel kezdetben csak a közgazdász szakma egyes képviselői foglalkoztak, a Petőfi Kör 1956. évi vitái a közérdeklődés homlokterébe helyezték. S még az a gazdasági reformbizottság is, amelyet a Kádár-kormány 1957 elején állított fel, s amely a nem marxista Varga István vezetése alatt néhány hónapig hivatalos keretek között működött, az 1956 előtti kritikai felmérésekhez és gondolatkísérletekhez kapcsolódott. A Kádár-rendszer cikcakkos fejlődésének egyik ékes példája az, hogy a reformbizottság működését még az 1957-es év folyamán minden további nélkül megszüntették. A tervgazdaság radikális reformjának szükségessége ezek után csak titkos gondolatként élt tovább a közgazdászelitben, egészen 1963-ig, amikor is valamilyen rejtelmes sugallatra a Kádár-féle politikai vezetés megint arra az elhatározásra jutott, hogy ez ügyben valamit tenni kell. A hatvanas évek közepétől kezdve, ha kisebb megszakításokkal is, de lényegében 25 éven át Magyarország pártállami vezetése elfogadta azt a gondolatot, hogy a Szovjetuniótól átvett gazdaságirányítási rendszer reformokra szorul. A reformálás akarata még a rendszer politikai jelszavai közé is bekerült.

Csak éppen arra vigyázott mindenki, különösen a reformok szorgalmazói, hogy ügyük még véletlenül se kapcsolódjon össze az 1953 és 1956 között végbement reformkísérletekkel. Még kevésbé azzal a „revizionista" gondolattal, amely szerint 1956 forradalma a Rákosiék által felépített gazdasági rendszer szerkezeti és fejlesztési hibáinak kijavítására irányuló próbálkozás is volt. A hatvanas vagy a nyolcvanas évek reformjait az 1956 előtti szellemi ébredésig visszavezetni a Kádár-rendszer legitimációs alapjaiba ütközött, s ezért politikailag tilalmas volt. Ebben a témakörben is az a kettős gondolkodás uralkodott, amelyben egyrészt mindenki tudta, hogy szerves kapcsolat van a Kádár-rendszer fejleményei és az ötvenhatos forradalom között, másrészt mindenki úgy tett, mintha a közgazdász szakma és az ország megvilágosodása a hatvanas évek közepén kezdődött volna, s az akkor hivatalos irányvonallá rögzült reformnak az égvilágon semmi köze nem volna az 1953–1956 közötti próbálkozásokhoz. A hamis beszéd kényszere itt is diadalmaskodott a realitások tudata fölött.

8. fejezet

Mi lett belőle, mi lesz belőle?

A nagy történelmi események utóélete még bonyolultabb és gyakran ármányosabb, mint a könyveké, amelyeknek, mint tudjuk, szintén megvan a maguk a sorsa. Az események ugyanis nem magukban vagy valamilyen magasabb szférában élnek, hanem a kollektív memóriában. Márpedig ez utóbbi, ahogy ezt a szociológusok a jeles Maurice Halbwachs nyomán jó egy évszázada hangsúlyozzák, sokkal inkább mitológia, mint ellenőrzött tudáskészlet vagy használható tanulság. „Soha nem a történelemhez vagyunk hűek vagy hűtlenek, hanem a kollektív memória által fenntartott mítoszokhoz, kanonizált normákhoz" – írta pár évvel ezelőtt, éppen 1956-tal kapcsolatban György Péter.[92] S ezt még pontosította is: „Nem az a kérdés, hogy 1956-ban mi történt, hanem az, hogy több mint 30 évvel később hányan gondolják úgy, hogy ami akkor történt, ahhoz közük van." Ebből következően 1956 vagy bármely más történeti fordulat kapcsán az első és az egyik legizgalmasabb kérdés az, hogy mi módon vonult be híre, emléke az érdekelt közösség (vagy közösségek) kollektív tudatába, hogy miként alakult a róla szóló közbeszéd.

A „mi történt vele" kérdését ezzel természetesen nem merítettük ki, hiszen az utóéletbe az objektív hatások is beletartoznak. A magyar ötvenhat esetében ezeket még a forradalom megátalkodott ellenségei sem tagadták, még ha értékelésüket a maguk sajátos becsmérlő nyelvén fogalmazták is meg.[93] Az 1956-os robbanás a rákövetkező három-négy évtizedben többször is átalakította Magyarország sorsát: ebben – úgy gondolom – min-

[92] György Péter: *i. m.* 337. o.
[93] Lásd erről bővebben az ötödik fejezetben írottakat.

denki egyetért, miközben máig szétágaznak a vélemények arra vonatkozóan, hogy milyen értelemben.

Az ötvenhatról szóló közbeszéd 1989 előtt és után

Az 1989 előtti korszakban a kollektív emlékezet alakulását döntően az a körülmény határozta meg, hogy drámaian elvált egymástól a nyilvános és a privát közbeszéd. A politikai hatalom által irányított – teljesen talán soha nem uralt – nyilvános közbeszéd 1956-ot népellenes ellenforradalomnak, a külső és belső ellenség ármányos aknamunkájának, szégyellnivaló történelmi kisiklásnak próbálta beállítani. Ezt magyarázgatták az újságok, ez állt a tankönyvekben, és persze ezt ismételgették a pillanat követelményeinek megfelelő hangsúllyal a hivatalos szónoklatok valamennyi évfordulón, még a rendszer bukását alig több mint két évvel megelőző harmincadikon is. A privát közbeszédről pedig először is azt kell mondanunk, hogy ritkán idézte fel ötvenhatot mint az „ellenforradalom" évét, vagy ha mégis, akkor érezhető idézőjelek között. (Kivételt képeztek a rendszer legbuzgóbb támogatói.) Ugyanakkor a „forradalomról" is csak kevesen beszéltek (mármint a Kádár-rendszer konszolidációja után). A fordulat valamikor az ötvenes évek végén állt be; addig természetes volt, hogy a privát beszéd ötvenhatot forradalomként emlegette, hiszen mindenki tudta – még az is, aki személy szerint nem vett részt benne –, hogy ami akkor történt, annak ez volt a neve. Mint az esemény körüli névcsata kapcsán (harmadik fejezet) már mondottuk, krumpliért még a legapolitikusabb családfő is „a forradalom napjaiban" ment le vidékre, nem az „ellenforradalom" idején. A spontán felidézés regiszterében az olyan, veretes elnevezésnek sem volt keletje, mint „nemzeti szabadságharc". Ezzel szemben már 1956 utolsó heteitől kezdve megjelentek a magánbeszédben az olyan szemérmes és rejtekező kifejezések, mint „forró napok", „események" vagy éppen „sajnálatos események". Igaz, hogy amikor valaki így beszélt, szája zavart mosolyra húzódott.

A köztudat alakulását érzékenyen befolyásolta az a jól ismert körülmény, hogy – az emigrációt leszámítva – 1956 valósághű felidézése több

mint harminc éven át, tehát egy teljes generáció élettartama során sem a sajtóban, sem a szépirodalomban, még a filmkockákon sem volt lehetséges. Ez bizony döntő különbség 1848–1949 utóéletével szemben, amelynek – ha nem is az első, nyomott években, de már röviddel utána – fontos vektora volt a szépirodalom. Az 1956-ról szóló hallgatást vagy ferdítést nem „hallgatólagos megegyezés" idézte elő, hanem szimpla politikai elnyomás. Ennek hatását nem lehet túlbecsülni: ez volt az első és legfontosabb oka annak, hogy 1989 előtt nem alakult ki hazai földön sem érdemleges politikai-történeti vita, sem konvergáló közösségi tradíció 1956-tal kapcsolatban. Mellesleg, komoly történeti vitákra azóta sem igen került sor, de nem azért, mert a hivatalos elítélést a közbeszédben pozitív méltatás váltotta fel, hanem mert hamar kiderült, hogy minden történeti értelmezés politikai tartalmat is hordoz. Ötvenhatra visszagondolva, az 1989 után politikailag sok darabra szakadt Magyarország mindegyike más és másra szereti tenni a hangsúlyt.

De térjünk vissza a Kádár-korszak közbeszédére. A hatvanas évek közepétől nem egy író és művész kísérletezett azzal, hogy ötvenhatra vonatkozó érzéseinek egy részét legalább a rejtett utalások nyelvén belecsempéssze valamelyik művébe. A rendszer vájt fülű cenzorai azonban éberen őrködtek azon, hogy ez lehetőleg ne történjen meg, illetve csak olyan csavarásokkal, amelyek az eredeti szándékot kisiklatják vagy épp az ellenkezőjére fordítják. A művészi aknamunka csak egyetlen egy esetben ért el teljes sikert, Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjében, amelyről a közönség kioktatás nélkül is megértette, hogy 1956 leverésének metaforikus elbeszélése. A diktatúra elleni tiltakozás jegyében születtek ugyan más művek is *(Szerelem, A tanú),* de ötvenhat bukásának valódi történetéről csak ez az egy.

Azt viszont nem tudjuk, hogy a Kádár-rendszer évtizedei során a családi asztaloknál hányszor és miként beszéltek 1956-ról. Pontosabban: tudjuk, hogy kevésszer, és sokaknál sehogy. Gyermekeik tényszerű felvilágosításától még azok a szülők is tartózkodtak, akik lelkük mélyén őrizték a szabadság szikráját, s más, kevésbé érzékeny témakörben nem féltek a nyílt beszédtől. 1956-tal kapcsolatban azonban a hallgatás volt a legbiztosabb családi stratégia. Ennek következményeként nőtt fel az eseményt követő évtizedekben egy egész generáció, amelynek történelmi tudatában

1956 vagy fehér folt maradt, vagy csupán homályos, zavaros, gyanús, titkolandó dologként létezett. Amelyről többet tudni azért sem lehetett, mert szereplői – már akik túlélték a repressziót – mintegy eltűntek a történelem süllyesztőjében.

Így jutunk el 1989-hez, amely bizonyos értelemben a metamorfózis éve volt. A rendszerváltozás hosszan elhúzódó hónapjainak 1956 nemcsak visszatérő hivatkozása lett, hanem sok tekintetben a szereplője is, valahogyan úgy, ahogy a klasszikus görög drámában, deus ex machina, valami elmés és meglepő gépezet segítségével egyszer csak leszáll a magasból az isten... Az 1989-es változást követően látszólag összetalálkozott Magyarországon a közbeszéd és a magánbeszéd – mint ahogy az emigráció is visszaépült a hazai társadalomba. A kisiklott világrend azonban csak látszólag állt helyre. A valóságban egészen más történt: az oly sokáig lefojtott ellenigazság betörése egy arra felkészületlen és más okokból is megzavart köztudatba *felborította a hallgatásnak és az öncsalásnak azt a különös egyvelegét, amelyre a megelőző három évtizedben a magyar társadalom lelki egyensúlya épült.*

1956 visszatérése egyébként sem úgy történt, mint a hősi legendák képi ábrázolásában, vagyis hogy az angyalszárnyakon érkező, csillogó fegyverzetbe öltözött vitéz elpusztítja a lába előtt remegő és vérébe omló fenevadat. Vitéz nem volt, helyette megkopott és a közönség előtti megszólalásban járatlan veteránok próbáltak fölidézni és a nap igazságaként elfogadtatni valamit, ami sem köztudott, sem általánosan elfogadott nem volt. Úgy tettek, mintha nemcsak ők vártak volna az igazság visszatérésének erre a pillanatára, hanem az egész magyar társadalom. Már ebben a képletben is volt valami hamisság, ami csak azért nem pukkadt ki, mert nagyon sokan tettek úgy, mintha csakugyan így éreznének, csakugyan erre a napra vártak volna. A helyzet hitelét erősítette az is, hogy a leszúrt fenevad nem mert védekezni, s hogy évtizedeken át harsogott igazsága könnyen megcáfolható, silány és nyomorúságos hazudozásnak bizonyult. De ahhoz, hogy a fenevad legyőzésének csakugyan fölszabadító hatása legyen, még más feltételeknek is teljesülniük kellett volna, s ezek bizony várattak magukra.

Hogy 1989–1990-et a magyar társadalom új forradalomként élje meg, vagy hogy abban 1956 diadalmas visszatérését lássa, először is az kellett

volna, hogy a megelőző három évtizedben a magyar nép „egy emberként" küzdött légyen a kommunizmus és az ország idegen megszállása ellen, ami – valljuk be – tényszerűen nem egyezett a valósággal. Másodszor pedig az kellett volna, hogy a nemzeti köztudat 1956-ra minden tiltás ellenére úgy tekintsen vissza, mint *törekvéseivel egyértelműen azonosítható* forradalomra és szabadságharcra – ami szintén nem volt meg az egyéni tudatok összesíthető mérlegében. Némileg egyszerűsítve a hatást, az 1989-es változás tehát a többség számára ezt jelentette: „Eddig ebben kellett, ezután pedig abban kell majd hinnünk". Ehhez képest szinte másodrendű, hogy 1956 egyik napról a másikra felelevenített eszméiből mi volt az, amivel első látásra is könnyű volt azonosulni, s mi az, ami bizonytalan érzéseket, egyeseknél éppen visszatetszést szült.

A továbbiakban pedig – s ez az 1989 óta eltelt, máig terjedő, csaknem két évtized egészére vonatkozik – minden ötvenhatra történő hivatkozás a politikai csatározások részévé vált. Az utódpártként számon tartott MSZP kivételével minden politikai irányzat – különösen a két legfontosabb rendszerváltó párt, az MDF és az SZDSZ – úgy tett, mintha legitimitását 1956-ból eredeztetné, ezért aztán azt emelte ki a forradalom örökségéből, amit saját maga 1956-tól függetlenül is követendő iránynak akart elfogadtatni. Az így keletkező hivatkozásokban tartalmilag nem minden volt hamis, lényegében azonban minden, hiszen a jelen és a múlt közötti kontinuitás a legjobb esetben is mesterséges volt, semmi szerves folytonosságra nem támaszkodhatott. Hogy csak egy-két példát mondjunk: az 1989 utáni munkástanácsi mozgalomnak épp oly kevés köze volt az ötvenhatos munkástanácsokhoz, mint a 2002 tavaszi, az MSZP újabb kormányra jutása elleni utcai tüntetéseknek 1956. október 23-ához. Az átlátszó aktualizálásnak eközben komikus színezetet adott a hivatkozások anakronizmusa (például 1998 őszén a kormányzati szónokoknak az a felfedezése, hogy 1956 „polgári forradalom" volt); vagy az a körülmény, hogy a legszájtépőbb „forradalmárok" egyike-másika 1989 előtt maga is engedelmesen visszhangozta a Kádár-rendszer forradalomellenes szólamait.

Az 1989-ben útjára induló politikai és gazdaságszerkezeti változásokkal végül is nem 1956 folytatódott, hanem a Kádár-rendszer. Politikailag az ország széthullott azokra a darabokra, amelyek a puha diktatúra késői éveiben ébredtek öntudatra. A társadalmi és gazdasági viszonyok újraala-

kításában pedig nem a közjó felismerése, hanem a közvetlen érdekérvényesítés vezette a rég kimúlt nemzeti közösség ügyeskedő és követelődző darabjait: az egyik oldalon a sült galambra várás, a másik oldalon pedig a gyors érvényesülés és meggazdagodás szellemében. Valahol bizony eltékozlásra került az az önérzet és az az összetartás, amelyet 1956 hagyott - *hagyhatott volna* - örökségül.

1956 mint nemzeti hagyomány

Az előbbi szakaszban felsorakoztatott tények már arra is előkészítik a választ, hogy miért nem vonult be 1956 öröksége a nemzeti múlt mindenki által fenntartások nélkül elfogadott panteonjába. Hogy nemzetegyesítő hagyomány helyett miért lett belőle megosztó és konfliktusgerjesztő hivatkozás. Hogy az 1989-es felvillanás után ez a csillag miért zuhant bele a napi gondok és bosszúságok tengerébe.

Az 1989. évi fellángolásban sok volt a félreértés. Először is politikailag. A Kádár-rendszer ellen szervezkedő ellenzék különböző csoportjait még az a termékeny illúzió vezette, hogy a népi és az urbánus tábor között - egyfelől a demokrácia vagy a szocializmus nevében lázadók, másfelől pedig a keresztény nemzeti középosztály elégedetlenkedői között - még a nyolcvanas évek végén is lehetséges nemcsak egy ideiglenes harci szövetség, hanem a jövőre is kiterjedő, hosszabb távú nemzeti-demokratikus politikai összefogás. Ennek az illúziónak, amelyet a nyolcvanas évek ellenzéke 1956 politikai hagyományából vett át, szükségképpen veszendőbe kellett mennie, amikor megszűntek a szovjet uralom háttérkényszerei. A demokrácia politikai konfliktusaira való berendezkedés első pillantásra az ötvenhatos örökség eltékozlásaként is minősíthető, miközben - ha jobban belegondolunk - szükségszerű következménye a szabadság valóságos politikai viszonyaira való áttérésnek.

Másodszor: az az elgondolás, hogy a szovjet uralomtól megszabaduló Magyarország az ötvenhatos előzményre építkezzék, csábítóan hangzott, de politikai programnak nem volt alkalmas. 1956 egymagában nem határozhatta meg a követendő irányt, már a rendszerváltás pillanatában sem számíthatott integrális megvalósításra. Mi volt az 1989–1990-es fordulat mindenki számára magától értetődő, s minden irányzat által többé-kevésbé egységesen elfogadott programja? Függetlenség, demokrácia, piacgazdaság. E három cél közül az első hónapok alatt, mintegy „magától" (mármint a külső körülmények radikális átváltozása következtében) megvalósult, s ennyiben teljes elégtételt hozott az 1956-os hagyománynak. De már itt is túlzás volna „egy az egyben" történő átvételről beszélni, hiszen tudjuk, hogy a külső függetlenség vonatkozásában ötvenhat célkitűzése szerényebb volt, mint az 1989-es világhelyzet által teremtett lehetőség, ugyanakkor radikálisabb is, mert a nagyhatalmakkal szembeni semlegességet célozta meg. A második cél kapcsolatba hozható volt ugyan az ötvenhatos törekvésekkel, de csak lazán és inkább verbálisan, tekintve, hogy amit 1956-ban demokrácia néven emlegettek, az voltaképpen a szocializmus valamilyen emberarcú változata volt, amelyhez azután a közvetlen demokrácia munkástanácsi eszméje is kapcsolódott. A demokrácia intézményrendszerét illetően 1956 nem hagyhatott világos örökséget maga után, lévén, hogy a forradalom különböző szereplői mást és mást értettek demokrácián, a jogállami alap világos megfogalmazását pedig szinte lehetetlenné tette a korabeli, marxista hátterű szóhasználat. Ami végül a gazdaságot illeti, annak átalakítása egyáltalán nem úgy vetődött föl 1956-ban, mint 33 évvel később. A szocialista tulajdonformák teljes elvetéséről szó sem volt, legfeljebb azok részleges lebontásáról, közvetlen társadalmi ellenőrzés alá vételéről, illetve ésszerűbb gazdálkodási rendszerré való átépítéséről, amiben természetesen előkelő helyet kapott a családi kistulajdon, különösen a mezőgazdaság területén. Kimondva vagy kimondatlanul, 1956 gazdasági eszményképe a vegyes gazdaság volt, szemben 1989–1990-nel, amely a piacgazdaságra való áttérést a kapitalisztikus gazdálkodási formák teljes rehabilitációjával kötötte össze. Akárhonnan nézzük tehát a rendszerátalakítási folyamatokat, 1956 és 1989 között nem volt igazi kontinuitás.

Sok félreértés rejtőzött a szimbólumok síkján is. A dolog lényege itt az, hogy 1956, akárhogy nevezték is, forradalmi felfordulás volt. Márpedig ilyesmikre hivatkozni leginkább a forradalmi lelkületűek szeretnek. Az ilyen megmozdulások nemzeti hagyományba való beépítését ez mindenütt bajossá teszi egy csöppet, hiszen az emberek többsége általában nem

forradalmár, s ezért gyanakodva szemléli a forradalmak konkrét valóságát: a tömegek mozgását, az erőszakos aktusokat, a politikai intézmények radikális átalakítását, a rend felborulását. Ez még azokra a forradalmakra is érvényes, amelyek egy illegitim uralkodó vagy egy törvénytelennek tekintett rendszer ellen irányulnak, és az alkotmányosság vagy a régi szabadságok helyreállítását hirdetik meg. Még a forradalmi hagyományokkal oly bőven rendelkező Franciaországban is drámaian meghasonlott közvéleményt hagyott maga után az a nagy esemény, amely a 18. század végén új alapokra helyezte a modern demokráciát: több mint egy évszázad kellett ahhoz, hogy megítélése körül valamennyire egységes közérzület alakuljon ki. Ha nemzeti hagyományon valami konszenzuálisat értünk, akkor a 19. századi Franciaországban az 1789-től 1795-ig (vagy Napóleont is beleértve 1815-ig) tartó forradalmi korszak bizonyára nem volt része ennek a hagyománynak.

Magyarország esetében az 1956 utáni hagyományalkotás első nagy akadálya, mint erről fentebb már szó volt, a Kádár-rendszer volt. Az 1989-es robbanásszerű átállás a megelőző évtizedek közönyét vagy elfordulását teljesen nem hatálytalaníthatta. Sokan voltak, akikben megmaradtak a korábban felgyülemlett visszás érzések, mások fogódzópont nélkül maradtak, amikor egy olyan „hagyományhoz" kellett visszatérni, amelyről alig tudtak valamit. Engedtessék meg, hogy e ponton magát a szót is pontosítsam: értelem szerint a hagyomány csak olyan szokás vagy hivatkozás lehet, amelyet egyik nemzedék a másikra közvetlenül örökít át. Nem feltétlenül emlék a szó személyes értelmében, hiszen a régi időkre való hivatkozások többnyire nem erre alapulnak. A hagyomány olyan *kollektív tudattartalom*, amely az elődök feltételezett tapasztalatára, de annál is erősebben az *átörökítők* (mesemondók, tanárok, krónikások) hitelére, a beléjük vetett bizalomra épül. Éppen ez utóbbi az, amiben Magyarország itt tárgyalt korszakában oly nagy deficit volt. Itt persze, legalábbis egy szó erejéig, említést kell tenni arról is, hogy 1956 koncentrált esemény volt, de villanásszerűen rövid. Ez volt az egyik nagy különbsége az 1848–1949-es szabadságharccal, amely másfél évig tartott és százezres nagyságú hadsereget mozgatott meg, míg 1956 csak ezreket, azokat sem regulárisán. 1848 hősei országosan ismert nagyságok voltak, ötvenhaté – egy-két kivétellel – a semmiből felbukkanó és oda visszahulló egyszerű

emberek. Ez magában véve is magyarázatot ad arra, hogy miért oly nehéz ötvenhatot átörökíteni.

A 17 évvel ezelőtt a könyvpiacra zúduló 1956-os irodalom nyújtott ugyan valami tájékoztatást, de az élő hagyományok hiányát nem pótolhatta. Tovább növelte a zavart, hogy az információs piacra 1956 kapcsán egyidejűleg többféle álláspont tört be. Világossá vált, hogy ötvenhatos hagyományból nem egy van, hanem több. Az 1989. június 16-i ünnepélyes temetésen e különféle hagyományok még úgy-ahogy megfértek egymással, de rövidesen kirobbant közöttük a háború, méghozzá akkora hangerővel és olyan személyes lejáratásokkal, amelyek a hagyomány amúgy is bizonytalan hitelét még inkább aláásták. Akiknek 1956-tal kapcsolatban fenntartásaik voltak, azok e kételyeket most azzal is igazolhatták, hogy nem látnak tisztán ebben a civakodásban, illetve nem kívánnak egyik kivénhedt harcos zászlaja alá sem állni. Különösen a fiatalabb generációk akartak kimaradni ebből a szimbolikus polgárháborúból. Az idősebb nemzedékek tagjainál pedig az volt a bökkenő, hogy a forradalom iránti hűség ítélkezési mércéje szerint nehezen tudtak elszámolni – még saját maguk előtt is – azzal, mi történt velük a forradalmat követő 30 évben.

1956 nemzeti hagyományként való elfogadása még egy problémát vetett föl. Minden történelmi esemény személyek cselekedeteiben testesül meg. Kik lehettek volna mármost 1956-nak azok a szereplői, akikkel a mai magyar társadalom egyik vagy másik csoportja nehézség nélkül azonosulhatna? 1956 „néma hagyományáról" írott könyvében György Péter[94] nagyon meggyőzően tárgyalta ezt a kérdést, s az alábbiakban az ő szempontjait követve haladunk. A forradalom legismertebb vezetője, a kommunista mozgalomban nevelkedett és annak belső átalakítására törekvő Nagy Imre, bátran vállalt mártíriuma ellenére sem válhatott azzá a mitikus hőssé, akire egy nemzetnek szüksége van, sőt még azzá az apaszemélylyé sem, amelyet Kossuth Lajos sok évtizedes emigrációja alatt betöltött. Hiányzott ehhez nemcsak a szépirodalmi megalapozás, nemcsak a szónoki képesség, hanem az azonosulási lehetőség is. Nagy Imre figyelemre méltó életműve csak „szótárral" tanulmányozható, hiszen olyan elporladt tételek holt nyelvén beszél, amelyek idegensége ma már szinte áthidal-

[94] György Péter: *i m.* 98–101. o.

hatatlan. Mármost ha nem jöhet számításba Nagy Imre, aki 1956 hősei közül talán a legnagyobb, mindenesetre a legtragikusabb volt, akkor kiből lehet ikont faragni? A pesti srácokból, akiknek hihetetlen sokszínűsége és elképesztően vegyes előélete máig is kérdőjelek tömegét állítja a tudós interpretátorok elé?[95] Vagy azokból a bátor katonákból, akiknek inkább a szenvedése, mint a pályafutása vagy '56-os szereplése volt példaértékű? Netalán az államilag támogatott veteránszervezeteket megjelenítő sértett harcosokból, akik még egymással sem tudnak egyetérteni? Vagy a Petőfi köri viták alkalmi szónokaiból, akiknek akkori szavai ma már alig érthetők, miközben nevük szinte kivétel nélkül feledésbe ment? Vagy a kor ünnepelt íróiból, akikről azt is tudjuk, hogy későbbi életútjuk egy-két ritka kivételtől eltekintve, élesen elkanyarodott 1956 szellemétől, de életművük is lassan kiment a divatból? Nagy Imrén kívül talán csak egyetlen történelmi személyiség van, akinek neve maradéktalanul összekapcsolható a forradalom örökségével: Bibó István, ő máig irányadó, megkerülhetetlen hivatkozás, de csupán abban a szűk, eszmékre érzékeny humán értelmiségi rétegben, amely a magyar társadalomnak mindig is törpe kisebbsége volt. Bibó Istvánhoz, aki egymagában volt az 1956-os forradalom uralkodó eszméinek szintézise, mindig vissza lehet térni, de arra számítani, hogy nyugodt szavakkal elmondott biztos ítéletei nemzetegyesítő közös hagyományt teremtenek, az elmúlt két évtized politikai megosztottságának ismeretében túlságosan optimista feltételezés.

Felelősségek jobbról és balról

Mindent egybevéve mondhatjuk-e, hogy az ezredforduló politikailag és szellemileg aktív nemzedékei, megbukván abban a törekvésükben, hogy 1956-ot beiktassák a példamutatónak tartott és ennélfogva egyesítő nemzeti hagyományok közé, „eltékozolták" a forradalom örökségét?

[95] Lásd például Kozák Gyula „Szent csőcselék" című tanulmányát. *Évkönyv VII.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 255–281. o.

Első látásra nem, hiszen a kis Magyarországnak a nagyvilágban még mindig rangot ad az a körülmény, hogy elsőként mert harcba szállni a szovjet birodalom ellen. Az ötvenedik évforduló jegyében még az Egyesült Államok elnöke, George W. Bush – úgyis, mint Eisenhower tábornok késői utóda – szükségesnek tartotta, hogy 2006-ban elzarándokoljon Budapestre, és kifejezze csodálatát a bátor magyar nemzet iránt. S nem ő az egyetlen, aki ezt az évfordulót számon tartja: már a jubileumi év kezdetétől látható volt, milyen fantasztikus érdeklődés övezi a világban Európa 20. századi történetének ezt a kulcseseményét. Máris tudható, hogy konferenciák tucatjai és ünnepi gyűlések százai fognak róla megemlékezni elsősorban Európában és Amerikában, de hellyel-közzel még más kontinenseken is.

Egy dolog azonban az, amit a világ gondol, s megint más az, amit mi látunk és tudunk. Erről már elég szó esett a fentiekben, most itt az ideje, hogy a tékozlás tárgyi és történelmi okai után a politikai felelősségek kérdését is felvessük.

Kezdjük a magyar szocialistákkal. Szándékosan beszélünk szocialistákról, nem pedig kommunista utódpártról, mert abból a nem vitatható tényből indulunk ki, hogy az MSZMP Kádár János és Grósz Károly utáni vezetősége elhatárolta magát az 1989 előtti pártállami örökségtől, elfogadta a polgárok politikai egyenlőségére épülő többpárti demokráciát mint politikai tevékenységének alapját, s ezt azzal is kifejezésre juttatta, hogy MSZP néven új pártot alapított, amelytől Grósz Károllyal az élen távol maradtak mindazok, akik továbbra is a szovjet szocializmus örökségéhez húztak. A régi állampárt reformista megújítói 1989 kora nyarán elfogadták a forradalom mártírhalált halt vezetőinek újratemetését, sőt azt is, hogy ennek a köztéri aktusnak az állami televízió révén az egész ország tanúja legyen, holott Nagy Imréék újratemetése nem volt hivatalos állami ünnepség, mi több: annak ellenzéki kezdeményezői és szervezői nem is engedték, hogy az legyen. 1956 szelleme tehát az utolsó pártállami kormány egyetértésével, de csupán hallgatólagos asszisztálásával vált megint közkinccsé, mint ahogy az 1989. nyári kerekasztal-tárgyalásokon módosított új, köztársasági alkotmány kihirdetése is az utolsó pártállami kormányzat kezdeményezéséből történt október 23-án, azt az ígéretet hordozva, hogy az ország ezzel 1956 örökségéhez kanyarodik vissza.

A dátum ilyetén megválasztásában persze legalább annyi volt az ügyeskedő számítás, mint a forradalom ügyéhez való közeledés. Akkoriban ezt magam is a túlélni vágyó állampárt mesterkedésének láttam, amely inkább lejáratta, mintsem felértékelte október 23-a emlékét.

A reformszocialisták politikai problémája ötvenhattal kapcsolatban azonban nem az volt, hogy elsiették annak szimbolikus kihasználását, hanem hogy minden erőfeszítésük ellenére is lekéstek ezt a vonatot. Más lett volna, ha akkor feszegetik az ötvenhattal kapcsolatos pártálláspontot, amikor a Szovjetunió még talpon volt, de erre nem volt elég bátorságuk, holott az ország „geopolitikai" helyzete rohamosan változott. A Pozsgay Imre által vezetett történelmi albizottság minden jel szerint tisztában volt a helyzetnek ezzel a kihívásával, ezért is jutott arra a következtetésre, hogy 1956 nem „ellenforradalom", hanem „népfelkelés" volt. Csakhogy mire ez a félénken induló s csak lassan felbátorodó revízió uralkodó irány lett, addigra már a nemzetközi háttér is gyökeresen megváltozott: 1989 őszén a szovjet főhatalom Gorbacsov politikájának szellemében kivonulóban volt a közép-európai térségből, aminek következtében Lengyelország és Magyarország, majd pedig nyomukban a többiek is visszanyerték külső-belső szuverenitásukat. Ami egy évvel korábban még hősi vállalás lett volna, az 1989 őszén már csak a kialakuló új világpolitikai adottságokhoz való ügyes igazodásnak látszott. A reformszocialisták végül is *nem tudták felhasználni azt a szimbolikus tőkét, amelyet mozgalmuk történetében Nagy Imre jelentett,* s amely saját hagyományuk lehetett volna, ha áthangolódásukat nem a kapuzárás előtt kezdik.

Az ezt követő években Horn Gyula vezetése alatt elmulasztották a mélyreható önvizsgálatot és a múltbeli bűnökkel való szembenézést. Horn – mint a Kádár-rendszerből kinőtt, annak ideológiai örökségével szemben többé-kevésbé közömbös, csak a mindennapok követelményeire figyelő, ízig-vérig gyakorlati politikus – fölöslegesnek tartotta a múlttal való vesződést, valószínűleg azért is, mert tisztában volt az elszámolás lehetetlenségével. Ha az MSZP merőben új pártként jött volna létre 1989-ben, minden gond nélkül magáévá tehette volna a Kádár-rendszernek azt a történelmi és politikai minősítését, amelyet a többi demokratikus párt fogalmazott meg. Mint az utódpárti örökséget bizonyos fokig vál-

laló s a Kádár-rendszer híveinek szavazatára számító irányzat azonban nehezen mondhatta ki, hogy Kádár János hatalomra jutása illegitim és nemzetellenes volt, s hogy az ezt követő három évtizedet legjobb lesz elfelejteni. Másfelől azért sem mondta ki ezt, mert nem is egészen ezt gondolta. Az MSZP egészen a közelmúltig – Gyurcsány Ferenc felbukkanásáig – úgy képzelte, hogy a Kádár-rendszerben is volt sok megőrizni való, s minthogy erről beszélni bajos, legjobb az egészet – a kezdetek gyötrő problémájával együtt – zárójelbe tenni.

Gyurcsány Ferenc a szocialisták első vezetője, aki világossá tette, hogy semmi közösséget nem kíván vállalni a pártállami múlttal, s hogy 1989–1990-et maga is olyan fordulópontnak tekinti, amely jogosan és minden szempontból indokoltan hatálytalanította az ötvenhat utáni politikai rendszert. Erről az alapról indulva már 1956 öröksége is vállalható, ennélfogva – akár a választási eredményektől függetlenül – nincs anomália abban, hogy az ötvenedik évforduló ünnepségeit egy olyan kormány vezeti le, amelynek élén a szocialisták állnak. Én legalábbis így gondolom. Legfeljebb azon lehet eltűnődni, hogy miért kellett erre az „ideológiai fordulatra" másfél évtizedig várni.

Lássuk mármost a jobboldali térfél felelősségét. 1956 teljes körű nemzeti befogadásának egyik fő akadálya az, hogy a kilencvenes évek második felében átszerveződő magyar jobboldal 1956 pozitív örökségét teljes egészében a maga számára akarta kisajátítani. Ehhez először is kiemelte 1956-ot tényleges történelmi összefüggéseiből, és egy olyan differenciálatlan Magyarország-képbe állította be, ahol 1944 és 1989 között a szovjet bejövetelen és megszálláson kívül nem történt semmi, a valóságos magyar társadalom képe tehát leszűkíthető volt a megszállást néma borzalommal elviselő fiktív nemzetre. A probléma ezzel a képpel az, hogy kilóg belőle az ötvenhatos Magyarország a maga reformereivel, lázadó fiataljaival és a november elején megint felbukkanó, sőt élre kerülő negyvenötös demokrata elittel.

1956 jobboldali kisajátítása azon a címen is történt, hogy nemzeti ügyhöz Magyarországon csak a jobboldalhoz lehet köze, a baloldal ugyanis a nemzetnek (emlékezzünk csak Orbán Viktornak ez ügyben tett tusnádfürdői kijelentésére) csak az árulója és a hátbatámadója lehet. Nem kívá-

nunk „a baloldal és a nemzet" témakörében folyó vitába beszállni.[96] Ne felejtsük el azonban, hogy *éppen 1956-tal kapcsolatban* bajos volna a magyar társadalom baloldali érzelmű felét kiiktatni „a nemzetből". Legyünk észnél! Nem a DISZ Petőfi Köre indította meg a lavinát? Nem a munkások sztrájkja volt az ellenállás egyik legerősebb fegyvere? Nem Nagy Imrét tekintette-e a függetlenségi harcban egy pillanatra egységbe forró nemzet leghivatottabb vezérének? A probléma másik oldala: akármi történt is a továbbiakban, „Kádár árván maradt népe" is része maradt annak a valóságos közösségnek, amelyet nemzetnek szoktunk nevezni. Az ötvenedik évfordulóhoz érkezve, több mint másfél évtizeddel a demokrácia helyreállítása után, mindenkinek joga van ünnepelni, aki 1956 örökségének egyik vagy másik részét a magáénak tartja. Kirekeszteni ebből a baloldali magyarokat, vagy pláne azt harsogni, hogy ha ők kormányoznak, akkor „ötvenhat hóhérai vannak uralmon", szembeköpése azoknak a választóknak, akik a demokráciát nem a nemzeti jobb uralmaként képzelik el.[97]

A forradalom jobboldali kisajátításával van még egy ennél is nagyobb baj. A papír türelmes, s ezért, bárki könnyedén leírhatja, hogy 1956 antibolsevista szabadságharc volt, ahol az a hősi küzdelem folytatódott, amely Magyarország 1919 utáni kormányzatait vezette egészen az 1944–1945. évi vereségig. Ez a nézet (amelyet persze még a jobboldalon is csak a legszélsőségesebbek vallanak)[98] nemcsak történelmietlen, hanem nemzetgyilkos is. 1956 olyan kontinuitásba való beállítása, ahol a pesti srácok Beregffy tábornok leventéinek a puskáit veszik a vállukra, Magyarországot pontosan attól a történelmi teljesítménytől fosztaná meg, amely alig

[96] Egy ilyen vita értelmetlenségéről lásd a *Beszélő* 2005. októberi számában közzétett széljegyzetemet.

[97] Ennek egyik legkirívóbb példáját a szabad demokrata (tehát még csak nem is szocialista) Mécs Imre kifütyülése jelentette 2000 őszén a 301. parcellánál tartott megemlékezésen. Az '56-os szerepe miatt halálra ítélt Mécs Imre azon kevesek egyike, akik személyükben is jelképei a diákság forradalmi felkelésének és az '56-os eszmék mellett évtizedeken át kitartó belső ellenállásnak. Teljesen alaptalan megrágalmazása még eggyel csökkentette azon élő szimbólumok számát, akikben '56 tovább élhetne…

[98] Lásd például Szalay Róbert: *A forradalom igaz története*. New England Kft., Szeged, 2003.

néhány évvel a II. világháború után levette róla a Hitler-csatlósság terhét. Olvasóim egy része talán túlzásnak fogja tartani, hogy 1956-nak erre a szélsőjobboldali szemléletére itt egyáltalában szót vesztegetek. Az ám, de ha kimennek a Rákoskeresztúri köztemetőbe és figyelmesen megnézik, hogy a 301-es parcellában milyen harcosok nyugszanak egymás mellett, mintha ugyanazon szabadságküzdelem részesei lettek volna, meglepődve láthatják a sok névtelen „pesti srác" mellett Francia Kiss Mihály és több más hasonló múltú személy nevét is. Mindezt komplikálja, hogy az 1945 előtti antibolsevisták és az 1956-os felkelők ilyetén összemosását eredetileg a Kádár-rendszer büntetőgépezete akarta, benne fogant meg az az ördögi gondolat, hogy az ötvenhatosokkal együtt ítéljen halálra és földeljen el névtelenül néhány negyvenöt után életben maradt háborús bűnöst. Lehangoló, hogy a magyar jobboldal politikai egyesületei 1989 óta mindmáig nem értették meg, hogy a nemzeti kegyeletnek ezeket a parcelláit azok számára kellett volna fenntartani, akik valóban a szabadságért harcoltak, eltávolítva onnan azokat, akik csak a régi rendszer ármányából kerültek bele az ötvenhat utáni megtorlás szórásába, s akiknek a forradalomhoz az égvilágon semmi közük nem volt. A maga szimbolikus módján ez is része lett az 1956-os örökség eltékozlásának. Hátterében pedig a magyar jobboldalnak az az igyekezete állt, hogy mindent rehabilitáljon az 1945 előtti Magyarország örökségéből.[99]

Fontos-e még Magyarországnak 1956?

Bizarrul hangzik a kérdés, éppen az ötvenedik évforduló előestéjén. E sorok íróját azért foglalkoztatja, mert 1989 óta – amely a maga nemében egyedülálló év volt, annus mirabilis –, sokkal több közömbösséggel, ajakbiggyesztéssel, zavart elfordulással találkozott 1956 kapcsán, mint amire az emigrációból hazatérve számított. Mintha a magyar társadalom egy

[99] Erről bővebben lásd Kende Péter: *Mitől van mégis két Magyarország?* In: Gombár Csaba–Volosin Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Osiris Kiadó -Korridor, Budapest, 2005. 102–131. o.

jelentős része még ma is inkább hárítaná az erről szóló beszédet, s nem igazán tudná, hova tegye azokat, akik ötvenhatra hivatkoznak.

E sorok írója ötven év óta úgy gondolja, hogy 1956 volt a 20. századi magyarság legnagyobb teljesítménye, emléke tehát nagyon is fontos és megőrzésre méltó – miközben „visszatérni hozzá" természetesen lehetetlen, hiszen *az* a történelmi pillanat végérvényesen elmúlt. A kérdés tehát az, hogy miként lehet 1956 történelmi jelentőségéről ama népes halmaz tagjait meggyőzni, akiket az akkori eseményeknek még az említése is irritál vagy közömbösen hagy. Néhány szerény javaslat ennek érdekében.

Először is véget kellene vetni annak az abszurd állapotnak, amelyben 1956 mint hívó szó a nemzeti közösség megosztására és a politikai ellenfél lejáratására szolgál. Ehhez nem szükséges teljes konszenzus arra vonatkozóan, hogy mi volt és mi nem volt 1956: elégséges annak a tudatnak az ébrentartása, hogy ötvenhat folyományaként gyökeresen megváltozott Magyarország státusa a világban, a kelet-európai páriák egyikéből olyan elismert nemzetté vált, amelynek úttörő szerepét azóta is számon tartják. Ugyanakkor abban is meg kellene egyezni, hogy 1956 nem oltja ki azt, amit a magyar társadalom nagyobb része személyes vagy kollektív sikerként élt meg a rákövetkező harminc évben, s amelyre nem akar és nem is tud úgy visszagondolni, mintha az a siralom völgyében telt volna el. A 20. század történelmi valóságából ugyanis egyszerűen nem lehet kiiktatni a Kádár-rendszer legjobb huszonöt évében elért gazdasági és kulturális emelkedést.[100] Még a Kádár-rendszer diplomáciai sikereiben is volt szerepe annak a képnek, amely Magyarországról ötvenhat folyományaként a nyugati világban kialakult. Magyarország 1956 utáni történetét egészben véve tehát nem igazságos és nem is reális úgy elkönyvelni, mint a forradalom eltékozlását.

1956 közös örökségként való kezeléséhez az is hasznos volna, ha történetét nem a politikai beszéd hangsúlyai és pillanatnyi szeszélyei írnák elő, hanem tényeken alapuló ellenőrzött tudás. Az elmúlt másfél évtizedben ez a tudás nagyot lépett előre. De inkább a történész szakemberek, mint a nagyközönség körében. A fekete-fehér kontrasztjában gondolkodó közönségnek nehezére esik elfogadnia, hogy az ötven évvel ezelőtt történtekben – mint minden nagy kollektív cselekvésben – a fény- és az árnyoldalak *együtt* alkotnak egy egészet. A Kádár-korszakban csak '56 árnyoldalairól volt szabad beszélni, azokról is csak a legdurvább ferdítésekkel.

1989 óta a fényoldalak dominálnak, s mintha a közönség egy része nem nőtt volna fel ahhoz, hogy ezekbe aztán a fekete foltokat is beleretusálja. Az egyik a sortüzekkel nem tud mit kezdeni, a másik a lincselésekkel. Lehet-e, hogy e feladvány megoldása – minthogy az jellegénél fogva inkább érzelmi, mint értelmi – nem is a tudósokra, hanem a szépírókra, filmrendezőkre és más művészekre vár? S talán nem is a jelen, hanem a jövő század művészeire?

Hogy mi lesz ötvenhatból, az egy kicsit rajtunk is múlik, de mint minden a történelemben, leginkább a sors szeszélyén, s ezért alapjában véve a jövő titka.

[100] Lásd erről Romsics Ignác munkáját a 20. század magyar történetéről. (Romsics Ignác: *i. m.*)

Utószó 2011-ben

E könyv eredeti kiadása döntően 1956-ról szólt, egy olyan utólagos visszatekintés formájában, amely magasabb szintről próbálta értelmezni azt, ami 1956-ban történt, illetve nem történt. Ehhez képest a két utolsó fejezet csak kiegészítés volt, amely végül is nyitva hagyta azt a kérdést, hogy mi lett 1956-ból (lett-e belőle közös nemzeti hagyomány, fontos-e még a mai magyaroknak az, ami 1956-ban történt, stb.). Ezért is lett a cím kérdőjeles. A kérdőjel csak a 2006 szeptemberében íródott rövid epilógusban tűnt el, ahol is a Kossuth téri eseményekről úgy esett szó, mint a forradalom paródiájáról, amely ráadásul nem a szabadság és az európaias jogállam, hanem egy feldolgozatlanul maradt múlt felé nyitott kapukat. „1956 emléktörmelékeiből – írtam – most olyanok gyártanak bunkót vagy gyújtóbombát, akik számára [...] az elmúlt ötven évben nemcsak hogy megállt az idő, hanem tíz, húsz vagy száz évet visszaugrott, s akik ebben az eltájoltságukban azokat a harcokat akarják újra megvívni, amelyeket elődeik folyamatosan elvesztettek." Erre való tekintettel maradt el az epilógus címéből a tékozlás utáni kérdőjel.

Az azóta eltelt öt évben ez a paródia komolyra fordult. Ezzel nem a gyújtóbombákra célzok, hanem az 1989 után kialakult politikai egyensúlynak arra az – erősen jobb felé történő – elbillenésére, amely a 2006-os évet követően a szociálliberális kormánykoalíció fokozatos ellehetetlenüléséhez, majd pedig 2010-ben a nemzeti oldalként fellépő pártszövetség elsöprő választási győzelméhez vezetett. Egy parlamenti választás eredménye magában véve nem jelenti a kártyák teljes újraleosztását ott, ahol a demokrácia működőképes, s ahol egyik politikai irányzat sem tervezi a fennálló politikai rendszer felforgatását. De mint tudjuk, 2010 tavaszán nem ez volt a helyzet Magyarországon. Ezt tulajdonképpen a győztes párt és vezére nyíltan deklarálta már a várható siker kilátásában is (utána pedig

még élesebben) mondván, győzelme „forradalmi" méretű és jelentőségű volt, mint ahogy azok lesznek a győzelem következményei is. Ezek után megkezdődött az 1989–1991 között kialakított alkotmányos jogrendszer lebontása, először is személycserékkel és a jogállami működést biztosító intézmények kiüresítésével, másodszor olyan új szabályozásokkal, amelyeket csak egy másik kétharmados többség volna képes megváltoztatni. Az így kialakuló helyzetnek van még egy markáns jellegzetessége: éspedig hogy a Fidesszel egy olyan *vezérelvű* párt került uralomra, amelyben minden fontos döntés a hatalom élén álló kormányfő és pártelnök személyes akaratától – ha nem éppen szeszélyétől – függ. A hatalmi személyzet megválasztásában és leváltásában, valamint a privilégiumok kiosztásában ez látványosan érvényesül.

Magyarországon tehát 2010 óta történt valami, ami az 1989-es kváziforradalomban keletkezett vívmányok részleges, de eléggé messzemenő visszavonásának tekinthető. Csak azért nem nevezem *ellenforradalomnak,* mert 1920 és 1956 óta ennek a szónak a jelentése magyar nyelven többszörösen is terhelt.. A helyzetet tovább komplikálja, hogy ez a mostani „ellenforradalom" is – más értelemben ugyan, mint a Kádár Jánosé, de némileg hasonló motivációkból – ugyancsak forradalminak és népakaratilag vezéreltnek nevezi magát. (A párhuzamtól már csak azért is tartózkodni kell, mert míg Kádár szovjet fegyverekkel és egy képzeletbeli népre való hivatkozással került hatalomra, addig Orbán Viktor egy szabályos választási többséget, vagyis demokratikus felhatalmazást tudhat maga mögött.) Ami az 1989-es demokrácia lebontását illeti, azt a mai hivatalos beszéd azzal próbálja leplezni, hogy elmossa a határvonalat a '89 előtti és utáni viszonyok között. A kommunisták e retorika szerint 1989 után sem vesztették el hatalmukat, ennélfogva Orbán Viktor és pártja 2010-ben nem egy másik demokratikus kormányzattal szemben győzött, hanem a rejtve addig is mindent birtokló kommunistákkal szemben. Ebben az értelemben a 2010-es hatalomváltás azért is érdemli ki a „forradalom" nevet, mert végre maradéktalanul beteljesíti az 1944 márciusa óta elnyomott magyar nemzet 1956 évi dicsőséges kísérletét. (A dátumokat az Alaptörvény preambulumából merítettem.)

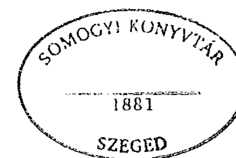
Az iménti bekezdésben megkíséreltem a lehető legtömörebben összefoglalni 1956 utóéletének a Fidesz uralomra kerülésével létrejött meta-

morfózisát. A feladat nem könnyű, mert hiszen a 2010 óta hallott kormányzati diskurzusban egymással össze nem illő elemek keverednek: forradalmi felhatalmazás, de ugyanakkor a magyar nemzet 1944 tavaszán véget ért dicsőséges múltjához való visszatérés, – s míg a múlt eszméit olyan jelszavak foglalják össze, mint Isten, Haza, Család vagy a Trianonnal elveszített magyarok visszahozatala az egységes nemzet testébe, a Fidesz-kormányzat haladni kíván a korral is, s szinte hetente újabb és újabb, egész Európát elképeszteni hivatott (de óvatosan mindig csak a jövőbe vetített!) növekedési és szociális teljesítményeket hirdet meg. Eddig még senki nem tudta megfejteni a Fidesz-uralom ideológiáját (ha ugyan ilyesmi egyáltalán van), de a napi húzások mögött rejlő célok mégsem kerülhetők meg, hiszen 1956 utóélete, azaz az ország jövője ezektől is függ.

Utóéletet mondtam, s nem örökséget. Könyvem utolsó fejezetében, mint az olvasó talán még emlékezik, kimutattam, hogy 1956 mint befejezetlen próbálkozás *kérdőjelekkel maradt nyitva.* A nemzeti utókor számára 1956 nem megörökölt intézmények formájában vagy azoknak egyértelműen rögződött ideálképében élt tovább, hanem csak mint emlékekből átszivárgó s szájhagyomány útján fenntartott, kinek így, kinek úgy összeálló kollektív élmény. Aminek feldolgozását még az is bonyolította, hogy több mint fél évszázad fordulatokkal tűzdelt évtizedei rakódtak rá. *Ezért* hamis minden olyan beszéd, amely a jelent közvetlen kapcsolatba szeretné hozni 1956-tal. Ilyen kapcsolat már 1989-ben sem volt lehetséges, két évtizeddel később pedig még annyira sem.

A 2010-ben megkezdődött újabb rendszerváltással, amely 1956. november 4. óta már a harmadik ebben a sorban, a forradalmi örökség eltékozlásának új és ismeretlen szakaszába léptünk. Tudom, hogy a nemzeti-keresztény tábor kétharmados többségét alkotó magyarok közül sokan nem így gondolják. Úgy hiszik, hogy ezzel a fordulattal az 1945-ben idegen hódoltság alá került nemzet végre visszatérhet igazi hagyományaihoz, s ennyiben az '56-os forradalom egyik legfontosabb – ámbár akkoriban csak félig vagy még annyira sem kimondható – óhaja valósul meg. Ennek a gondolatnak is van igazságtartalma, csak éppen attól vonatkoztat el, hogy Európa 1945-ben, a náci és fasiszta rendszerek fölött aratott győzelemmel, egy egészen más korszakba lépett, mint az a világ (az 1945 előtti), amelyhez még a Horthy-rendszer is tartozott. A nemzeti öncélúság és

a hagyományos rendhez való hűség helyét új demokratikus jogelvek foglalták el s olyan politikai eszmények és célok, amelyeknek a jólét mellett a félelemmentes élet, az individuum sérthetetlensége, a népek együttműködése, az emberek egyenlősége voltak a központi értékei. Az 1989–1990-ben létrehozott új magyar demokrácia alapítói (köztük a Fidesz is) tudatosan és egyetértően számot vetettek a 20. század második felére kialakult új világ eme követelményeivel, s azon voltak, hogy ezek magyar földön is minél tökéletesebben megvalósuljanak. 2011 nyarán, amikor e sorokat írjuk, még nem tudni, hogy az új „forradalomban", amely 1989-hez képest „ellenforradalom", mi lesz a két évtizeddel korábban kivívott alkotmányos és morálpolitikai értékek sorsa. Hogy *valami* marad belőlük, az legalábbis valószínű. De „valami" még a legkomiszabb viszonyok között is mindig fennmaradt (valahol és valakikben), ettől azonban Magyarország még nem volt élhető és éltető hazája ideszorult fiainak és leányainak.[101]

[101] 2011-ben szó volt 1956-ról szóló könyvem második kiadásáról, s ehhez készült ez az „utószó". De a terv nem valósult meg, úgyhogy a fenti rövid szöveg első ízben e kötetben lát napvilágot.

KENDE PÉTER

VÁLOGATOTT MŰVEI

A kommunizmus és a magyar társadalom

KALLIGRAM

KENDE PÉTER

A KOMMUNIZMUS ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM

KALLIGRAM

3500 Ft

ISBN 978-80-8101-712-4

11,60 EUR

9 788081 017124 >

WWW.KALLIGRAM.com